

Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza,
Pusztai Viktória és Strbik Andrea

A zsidó Budapest

A város arcai

A blue silhouette of a city skyline is positioned above the text 'A város arcai'.

Budapestnek

a zsidó arculatáról írunk; mondhatjuk úgy is: a zsidó Budapestről. Persze, a magyar fővárosnak ez csak az egyik arca, hiszen van római katolikus és görög katolikus Budapest, van evangélikus, református, van német (sváb), rác (vagy: szerb), cigány, néhányan tudják, hogy volt, s talán még mindig van, görög Budapest is. Otthona az ittlakónak, ide húzódónak — ha nem is mindig barátságos otthon. Mi a zsidó emlékekről írunk, a budai, óbudai, pesti zsidóság történetéről: letűnt és jelenvaló zsidó életről, mely szerves része, emlékbeli és valóságos része a mai város életének. S írunk magáról a zsidó életről, szertartásokról és hétköznapiokról, melyek Budapesten is ugyanolyanok, mint bárhol másutt a zsidó diaszpórában, vagy nagyon hasonlóak. Nem útikalauzt akarunk adni, s nem vállalkozunk a történelmi folyamatok összefüggő ábrázolására sem. A városnak csak azokról a részeiről beszélünk, amelyekhez zsidó történet fűződik: magyarországi zsidó történelem. A történelemből pedig főként azt próbáljuk meg bemutatni, ami helyszínhez köthető, amit látni lehet, aminek emlékei megvannak ma is, vagy legalább tudjuk, hol történt; egyszóval, azt, ami zsidó történelem itt van, emlék vagy valóság, a mindannyiunkat körülvevő nagyvárosi térben, Budapesten.

141910

Ø

A VÁROS ARCAI

Szerkeszti Török Gyöngyvér

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport kiadványai /
Center of Jewish Studies at the Hungarian Academy of Sciences. Publications

30144

HUNGARIA JUDAICA

Szerkeszti / Edited by Komoróczy Géza

7

Megjelent

- a Bankartis Alapítvány (Kereskedelmi Bank Rt.),
- a Budapest Fővárosi Közgyűlés Kisebbségi, emberi jogi és vallásügyi bizottságának
HUMANITAS CIVITATIS Alapítványa,
- a Budapest VII. kerület (Erzsébetváros) Polgármesteri hivatal,
- az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
- az Inter-Európa Bank Rt.,
- a Magyar Hitel Bank Rt.,
- a Memorial Foundation for Jewish Civilization (New York),
- az MTA Kutatásszervező Intézet Támogatott Kutatóhelyek Irodája,
- az Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Rt.
- és a Soros Alapítvány (New York / Budapest)

támogatásával

88926

Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza,

Pusztai Viktória és Strbik Andrea

A zsidó Budapest

Emlékek, szertartások, történelem

◆ Szerkesztette Komoróczy Géza

Városháza
MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Budapest, 1995

MTAK

0 60659 91808 4

06216

Fényképek, reprodukciók

Bánóné Fischer Anni
Budapest Főváros Levéltára. Fotóműhely (Pechan Gáborné)
Budapesti Történeti Múzeum. Kiscelli Múzeum (Márkus András)
Egyed Zoltán
Frankl Aliona & Lugosi Lugo László
Gedai Csaba
Hild-Ybl Alapítvány
Lábass Endre
Legújabbkori Történeti Múzeum. Fényképtár (Jaksity László & Farkas Árpád)
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Mikrofilm-tár
és Fotolaboratórium (Kolthay Tiborné)
Nagy Z. László & Móricz István
Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fényképtára
Országos Széchényi Könyvtár. Mikrofilm-tár
Szépművészeti Múzeum XX. századi Alapítványa

Könyvterv és tipográfia

Kiss István

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISSN 1218-3806 (A város arcai)
ISSN 0865-1345 (Hungaria Judaica)
ISBN 963 7450 96 3 (I-II. kötet)
ISBN 963 7450 97 1 (I. kötet)

Készült az MTA Judaisztikai Kutatócsoportban

© Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea, 1994

Kiadja

Budapest Főváros Önkormányzata Főpolgármesteri Hivatal

és MTA Judaisztikai Kutatócsoport

Felelős kiadó: Budapest Főváros főpolgármestere

Felelős szerkesztő: Török Gyöngyvér

Sorozatterv: Kiss István

Kiadás szervezés: Sík Kiadó Kft.

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

A szöveg- és képfeldolgozás

MSWord 5.5 kézirat alapján

készült a Fényszedő Központ Kft.

QuarkXPress számítógépes kiadványszerkesztő rendszerén

Ügyvezető igazgatók: Futanics György és Márton Tibor

Betű: Palatino

Nyomta 90 gr matt műnyomó papíron

az Egyetemi Nyomda

Felelős vezető: Sümegi Zoltán igazgató

94.3161. Budapest, 1994

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvtár 1870.../19 35... sz.

Tartalom

Első kötet

A hakdome 8

I. Várhegy 11

- (1) A régi zsidónegyed a Várban 11
- (2) Krisztinavárosi zsidó temető 14
- (3) Új zsidónegyed 16
- (4) A budai zsidóherceg 20
- (5) A Mendel-házak 25
- (6) Nagy zsinagóga 27
- (7) Rabbik tudománya Budavárban 30
- (8) A Szent György utcában 33
- (9) Jahudiler mahalleszi 36
- (10) Lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa 44
- (11) Jövőre Jeruzsálemben 52
- (12) Kis zsinagóga: Középkori Zsidó Imaház 53
- (13) Sára úrnő sírköve (1656) 55
- (14) Freudel úrnő sírköve (1676) 56
- (15) Legyen mázlid 58
- (16) Buda visszavétele (1686) 58

II. Óbuda 62

- (1) A zsidó község intézményei 64
- (2) Óbudai zsinagóga 67
- (3) Felirat a homlokzaton 71
- (4) A Tóra felöltöztetése 73
- (5) Óbudai zsidó polgárok 75
- (6) Megnyitott, majd bezárt s újra megnyitott zsidó iskola 81
- (7) Pest-budai árvíz 1838-ban 84
- (8) Az óbudai új temető 86
- (9) Egy jeles óbudai rabbi: Wellesz Gyula 91
- (10) Rabbi Münz és felügyeleti joga a pesti zsidók fölött 92

III. Király utca

Pest régi-régi zsidónegyede 97

- (1) Vásárolók, traktérosok 97

- (2) Orczy-ház 102
- (3) Zsinagóga és templom az Orczy-házban 107
- (4) Imaházak a Király utcában és környékén 117
- (5) Az Orczy-kávéház 120
- (6) Kifelé a gettóból 124
Bloch Móric / Ballagi Mór 126
A Wodianerek 129
Rózsavölgyi Márk 133
Freund Mór 137
- (7) Pesti Reformegylet 137
- (8) Az Orczy-ház előtt, 1848-ban 141

IV. A pesti zsidó háromszög 148

- (1) Zsinagóga — vagy templom? 149
- (2) Dohány utcai zsinagóga 150
- (3) Dohány utcai rabbik kis arcképcsarnoka 158
Brill Sámuel Löw 158
Wolf Alois Meisel 159
Kohn Sámuel 160
Hevesi Simon 162
- (4) Tóra-olvasás 163
- (5) A Tóra öröme 166
- (6) Izraelita Egyetemes Gyűlés, 1868/69 167
- (7) Mi az, hogy zsidó? 176
- (8) Herzl Tivadar Pesten 176
- (9) A Rombach 182
- (10) Zsinagógában 192
- (11) Papi áldás 197
- (12) Tálesz, tfilin — Sema, Kaddis 198
- (13) Kazinczy utcai orthodox zsinagóga 202
- (14) Mikve 208
- (15) Esküvő 209

V. Erzsébetváros 218

- (1) Boltok és mulatók 218
- (2) Purim a Király utcában 230

TARTALOM

5

- (3) Holló utca 4 235
- (4) Antikváriumok,
antikváriusok 243
- (5) Héber nyomdák 246
- (6) Budapesti zsidó
rétegnyelv 252
- (7) Zsidó otthon: a mezúza 272
- (8) Oneg sabbát 273
- (9) Havdála 276
- (10) Hanukka 277
- (11) Széder 279
- (12) Zsidó nevek 287
- (13) Berit, pidjon bén, bar
micva 289
- (14) Kóser és tréfli 292
- (15) Kalapban, kipában 296
- (16) Vasvári Pál utcai zsinagóga 297
- (17) Szukkot 298

VI. Józsefváros 302

- (1) Országos Rabbiképző Intézet
302
Móse Arje Bloch / Bloch Mózes
311
Kaufmann Dávid 312
Bacher Vilmos 312
Löwinger Sámuel 316
Róth Ernő / Abraham Naftali
Zwi Roth 316
- (2) M. Nemzeti Múzeum: Római
kori sírkő Aquincumból 317

VII. Terézváros 319

- (1) Sugár út / Andrássy út 319
- (2) Wahrmann-palota 320
- (3) Andrássy út 43 324
- (4) A Terézváros átalakulása 325
- (5) Baumgarten Alapítvány 325
- (6) Parisiana 327
- (7) Egyenlőség, Múlt és Jövő 330
- (8) Japán Kávéház
és Ernst Múzeum 332
- (9) Az Andrássy út hátsó
fertilitya 334
- (10) Dessewffy utcai
zsinagóga 336
- (11) Kóser kifőzde: a Niszel 337

Második kötet

VIII. A Pesti Izr. Hitközség 349

- (1) Síp utca 12 350
- (2) Díszterem 353
- (3) Rasekolok rendje 355
- (4) Lélekszám 360
- (5) Imaegyletek, szervezetek,
intézmények 364
- (6) Zsidó kórház 374
- (7) Iskolák 376
- (8) Zsidó gimnázium 386
- (9) Tervek és építkezések
kora 395
- (10) Hősök temploma 404
- (11) Magyar Zsidó Múzeum 410
- (12) Szombatos kódexek 414
- (13) Goldmark-terem 415
- (14) Időszámítás, naptár, lúah 419
- (15) Ünnepek rendje 421
- (16) Kívül a Nagykörúton:
Külső-Erzsébetváros 435

IX. Lipótváros, Új-Lipótváros 438

- (1) Terv, amelyből nem lett semmi:
A lipótvárosi zsinagóga 441
- (2) A M. Tud. Akadémia
Könyvtára 446
- (3) Stein Aurél 453
- (4) Kagál és Nyugat 455
- (5) Lipótvárosi Polgári
Casino 456
- (6) Pulitzer-ház 457
- (7) Új-Lipótváros 458
- (8) Hajós Alfréd Sportuszoda 462

X. A Külső-Józsefváros 466

- (1) Kis polgári zsidónegyed 468
- (2) A belzi rebe rejtekhelye
Pesten 472
- (3) Scheiber Sándor egykori
lakása 475
- (4) Szeferdi imaház 476
- (5) Teleki tér 477
- (6) Korcsmában gyülekező
antiszemita párt 480

**XI. A pesti hitközség
szomszédai 481**

- (1) Buda 481
Heller Bernát 488
- (2) Újpest 489
Venetianer Lajos 492

XII. Pest, 1944, gettó 494

- (1) Zsidótörvények 494
- (2) Száműzöttek színháza 500
Pap Károly 504
Beregi Oszkár 505
- (3) Munkaszolgálat 506
- (4) Vészkorszak, I 507
- (5) Csillagos házak 522
- (6) Vészkorszak, II 525
- (7) Halálmenet 534
- (8) Igaz emberek 540
Friedrich Born 540
Carl Lutz 542
Angelo Rotta 543
Slachta Margit 544
Sztehlo Gábor 544
Raoul Wallenberg 546
- (9) Védett házak, nemzetközi
gettó 549
- (10) Vörös Duna 556
- (11) Üvegház 558
- (12) Félelmetes felelősség 563
- (13) Gettóban 566
- (14) Sorstalanság 579
- (15) Bríha 579

XIII. Zsidó temetők 582

- (1) Halál 582
- (2) Chevra Kadisa 583
- (3) Mosdatás 585
- (4) Temető 586
- (5) Temetés 587

- (6) Gyász 589
- (7) Sírlátogatás 590
- (8) Sírkő, sírfelirat 591
- (9) Jelképek sírköveken 593
- (10) Csörsz utcai orthodox temető
596
- (11) Salgótarjáni utcai temető 600
- (12) Kozma utca 604
- (13) Rákoskeresztúri orthodox
temető 610

XIV. Zsidó élet ma Budapesten 611

- (1) Néhány esemény
a közelmúltból 611
- (2) Mi van ma? 618
- (3) Askenázi és szefárdi 620
- (4) Pesti jiddis 625
- (5) Zsidó vendéglátás 629
- (6) Sólet és gefilte fish 630

XV. Láthatatlan zsidó Budapest 634

- (1) Házak, városszerte 635
- (2) Jövevényszavak a héberből vagy
jiddisből 645
- (3) A zsidó vicc 649
- (4) Corpus Juris Hungarici 653
- (5) Még látható, de már nem az, ami
volt 654

Irodalom 673

Képegyzék 686

Mutatók 735

- (1) Személynevek 735
- (2) Utcanevek, neves épületek 755
- (3) Héber és jiddis szavak 772

Buda, Óbuda, Pest: a történeti Budapest lakossága sokféle volt a múlt évszázadok során, s így a város etnikai-társadalmi jellegét is sokféleképpen lehet meghatározni. Hogy a budai honos személy *hungarus*, azaz magyar, az sohasem lehetett kétséges: Magyarország lakosa, a magyar király alattvalója vagy magyar állampolgár. Lakosai magyarul tisztán tudnak — írta Budáról Evlia Cselebi a 17. században, amikor már több mint egy évszázada tartott a török uralom. De Buda volt — a hódoltság idején — török város is. Ebben az időben, mint ugyancsak Evlia mondja, egész lakossága boszniai bosnyák. Polgársága pedig a késő-középkor óta német: német nyelvű a *Budai jogkönyv*; s az utcán még Arany Jánosnak is a „német szó” ütötte meg a fülét.

A Budapestben egyesülő középkori és újkori városok mindamelllett zsidó városok is voltak: volt mindegyikükben zsidóváros, zsidónegyed.

Számos nagyvárosában Európának, a világnak, Antwerpenben és Párizsban, New Yorkban több városrészben (Lower East Side, Brooklyn: Williamsburg), a Közel-Keleten még nemrég is Kairóban, Bagdadban igazi zsidónegyedeket találhattunk vagy talá-lunk, ezek a modern életkörülmények között is felidézik a Kelet, és főként a kelet-európai zsidó kisváros: a *shtetl* hangulatát. Szüntelen nyüzsgés az utcákon, mindent árulnak és vesznek, fekete vagy *bíber* kalapos, hosszú szakállas férfiak, esetleg éppen egy bedöglött autó motorháza

főle hajolva vagy a földalatti lépcsőin, kaftánosok, a fekete keménykalap alatt külön bársony fejedővel, magasszárú cipőben vagy térd alatt végződő bricsesz nadrágban, fekete harisnyában; pájeszes kisfiúk, elvegyülve a szokott nagyvárosi nyüzsgésben, gyalogosan, kerékpáron vagy buszon; szép tudós arcú, szakállas öregek, kopott ferencjóska-szerű kabátban, bokájukat verdeső fekete szatén vagy atlasz köpenyben (*kapote*), szombaton fehér térdharisnyában (*zokn*) és papucscipőben (*shich*). Valamennyiük kabátja alól kilógnak a fehér gyapjuszálak: a szemlélőrojtok. Péntek estefelől aztán ünnepiessé válik a környék, csöndesül a forgalom. Jön a szombat, és mindenki igyekszik a kis zsinagógák vagy imaszobák (*shtibl*) valamelyikébe. Szombat délelőtt igazi ünnep hangulata az utcákon. Az asszonyok haja, fejkendőjük alatt is láthatóan, levágva, talán parókát (*shaytl / sájtli*) vagy ál-kontyot viselnek. Brooklynban, Jeruzsálemben a *Méa Seárim* negyedben némely férfiak fején széles, lapos — cobolyprémes — kalap (*shtreml / strájmli*), közepén bársonnyal, s akad, amelyiknek az oldalán még cobolyfarkak is csüngnek, összesen tizenhárom: a tekintélyes haszid (*hászid*) *rebe* fejviselete. —

A zsidóság egyik csoportja mint nép.

Budapestten ilyesmit nemigen lehet látni. Talán néha-néha a Kazinczy vagy Wesselényi utca környékén, közelebbről, az orthodox zsinagóga mögötti udvaron, ahonnan a lépcső tetején az imaterem és a „Hanna” étte-

rem nyílik, s ahol egy *hiipe* remek vasváza is áll. De a fekete kaftánosok itt is inkább külföldiek, a liszkai vagy kállai csodarabbik sírjához tartó haszid zarándokok. Talán a nyárutó *kol nidré* estéjén a Dohány utcában, a romantikus „mór” templom előtt, hol százak várnak a kapu megnyitására, nem különleges viseletben, de azért érezhető ünnepélyességgel, a férfiak kalapban, sok nő csipkés fejkendővel. A tájékozatlan akár elmeheit mellettük anélkül, hogy észrevenné: zsidó ünnepre, szertartásra gyülekeznek.

De azért van zsidó városnegyed a mai Pesten is, és van zsidó élet ezen a negyeden kívül is, és van Budapestnek zsidó arculata: talán nem mindenki számára látható arc, de ha ki tud róla, azonnal felismeri a vonásait.

A seyfer on a hakdome iz vi a guf on a neshome, „A könyv előszó nélkül: mint a test lélek nélkül” — tartja a jiddis mondás. Ezért előrebocsátjuk még a következőket.

Budapestünknek a zsidó arculatáról írunk alább; mondhatjuk úgy is: a zsidó Budapestről, a fővárosról mint zsidó városról; s persze, a modern nagyvárosnak ez csak az egyik vonása, egyik színe, hiszen van római katolikus és görög katolikus, evangélikus, református, van német, rác (vagy: szerb), cigány Budapest, néhányan tudják, hogy volt, s talán még mindig van, görög is.

Mi a zsidó emlékekről írunk, a budai, óbudai, pesti zsidóság történetéről: letűnt és jelenvaló zsidó életről, mely szerves része, emlékbeli és valóságos része a mai Budapest, Magyarország fővárosa életének. S írunk magáról a zsidó életről, szer tartásokról és hétköznapiokról, melyek Budapesten is ugyanolyanok, mint bárhol másutt a zsidó

diaszporában, a *galut*-ban, vagy nagyon hasonlók.

Nem útikalauzt akarunk adni; ilyesmi van már, nem is egy. Nem vállalkozunk a történelmi folyamatok összefüggő ábrázolására sem. A városnak csak azokról a részéről beszélünk, amelyekhez történet fűződik: magyar zsidó történelem. A történelemből főként azt próbáljuk bemutatni, amit látni lehet, ami helyszínhez köthető, aminek emlékei megvannak ma is, vagy legalább tudjuk, hol történt; egyszóval, ami itt van körülöttünk, velünk, része a főváros mai életének.

Budapest hajdani zsidó városrészeinek történelmi rendjén fogunk haladni.

1. Utcai árusok a Teleki téren, 1912. A jobb oldali férfin *kapote*

A HAKDOME
9

I. Várhegy

(1) A régi zsidónegyed a Várban

(I., Szent György tér / Szent György utca)

A zsidók „tartása”, azaz befogadása, letelepítése az egész középkor folyamán Magyarországon is felségjog volt, a királyt illette. A 14. századtól kezdve a király olykor átruházta ezt a jogot a leghatalmasabb főurak egyik- vagy másikára.

Budán, vagy ahogyan eleinte nevezték, a („pesti”) Új-hegyen, Új-Budán, amelyhez képest az eredeti Buda később majd Óbuda lesz: a mai Várhegyen, a IV. Béla (1235–1270) által a tatárjárás (1241/42) után, az ország újjászervezési programjának egyik fő intézkedéseként alapított új fővárosban 1245–1250 között telepedtek meg zsidók. Alkalmanként már korábban is laktak itt, talán már a 11. század óta. IV. Béla azonban 1251. december 7-én egy rendelkezést adott ki, mely rendezte, illetve megállapította a zsidók jogviszonyait, s ezzel lehetővé tette a megtelepedésüket.

Béla rendelkezései szerint a zsidókat megilleti saját jogaik, szabályaik és szabadságuk gyakorlása, s a legmagasabb szinten a király különös oltalma. Törvénybe iktatta többek között a zsidók szabad vallásgyakorlását, a „pap”- (rabbi-) és bíróválasztási jogot, a zsinagóga-tartást. Zsidók egymás közötti pereiben bizonyos esetekben a saját bírójuk ítélezhetett; a király ezzel a rendelkezéssel mintegy elfogadta és jóváhagyta a hagyományos zsidó jogszokásokat. Súlyos esetekben magának tartotta fenn az ítélezés jogát. A zsidókat kamaraszolgáknak (*servus camerae*) minősítette; szokásos megjelölésük is ez volt: „a királyi kamarához tartozó zsidók (*Judaei ad cameram regiam pertinentes*)”. Ezzel a státussal járt a zsidók külön adója. Kereskedelmi ügyletekben helyzetük a városi polgárokéhoz hasonló volt. Több intézkedés védte őket a különféle atrocitásokkal és önkénnyel szemben. Béla

király zsidó szabadságlevele, mely Babenbergi II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg (1230–1246) 1238. évi, illetve kissé módosított változatában 1244. évi ausztriai priviligiuma nyomán készült, Magyarországon a mohácsi csata (1526) idejéig érvényben maradt, s a zsidó közösség minden új uralkodónál kieszközölte a megújítását.

2. Pénzverő műhely,
1515

VÁRHEGY
11

3. V. István dénárja.
Előlap. Nagyítás.
A veretben a héber
alef betű

Már a 13. század elején, az 1220-as évektől kezdődően a magyar királyság pénzügyeiben jelentős szerepet játszott — jöllehet nem Budán — egy bizonyos Teka / Theka nevű gróf (*comes* vagy *comes camerae* / *Kammergraf*), roppant gazdag férfiú, aki alkalmasint zsidó vagy zsidó származású volt. Említi, Teha néven, II. Endre (1205–1235) egyik oklevele, „zsidó”-nak (*iudeus*)* nevezi, és azt mondja róla, hogy „gróf a kincstár ügyeinek irányítására kapott megbízatása folytán.” Egy pénzérme, előlapjának latin felirata szerint Béla király (*Belae*

rex), azaz IV. Béla korából, a hátlapon a héber *tét* betűt viseli, s ez bizonyára ugyancsak Teka nevének kezdőbetűje. 1235 után azonban Teka már Ausztriában szerepelt, Babenbergi Frigyes udvarában. Talán része volt Frigyes rendelkezéseinek közveifítésében IV. Bélához. Ámde a zsidóprivilegium kiadásában mégiscsak az lehetett a döntő indíték, hogy Béla király — a külföldi példák nyomán — felismerte a zsidók befogadásából („zsidótartás”) a királyságra háramló előnyöket.

A tatár seregek elvonulása után a menekülésből hazatérő király Esztergomból Budára tette át székhelyét, az általa megalapított budai várba, s az új helyen más központi intézmények mellett pénzverő műhelyt (*fabrica*) is felállított. Verde korábban alkalmasint csak Esztergomban működött. Béla valamikor 1250 körül Bécsből Budára hozatta a zsidó Henukot (Hanokh / Hénokh) vagy Henelt (Hanele), aki korábban II. Frigyes szolgálatában állt. Henuk alighanem a királynak nyújtott hitelek révén jutott ehhez a megbízatáshoz. Valószínűleg éppen ő honosította meg a pénzverést Budán.

A pénzverde akkoriban valahol a Vár délnyugati részén állt, a mai Szent György tér / utca környékén. Henuk mint kamaraispán vagy a királyi kamara grófja (*comes camerae regiae*) egyszersmind bérelte a harmincadvámot is a királynétól, s jelentős kölcsönöket nyújtott Bélának, ezek fejében várat, birtokot, malmot kapott tőle Veszprémben, Komáromban és Tatán. A kamaraispánnak, fiainak és leszármazottai- vagy utódainak, köztük egy Altman nevű személynek, zsidó voltát, ha nem a nevük, jelzi az, hogy IV. Béla rézpénzein, az úgynevezett tatárpénzeken, és V. István (1270–1272) ezüstpénzein is — amúgy kissé rejtélyes — héber veretjelek láthatók: héber betűk, például, *alef*, *hét*, *kaf*, *mém*, de még a *pé* is. Egy-egy betű mindig ugyanazon a vereten szerepel. A héber betű esetleg az érmekibocsátásokért felelős kamaraispán vagy más kamarai méltóság nevének rövidítése lehetett, mindenképpen zsidóé. A *hét* betű: Henuk; az *alef*: Altman (Oltman). A *pé* betű esetleg: „Fredmanus (*iudeus comes camere*).” A király a 13. század folyamán a továbbiakban is zsidókat nevezett ki a kamara, és ezzel a magyarországi pénzverés, élére. Az olmtüzi püspök felpanaszolta X. Gergely pápának (1271–1276), hogy Ausztriában

4. V. István dénárja.
Elő- és hátlap.
Eredeti méret

* A középkori forrásokból vett idézetekben rendszerint az eredeti írásmódot követtük, s ezért bizonyos neveket vagy szavakat nem egyszer a szokásos vagy helyes alaktól eltérő formában adtunk. Például, a *iudeus* stb., természetesen: *Judaeus*.

5. IV. Béla dénárja.
Előlap. Nagyítás.
A veretben a héber
pé betű

6. IV. Béla dénárja.
Előlap. Nagyítás.
A veretben a héber
mém betű

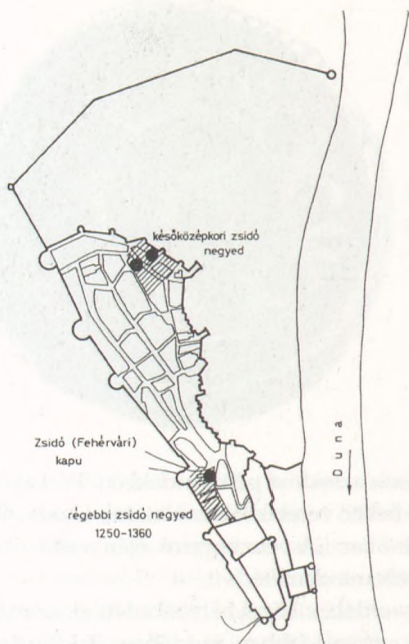
— mint Cseh- és Morvaországban is — sok a zsidó a pénzverdékben. IV. László király (1272–1290) talán eltiltotta őket a héber veretek használatától. Utóda, III. Endre (1290–1301) megvédte a *monetarius*-okat: „A pénzügyeink élén zsidó áll, s az ő érdeme, hogy városunkat csak dicsérik mindenfelé.”

Buda legkorábbi zsidónegyede a pénzverdéhez közel helyezkedett el, szintén a mai Szent György tér / Szent György utcánál (abban az időben: Zsidó utca, Zsidók utcája, *platea Judeorum* / *Juden Gasse*), a nyugati oldalon. Már Béla privilégiuma alapján feltehető, hogy a negyedben volt külön zsinagóga is. A *Képes krónika* valóban említi zsinagógát (*Synagoga Judeorum*): beszél egy kapuról, mely a zsinagóga mellett áll. Magát az épületet talán a mai Dísz téren, Zolnay László szerint esetleg a Honvédelmi Minisztérium egykori épülete alatt lehetne megtalálni. Van más vélemény is, Kubinyi Andrásé, aki szerint még északabbra kellett állnia. A *Képes krónika*-ban is említett kapu, a Fehérvári kapu elődje, a Zsidó-kapu vagy Szombat-kapu nevet viselte. (Említették, a közeli faluról, Logodi kapu névvel is.) Fennmaradt a Szombat-hely elnevezés is, nyilván valamilyen szabad térség a Szombat-kapu közelében.

A Szombat-kapu (*Porta Sabbatina*, *Porta Sabbati* / *Zombath-kapw*) elnevezés alighanem azt jelzi, hogy a zsidónegyedet szombatonként (péntek estétől szombat estéig) láncsal vagy valami más módon lezárták, elkerítették, mint ez egészen az újkorig általánosan elterjedt szokás volt. (Kismartonban, Eisenstadt, a láncot tartó oszlop máig megmaradt.)

A szombati elkerítés (*éruv*, 'egybefogás', 'egyesítés') a közterületet mintegy összekapcsolja a hozzá tartozó magánterülettel, egyesíti a kettőt, s így némi szabadságot ad a hagyományos szombati tilalmak szigorú megtartásában. Szombaton ugyanis bizonyos dolgokat tilos magánterületről (*resut ha-jáhid*) (például a lakás) közterületre (*resut ha-rabbim*) átvinni, és megfordítva, mert ez munka volna, és megtörné a nyugalom parancsolatát (Gen. 2,2-3; Ex. 20,10); a szombat-lánc vagy szombat-zsinór elvégzi „az udvarok egybekapcsolását”-t (*éruv hacérot*), s így lehetővé teszi, hogy a magánterületen belül kisebb dolgokat máshova szállítsanak. Tiltott a lakóhelytől messzebbre eltávolodni, mint kétezer „öl” vagy lépés (Ex. 16,29); egy másik rituális eljárás, étel elhelyezése a határ-ponton, egybekapcsolja a külön-külön kétezer lépés határokat (*éruv tehúmim*), s mintegy a szombat-határon (*tehúm sabbát*) belülré helyezi az egész várost.

7. A két Zsidó utca
és zsinagógák a budai
Várhegyen

Az első budai zsidónegyed minden bizonnyal a 13. század végére alakult ki. 1279-ben a budai zsinat, melyet a szentszéki követ hívott össze, megtiltotta a keresztényeknek, hogy zsidókkal egy fedél alatt lakjanak és velük barátságosan érintkezzenek — Budán nyilván barátságos volt az együttélés annak előtte. A lélekszám növekedése és az összeütközések elkerülésének vágya zsidó részről is indokoltta a viszonylagos elkülönülést. A térbeli szegregáció mellett a budai zsinat megkülönböztető jel viselését írta elő a zsidóknak: vörös posztó kört (*circulus de panno ruideo*) a felsőruhán, a bal mell fölött.

A 13. századból van az első zsidó forrásadat is a budai zsidókról. Jichák ben Móse, az *Ór zarua*,

„Terjedő fény” című responsum-gyűjtemény (1260 k.) (a címhez lásd Zsolt. k., 97,11) szerzője, bécsi rabbi, aki valamikor 1217 előtt járt Magyarországon (*erec Hágár*), Budán (a héber szövegben is: *Budan*), és Esztergomban is, a hozzá intézett halákhikus kérdésre (*seéla*), hogy az itt a földből feltörő források, mert hogy ezek melegek (a latin szövegekben: *calidae aquae*), megfelelnek-e, mint ahogyan a hidegek megfelelnek, a nők számára havonta előírt rituális tisztálkodási fürdőként, azt a választ (*tesuva*) adta, hogy: igen; mint ahogyan igen volt a Talmudban is, a jó tiberiasi hévíz. Mi a történetből kiolvashatjuk azt is, hogy a budai zsidóknak ez idő tájt nem volt rabbija, aki dönthetett volna a *mikve* fontos hétköznapi — mindenhavi — halákhikus ügyében. Mindenesetre, a budai hévizek ez után rituális szempontból tisztának minősültek.

(2) Krisztinavárosi zsidó temető

(I., Alagút utca — Pauler utca — Roham utca — Attila út)

A régi zsidónegyed temetője (*sepultura Judeorum*) a városfalon kívül, a Várhegytől nyugatra, a Krisztinavárosban, a 19. században beboltozott Ördög-árok (Szent Pál-patak) mentén, a mai Alagút utca — Pauler utca — Roham utca — Attila út közötti területen feküdt. Legrégibb ismert sírköve 1278-ból való, a név rajta: R(av) Peszah b(en) r(av) Peter, azaz „Peszah úr, Péter úr fia”; ez egyszerűen a jelenleg ismert legkorábbi sírkő Budán, melyen dátum szerepel. Eredeti helyén (*in situ*) került elő 1894-ben az Alagút utca / Pauler utca sarkán. Jelenleg a Budapesti Történeti Múzeum kiállításán.

ban már hivatkoztak, bizonyítékképpen régi birtokaiknak: „A szegény zsidóság elődei a fenséges és legdicőségesebb magyar királyoktól egy egész zsidó utcát és zsinagógát birtokoltak; ennek tanújeleiként szolgálnak az utca házai mellett (*nebst denen Heüsern*) a már öt-hatszáz éves, kőbe vésett sírfeliratok (*die Grabinschriften in Stein gehauen*)” — írták 1713-ban III. Károly királynak (1711–1740). A sírfeliratokon szereplő dátumok biztos támpontot szolgáltattak a budai zsidók történeti érvéhez. Elolvasásuk és átszámításuk számukra, akik a héber írásbeliségben járatosak voltak, nem jelentett nehézséget, ők is ugyanazt a kronológiai rendszert használták: a „kis időszámítás”-t.

8. A legkorábbi budai zsidó sírkő: „Peszah úr, Péter úr fia fejénél”, 5038 (= 1278)

A budai zsidók nyilván nemcsak azokat a zsidó sírköveket ismerték, amelyeket Buda visszavétele (1686) után a várbeli épületeknél felhasználtak: láthattak *in situ* is némelyet a krisztinavárosi temetőben. Az „öt-hatszáz év” talán kissé többet mond, mint a valóság, a 13. század, de mint laza becslés, jog érvényesítésére irányuló folyamodványban, még elfogadható. Az itt említett Zsidó utca azonban valószínűleg már nem a régi Zsidó utca volt, a mai Szent György utca, hanem az újabb, a Werbőczy / Táncsics Mihály utca; ez utóbbinak neve még abban az időben is *Judengasse* volt, s még a 18. század közepén is emlegették ezen a néven. Az első budai zsidónegyed helyét a 18. században már feledés borította. Újabb épületek falában másodlagosan felhasznált zsidó sírköveket találtak, például, a Mátyás-templom Szent István kápolnájában, továbbá a Szentháromság utca 9–11 és 13 / Úri utca 6, Hess András tér 1, 2 és 4, Táncsics Mihály utca 1, Úri utca 32 és 38, Dísz tér 4–5 és 7, Színház utca 5–7–9 (volt Karmelita kolostor), Szent György tér 1–2 sz. házakban stb. a Várnegyed területén, a legtöbb helyen mindjárt több darabot, sőt, a Várhegytől messzebb, Jókai Mór egykori svábhegyi nyaralójában is (XII., Költő út 19). A Vár épületeiben befalazott sírkövek némelyike a középkorból, mások — többségük — a hódoltság korából valók, vegyesen, ami arra vall, hogy az építkezők egy helyről szedték fel őket. Ebből az következnék, hogy a krisztinavárosi temetőt a budai zsidók egészen a 17. század végéig használták. Lehetséges azonban, hogy a hódoltság kori sírköveket már az újabb temetőből emelték ki, amikor kőanyagot kerestek a Várnegyed újjáépítéséhez.

9. Zsidó sírkövek a budai ásatásokból az egykori lapidáriumban, a Halászbástya Rondellájában. Jobbról a harmadik: Freudel úrnő sírköve (lásd 8. kép)

A krisztinavárosi zsidó temetőre hivatkoztak szemtanúk még a 19. század első felében is: látták az itt álló sírköveket. A 19. század végén néhány feliratos kő építkezés során került elő, a feliratokat Kaufmann Dávid, az Orsz. Rabbiképző Intézet professzora adta ki, először napilap: a *Pester Lloyd* hasábjain (1894), majd tudományos közleményben az *Archaeologiai Értesítő*-ben (1895). Ezek a publikációk voltak a magyarországi héber epigráfika kezdete.

A 18. századot megelőző korokból zsidó temető eredeti helyen, érintetlenül nem maradt fenn Budapesten, ez talán az egész országra is, a vízvárosi temető (1880 k.) csupán újabb temetőnek mondható, a régi helyen vagy annak közelében. A középkori és a török hódoltság kori Buda zsidó sírköveit a Magyar Zsidó Múzeum és a Budapesti Történeti Múzeum őrzi. A 19. század végén talált sírkövek egy része a M. Nemzeti Múzeumba került, az újabb leletek pedig a Budapesti Történeti Múzeumba. Utóbbi a két világháború között néhányat kiállított közülük a Halászbástya egykori lapidáriumában, a Rondellában. Ma a Középkori Zsidó Imaházban jobbra ugyanezek a kövek láthatók.

Néhány sírkő azon a helyen maradt meg, ahová a Várnegyed újjáépítői 1700 k. mint építőelemet beépítették a falakba: a „Fehér galamb” étteremben (I., Szentháromság utca 11), ahol a pincébe vezető lépcső négy foka négy márvány sírkő volt; a „Hilton” Szálló (I., Hess András tér 2) régi épületrészében; a volt Karmelita kolostorban (I., Színház utca 5–7–9), a keleti szárny földszinti folyosóján, illetve a keleti szárny udvari részén, a II. emelet külső falában elhelyezve. Ezeket a köveket a Várnegyed újjáépítése, műemléki rekonstrukciója során rendre kiemelték lelőhelyükről, és múzeumba vitték.

10. Az újabb Zsidó utca (ma: Táncsics Mihály utca) és a két zsinagóga a budai Várhegyen

1: A „kis” zsinagóga (Táncsics Mihály utca 26)

2: A „nagy” zsinagóga (Táncsics Mihály utca 23)

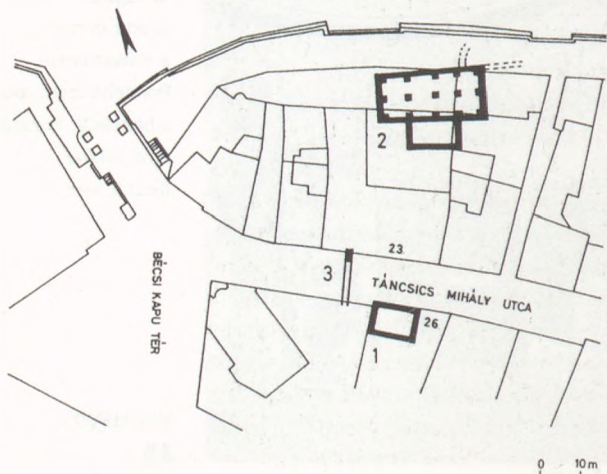
3: A két épület-együttes közötti átjáróhíd (lásd 29. kép)

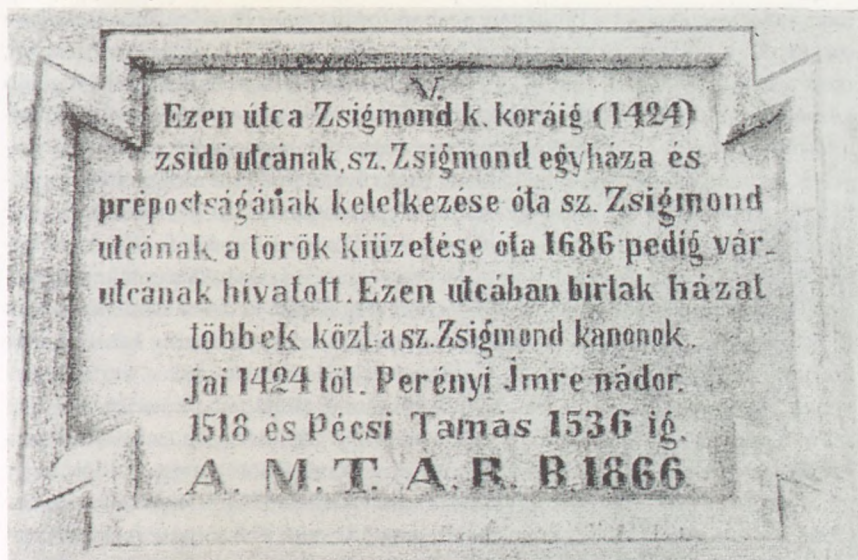
(3) Új zsidónegyed

(I., Táncsics Mihály utca)

A király — Jozsef ha-Kohén későbbi krónikája szerint — 1348-ban, majd ismét 1360-ban kiűzte Magyarországról a zsidókat, s menekülni kényszerültek a budai zsidók is. Első alkalommal a pestis volt az ok, mint sokfelé Európában, a zsidókat vádolták

a járvány terjesztésével. Második alkalommal Anjou (Nagy / I.) Lajos király (1342–1382) térítő törekvéseinek kudarcra: „(...) mint az üdvösség ügyében buzgólkodó, a zsidókat a katolikus hitre téríteni és Krisztusnak megnyerni óhajtott, de a zsidók hajthatatlan keményfejsége miatt tervét megvalósítani nem tudta” — írta Bonfini (*Decades*, II, x), és nyomában végül még a *Chronicon Budense* is (Buda, 1838). Hogy a kései magyarázat hiteles-e, mármint az okot illetően, nem tudjuk. Ha igen: valóságos elismerés a budai „szent község (*kehilla kedósa*)” számára az állhatatosságért.

11. Régi emléktábla a régi Zsidó utcában, 1866

Az elűzöttek, akiknek házaikat a király időközben magyar főuraknak adományozta, 1364-ben visszatérhettek, de most már máshová kellett költözniük. Mint Zolnay László mondja, találóan: a régi zsidónegyed szinte helyet cserélt a királyi székhellyel, Mert hogy a király és hivatalai időközben átköltöztek a Vár déli részén újonnan épült palotába. Az új zsidónegyed pedig a Vár északi részén, a Táncsics Mihály utca alsó, nyugatra futó végénél, az utca két oldalán alakult ki, a régi *Magna Curia Regis* vagy *Kammerhof* közelében. Ez volt az új *Judengasse*. A korszak végén, megemlékezve Buda török elfoglalásáról, egy külföldi szerző — Johannes Kessler svájci humanista — azt írta, hogy a Zsidó utca „külön falakkal és erődítésekkel volt ellátva”, más forrásokban még „kerek bástya” is szerepel, mármint a Zsidó utca szélén; mindez lehetséges lett volna, de nem valószínű; aki ezt a közlést tette, talán a Vár falát nézhette a zsidónegyed falának, nem joggal, mert a zsidónegyed házai, kivált az északi szakaszon, szorosan tapadtak a várfalhoz.

A budai zsidóság, akárcsak több más középkori városunkban (például, Esztergomban, Székesfehérvárott, Pozsonyban, Sopronban, Kőszegen), királyi kamaraszolga volt, ahogyan ekkoriban valaki mondta: „király kincse”. Lélekszámukat a 15–16. században mintegy félezer főre lehet becsülni. Ügyeiket Anjou (Nagy) Lajos 1371-ben az országos zsidóbíró (*iudex Judeorum totius Regni*) kezébe adta; a tisztséget igen magas méltóság, eleinte a tárnokmester, utóbb a nádor töltötte be. Belső ügyekben azonban bíraskodási és igazgatási autonómiával rendelkeztek. Hatóságuk a község rabbiját vagy rabbijait és más tanult vezetőit magába foglaló, mindig legalább háromtagú rabbinikus bíróság (*bét din*, 'a törvény háza') volt, ennek tagjait zsidómestereknek nevezték.

Az ókorban gyökerező zsidó hagyomány a jogszolgáltatást magukra a községekre bízta. A középkor folyamán, s ma is, jelentősen korlátozta a diaszpóra jogi autonómiáját egy mindig is szem előtt tartott elv: *Dina de-malkhúta dina*, „Az állam törvénye: törvény.” Vagy br. Eötvös József magyarításában (1840): „Az ország törvényei való törvények.” Ez a talmudi jogelv (Gittin, 10) egybevág Jere-

miás próféta szavaival a Bibliában; szabad fordításban: Fáradozzatok annak az országnak a békéjén és virágzásán (*sáalom*), ahová az Úr fogságba vitt titeket, mert annak békéje által lesz béke és virágzás számotokra is (Jer. 29,7). A zsidó községek mindig komolyan vették a hagyományos jogelvet, de Jeremiás irodalmiasabb szavait is. Törekedtek arra, hogy törvénytisztelő, lojális alattvalók, polgárok legyenek. Saját jogszolgáltatásuk csak olyan esetekkel és ügyekkel foglalkozott, amelyeknek a vallási gyakorlat szempontjából volt jelentősége, illetve amelyek a közösségen belül — zsidó és zsidó között — merültek fel, s nem tartoztak állami joghatóság alá. Szertartási ügyekben a község hagyományai, szokásai és döntései minden tagot köteleztek, még akkor is, ha másutt netán más szokások voltak: *Ha-kol ke-minhág ha-medina*, „Minden az ország szokásrendje szerint.” Jiddis közmondásban: *A mineg brekht a din*, „A szokás áttöri a törvényt.” Ily módon a *bét din* (*besz-din*) illetékessége általában a következő kérdésekre terjed ki: a rituális válás, a válólevél (*gét / get*) kiállítása és hitelessége; a férfiak felelőssége elhunyt fivérük özvegye iránt (*halica*); nem zsidók vagy nem zsidó anyától született gyermekek felvétele a zsidók egyetemességébe („betérés”), pénzügyek, örökség, rágalmazás stb. A *bét din* döntése (*peszak*) kötelező erejű volt.

A zsidóbíró intézmény felállítását az jelentette, hogy Anjou (Nagy) Lajos, illetve személyében a késő-középkori magyar állam az ország területén „tartózkodó (*commorans*)” zsidóságot megkísérelte betagolni a királyság igazgatási szervezetébe, mintegy tartós jogi státust jelölve ki számára. Buda a késő 15. században gyakorlatilag az egész magyarországi zsidóság központja — és a királlyal szemben képviselője — lett; ezt mutatja, például, hogy IV. Béla szabadságlevelére mindig a budai zsidók szereztek meg az újabb megerősítést.

Buda a késő-középkorban lényegében német város volt, és polgárai, látván a király pártfogását élvező zsidó község bizonyos megerősödését, nyilván felismerték benne a konkurenciát. A 14–15. század fordulója körüli években Budán többször is sor került zsidóellenes fellépésekre. Egy közelebről nem meghatározható időpontra vonatkozóan említi külföldi zsidó forrás (Selómo ibn Verga / ben Virga, *Sévet Jehuda*, „Júda botja”, a 16. század elején), hogy „a Budun nevezetű városban” a piacon viaszfáklyát gyűjtöttek, s kihirdették, hogy aki zsidó kikeresztelkedik, mielőtt a fáklya végigég, azt befogadják a kereszténységbe, de a többieket elégetik. A zsidók vonakodtak: „Hol az a dicsőség, melyet te adhatsz — mondta egy bölcs és bátor emberük a városparancsnoknak —, mely fölérne azzal, amit a lelkek ura ad nekem, ha nem leszek keresztény?” A fáklyát is, a máglyát is a Bécsi kapu előtti térre kell elképzelnünk; de a történet, ha a zsidó községet fenyegető veszélyt — általánosságban — jellemezheti is, kétségkívül csupán az idő és a képzelet teremtménye volt. Mindenesetre, a krisztinavárosi zsidó temetőben egy sírkő így nevezte az 1405. esztendő, Zsigmond (1387–1437) dekrétumának évét: „az átok éve (*senat kelála*)”; ez a dekrétum megerősítette a városok jogait az idegen kereskedőkkel szemben, s ezzel a zsidókat is jóformán kiszolgáltatta a városi hatóságok önkényének. Nem sokkal később a *Budai jogkönyv* (*Ofner Stadtrecht*, 1420 k.) a „gyűlöletes, makacs, büdös istenárulók” kifejezésekkel illette a zsidókat, és tevékenységük korlátozását rendelte el. Előírta számukra zsidó-jel viselését, árusítást csak a Zsidó utcában engedélyezett nekik, megtiltotta a kamatszédést, igaz, mint ígérte, felelni érte majd az utolsó ítélet

napján kell, tiltotta, hogy egyházi tárgyakat zálogba vegyenek. Viszont megengedte, hogy ingatlant vásároljanak, és halálbüntetést helyezett kilátásba arra az esetre, ha valaki megölne egy zsidót. Egyszóval, Zsigmond a budai zsidók kereskedelmi és pénzügyleteit akarta korlátok közé szorítani; éppen azt a gazdasági tevékenységet, amely a zsidó kamaraszolgák jelenlétét a királyi udvar számára értékessé tette. Nyugat-Európából sokan, askenáziak, éppen Budán találtak maguknak lakhelyet, megélhetést. Egy burgundi lovag így írt Budáról: „Sok zsidót is lehet itt látni, jól beszélnek franciául, jelentős részüket éppen France királyságából űzték ki” (Bertrandon de la Brocquière, 1433); a kiűzetés, amelyet említett, nyilván az 1394. évi volt, amikor is a francia zsidók Észak-Olaszországon át Európa több térségében szóródtak szét. Az első névről ismert budai rabbi, egy bizonyos „magister Josephus Judeus” vagy „der Jude Joseph Rabbi zu Ofen” (1436) szintén francia eredetű volt. Grünvald Fülöp tisztázni tudta a család nyugat-európai hátterét, s megállapította, hogy R. Jozsef Konstanzban került Zsigmond király és Borbála királyné környezetébe.

Mátyás király (1458–1490) valamikor az 1470-es években megszüntette a zsidóbíró intézményét, s helyette létrehozta az országos zsidó-elöljáró vagy prefektus tisztséget (*praefectus Judaeorum* / „*obristen der judischheit*” / „*az sydoknak elewthek yaroyok*”). A tisztséget a budai zsidók vezetőjére (*supremus*) ruházta. Mendel, „a zsidó” (*Mendel Jvd*), akit a király prefektusnak kinevezett, nyilván már régebben Budán élt, s tisztsége arra vall, hogy vezető szerepe volt a budai zsidók között. Községi elöljáró (*rös ha-káhál*) lehetett, vagy legalább az egyik *parnász*, talán a *stadlán*. 1474-ben okmányban a *supremus*, 1482-ben a *praefectus* címet viselte. Világos, hogy a két vezető tisztség egybeesése kivételes helyzetbe hozta a magyarországi zsidóságot, mert a zsidóprefektus, aki egyszersmind a „szent község” vezetője volt, rangjánál fogva az ország főemberei közé tartozott. A különbség a zsidóbíró és a prefektus kiválasztásának módja között szintén igen jelentős változást hozott, a zsidó község javára. Korábban ugyanis a zsidóbíró személyében egy a király által megbízott nem zsidó méltóság nyert felügyeleti jogot fölöttük, most ellenben a prefektus, aki zsidó volt, mint a zsidó község vezetője kapta meg az elöljárói hivatalt. Mátyás sejtethetőleg azt tartotta szem előtt, hogy könnyebben hozzájuttat majd a zsidók adójához, ha a község vezetőjének ad udvari címet és tisztséget. Mégis, a budai zsidóprefektus csaknem ugyanazt a méltó-

12. Csúcsos süveg (Judenhut) mint zsidó-jel egy kéziratok középkori imakönyvben

ságot jelentette, mint a talmudi korban Babilóniában az exilarcha (*rés galuta*): az autonom zsidó község (*universitas Judeorum*) valóságos fejedelme. Ezzel a zsidó község vezetésében egy mértékadó régi hagyomány lehetősége valósult meg ismét. S a budai zsidóprefektusokat, Mendel Jákobot és utódait valóban így emlegették: „minden zsidó előljárója (*Judeorum prefectus universalium*)”, *princeps Judeorum*, 'zsidóherceg' / „*prince des juifz*” (Pierre Choque), sőt, zsidókirály. No, ez a legutolsó cím azért már túlzás volt.

(4) A budai zsidóherceg

A zsidóprefekturát mindvégig — Buda török elfoglalásáig — a valószínűleg nürnbergi eredetű budai Mendel (Mendl / Mandl) család tagjai töltötték be, sorban egymás után: Mendel Júda (vagy: *Judaeus*, 'a zsidó') (*Mendel Jvd*) (prefektus: 1480 k.); Jákob (1495 k.); Jákob Júda (1500 k.); Jákob *filius Jacobi* (1515 k.); Izráel (1525 k.); Izsák (1530 k.). (Sem a nevek, sem a dátumok nem egészen biztosak, még kevésbé ismerjük pontosan a személyek rokonsági kapcsolatait.) A tisztségre kinevezés jogát nyilván maga a király gyakorolta, a zsidók továbbra is királyi fennhatóság alatt álltak, Mátyás így emlegette előljárójukat: „a mi zsidóink prefektusa (*iudeorum nostrorum prefectus*)”.

A zsidó község vezetői a koronázást és más nagy udvari ünnepeket tartottak a legalkalmasabbnak arra, hogy megnyerjék maguknak a királyok jóindulatát. A prefektusnak pedig nemcsak joga vagy érdeke — nyilván kötelessége is volt, hogy rangjához méltón megjelenjen ezeken az ünnepeken. A Mendelek éltek ezzel a jogukkal, s derekasan tettek eleget kötelességüknek. Mindig a zsidó közösség élén léptek fel.

1458: Mátyást királlyá választása után a zsidók követői, köztük egy bizonyos „Men(d)el” (MWL, javítandó: MN[D]L), azaz Mendel, kezükben hozva „az Ószövetség tábláit (*praefrens veteris testamenti tabulas*)”, a legelsők között köszöntötték Budán, kérve kiváltságaik (értsd: IV. Béla privilégiuma) megerősítését és bővítését. A furcsa — talán hibásan írt — névforma mögött bizonyára *Mendel Jvd*, a későbbi prefektus, most községi előljáró (*supremus*) német (askenázi) neve áll. Hogy a *tabulae*, 'táblák' szó a zsinagógákból ismert, megszokott kettős (kő) táblát (*sené lúhot avánim*) jelenti-e, mint Johann G. Schwandtner (1716–1791), a tudós bécsi könyvtáros kútfő-gyűjteményének egyik szövegében (amely a latin *decalogus*, 'tízparancsolat' szót használja), vagy a Tóra-tekerccset, ami az „Ószövetség” említése alapján könnyebben elképzelhető: csak közvetett érvek alapján lehet eldönteni. A kettős törvénytáblát (*sené lúhot ha-Tóra*) nem szokás, többnyire nem is lehet, hordozni. A kor szóhasználatában, Werbőczynél, a *Hármaskönyv* zsidóeskü szakaszában (III, 36) is, *tabulae Moysis* nem más, mint 'Mózes könyvei', azaz a Tóra-tekerccs. Maga a *tabula* szó egyébként többes számban lehet 'irat' is. Valószínűbbnek látszik, hogy a zsidó küldöttség tagjai Tórát tartottak a kezükben.

1464: Mátyást a székesfehérvári koronázási ünnepségre a budai zsidók is elkísérték. Mendel kardosan, strucctollasan, tizenhat főből álló zászlós, kürtös bandérium élén lovagolt a király és kísérete előtt.

1476/77 telén: Mátyás és Aragóniai Beatrix esküvője. A zsidók bandériuma köszöntötte a december 8-án, vasárnap a menyasszonya elé Székesfehérvárra induló királyt. Csatlakozni akartak a kísérethez, de a király rájuk üzent, hogy lovagoljanak vissza. Mendel zsidó (*der Mennl Jvd*) belovagolt a belsővárba, lóháton körüljárta a kutat, és egy beszédet (*ain redlein*) mondott. Harmincegy pompás ló volt vele. Az első lovat egy fiú (vagy: Mendel fia) ülte meg, ezüst kardot viselt, nagyon szépen tudott trombitálni. Trombitáját zászló díszítette. Őt tíz más ifjú követte, lóháton.

13. Jákob Mendel, „a zsidóság előljárója”

Mindannyiuk ezüst övet viselt, olyan nagy, négyszögletesre vert csatokkal, mint egy ezüst serleg, amelybe kancsónyi bor fér. Oldalukon hosszú, ezüst kard függött, díszes markolattal és hüvellyel. Maga Mendel zsidó „szürke (ünnepi öltözék)-ben (*in grab*)” ülte meg a lovat. Fején bársonnyal bélelt, csúcsos, csatos süveget, oldalán pedig hosszú ezüst kardot (*ain lanngs silbrenis schwertt messer*) viselt. A többiek kettesével lovagoltak, egyformán barnába öltözve, süvegüket két-két fehér strucctoll (*strawssenveder*), és ezek között mindig egy barna, ékesítette. Egy órányi időt töltöttek a belsővárban. Székesfehérvárra más úton mentek, mint a király. (Hanns Seybold bajor kolostori írnok és krónikás, 1482.)

14. „Mandl Jvd” arcképe

Mátyás és Beatrix, akit csütörtökön Székesfehérvárott megkoronáztak, valamint kíséretük a következő vasárnap (december 15) érkeztek vissza Budára. A városból az urak, polgárok, s még a zsidók is, kimentek a királyné elé, igen nagy díszben. A zsidók, huszonnégy tagú bandérium, valamennyien pej (barna) lovon, zászlókkal, és a zsinagógai gyülekezet (*Judenschule*), férfiak és nők, a vének egy „mennyezet (*hymel*)” alatt, „Mózes parancsolatait” vitték, „bepólyázva”, mint egy „bábu”-t, s a királyné előtt fennhangon énekeltek, a parancsolatok szerint (*nach irem Gesetze*). (Eschenloer Péter, Breslau / Boroszló város jegyzője.) A vének egy baldachin alatt (*sub uno umbraculo*) álltak, ifjakkal körülvéve, egyikük arannyal felékesített „táblá”-t (*tabula*) tartott a kezében. Veres zászlójukon (*rubeum vexillum*) arany betűs héber felirat állt: „Schina Israhel”, és „két aranycsillag (*duae aureae stellae*)”, más forrásban: „három aranycsillag (*drey guldin stern*)”. (A szövegekben: *pes bubonis*, *quinque aculeis*, illetve *truttenfuess*, *Dauid wappen*, azaz bagoly- vagy szárnyasláb, öt szárral. Stb.) A zászlón — s a pajzsokon is — zsidósüveg vagy zsidókalap (*Judenhuett / Iudaica aurea tyara*) volt, arany lángokkal („dicsfény”) körülvéve. Nagy öröm és lárma volt Izráel körében, amikor a király feléjük közeledett, egy éneket énekeltek hangosan (*mit lautter stym*). Seybold megjegyezte: nem értette az éneket, de azt mondták neki, hogy héberül van. És egy beszédet is mondtak a királyné előtt. A középen, a baldachin alatt álló zsidó aggastyán egy begöngyölt tekercset (*ain eingewickeltte tocken* [= *Tuch*, 'kendő', nem pedig 'tok']), és rajta elől egy arany lemez (*ain*

guldins plech), tárt a királyné elé, és meg akarta vele csókoltatni, de a királyné ezt nem akarta: „(...) *de tätten die Juden die tocken auff, vnnnd wolttten der künigin zeküssen haben geben. Sy wolltt aber nicht.*” A menetet kétszáz zsidó zárta be, fejükre borítva imaköpenyt („*ephod*”) viseltek (*in capite Ephod impositum habebant*) (Schwandtner). Más forrás szerint: valamennyiüknek a fején „selyem és damaszt csuklya (*seyden vnd damaschk kaputzen*)” volt, azaz imaköpeny. Átadták ajándékaikat a királyi párnak, köztük még két nagy, élő szarvast is, és kérték pártfogásukat.

Maga az esküvő a rákövetkező vasárnap (december 22) kezdődött és egészen január 6-ig tartott. Az ünnepségek egyik napjának minden költségét a budai zsidók állták. (Bonfini, *Decades*, IV, IX; Seybold; Bongars, a pfalzi választófejedelem követe.)

A királyné koronázási ünnepsége és a menyegző leírásaiban tisztán zsidó történeti szempontból nézve sem csupán a budai zsidók renaissance pompája és fényűző gazdagsága érdemel figyelmet; ez, mondhatni, természetes volt abban a korban, éppúgy, mint a bandériumos felvonulás. A nem zsidó szemtanúk tájékozatlanságot vagy értetlenkedést is eláruló leírásai néhány különösen becses adatot őriztek meg a budai zsidó község vallási jelképeire és szokásaira vonatkozóan, olyasmit, ami egyébként alighanem teljesen ismeretlen maradt volna számunkra. Az ő érdeklődésüket is nyilván azért keltette fel a zsidó bandérium, mert ilyesmit otthon nemigen tapasztaltak. Az, hogy a budai zsidó községnek jelvényes zászlója volt, önmagában is jelzi helyzetének intézményi szilárdságát: a jogot vagy privilégiumot, hogy zászló alatt vonuljon ki, csak elismert község kapta meg. A zászló jelzi, hogy a zsidók státusa ugyanolyan volt, vagy szinte ugyanolyan, mint a többi privilegizált csoporté; a király közvetlen környezete csak akkor bánt velük lekezelően vagy elutasítólag, amikor sajátos szokásaikat akarták mindenképpen érvényre juttatni.

Mendel bandériumának veres zászlaja, ahogyan a leírások bemutatják, emlékeztet a prágai zsidók középkori zászlajára, arra, amely ma az *Altneuschul*-ban van a *bima* mellé kitűzve. A prágai zászló anyaga skarlátvörös bársony, rajta arany hímzéssel hatágú csillag, a csillag közepén egy *Judenhut*, ugyancsak arannyal kivarrva, a jelvények fölött felirat, öreg héber betűkkel: a *Sema Jiszráél* szavak. A leírások nagyjából ugyanilyen képet adnak a budai zászlóról is. Csupán a felirat tekintetében van némi eltérés közöttük, de ezen a ponton egymásnak is ellentmondanak. Több tudósítás szerint a zászlón ez a felirat volt: *Schina Israhel*, vagy ahogyan mi íránk: *Sekhina Jiszráél*, „Isten (és) Izráel.” A másik szerző, Seybold, a héber betűs (*hebreysch*) feliratot, *Schina Israhel*, német nyelvű magyarázatában így adja vissza: „*hortts kinder Israhel*”, „Halljátok, Izráel fiai”, ami héberül ez: *Sema Jiszráél*. A prágai zászló mindenképpen Seybold fordításának ad igazat. Ami a *Sekhina* nevet illeti: önmagában véve nem volna elképzelhetetlen, hogy Budán az istennév helyett valóban ezt írták a zászlóra; a *sekhina*: '(Isten) lakóhelye', azaz — jelképesen — maga az Isten. De hihetőbb, ha föltesszük: Bonfininek talán valaki olyan magyarázta el, tévesen, a feliratot, aki maga is csak félig értette, félig-meddig tudta kibetűzni; a *sema* szóban a *mém* betűt nyilván a *sekhina* szó *kaf* és *jod* betűjének vélte. A budai zászlóra hímzett furcsa jelvény nyilván, mint Prágában, az öt- vagy talán inkább hatszögű (!) Dávid-„pajzs” (*mágén Dávid*) volt. Az öt- vagy hatágú csillag, de az öt- vagy hatszög is, jelvény

volt a zászlón, s jelvény volt a csúcsos zsidósüveg is; a hatágú csillagnak ebben az időben még nem volt különleges jelentősége a zsidó szimbolikában. Lehet, egyébként, hogy Mendel csúcsos süvege is csupán egy szabályos — bár díszes — *Judenhut* volt.

Az ünnepségre a budai zsidók alkalmasint Tóra-tekercest vittek magukkal, igazi tekercest, begöngyölve, azaz felöltöztetve, rajta volt még a Tóra-vért is, aranyból, s bemutatták a királyi párnak is, a tisztelet zsidók számára szokásos nyilvánítását — a tekerces csókkal illetését — kérve. Szertartási éneket és imákat mondtak. Az imádkozásnál szokásos öltözéket viseltek; az „*éfod*” vagy „csuklya” nyilván *tallit* lehetett, jó nagy imaköpeny, amit a fejükre és vállukra borítottak. Bár udvari ünnepségeken, keresztény szertartásokon vettek részt, a zsidók fellépésének minden mozzanata szigorúan hagyománytartó volt. Látszik, hogy a budai zsidó község vezetői Mátyás udvarában mint zsidók foglalták el helyüket. Igaz, a Tóra-tekercest a királyné nem akarta megcsókolni; nyilván nem is érintette, mit akarhatnak tőle ezzel a tekerccsel, s a tolakodásnak vélt gesztust elhárította. Az ünnepségekről tudósító szerzők, csupa udvari ember, külföldiek is, bámulták a budai zsidók gazdagságát, és tökéletesen ismeretlen volt számukra ruházatuknak, szertartási kellékeiknek legtöbb darabja.

1490: II. Ulászló (1490–1516) királlyá választása. A zsidók Új-Buda külvárosában „Mózes könyvei”-vel (*Mosis tabulae*) a kezükben várták a királyt, kérték, hogy kiváltságait sértetlenül tartsa meg (Bonfini, *Decades*, IV, x). Szeptember 21 (a koronázás): A prefektus bandérium élén kísérté el a királyt Fehérvárra a koronázásra, oly pompás, drága fegyverzetben, amilyent ember még nem látott.

1502: Ulászló és Candale-i Anna esküvője. A király szeptember 27-én Székesfehérvárt fogadta menyasszonyát. Jelen volt a zsidók hercege is, díszbe öltözött zsidók kíséretében. (Pierre Choque.)

Mendel Jákob pecsétjének lenyomatát egy szerződés (1496. december 12) őrizte meg. Nevét héber betűs monogram jelzi rajta: JM.

Ami Mendel többször is említett kardját illeti: fennmaradt és az első világháború után még a gr. Andrassy család (Andrassy Manó) birtokában volt, jelenleg a Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményében van egy díszkard, a régiségből; acél pengéjén két felirat, ezüst intarziás héber betűkkel: „JHWH, az Úr, erős szabadtóm” (Zsolt. k., 140,8), illetve (az első felirat szavai között, középen, ovális keretben): „Legyen JHWH neve áldott” (Zsolt. k., 113,2).

A Mendeleké volt a kard? Többen úgy vélték a régiek közül: igen. Úgy remélték. Történeti munkákban így emlegették. Valójában 17. századi munka. Felirata finom intarzia, csak a pengével együtt készülhetett, esetleg zsidó megrendelő számára. Ez az utóbbi dolog azonban nem biztos. Zsidók az istennevet ebben az időben nem írták le a négy szent betűvel (*tetragrammaton*). Ezt az írásmódot a Biblia héber szövegéből nézte ki valaki, s a tudós megrendelő tudta a rövid idézet folytatását is, mely szöveg valóban illik egy kardhoz: „Fejemet betakartad (értsd: megvédted) az ütközetnek napján” (Zsolt. k., 140,8). Az Andrassy-díszkard nem lehetett a Mendeleké, de emléke a héber Biblia ismeretének a 17. században.

Számon tart a szakirodalom, ugyancsak az Andrassy-gyűjteményben, egy másik kardot is, egy rövid, görbe fringiát (ha nem ugyanaz, mint az előző: jelenleg ismeretlen helyen). Ennek felirata (a leírások szerint) szintén:

ה' ארני עו ישועתי סכתה לראשי כיום נשק

„Örökkévaló Úr, erős szabadítóm,
fejemet betakartad az ütközetnek napján.”

(Zsolt. k., 140,8)

Az istennév írásmódja ebben a feliratban megfelelne a zsidó konvencióknak: egyszerű rövidítés. A kard eredetét a pár szavas leírásokból nem lehet megítélni.

A Mendel család igazi nagy karriert csinált. Tagjai mintegy háromnegyed évszázadon át a budai — és országos — zsidóság vezetői voltak. Kubinyi András véleménye szerint Budára Mátyás királyi kincstárnoka (*thesaurarius*), Ernuszt (Hampó) János egyengette az útjukat, talán korábbi üzleti kapcsolataik alapján. Ernuszt bécsi eredetű, kikeresztelkedett zsidó volt, budai polgár, udvari szállító kereskedő, királyi kincstárnok. A zsidóprefektúra létesítését bizonyára ő tanácsolta Mátyásnak. A változtatás tulajdonképpen célja az adószedés biztonságának megteremtése volt. Célszerűnek látszott, hogy a Budán kívül is számos városban — Mátyás korában: tíz-tizenöt helységben — fennálló zsidó községek adójáért egy személy feleljen egyetemlegesen. Budán a zsidók adója a város egész adójának felét tette ki. Más városokban is hasonló lehetett a helyzet. Nagy pénzekről volt szó. Miként Ernuszt, a zsidó Mendel is pénzember, bankár volt. Ennek köszönhető a király melletti szolgálatot. Már Mátyás halála után ezt írták róla: „alighanem olyan vagyonos volt, mint az ország két főura (*graf*) együttessen.”

A pénz-, hitel- és zálogügyletek felé nálunk IV. Béla 1251. évi privilégiuma terelte a zsidókat. A bibliai jogrend szerint a zsidó népi vagy vallási közösség tagjai kölcsön esetén nem követelhetnek kamatot egymástól (Deut. 23,20-21). A zsidó joghagyomány bizonyos feltételek mellett megengedte a kamatot pénzkölcsön után, de tiltotta, például, gabonakölcsönnél, s — a szolidaritás elve alapján — más-más előírásai voltak zsidók és más népek vagy szegények és gazdagok esetére (Mekhilta, ad Ex. 22,24). Ugyanezt a felfogást érvényesítette a kereszténység is. A keresztény egyház Magyarországon, akár csak az egész középkori Európában, a keresztények számára egymás között tiltotta a pénzen való haszonlevést. IV. Béla privilégiuma, de még a *Budai jogkönyv* is, zsidóknak megengedte a pénzügyleteket. Kölcsön fedezetéül vehettek zálogot. Követeléseiket — jogvesztés terhe mellett — évente meg kellett újítaniuk. Nem fizetés esetén a zálogot eladhatták, vagy más módon behajthatták a követelésüket. A kamat, a 15. században — Zsigmond király rendelkezései értelmében — maximum heti 2 %, elvben elérhette, kicsivel meg is haladta az évi 100 %-ot, bár ténylegesen ennél jóval alacsonyabb volt. Más kölcsönöknél a tartozás összege a határidő minden hosszabbításakor megduplázódott. A magas haszonnal hasonlóan nagy kockázat állt szemben. A király, élve kegyelmi jogával, gyakorta eltörölte a zsidókkal szemben fennálló kamattartozásokat. Az aktus egykori elnevezése: „levélölés (*Brieflöten*)”, talán azért ezzel a kifejezéssel, mert a kölcsönt tanúsító okmányokat átlukasztással volt szokás érvényteleníteni. A sokféleképpen megnevezített kereskedelem mellett zsidók számára a pénzügyletek jelentették az egyetlen sza-

I:1. „Mátyás és Beatrix mēnyegzői
bévonulása Budára 1476-ban.” Tervezte
és kőre rajzolta Vízkelety Béla, 1864

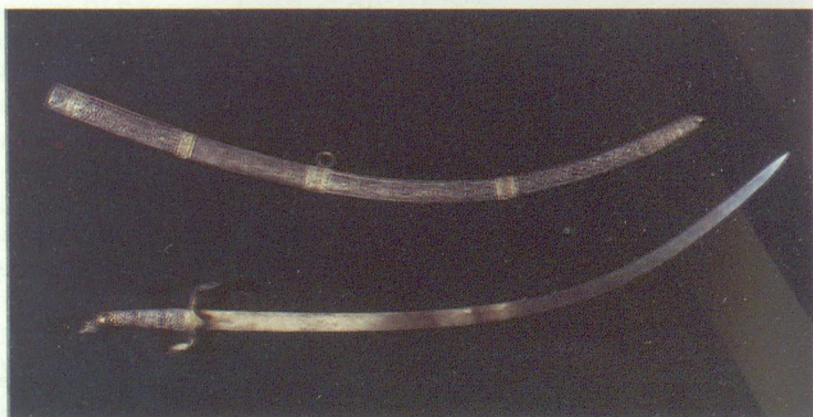

I:2. A Középkori Zsidó Imaház
(az egykori „kis” zsinagóga) belső tere

I:3. Zsidó férfi viselete
Erdélyben, 17. század.
Az öltözék erősen törökös
jellegű

I:4. Kard, héber felirattal, és
hüvelye, 17. század

I:5. Zsidó nő viselete
Erdélyben, 17. század

I:6. A héber felirat a kard
pengéjén

I:9. Sára úrnő sírfelirata,
416 (= 1656)

I:7-8. Esküvői gyűrű

I:10. Freudel úrnő sírfelirata,
432 (=1672)

bad megélhetési forrást, s a királyi udvaroknak, városoknak, nagyuraknak nyújtott pénzkölcsönök a legfőbb lehetőséget arra, hogy tartózkodási, letelepedési engedélyt szerezzenek maguknak.

Mátyás rendelkezése nyomán a király által a zsidókra kivetett adókat a prefektus osztotta fel a községek között. A behajtáshoz hatósági segédletet is igénybe vehetett. Ugyanakkor ő gondoskodott arról is, hogy a zsidóprivilegiumot tiszteletben tartsák mindenütt. A zsidók zaklatása csökkentette volna a tőlük behajtható adót. A prefektus közvetítő volt városok és zsidók vitáiban, ő terjesztette a király elé a zsidók panaszait. Fellépett még a kikeresztelkedett zsidók ellen is, ha ezek meg akarták károsítani a zsidó községet. A zsidóság egészét érintő ügyekben kikérte a községek véleményét. Pénzt kölcsönzött keresztény polgároknak és az ország főurainak, városoknak és a királyi udvarnak. Ulászló egészen eladósodott nála. II. Lajos (1516–1526) még az ezüst edényeit is zálogba csapta. A prefektusnak — érthetően — komoly befolyása volt országos ügyekben is. Rangbeli kiváltsággéppen maga és családja mentességet kapott, még külföldön is, a zsidókra kötelező megkülönböztető öltözék viselése alól.

A zsidókat Magyarországon is, mint mindenütt Európában, az egész középkoron át időről időre megkülönböztető viseletre kötelezték. Az első ilyen rendelkezést II. Endre hozta, az Aranybulla (1222) után ismételten, ezúttal a pápa, IX. Gergely (1227–1241) követelésére (Beregi eskü, 1233). A Budai zsinat (1279) vörös posztó kört írt elő; sárga jelet más „keleti” idegenek: szaracénok, izmaeliták viseltek. A *Budai jogkönyv*-ben a zsidó-jel: veres köpeny (*rother mantel*) (zsidóköpeny), rajta most — német minták nyomán — arasznyi nagyságú sárga folt (*gilber fleck*) (zsidófolt), melyet nem szabad eltakarni; s egyébként, később is, rendszerint csuklya (*capucium quod vulgariter cuclya vocatur*) vagy hegyes süveg, a zsidókalap (*Judenhut*). Minden zsidó-jel súlyos megbélyegzésnek számított, viselőjét hátrányosan megkülönböztette más emberektől. IV. Béla privilegiumában, természetesen, nincs semmi ilyesmi, s a zsidóprefektus kiváltságát Mátyás és a Jagellók utóbb kiterjesztették minden zsidóra, először csak a budai községben, majd II. Lajos — a városok főként német lakosságának minden ellenállása ellenére — végül az egész országban is (1520). A pozsonyi polgárok tiltakoztak az ellen, hogy a zsidók a városban ugyanúgy öltözködjének, mint Budán, azaz ne viseljék a zsidó-jelet, Lajos király azonban leintette őket. „A zsidó csuklya viselése széles ez országban hallatlan dolog” — írta a pozsonyiaknak Várdai Pál, akkor királyi kincstárnok Budán, a mohácsi csata után már esztergomi érsek. Amikor pedig Ferdinánd király az örökös tartományokban majd előírta a zsidó-jelet: sárga posztókarikát a bal mell fölött, a rendelkezés érvénye a magyar országrészekre már nem terjedt ki.

(5) A Mendel-házak

(I., Táncsics Mihály utca 23, 26, 28)

A Mendeleknek több háza is volt az (új) Zsidó utcában, neve héberül: *rehov ha-Jehudim*, 'a zsidók utcája', közel a városfalhoz, az utca mindkét oldalán, egymással szemközt. A zsidóprefektus rangjához illő, hatalmas épület-együttesben jog-

gal sejthetjük a község és a zsinagóga szolgálatában álló személyek lakóhelyét is.

Az eddigi ásatások egyelőre az épületeknek csak egy részéhez tudtak hozzáférni. A Mendelek korát jóval megelőző épületrészek mellett a régészek találtak olyan részleteket is, amelyeknek a szokásos polgárházakban aligha lett volna értelme: például, nyolcszögletű kőpillérre támaszkodó íveket, amelyek lehetővé tették, hogy a ház utcai földszintjének kisebb helyiségeit egybenyissák és ezzel egy tágas termet alakítsanak ki. Az egyik ház udvarán épült fel a „nagy” zsinagóga.

Itt volt a „szent község” központja. A prefektust megillette a budai rabbi kinevezésének joga. Ulászló megadta neki az országos főrabbi kinevezésének jogát is; ez nyilván a budai rabbi jogkörének kiterjesztése volt. Mint előjáró irányította a község alkalmazottait, ez időben a kántort (*hazzán*) és a községi szolgákat (*sammas / judex ordinarius / subjudex / Meister / kishíró*). A *sammas*-ok, magyarul: sameszek, mert több is volt, esetenként a prefektus nevében és jogkörében jártak el (mint *saliah*, 'követ', 'küldött' vagy 'meghatalmazott'). Még börtönhelyiség vagy fogda is volt az épületben, ha a prefektusnak valakit, zsidót, adótartozás vagy kihágás miatt fogságba kellett vetnie.

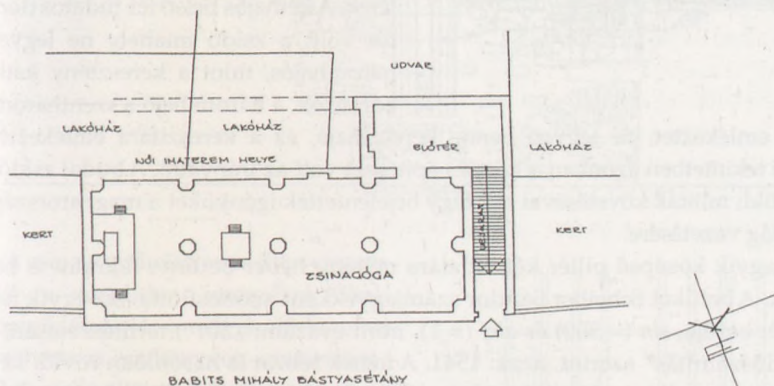
A Jagellók korában többször is pogromra került sor a Zsidó utcában. A Mendelházakat sohasem kerülték el. Az 1496. augusztusában történekről Bonfini emlékezett meg (*Decades*, V, v); történeti műve éppen e szomorú események leírásával ér véget. Az alig fékezhető utcai tombolás oka Bonfini ábrázolásában az általános elégedetlenség volt. Az egri püspök, és majd maga a király is, határozottan fellépett a csőcselék ellen.

„A zsidók utcájában felelőtlen keresztény suhancok zavargást keltettek, amikor illetlen pajkossággal a zsidók ajtajai előtt lármáztak, ablaküvegeiket gondolatlanul betördösték, és amikor a zsidók el akarták zavarni őket, jöttment népség nagy tömege támadt rájuk, főleg azok, akik szegénységük miatt könnyen kaphatók prédálásra és rablásra. (...) A tülekedés éjszakáig tartott. Napkeltekor pedig sokan, részint a tegnapi nem nagyon szerencsés verekedéstől dühödten, részint a most biztosabb zsákmány reményében újra támadást intéztek a zsidók házai ellen, a tömeg óráról órára növekedett, ajtóikat, kapuikat betörték és holmijukat széthordták, a zálogtárgyakat elvitték, rávetették magukat az arany és ezüst edényekre, aranyszövésű selyemruhákra; mások távolabb helyezkedtek el a házaktól, mintegy táborot verve, és a zsákmánnyal megrakodva távozókat támadták meg, ezt biztonságosabbnak vélván (...); hogy pedig a felfordulás még nagyobb legyen, az előkelők cselédei, akik a király és uruk parancsára a zendülés elfojtására rohantak elő, hasonlóképpen a házak kifosztásához láttak, és a védelem örve alatt mohóbban folytatták a dúlást. A várost hatalmában tartó rémület és a már szinte általános veszedelem közepette a király elhatározta, hogy a végső menedékhez fordul, és leküldte a várkapitányt a testőrcsapattal, ez aztán egy-két rablót a többiek szemé láttára fölkoncolt, a többieket a várható büntetés félelme gyorsan megzabolázta.”

(6) Nagy zsinagóga

(I., Táncsics Mihály utca 23)

Az épületet H. Papp Melinda fedezte fel, s Zolnay László, Gedai István és Feuerné Tóth Rózsa tárták fel (1964/65). A valamikor a 15. század utolsó negyedében épült zsinagóga a Mendel-házak udvarán állt. Jelenlegi helyzete szerint a volt Zichy-palota kertjében található; padlózata a mai talajszinthez képest mintegy négy méter mélyen a föld alatt van.

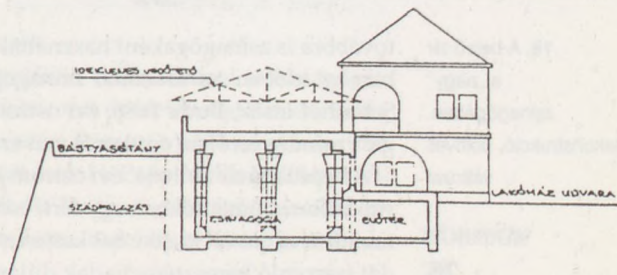

15. A budai „nagy” zsinagóga alaprajza

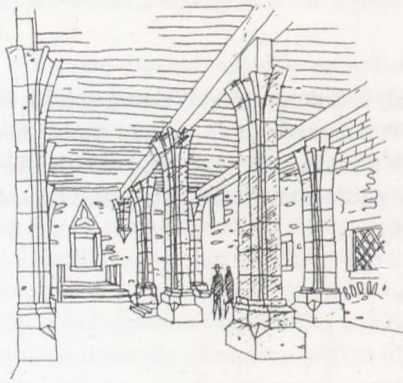
A „nagy” zsinagógát az után építették, hogy a ház a Mendelek tulajdonába került. Az udvarban építkeztek, az udvar hátsó részén, az épület a városfalhoz tapadt. Padlószintje az udvarénál egy vagy két lépcsőfoknyival magasabban volt. Központi termét hatalmas, kéthajós csarnok alkotta. A téglalap alakú teret három szabadon álló pillér tagolta; az épület középvonalában ezek tartották a legalább nyolc keresztboltozatot. A pillérek magas, négyszögű lábazata fölött gúlás átmenettel nyolcszögű pillértest emelkedett, ennek minden oldalról hornyolt testéből közvetlenül, fejezet közbeiktatása nélkül indultak a pilléreket összekötő hevederek és a boltozattartó bordák. Az oldalfalak mentén hasonló félpillérek hordozták a boltozatok terhét. A hevederek széles lemezű, a bordák keskeny orrtagú testét egyaránt mély hornyok tagolták. A késő gótika szigorú architektónikus rendje szerint szervezett tér legalább hét és fél vagy nyolc méter magas lehetett. A terem méretei (10 x 26 méter) nagy létszámú zsidóságra engednek következtetni. A főépület oldala mentén építettek női imatermet is; ez — mint szokás volt, s mint például, Prágában, a híres *Altneuschul* épületében ma is látható — alacsony, ablakszerű résszel nyílt a férfiak termébe, főként csak azért, hogy hallani lehessen, hol tartanak a férfiak az imában.

Hasonló kéthajós zsinagógákat az askenázi zsidók a 12. század óta építettek, s mindig ott, ahol lélekszámuk, szabad-

16. A „nagy” zsinagóga. Az épület keresztmetszete

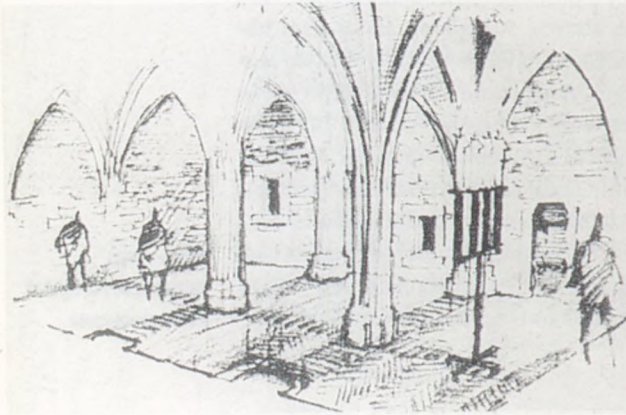

17. A belső tér
a „nagy”
zsinagógában.
Rekonstrukció,
gerendamennyezetes
vázlat

ságra emlékeztet, ne legyen benne kereszthajó, ez a keresztfára emlékeztet. Egyéb tekintetben azonban a kortárs építészet volt az irányadó. A budai zsidók e külföldi minták követésével mintegy bejelentették igényüket a magyarországi zsidóság vezetésére.

Az egyik középső pillér két oldalára néhány héber betűnyi feliratot is bevészték. A betűket Scheiber Sándor számjegyekként azonosította. Az egyik felirat két betűje, *sin* (= 300) és *alef* (= 1), mint évszám: „301”, természetesen, a „kis időszámítás” szerint, azaz: 1541. A másik felirat is hasonlóan rövid: két, illetve egy betű: *bat pé*; utóbbi mint számjegy: 80, azaz, Scheiber értelmezésében: „Nyolcvan éves (a hebraizmus betű szerint: a 80 leánya).” Scheiber és Zolnay ebből a két feliratból azt a következtetést vonták le, hogy a zsinagóga 1541-ben 80 éves volt, tehát 1461-ben épült.

18. A belső tér
a „nagy”
zsinagógában.
Rekonstrukció, boltíves
vázlat

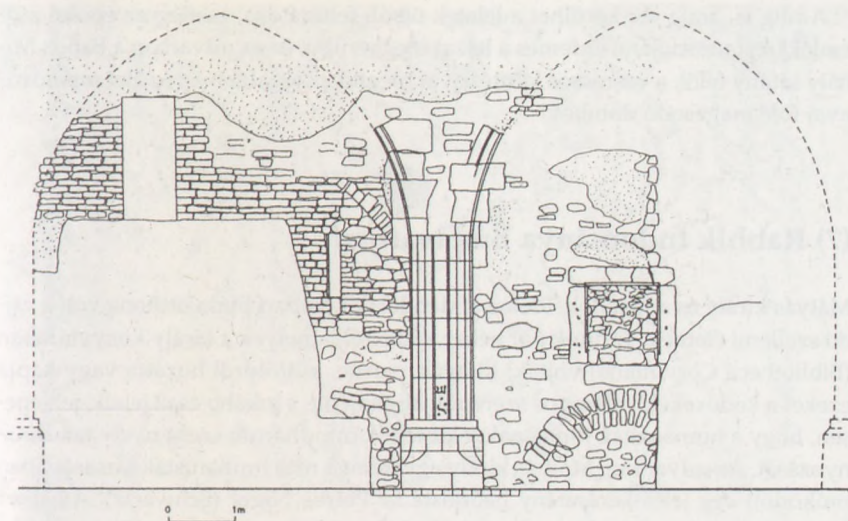
továbbra is zsinagógaként használták, legalább egy ideig. Alighanem ez volt abban az időben az askenázi zsinagóga. Itt prédikált a budai főrabbi. Amikor Schulhof Izsák, Buda 1686. évi ostromának krónikása azt írja, hogy „a zsinagóga”, mindig erről az épületről van szó.

Az épület már az 1684. évi ostrom idején erősen megrongálódott. A padlót borító méteres omladékban egy férfi csontváza került elő; szertartási előírás szerint temették el annak idején: bal karján imaszíjjal. Az „új” zsinagóga 1686-ban, a Budát ostromló keresztény hadak dúlása során végleg rombadőlt.

ságaik, gazdasági erejük jelentékeny volt: Wormsban, Kölnben, Regensburgban előbb, Prágában az *Altneuschul*-t a 13. század végén, Krakkóban a Kazimierz-zsinagógát Nagy Kázmér (1337–1370) uralkodása alatt. Vidéki városkák apró, hatvan-hetven-négyzetméteres imaházai fölé székvárosi büszkeséggel emelkedtek ezek az épületek. A kéthajós belső tér tudatos döntés volt: a zsidó imahely ne legyen háromhajós, mint a keresztény katedrálisok, a három hajó a szenthárom-

Az építetők igényességét és gazdagságát jelzi, hogy a Mendel-ház zsinagógája a késő gótika talán legszebb emléke Budán; európai viszonylatban is csak kevés zsinagóga vetekedhet vele. Ha pusztán a korát tekintjük, ezt kell a zsidónegyed „új” zsinagógájának tartanunk.

A hódoltság korának kezdetén, 1541-ben, az akkor már török Budára visszatérő zsidók már nem tudták a zsinagóga kéthajós, reprezentatív épületét eredeti állapotában fenntartani. Erről a törökkori téglafalazások és gyenge javítások tanúskodnak. Valószínű azonban, hogy

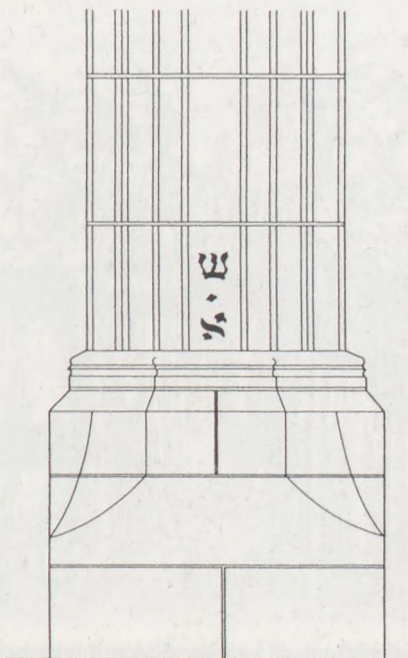
19. A déli hosszanti fal maradványai a „nagy” zsinagógában.
Az évszám: 301 (= 1541)

A zsinagóga belső termében egyszemélyes, mozdítható imaszékek álltak, könyöklőlappal, amelyen ki-ki elhelyezhette az imakönyvét, rendszerint a falak mellé állították őket; e padok neve „Askenaz nyelvéen”: *isztender* (= *Ständer*).

„A budai (*Budun*) vagy németül ofeni községben (...), mint minden német községben szokás, ki-ki helyet szokott váltani magának a zsinagógában, ott ül, ez a hely az ő tulajdona, s bárkinek bérbe adhatja, örök áron eladhatja, vagy el is ajánkozhatja.”

(Hajjim Sabbetaj Cvi, *Torat hajjim*, 17. század)

A Buda visszafoglalását követő évszázadokban a zsinagóga-épület maradványait nem hordták szét, így az 1964/65. évi ásátás a pusztulás utáni állapotában tudta feltárni a zsinagógát. 1966-ban azonban a már csaknem teljesen kibontott épületet sajnálatos módon vissza kellett temetni — anyagi okokból, de azért is, mert a női karzat kibontatlanul maradt fala fölött ma épület áll. Leírását csak H. Papp Melinda ásátási felvételeiből és beszámolóiból, Zolnay leírásából, Török Aurél vázlatrajzaiból ismerjük. Néhány kimentett köve az utca átellenes oldalán, a Középkori Zsidó Imaházban látható: pillér, boltív-töredékek.

20. A héber évszám-felirat a „nagy” zsinagógában:
sin és alef

Addig is, amíg sor kerülhet a leletek újbóli feltárására, esetleg az épület műemléki restaurációjára, érdemes a házat megkerülni, és az udvarban a Babits Mihály sétány felől, a vasrácsos kerítésen át megnézni legalább az épület maradványai fölé magasodó dombot.

(7) Rabbik tudománya Budavárban

Mátyás király és a Jagellók, illetve a Mendelek korában Buda otthona volt a zsidó szellemi életnek. Tudunk pár héber kódexről, amelyek a király könyvtárában (Bibliotheca Corviniana) voltak; Mátyás, persze, külföldről hozatta vagy kapta ezeket a kódexeket, valóságos szerepük aligha volt, s inkább csak jelzik, jelképesen, hogy a humanisták fontosnak tekintették mindhárom szent nyelv tanulmányozását. Az udvarban, Mátyás király egyetemén más humanisták társaságában működött egy jeles keresztény hebraista is: Petrus Niger (Schwartz). A hébert Spanyolországban tanulta, német és francia egyetemeket látogatott, s egyike

volt a legelsőeknek Európában, akik a zsidókat jó zsidó ismeretek birtokában is azzal az érveléssel akarták keresztény hitre téríteni, hogy az igazi messiást, kit a zsidók is várnak, ez a vallás hirdeti. A domonkos rendi szerzetest Mátyás Würzburgból hívta Budára, a rend budai „Szent Miklós” kolostorában működő egyetem igazgatójává. Petrus munkája, a *Stern des Meschiach* (1477), zsidó (héber) forrásokkal is érvel.

A térítő propaganda önmagában véve a kereszténység eszméiből eredő jóhiszemű törekvés volt az Európa országaiban élő zsidók társadalmi integrálására. Jelezte a zsidóság valódi súlyát a korszakban; jelezte, hogy legalább az értelmiségi elit felismerte: diszkriminatív eszközökkel a zsidók

21. Keresztény és zsidó tudósok teológiai disputája. Mindkét fél a Bibliából érvel. A zsidók fején Judenhut

jelenléte nem kezelhető. A mintegy belülről, zsidó források alapján való érvelés igénye adott indítást a humanistáknak arra, hogy tanulmányozni kezdjék a héber nyelvet és a zsidó hagyomány szövegeit. A térítési szándék legfeljebb egyének esetében lehetett eredményes, bár kérdés, hogy a kikeresztelkedőkre mi hatott jobban: a tudósok érvei-e a messiásról vagy inkább a zsidóságtól elkanyarodó életpálya vonzása; a zsidó községekre egyáltalán nem hatott. Ellenben a Biblia eredeti szövege, a zsidó messianizmus és a kabbala (*kabbála*) iránti érdeklődés megteremtette az európai hebraisztikát, hozzájárult a kora-újkori Európa kulturális integrációjához, s térítés nélkül is mozdított valamelyest a zsidóság társadalmi elfogadásának ügyén.

22. Héber kódex
töredékes lapja, talán
Budáról

Nincs tudomásunk arról, hogy Petrus kapcsolatban állt volna a budai rabbikkal, de azt a források hallgatása mellett is lehetetlennek tartjuk, hogy Mátyás és a körében tartózkodó humanisták olykor-olykor ne érdeklődtek volna a véleménye vagy igazsága felől azoknak, akik az udvari ünnepeken a zsidó szent irattal kezükben köszöntötték a királyt.

A századvég neves rabbija: Akiva ha-Kohén, Menahém ha-Kohén fia. Nem tudjuk, mi volt a státusa Budán. Kortársai és lányának prágai sírfelirata szerint: *nászi*, fejedelem vagy vezér; később R.* Szimha azt írta róla: a fogságban élő

* R. = rabbi.

zsidók feje (*rós le-kol ha-góla*). Talán a budai község rabbija volt egy időben, s a kívülállókat őt is, mint a prefektust, rangja folytán *princeps*-nek tekintették. Ugyancsak R. Szimha írta, hogy arany betűkkel (*be-otijot záháv*) szokta volt leírni a nevét. Fennmaradt sajátkezű okirata (1496), héber nyelvű igazolás valakinek az adóssága ügyében; ezen, persze, nem arany az aláírása. Rágalmak úzték el Budáról, s ahová innen ment, Prágában is rágalmazó vádaskodások érték. Kevély vagy nagyravágyó lett volna? Bőkezű jótékonykodása, mindenesetre, emlékezetes maradt.

Egy ismeretlen szerzőtől származó 17. század eleji héber nyelvű prágai krónika említi, hogy 1497/98 telén R. Méir Pfefferkorn prágai rabbi naponta talmudi előadásokat tartott a budai gyülekezetben; aligha gondolhatunk másra, mint hogy vendégként a budai zsidók rendszeres tanulását vezette.

A 16. század elején Naftáli ben Jichák ha-Kohén Hircz (Herz) volt a rabbi Budán. Halákhikus problémákról levelezett több olasz rabbival, s az ő döntéseire is hivatkoztak mások. R. Naftáli problémái: használható-e a zsinagógában a Tóra-szekrény függönyeként egy olyan *parokhet*, amelyre hatsoros felirat van hímezve szamaritánus írással (*ketivat sómrónim*); jogos-e, ha vidéki (zsidó) kereskedők a megbízásban átvett áruért nem akarnak fizetni a hitelező meghatalmazottjának (*saliah*), csak neki magának; köteles-e a költségekből rá eső részt megtéríteni az a fogoly, akinek kiszabadításába egy hitsorsosa jelentős összeget fektetett, ő azonban más módon szabadult. A rabbi feladata, hogy a joghagyomány elveit és mások hasonló esetekben hozott döntéseit új meg új élethelyzetekre alkalmazza. A halákhikus döntés (*peszak*) mindig egyszeri; de mértékadó más helyzetekben is. R. Naftáli zsidó világa nemzetközi volt, magába foglalta Észak-Itáliát és a török birodalmat. A budai rabbinak kereskedők és hitelezők, adósok és börtönben lévő foglyok ügyeiben kellett döntenie, hogy híveinek világi, hétköznapi életében is érvényre jusson a halákha, a zsidó joghagyomány.

A hétköznapi életben felvetődő kérdésekkel, ha ezek vallási (halákhikus) választ kívántak, de filozófiai problémákkal is, a zsidó világban a kora-középkor óta valamely tekintélyhez szokás fordulni, esetleg több ilyenhez is. A döntnök vagy *decisor* (*pószék / paszkán*) elé kérdést (*seéla / rogatio*) terjesztenek, ismertetve magát az esetet. A válasz (*tesuva / responsum*), mely mindig tartalmazza magát a kérdést is, a probléma most már vallásjogi megfogalmazását, rendszerint halákhikus értekezés, és mint ilyent döntésnek (*peszak*), azaz mértékadó állásfoglalásnak fogadják el mindenhol. A „kérdések és feleletek (*seélot u-tesuvot / rogationes és responsa*)” irodalmában halákhikus esetjog él. A *responsumok* másolatokban, gyűjteményekben terjedtek, a 16. századtól kezdve nyomtatásban is. Már maga az egész zsidó világot behálózó levelezés, de a gyűjtemények élénk használata is hozzájárult ahhoz, hogy a zsidó joghagyomány, és általában a zsidó szellemi élet, egységes maradjon az egész diaszporában, jóllehet mindig teret engedett eltérő vagy személyes véleményeknek is. A megfelelő bibliai helyek és a talmudi irodalom idézése mellett a feleletekben elengedhetetlen volt a hivatkozás a tárgy valamely részletét érintő talmudi helyekre és a korábbi döntnökök *responsumaira* (*Sasz u-poszkim*). A korai budai rabbikat is szinte csak a rájuk hivatkozó *responsumokból* ismerjük. A belső zsidó történetnek pedig a középkorban Budán majdhogynem egyetlen forrása a *responsum-irodalom*.

(8) A Szent György utcában

A Mendeleké mellett még egy másik nagy zsidó karriert tart számon az emlékezet a Mohács előtti korból; egy korai magyar Jud Süß történetét. Selómo Szeneur (Snéor / Snéur, mint a latin *senior*, 'idősebb' szó) Spanyolországból menekült, a kiűzetés (1492) idején, az üldözések elől. Egy már korábban Budára települt rokona révén került ő is ide. A tulajdonában lévő egyik könyvben, mely nemcsak vagyoni helyzetét jelzi, lévén kézirat, de zsidó tudományának szintjét is: Nisszim ben Reubén Gerondi (14. század) Genesis-kommentárjában a következő possessori bejegyzést találjuk: „(...) A nevem Selómo Szeneur, aki tanulta a Tórát, és a Tóra lett a vagyona.” Nos, Selómo ben Efrájim Budán még pénzvagyonra is szert tett. A Zsidó utcában telepedett meg, magyar nevet választott: Etil (= Attila); nyilván jól megtanult magyarul, és németül is, megnősült, két fia született, „nagy ember lett a keresztények között, közel került a királyhoz”, II. Lajos udvarában

az alkincstárnoki méltóságig vitte. Majd viszonya volt egy keresztény nővel, s amikor ez kitudódott, hogy elkerülje a szigorú büntetést, de talán az érvényesülése érdekében is, 1510 k. kikeresztelkedett. Keresztapja nem kisebb személy volt, mint Perényi Imre nádor, új nevét az ő neve után kapta. Így lett Imre, Szerencsés (Fortunatus) Imre, Emericus Zerenczes (Zerenshes / Zerenchees). „Az említett zsidó Imre (Imrich Jud) otthagyta feleségét és gyermekét a Zsidó utcában (*Juden Gasse*) Budán (Ofen)” — írta egy majdnem kortárs (Dernschwam). Másodszor is megnősült, alighanem éppen a korábbi szeretőjét vette el, egy kolozsvári német patricius nőt, Holdin (Held) Annát, s most már, a kincstárnoki rangnak (*thesaurarius*) megfelelően, előkelő városrészbe, a Szent György utcába költözött, született még egy fia. Továbbra is az udvari pénzügyek élén állt.

II. Lajos idején már támadások érték. A király bizonytalan, kusza anyagi helyzetében talán rosszul ítélte meg bizonyos dolgokat, talán rossz döntésekhez is adott tanácsot, de ellenfelei sok mindennel alaptalanul vádolták. Őt hibáztatták azért is, mert a törökök elleni hadjárathoz a kincstárnak nem volt elegendő pénze, mert Nándorfehér (Belgrád) ostromakor elkésve küldte a segítséget, és a vár elesett.

Az 1521. évi pénzrontás — ti. hogy a névérték alig felét érő pénzt verettek — valószínűleg nem Szerencsés kezdeményezése volt, bár ő is részt vett a terv megvalósításában. A kirobbanó felháborodás hatására a király végül lefogatta. (Élija ha-Lévi sztambuli (Istanbul) rabbi szerint „egy keresztény nő miatt börtönbe vetették.”) A Rákos mezején tanácskozó országgyűlés azt kívánta volna, hogy égensék meg; Werbőczy István ekkor használta először, éppen órá

ג
שלמה מדובנא

זק הקבר של וא ארט
אלמה זשור

בשנות מהר נסים עב רחוב זעל

באשית צח
מבחר טלה סיוד תרתיו חסר עלו מדנה
קטבע הוא חרנות הדגש כי מי שימנין כ
בדמויות השלם עלה דרך חסר יחמניהו גדולתלשטום והנמשטם חרדיו
יבאלהחנה למני למ יחיד לה כלל וקוח כ למק שהוה ידקה שהשלם לח
סר ולמ יסוד מנהיגת עמשך מנהסם עלהד חקיווב ולמ יתחזר השס טבעה
על חלם מנד שהוה עלתה פמו שהשמט עלההחור חבל למ שיוכל לשורה

23. Szerencsés Imre
sajátkezű bejegyzése
egy héber kéziratban

VÁRHEGY
33

vonatkoztatva, elutasításképpen, sőt, megvetőleg, a „fél-zsidó” kifejezést, felróna a „most már a közhivatalokból sem kizárt” fél-zsidóknak, hogy „kénytelenek vagyunk hozzájuk folyamodni, hogy nagy uzsorára pénzt kölcsönözzenek”. A király azonban két hét fogság után Szerencsést — ennek nagy pénzáldozatai fejében — szabadon engedte, s ő a szabadulás örömeire éppen otthon mulatott a barátaival, amikor az országgyűlésen részt vevő nemesurak szolgálói, hajdúk, huszárok, a csőcselék rátámadt a házára; neki magának sikerült elmenekülnie, de a fosztogatás — zsákszámra vitték az aranyat — és dúlás tovább folyt még másnap is, s harmadnapon átcsapott a Zsidó utcába: pogrommá fajult, és csak katonaság tudta megfékezni, egész napos harcban. Nem sokkal ezután Szerencsés még el tudta hitetni az országnagyokkal, hogy rendbe szedi a királyi udvar pénzügyeit. Tervét a Fuggerek magyarországi rézbányáira építette. Ezeket éppen Werbőczy javaslatára Szerencsés kezébe adták. A kalandor akció bizonyos hamar eredményei megszilárdították a helyzetét. A király, adósságai törlesztéséül, neki adta a budai harmincadvámot, és egyéb javadalmakat is. Szerencsés az utolsó ügyletei során, legutoljára alig néhány héttel a mohácsi csata előtt, 1526 június- vagy júliusában, komolyabb összegeket adott Lajos királynak, felszerelni a törökök ellen induló sereget.

A mohácsi csata napjaiban halt meg ő maga is. Halála óráján — későbbi responsum szerint — számos zsidó előtt, sírás és könyörgő imák közepette — a megtérés (*tesuva*) hagyományos szertartása szerint — visszatért a zsidó hitre.

Szerencsés Imre helyzete körül halákhikus vita támadt Budán, még életében. Két fiát (Avrahám és Efrájim), akik megmaradtak a zsidó községben, az askenázi hagyománynak megfelelően a zsinagógában nem hitehagyott apjuk nevével szólították Tóra-olvasáshoz, hanem ahogyan a kitértek gyermekeit szokták: nagyapjuk nevével; ők ebbe nem akartak beletörődni, és szégyenükben, mert nagyapjuk neve közismert volt, inkább nem járultak a Tóra elé. Végül — már Szerencsés halála után — a budai rabbi, Naftáli ha-Kohén megengedte, hogy a *ben Selómo* névvel illessék őket. A döntésről szokott módon kikérték más rabbik véleményét is. A páduai rabbi, Méir Katzenellenbogen (1473–1565), egyébként R. Naftáli unokatestvére, azt írta, hogy a zsinagógában a királyra és az ország főrendjeire is szoktak imát mondani, akik nem zsidók, s ha az ő nevüket ki lehet ejteni, még inkább megérdemli ezt Selómo úr, ki népének jólétén munkálkodik, és jóakarattal van az egyenes szívűek iránt. Ezt a jóakarató ragaszkodást részletesebben Élija ben Binjámin ha-Lévi sztambuli rabbi írta le responsumában, már Szerencsés halála után. Szerencsés, mondja, minden péntek délután — *sabbát* előtt — alamizsnát osztatott ki a szegény zsidók között. Egy kikeresztelkedett zsidó két gyermekét apjuk halála után Ausztriából Budára hozatta és zsidóként fölneveltette. Zsidó férfiakat és nőket megmentett a halálbüntetéstől. Budán a zsidók felől elhárította egy vérvád veszedelmét; addig fáradozott, költségeket sem kímélve, míg tisztázta a zsidókat a rágalom alól: a vért a följelentő rejtette el a zsidóknál. (Fia írta majd egy levelében, hogy amikor a budai zsidókat veszély fenyegette, Szerencsés héber nyelvű titkos levelekben értesítette őket.) Megakadályozta, hogy Prágából, mely a magyar király fennhatósága alá tartozik, kiűzzék a zsidókat. Szerencsés végtelen sok jót tett Izráellel, mind személyesen, mind a vagyona révén. Kihirdették az összes (bu-

dai) zsinagógában, hogy aki Izráél számára elveszettnek tekinti őt, azt az elöljáróság személyében és vagyonában egyaránt megbünteti. Szerencsésnek — mondja — azért támadtak bajai, mert a keresztények ellene támadtak, bebörtönözték, s meg akarták égetni, mondván, hogy még mindig zsidó, és csak nagy pénzáldozat árán menekülhetett ki a kezükből.

A Szerencsés fiúk javára hozott döntés az érdemet fölébe helyezte a szigorú szabálynak. „Még ha siratjuk is, hogy a keresztények közé került: népének javát kereste, és sok jót tett a hozzá közel s távol állókkal egyaránt. Megismerszik a tetteiből, hogy megbánta, amit tett, és félte az Istent. Nem kitzasítás jár neki, hanem elfogadás.” Érdemes megjegyezni azt is, hogy Szerencsés, aki szefárdi zsidó volt, második házasságával magában véve még nem vétett volna a zsidó jog ellen, a szefárdi *halákha* megengedte a többnejűséget, rájuk nem vonatkozott Rabbénu Gérsom tilalma; rituális vétsége abban állt, hogy kikeresztelkedett, hogy másodjára keresztény nőt vett el. A levéltári iratokban nyoma van, hogy Szerencsés a saját használatára szánt feljegyzéseit mindvégig héber folyóírással készítette. A fiaira nézve kedvező halákhikus döntést valamilyen később Móse Isserles krakkói rabbi is jóváhagyta; a tekintélyes jogtudós már csak R. Méir responsumából tudott az esetről, és a páduai rabbi tekintélye miatt fogadta el a döntését: „Ha ő már engedélyezte a dolgot, kinek lehet még szava (szó szerint: ki jöhet) a király után?” Mindenesetre, ez a *tesuva* az askenázi világban megnyitotta — elvben legalább — az utat az ingatagok számára vissza a zsidóságra.

Szerencsés Imrének a zsidóságra megmaradt fiai Mohács után elköltöztek Budáról, és a Zaksz (Sachs) családnevet vették fel; a nevet mint a „Szeneor szent magja” jelző (*Zera Kados Szeneor*) rövidítését magyarázták. Egyik fia, Avrahám (Ábrahám), Mária özvegy királyné közbenjárására engedélyt kapott, hogy feleségével, gyermekeivel, házanépével és javaival Kismartonban (Eisenstadt) telepedjék le. A fiúk utódaiból Vilnába is jutott.

A renaissance Budán, Mátyás és a Jagellók korában, a zsidóság, általános függő vagy kiszolgáltatott helyzete mellett is, a környező társadalomhoz való viszony, az életvitel és magatartás terén már ugyanazokat a jellegzetes formákat mutatta, mint amelyekkel az újkori polgári társadalmakban találkozunk. A létfenntartás lehetőségeit a környező társadalom jelölte ki számára: gyakorlatilag csak a kereskedelemhez és a pénzhez kapcsolódó foglalkozásokat. Egyébként azonban igen széles volt a sáv az egyéni stratégiák számára. Néhány főbb típus, a község egyszerű — szegényebb és vagyonosabb — tagjai mellett: a tudós rabbi, a királyi udvarban is elfogadott és külsőségekben ehhez igazodó zsidó vezető, a társadalmi karrier érdekében kikeresztelkedett, de a zsidósággal is kapcsol-

24. A szerencsés (*fortunatus*). Baldachin alatt ülő férfi pénzeszsákot tart a kezében

latokat ápoló politikus, a már csupán származása szerint zsidó asszimiláns. A zsidó társadalom vonatkozásában Buda 1500 k., évtizedeken át, polgári társadalom volt. S maga a község, a kiszakadók bizonyos száma mellett is, hagyománytartó maradt.

Egy külföldi responsum az 1500 k. évekre vonatkozóan megemlítette: Magyarországon, s a környező országokban, az a szokás, hogy a *hazzán* a Tóra-tekercsel a kezében áldást kér a királyra vagy az ország fejedelmére, s annak összes szolgájára. A budai zsidók hűséggel is meghálálták a befogadást.

Együtt említendő ezzel a világgal, a külső közeg jellemzésére, az ellenség is, a habzó szájú zsidóellenes uszító: Werbőczy István (1458–1541). Kisnemes és jogász, aki politikai szereplése során az idegenek iránti ellenszenvtől vezetett, de már csak irigységből is ágál a nála sikeresebbnek látszó zsidók ellen, vádaskodik, nem ügyekben, hanem mindig személyek ellen, pedig ő maga — vagy maga is — elkövetett minden visszaélést, amit a zsidóknak felrótt. Nézetei a *Hármaskönyv*-ben (*Tripartitum opus*, 1517) mint jog-megszorító, diszkriminatív megkülönböztetés kaptak helyet. A *Hármaskönyv* előírta, hogy a zsidók perben, keresztények ellenében, az esküvel való bizonyítás során egy előzetes esküt tegyenek, rövid köpenyben, zsidósüvegben, mezítláb és Kelet felé fordulva, Mózes öt könyvére, bibliai átkokkal önmaguk ellen, ha bűnösök. Werbőczy zsidó-esküje középkori rekvizitum, külső kelléke a megbélyegző zsidó-jel, szövege Conrad mainzi érsek Erfurti zsidóesküje (12. század) és a *Budai jogkönyv* nyomán. Kétes érdem, hogy most beillesztette a magyar jogrendbe is.

Fintora a történelemnek, hogy Werbőczyt, mondják, a régi budai zsidónegyed temetőjében (*auf dem Judenfriedhof*) temették el (Dernschwam, 1555), a Krisztinavárosban. A közelben állt a volt főbírónak a mohácsi csata után adományul kapott előkelő nyaralóháza és kertje. (Városi lakóháza fenn volt a Várhegyen.) Werbőczy járvány idején halt meg (1541), de talán segítette elhunytát ama pohár ital is, melyet a budai basa vendégségben kínált volt neki, merthogy a basa nem szívelte „a vén törvénytudó ember” örökös jogász vitatkozását, ilyesmit sehol más országban nem látott soha. Történt, ahogyan történt, a török hatóságok nem engedték meg Werbőczy eltemetését a vár falain belül. Az ő sírköve eddig nem került elő.

(9) Jahudiler mahalleszi

1526 nyarának végén, a mohácsi csatát (1526. augusztus 29, szerda) követő napokban a zsidóság nem menekült el Budáról, mint oly sokan mások, ezt Jozsef ha-Kohén krónikája (1554) nyomatékosan állítja: „A zsidók a városban maradtak.” Nem menekültek, hiszen Nyugat-Magyarországon ekkoriban egymást érték a pogromok (Pozsony, Sopron stb.), s így aki tehetett, onnan is inkább Buda felé húzódott.

A magyar sereg pusztulása és a király halála után a város nyilván hetekre közhatalmi és igazgatási intézmények nélkül maradt. Szulejmán (Szülejmán / Szolimán) szultán (Törvényhozó / Nagy / Fényes Szulejmán) (1520–1566) hivatalos győzelmi jelentése ezt írta: „Budun vár gyáva lakói belátták,

hogy a világ padisahja feljűk közele-
dik, (s) úgy szétszóródtak, mint a
Göncöl szekér csillagai, s egy részűk a
hegyek közé és nehezen hozzáférhető
helyekre menekűlt, más részűk pedig
kegyelmet kérve a belső várba vonult.
(...) Az életét megunt király ezerféle
alázatos könyörgés kíséretében a pa-
disah trónjának zsámolyához küldte a
vár kulcsait." Az, hogy „király”, nyil-
ván nem szó szerint értendű, hiszen II.
Lajos magyar király halott volt.

Egy török hivatalnok történetírű,
Ferdű úr (*efendi*) (1542):

„Budun várában (...) a feslett erköl-
csű hitetlenekbűl a szegényeken és
zsidűkon kívül senki sem maradt.
Mikor a Napként ragyogű zászlok e
város környékére vetették fényűket,
az említett zsidűk, halotti leplet [*kittel / pallium Judaicum*] akasztva nyakuk-
ba, elébe jűttek a gyűzelmes hadseregnek, s a föld porához dűrzsűlve arcukat,
kegyelemért esedeztek.”

Van más tudűsítás is az eseményekrűl.

„A zsidűk, akik nagy számban éltek Budán, életűkért és szabadságűkért hű-
siesen védtek magukat. Mielűtt Solomet, a török, bevonult volna Budára, két-
százan a szegények közűl, akiknek vagyontalansága nem tette lehetővé a me-
nekűlést, elfoglalták a királyi várat. És amikor a császár be akart oda vonul-
ni, olyan ágyűtűzzel és lűvűldűzessel akadályozták meg bejutását, jűllehet
alig pár napra való élelemmel rendelkeztek, hogy a szultán megígerte nekűk,
megtarthatják életűket, ha nem akadályozzák bevonulását, és ezt be is tartot-
ta, amikor már a vár elfoglalása után a trónon űlt. Végűl rábeszéléssel elérte,
hogy vele mentek Tűrűkországba.”

(Johannes Cuspinianus / Spiessheimer, *Oratio protreptica*, 1527)

A keresztűny fejedelmeket a török elleni harcra e „Buzdítű beszéd”-del ser-
kenti tűrekvű diplomata alighanem kissé eltűlozta a budai zsidűk harciassá-
gát. Ha próbálták volna is védeni a várost: tartani nem tudták volna sokáig. Az
egymástűl független eurűpai, török és zsidű tudűsításokbűl ítélve, mely tudűsít-
ások, ha mindent nem tudnak is, több részletet illetűen jűl értesűltnek látsza-
nak, alkalmasint az történt, hogy a mohácsi csata, Lajos halála, az özvegy ki-
rályné menekűlése után egy idűre a budai zsidűk — mindig is: a kamara szol-
gái — maradtak a városban a kűzhatalom talán egyetlen kűpviselűi. Buda űres
volt, a királyi udvar, már aki megmaradt közűlűk, elmenekűlt.

Warhafftige Anzeng- ung wie es im Leger vor Ofenergang- en ist.

W. D. elj.

25. Zsidűk és törűkűk
védik Budát, 1541

A zsidók, felismerve, hogy mi a helyzet, elébe mentek a győztes hadseregeknek, amely egyébként már közeledett is Buda felé. Szeptember elején egy budai „*alaman*”, azaz német (askenázi) zsidó, Jászif ibn Szalomon, azaz Jozsef ben Selómo, többedmagával — bizonyára a község előljáróival — a törökök elé járult, és átadta nekik a város kulcsait. Jutalmul kiváltságlevélben adómentességet kapott. Hol történt a kulcsok átadása? Földváron-e, vagy csak már Buda alatt? A zsidók fehér halotti lepelbe (*kittel*) öltözve keresték fel a török tábor: ünnepélyesen. Először csak Ibrahim pasával találkoztak, de néhány nap múlva, szeptember 11-én, mint mondják, egy böjt — Gedalja böjtje (tisri 3) — másnapján, magával a szultánnal is, aki időközben bevonult Budára. Valóban átadták volna a város kulcsait? Lehet; de a padisahnak nem volt szüksége sem hódolatra, sem a kulcsokra. Győztes volt. Ilyesmi lehet a híresztelések mögött.

Buda zsidó lakossága iránt, mint Jozsef ha-Kohén írta, Szulejmán „kegyelemmel volt”, s ezért szeptember végén (1526. szeptember 21/22), éppen *szukkot* első napján, hajókon útnak indította őket országába, Törökországba. A padisah hadjáratának hivatalos naplója is följegyezte: „932. év zil-hidzse hó 14 [1526. szeptember 21], szombat: (...) A Budán lakó zsidókat hajókra vitték, elszállítani.” Cuspinianus szerint a szultán „rábeszélte” őket, hogy menjenek vele.

A történetekről sok mendemonda kapott lábra Európában. Egykorú német újság-lap szerint Szulejmán „választás elé állította” a zsidókat, vajon vele mennének-e, vagy Budán akarnak maradni. Három napon belül kellett választ adniuk. Persze, mind Budán akart maradni. Erre a török Budára jött, és három csoportba osztotta volna őket. Az egyikbe azokat sorolták, akik már harminc vagy negyven évesek voltak, a másikba a húsz évnél fiatalabbakat, a harmadikba a nőket és gyermekeket. Ismét dönteniük kellett, most már mindegyik csoportnak külön, hogy maradni akarnak-e. Egyek voltak abban, hogy igen. Erre a szultán az öregeket felkoncoltatta vagy leszúratta, a többieket pedig, a nőket, gyermekeket és a húsz évnél fiatalabb fiúkat, elvitte magával.

A svájci Johannes Kessler úgy értesült, hogy a törökök ostrommal vették be Budát, s a harcok után, amely harcokban a zsidók, bár külön katonaságuk (*kriegslüt*) nem volt, keményen védték a várost, a „negyedfél ezer [3500] zsidóból alig húsz” maradt életben. Ami az elpusztultak számát illeti, biztosan erősen túloz. Adata legfeljebb arra jó, hogy érzékeltesse a város korábbi zsidó lakosságának nagyságát, s hogy elképzeljük, ennek hányad része kerülhetett török kézre. Az Európa-szerte terjesztett különféle újság-lapokon (*zeyttung*), ezek voltak az újság ebben a korban, rendre hasonló tudósítások szerepelnek, hasonló adatokkal. De egy török forrás is, Ferdi úr, körülbelül kétezer budai zsidó „család”-ról beszél. Lehetséges, hogy a mohácsi csatát követő hetek eseményei Kessler krónikájában, Ferdi úrnál egyaránt összemosódtak azzal, ami a későbbi években történt. A zsidók számára vonatkozó adatok azonban, a különböző európai forrásokban, közel állnak egymáshoz, s megerősítik őket a török beszámolók is. Ha félezer főnyi vagy ezt kevéssel meghaladó zsidó népességgel számolunk, talán nem járunk messze az igazságtól.

A korabeli európai újság-lapok és későbbi krónikák Buda elestét úgy beszélik el, ahogyan vereséget illendő: a tudósítások hagyományai szerint, közhelyes elbeszélő elemekkel, felnagyítva a pusztítást, a veszteséget. Ténynek csak az

látszik bennük, hogy a szultán a mohácsi csata után elnéptelenedett városból elvitte fogságba az ott maradt zsidókat. Helyesebben mondva: áttelepítette őket; mint annak idején (i. e. 587/586) Nebúkadreccar / II. Nabú-kudurri-uszur babilóni király a jeruzsálemi kézműveseket. Szulejmánnak is kereskedőkre, mesteremberekre volt szüksége, a zsidókat ezért vitte magával.

A budai zsidóság szétszórásának Balkán- és Törökország-szerte érdekes bizonyítéka, hogy a 16. században, a responsumokból tudható, feltűnően sok *aguna* fordult a rabbinikus hatóságokhoz (*bét din*), kérve, nyilvánítsák őt özvegynek, mert férje már évekkal korábban eltűnt, előkerülésére nem lehet számítani, és szeretne újra férjhezmenni. A budai zsidó házasságokat feldúlta a háború és az áttelepítés.

Kemálpaszádé török történetíró (1483?–1534) szerint a „kereskedők és iparosok” számára „hazájuk elhagyása a nyomorúságtól való megszabadulás volt” (*Mohács-náme*, 1530 k.). A budai zsidó kereskedők helyzete a város török kézre kerülése után valóban megváltozott, s a törökök ügyeltek arra, hogy bizonyos előnyökkel is magukhoz kössék őket.

„Valóságos csodának tartják, hogy amikor Buda elfoglalása után a török az ottani zsidóságot ide, Konstantinápolyba szállította, nem engedte őket eladni rabszolgának, hanem szabaddá nyilvánította őket, s csupán adózási kötelezettségüket állapította meg. Ha áruba bocsátotta volna a budai zsidókat, ez az egész törökországi zsidóság romlását vonta volna maga után, mivelhogy — szokásaik értelmében — kötelesek lettek volna kiváltani őket.”

(Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel*, 1555)

A török igazgatás kiépülésétől kezdődően a budai — vagy volt budai — zsidók szabadon kereskedhettek a szultán egész birodalmában. Zsidó forrásokban nem egy „ungarus szent község” szerepel. Budai eredetű zsidó közösségek éltek, például, Sztambulban (Konstantinápoly / Istanbul), itt a Héttorony közelében, továbbá Szalonikiben, Vidinben, Szófiában, Kavalában; de a Szentföldön is. Száfedben (Cfat) török okmányokban a 16. század közepéről tíz-tizenöt magyar családnak maradt fenn nyoma; kapcsolatot tartottak Budán maradt rokonaikkal, támogatást kaptak tőlük. Száfedben a magyarországi zsidók — a Budán élő R. Noah pénzén — egy külön jesivát alapítottak (1619), és alapítványuk (*keren kajjemet*) adományokat juttatott a szegényeknek Jeruzsálemben is. Szófiába került, valami hatvan magyar zsidó családdal együtt, R. Naftáli ha-Kohén is; a német (askenázi) községbe. Az egykori budai rabbi működését számon tartotta még a nagy Jozsef Karo (Caro) (1488–1575) is, a *Sulhán Árukh* szerzője, aki ez idő tájt, mielőtt Száfedbe költözött volna (1536), maga is hosszabb ideig a közelben élt, a Balkánon, Drinápolyban (Hadrianopolisz / Edirne).

A budai zsidók (*bené Budun*) vallási előírásai, szertartási szokásai (*minhág*) eltértek a többi község hagyományaitól. Éppen Karo említi, például, hogy *tisa*

be-áv előtt három héten át — tammúz 17-től év 9-ig — tartózkodnak az üzlettől és nem kereskednek, jóllehet a halákha legfeljebb egy nap nyugalmat ír elő. Ez a nap egynapos gyászt kíván, böjtöt, de még a munkát sem tiltja meg, nemhogy az üzletet, ami „sokkal kisebb ügy”. De ha „a magyarok” nehezebb gyászt akarnak, így Karo, ám tegyék nyugodtan. A törökországi magyarok — értsd: budai zsidók — az általánosan elterjedt szokás ellenére nem tekintették házassági aktusnak, eljegyzésnek, ha a férfi ajándékot adott egy leánynak; ebből sok vita támadt köztük és a többiek között. A magyarok kissé szabadon értelmezték a hús rituális kezelésére vonatkozó előírásokat. A magyarok jogosnak tekintették, hogy — mint Budán volt — ablakukból rálássanak a szomszéd házának tetejére. (Buda és a török országok között az a különbség, hogy Budán mindenki benn alszik a lakóházban, a Balkánon és délebbre azonban az év nagy részében kinn a lapos háztetőn.)

Feltűnő volt a budaiak „kemény”, magyaros — bizonyára: zöngés — kiejtése is a német zsidókéhoz képest. Wien helyett azt mondták, hogy *bédzs* (Bécs). A tekintélyek hosszan tárgyalták egymás között, hogy a Duna, Donau, Dunaj azonos-e a Tuna nevű folyammal; a gondot ebben az esetben is a zöngés, illetve zöngétlen ejtés okozta. Buda nevét is, Ofen, így írták: *Oben*; eszerint a szó belsejében az egyszerű *b* betűt nem *v* hangnak ejtették, mint szokásos (*Oven*), hanem nyilván németesen: *f* (*Ofen*). Vagy éppen ellenkezőleg, az *f* hang helyett ejtettek zöngés hangot (*v*). A név szokásos askenázi-jiddis ejtése egyébként *ojvn / ojfn*.

A konstantinápolyi magyar zsinagóga 1554-ben leégett. Ettől kezdve a budai zsidók a német zsinagógába jártak. Közös temetkezési egyletet alapítottak. Az előljáró megválasztása kapcsán azonban feszültség támadt, a budaiak nem akartak a németekkel és spanyolokkal közös szervezetbe tartozni. Ezért némely község minden együttműködést megtagadott az összeférhetetlen magyar- vagy budaiakkal. A kiátkozást csak a Balkán legtekintélyesebb rabbijai együttesen oldották fel, hivatkozással Binjámin törzsének bibliai történetére (Bírák k., 20–21): Izraelben többé nem sújthat átok egy egész törzset. Ámde lassan, a 16. század végére, az egykori budaiak különállása és megkülönböztetése egészen megszűnt.

Végül is a korábbi zsidó lakosságból nem maradt Budán jóformán senki. Házait János király (1526–1540) és Ferdinánd (magyar király: 1526–1564) felváltva és egymással versengve osztogatták szét a híveik között adományképpen. Az új tulajdonosok még pereskedtek is egymással, melyiküket illeti *jogosan* a Zsidó utcában megszerzett adomány-ház. Az erődfést kiépítették egészen a zsidó temetőig. A Zsidó utca egy időre új nevet kapott: Szent Márton utca.

1541. augusztus 29 után, amikor Buda végleg török kézre került, a zsidók is kezdtek visszatelepülni vagy beköltözni a közeli városokból, mint Ráckeve vagy Esztergom, amelyek ugyanebben az időben kerültek török kézre, de a török birodalom más területeiről is. Szarajevo, Szendrő (Szemendria), Belgrád, Vidin, Kavala, Szófia, Szaloniki, Drinápoly (Edirne), Sztambul, sőt, Száfed szerepel okmányokban a Budára betelepülő zsidók előző lakóhelyeként. Korábbi helyükre, a zsidónegyedbe, a Zsidó utcába (a mai Tánacsics Mihály utca alsó, északnyugati része) költöztek. Visszakapott zsinagógájuk egyik pillérére ekkor vésték rá az évszámot: 1541.

Egy német utazó — már negyedszázaddal később — ezt írta a török Budáról: „Most számtalan sok benne a zsidó és a török, de kevés benne a jó keresztény (...)” (Stephan Gerlach, 1573). A budai rabbi 1569 k. Hajjim Hacman ben Jichák volt, a törökök által kinevezett zsidó előljáró (*kethüda*) pedig — az első időkben — Avrahám ibn Júszuf. A Bécsi kapu környéki városrészt vagy negyed (mahalle) a zsidókról nevezték; törökül: *Jahudiler mahalleszi / Mahallei jehudian*, „zsidó város”, értsd: „a zsidók utcája”, „zsidónegyed”, „Zsidó utca”, vagy pedig, átvéve a magyar nevet: *Mahalle Zsidó ucsa*. A Bécsi kaputól (*Porta Judaica*) keletre, a városfal mellett, két nagyobb háztömb. Nem „gettó”, de azért külön városrész. A zsidónegyed új temetője, Scheiber Sándor feltevése szerint, a Vízivárosban volt, a zsidónegyedtől kelet-északkeletre, a mai Hunfalvy és Batthyány utcák közötti területen. De talán rövid ideig még a régi temetőt is használták. Miért kellett új temetőt nyitniuk? Csak találgatni lehet: alighanem azért, mert a Buda török ostroma (1529) során elesettek tetemét, keresztényeket és törököket egyaránt, a zsidó temetőbe (*judenfreithof*) vitték; ez a temetőt rituálisan alkalmatlanná tette további zsidó használatra. Laktak zsidók a város külső részein is: a Tabánban és a Vízivárosban, ennek volt egy *civitas Judeorum* nevű része, s talán még a Császár-fürdő környékén.

A birodalom más vidékeire került budai zsidók sokáig fenntartották ülőhely- vagy imaszéküket egykori zsinagógájukban, Budán, ez jelzi, hogy ragaszkodtak budai illetőségükhöz, maguk is, gyermekeik is. Még az adót is megfizették, távollétükben, nemzedékeken át. S ha a körülmények megengedték, visszaköltöztek Budára. Nem egy vita támadt akörül, megmaradhatnak-e budai jogaikban, ti. a zsidó község tagjaként. A Budán lakó zsidók szívesen leírták volna a más-hová került személyeket. A kínos budai jogviták világszerte foglalkoztatták a halálhikikus tekintélyeket.

Hajjim ben Sabbetaj (1555 k. – 1647) szaloniki rabbi responsumából (1630 k.):

„(...) Az elmenekültek között olyanok is voltak, akiknek Budán laktak már a nagyapái is, s még most is ott vannak házaik, üzleteik, egyéb ingatlan vagyónuk, most is fizetik az adót ingatlanjaik után a (magyar) királynak. (...) S amikor az Örökkévaló számbavette az Ő népét, s Edom [a keresztények] és Jismáél [a muszlimok] békét kötöttek [zsitvatoroki béke, 1606], ezek az emberek fölkerekedtek, ki-ki a családjával, hogy visszatérjenek országukba és birtokukba. Az ott maradtak közül azok, akik a viszályt kedvelik, látván ezt, si-ma nyelvel mondták egymásnak, álnokul: Nos, hozzunk rendelkezést magunk között, hogy aki visszatér, az ne foglalhassa el az örökségét mindaddig, amíg mi nem rendezzük el az ügyét saját akaratunk és tetszésünk szerint. De a visszatérők azt állítják, hogy önszántukból nem mentek volna el soha, nem volt szándékukban elköltözni Budun városából, erre csak a kényszer vitte rá őket, életüket kellett menteniük. Válasz (*tesuva*): A törvény a visszatérők mellett áll, azoknak, akik a városban maradtak, nincs joguk akadályozni őket.”

A budai zsidók többsége, ugyanúgy, mint már a hódoltság kora előtt, nagyobb részt askenázi, azaz német eredetű és német nyelvű volt, a török kori héber nyelvű sírköveken a németes nevek vannak többségben; de a Balkán felől, a török birodalomból jövő zsidók jobbra szefárdi (spanyol) zsidók voltak, ezeket

26. Héber kézirat
Budáról: Oven, 403
(= 1643)

az összefrások egy ideig „vendég”-nek nevezték. A keletieknek külön zsinagógájuk volt (Táncsics Mihály utca 26, ebben az épületben van ma a Középkori Zsidó Imaház), ez volt a „kis” vagy „rég” zsinagóga, szemközt az askenázi „nagy”- vagy „új”-jal (Táncsics Mihály utca 23).

A budai spanyol zsidó gyülekezet a hódoltság kora végén mintegy harminc családból állt; zsinagógájukban, mint majd Schulhof Izsák fogja említeni (*Megilat Ofen*, „Budai krónika”, 1686), saját szertartásrendjük szerint imádkoztak. Az okmányokat, ha kellett, lefordították a maguk nyelvére (ladino) is. Török hatást csak itt-ott érezni a budai zsidók emlékeiben: talán egy Haszlán névben (Arszlán / Araszlán), mely a Löw / Léb / Arje, ‘oroszlán’ név török változata, olykor a héber név arab- vagy törökös írásmódjában (Ibrahim, Jakúb, Jászif / Júsuf, Múszí, Szulejmán), talán a héber sírfeliratok szórványos kisebb nyelvi hibáiban.

Abból, hogy az askenázi és szefárdi gyülekezetek Budán szorosan egymás közelében éltek, mint egyébként sok más városban is a török birodalom területén, a szokások eltérései miatt olykor bizonyára feszültségek is támadtak. R. Efrájim ha-Kohén szükségesnek tartotta, hogy egy responsumában (1670 k.) kiálljon a kétféle szertartásrend kölcsönös elfogadása mellett. Ha az imákat egy szefárdi az askenáziak között végezte el, írja, eleget tett a kötelességének, és megfordítva is, mert közöttük nincs semmi halákhikus különbség, amely a másik szemében érvénytelenné tenné az imát. A *Sema* és a *Tefilla* [= *Amida* / *Semóne eszré*] mindkét községben egyaránt része a szertartásnak, elmondják (felolvassák), a hozzájuk kapcsolt áldásokkal együtt, bár szövegükben bizonyos kisebb eltérésekkel. Ez azonban nem lehet akadály a kölcsönös elismerésnek. R. Efrájim szavaiból kiderül az is, hogy Budán az askenázi és szefárdi gyülekezetek között volt átjárás, nyilván házassági és egyéb társadalmi kapcsolatok, amelyek szükségessé tették az alkalmi vagy rendszeres részvételt a másik gyü-

27. Héber kézirat
 Budáról: *Oven ha-bira*
 (Budavár), 5403
 (= 1643)

lekezet szertartásaiban. Tagolt zsidó társadalom, de nem elkülönülő közösségek, egy utcában, szomszédos zsinagógákkal.

A zsidónegyed házai, mint Schulhof Izsák leírásaiból kihámozhatjuk, többnyire terméskőből épültek, pincékkel, melyeket raktárnak használtak.

A hódoltság idején Budán élt a legnagyobb lélekszámú zsidó község a három magyar országokban. A lélekszám alakulását a török adójegyzékek adataiban követhetjük. (A zsidók évi fejadót fizettek a török hatóságoknak.) A 16. század végén mintegy nyolcvan családnyi állandó lakosságról van adatunk, ami hat-hét-száz főt jelenthetett, s bár a számok változtak, hol több volt, hol kevesebb, a visszafoglalás előtti időkben a budai zsidóság, a szefárdi gyülekezettel együtt, elérte — de inkább meghaladta — az ezer főt. Másképpen mondva, a török Budán a zsidók a jó húszezer főre becsült lakosságnak körülbelül 4–5%-át tették ki.

A török hatóságok — az iszlám hagyománynak és a birodalomban követett gyakorlatnak megfelelően — a budai zsidókat külön társadalmi csoportnak: önálló községnek tekintették. Belső ügyeikben a zsidóknak széleskörű autonómiája volt, s mint zárt testület érintkeztek a hatóságokkal, ez a státusuk (*zimma*) azonban a személyes szabadság bizonyos korlátozását jelentette, a *zimmi* csak mint az adott vallási csoport tagja bírt jogokkal. A zsidó „testület” világi feje a *kethüda* volt; az iszlám, s a törökök, ebben a tekintetben az ókori babilóniai gyakorlatot vették át és folytatták, a *kethüda* formálisan ugyanaz volt, mint az exilarcha vagy a zsidóbíró. A középkori zsidóbíró helyzetéhez képest azonban a *kethüda* erősen függött a török adminisztrációtól. Rendelkezéseit előszóban hozta. Ezért csak néhányuk neve maradt fenn a török dokumentumokban: Ibrahim (Avrám) ibn Júszuf (1547), Jakúb (Jákob / Jákov) és Saul (1580). A zsidó község belső ügyeiben a rabbi döntött. A rabbi török elnevezése, görög, illetve héber szóval: *papasz* vagy *hákhám* volt. Néhányuk nevét csak a török összeírások őrizték meg: Músi (Móse), Dávid és Ibrahim (1580).

A 16. század második felében, amikor a zsidó misztikus filozófia hirtelen kivirágzása (Száfed / Cfat) és más körülmények Európa szinte minden országából nagy számban vonzották a zsidókat Palesztinába, a német- és franciaországi *alijja* rendszerint Budán gyülekezett, s innen csoportokba összeállva indultak tovább az ázsiai Törökország felé. Akik, a csoportra várva, hosszasabban időztek Budán, bekapcsolódtak a zsidó község életébe, a rabbik tanítottak is. Buda egyébként is sokáig rászorult az idegen rabbik segítségére; Hákhám Cvi mondta, hogy „magyarországi zsidó nem volt elég művelt ahhoz, hogy a (budai rabbi) tisztséget betöltse.”

Buda egyik ostromakor, 1598 októberében, amikor magyar és osztrák csapatok, Mátyás (1557–1619) főherceg, később magyar király (1608–1619) és német-római császár (1612–1619), s mások — köztük gr. Pálffy Miklós (1552–1600) országbíró és br. Nádasdy Ferenc (1555–1604) „Dunán inneni” főkapitány, a híres „fekete bég” — vezetésével, a „hosszú török háború” során vissza akarták foglalni a várost, a zsidók derekasan küzdöttek a várfalakon. Buda visszafoglalása nem sikerült.

A kudarcért Bécsben a zsidókat hibáztatták. Jozsef ha-Kohén *Émek ha-bákha*, „Siralom völgye” című könyvének (1563/1575) ismeretlen szerzőtől származó kiegészítésében (1605 k.) olvasható a történet:

„(...) Az ott lévő törökök a várba futottak. Mikor az ott lakó zsidók ezt látták, életük védelmére keltek, mondván: Küzdjünk bátran gyermekeinkért, feleségeinkért és vagyonunkért; s Isten majd azt teszi, amit jónak lát. A császár hadai ellen nagy hatalommal és erős kézzel harcoltak, megverték őket, és szétszalasztották, úgyhogy szégyenben kellett visszavonulniuk. Ekkor felléptek némelyek, akik a palotában a zsidókat rágalmazták. Urunk, császáruk! A zsidók az ellenségeinkkel tartottak, Buda városát ez okból nem vehettük be, s ezért megérdemlik, hogy az országunkban lakó minden zsidó elűzzésük. Mire a császár bölcsen, s mint az Istennek egy angyala, így felelt: Éppen ellenkezőleg. Érdemül kell betudni nekik, hogy hűségesen harcoltak uralkodójukért. Nem kételkedem, hogy a mi zsidó alattvalóink, ha ennek ideje elkövetkeznék, értünk szintén hűségesen harcolnának. Emiatt tehát nem érheti őket vád. Dicsérettessék, aki a császárnak ezt adta a szívébe.”

(10) Lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa

A török korban a budai zsidóság szabad iparüzési, kereskedési joggal rendelkezett. Élénk kereskedelmi kapcsolatban álltak a török birodalom belső területeivel. „A budai zsidók minden kormányzósági adó alól fel vannak mentve” — írja Evlia Cselebi. Schulhof Izsák: „Lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyugalmas; valóban elmondhattuk: Ki-ki a maga szőlőlugasában, a maga fügefája alatt.” Szerzőnk a Bibliára utalt (II. Kir. k., 18,31 / Jes. 36,16; vö. Míkha 4,4): a Jeruzsálemet ostromló asszírok megadásra biztató, csábító ígéretését idézi; tudja a jólétben is, hogy a zsidók fogságban (*galut*) vannak. Ezt egyébként tudván tudta minden zsidó; egy 16. századi török vallási

tankönyv (Birgevi, *Riszále*) meg is mondta: „Zsidónak lenni még a keresztény-nél is rosszabb.”

Adókat, persze, a zsidók is fizettek, a fejadón kívül is igen sokfélét, ebben a török hatóságok erősen érdekeltek voltak, de egyébként a török birodalomban általában vallási és gazdasági szabadságot élveztek, sőt, pénzkövetelései behajtásához, mondjuk, keresztényekkel szemben, megkaphatták a törökök támogatását. (Hasonló helyzetben, persze, a keresztények szintén megkapták.)

Tudunk zsidó orvosokról Budán is; egy ilyent a törökök 1547-ben kivégeztek, mert a vádak szerint megmérgezett valami negyven személyt — csak rágalomról, koholt vádról lehet szó: a forrás szerint mind a negyven áldozatnak Mehmed volt a neve. Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem is tudott budai zsidó orvosról (1625). Az egyéb kézi mesterségek közül a paszománykészítést említik — paszományra igen széles körben lehetett igény a viselethez. Evlia Cselebi szerint a zsidó asszonyok egy máshol ismeretlen posztófajtát (*saják* vagy *sája*) készítenek. Mégis, a legtöbb budai zsidó alighanem kereskedő és pénzkölcsönző volt. A budai zsidóktól mindenki szívesen vett kölcsönt, mert volt pénzüik, minden vagyonuk pénztőke volt; a kamat, amivel a tőkét megnövelték, rendszeren havi 3 %-ot tett. Zsidók hoztak Bécsből Budára posztót, vásznat, s vitték Törökországba, onnan hoztak kötélárut, gyapotot, színezett fonalat, szattyánt, török nyakravalót, s vitték Bécsbe. Részt vettek az élő (rideg) szarvasmarha Bécsbe és innen Nyugat-Európába irányuló kereskedelmi szállításaiban, a nagy csordák lábón hajtásában. (Jichák budai zsidó egy ízben 1000 darab ökör után fizette meg a vámot, 1571.) A török birodalommal szefárdi zsidók építették ki és tartották fenn a kereskedelmet. A budai zsidók rendszeresen jártak, hajón, Eszékre, a vásárra. Ruhaneműt hoztak, állatbőröket, fémeket (réz, ón, vas), de árultak, ha úgy adódott, a Duna déli szakaszánál átvett csempészárut is. A budai zsidónegyedben a vevők, amit csak kerestek, mindent megtaláltak: perzsaszőnyeg, *kilim*, bársony, *muszelin*, patyolat, *atlasz*, posztó, aba, daróc, szattyán. Gyümölcs, mit csak terem a nagy szultán birodalma. Szarvasmarha, bőr, liszt, só, faáru. Hitelt is kaphattak, adóslevélre. Zsidó kereskedők közreműködtek fogságba esett keresztény urak kiszabadításában, váltságdíj fejében. Fogoly szolgát is árultak a piacon.

De borral a zsidók sem kereskedhettek. Hogy a muszlimok erkölcsseit próbára ne tegye, a török hatóságok megtiltották a bort még a zsidó szertartásoknál is. „A császártól rendelet jött, hogy akinél bort találnak, annak fejét vegyék.” Hogy aztán R. Efrájim péntek estéknént hogyan csinálta a *kiddus*-t: nem tudjuk; a kalács mellett talán csak *boza*, erjesztett török bodzasör volt az asztalán. Vagy a tilalom ellenére is volt egy pohár bora?

Schulhofnál olvashatjuk, hogy a módosabb budai zsidók, ha alkalom adódott, keresztény szolgát szereztek maguknak. Ő maga a cselédjét a törökök Bécs alatt ejtett foglyai közül vásárolta, s az egy idő után „már ismerte az edények és a főzés ama szabályait, amelyeket a zsidó vallás ír elő.” R. Efrájim szerint gazdáik ezeket a szolgálkat nem egy esetben a zsidó vallásra térítették.

A község életét, mint elvárható, a zsidó naptár szabályozta. Szombatot, ünnepeket megtartottak, a dátumokat a zsidó naptár szerint, illetve a hetizakaszok alapján adták meg. Az éveket — általános szokás szerint — a zsidó világterem-

tési éra, helyesebben, ennek egyszerű és rövid változata, a „kis időszámítás” szerint számították. Különös fájdalommal említi Schulhof, hogy egy ízben, 1683-ban, az osztrák–török harcok miatt éppen *rós ha-sána* napján kellett — a hatóságok szigorú utasítására — Budán mindenkinek, a zsidóknak is, kenyeret sütniük, amennyit csak a házukban lévő kemence elbírt, hogy legyen elegendő élelem a harcból megtérők számára.

„Az volt a szokás — írja a («nagy») zsinagógáról Schulhof Izsák —, hogy a hitudós, amikor a Bibliát magyarázza a gyülekezetnek, nem a Tóra-szekrény előtt áll, mint a mi (ti. prágai) szokásunk, mondván: tiszteletlenség odafent háttal állni a Tóra szent szekrényének, s ezért a nyugati [= bal] oldalon két vagy három lépcső magasságban kiugrót készítettek, azon szokott a szónok állni.”

Apró alkalmazkodás a szefárdi ritushoz, s ezen át az iszlám szokásokhoz, a mecset térbeli rendjéhez.

Az 1686. évi ostrom során, mint Schulhof a „Nagy gyászdal”-ban (*Kina gedola*) írta, a szent könyveket százával pusztították el; eszerint, ha a budai zsidók becsült számát nézzük, túlozzon bár Schulhof erősen, minden családra jutott héber könyv, Biblia vagy imakönyv (*sziddur / mahzor*), többségükben nyilván nyomtatott könyvek, de talán kéziratok is, mert ekkor némely könyvnek, nyilván a zsinagógából való pergamen Tóra-tekerceseknek, széttépett darabjaival a győztesek „a házak ablakait tapasztották be”. Valószínű, hogy a héber könyveket nem otthon tartották, hanem a zsinagógákban. Az „új” zsinagógában volt külön helyiség a használat céljából már nem alkalmas héber kéziratok tárolására (*geniza*). A Budát ostromló hadsereg vezére, Lotharingiai Károly herceg (1643–1690) az elfogott zsidók váltságdíjának zálogaképpen harmincöt Tórárt is lefoglalt. Néhány kódexet állítólag gr. Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) mentett meg, ő maga említi ezt az ostrom kapcsán a könyvtárról szólva (*Discorso intorno all libreria famosa di Buda*, 1686). A szóban forgó számok jelzik, hogy a budai zsinagógák berendezése megfelelt a zsidó közösség helyzetének; Tóra-tekercs is biztosan több mint tíz lehetett mindegyikükben.

A budai héber kéziratok — majdhogynem mondhatnánk azt is, hogy zsidó Corvinák — egy része talán ma is föllelhető volna valahol. Krausz Sámuel, majd Scheiber Sándor számos külföldi könyvtárban sok-sok kódexet és töredéket vizsgáltak át, ellenőrizték a régi hivatkozásokat, s kutatásaik nyomán néhány kéziratról, de egy-két nyomtatott könyvről is csaknem teljes bizonyossággal állítható, hogy Budáról származik, Mátyás és II. Lajos palotájából vagy pedig a zsidónegyedből. Két kéziratban a záró rész (kolofon) szövegei egyértelmű bizonyítékot is adnak. Az egyik kéziratot, egy asztronómiai értekezést (*Sés kenáfajim*, „Hat szárny”), jelenleg a Vatikánban, a kolofon szerint Jiszráél ben Jozséf másolta „Ofen várában”, 5324-ben (= 1564). A másikat, egy imakönyvet (*Szelihot*), mely most Mainzban van (Stadtbibliothek), Jehuda bar / ben Méir ha-Kohén másolta, „Ofen város várában”, 5403-ban, sziván havának legelején, 3. napján (= 1643. május 19). Utóbbit nyilván a felszabadító sereg egyik vezére, Johann von Thüngen generális, mainzi városparancsnok vitte magával, a sikeres budai ostrom szép emlékeképpen.

községben; mutatja ezt az aprólékos gondosság, mellyel például a helynevek írásmódját szabályozták; a válólevel (*gét*) érvényességéhez ugyanis elengedhetetlen, hogy minden név pontosan legyen leírva benne. A sokféle írás (latin, török, héber), a kiejtés eltérései, a névváltozatok olykor bizonytalanságot okoztak. A rabbik, ráadásul, semmit sem adtak a „szerzetes” írásra: a latin írásból

שאלה צד שאלתי פה ברחוב היהודים משוכה כיפה אי אצל בית שנית הכנסת בתוכה והולכת עד אל השני של הרחוב דהיינו שעשויה באופן זה אצל בית של ב"ה יש מחילה שזה לאורך הרחוב ערך אמה או שמים וגם מאל השני של הרחוב יש ג"כ חומה גובה לרוחב הרחוב ערך אמה ועל חומה שזה אשר מאל רוחב הרחוב שאלל בית ב"ה משוכה כיפה עד אל החומה השוה של הרחוב שמאל השני אשר עבירים ושבים תחמיה וכיפה הני' וגם החומה השוה ערף שנים ושלושה אמות וע"ג הכיפה נט למעלה מחילה משני לדדים הכיפה והחומה שיטלין לעבור מאל השני של הרחוב עד בתוך הבית אשר בתוכה ב"ה וגם על שני המחמיות אשר משני לדדי המחמיות חומת השוה וגם הכיפה.

át kellett tenni a neveket héber betűkre. Jó rabbi, ha válólevelet kellett írnia, előtte böjtöt tartott, nehogy a saját mulasztása miatt elrontsa a nevek írását. Kétséges esetben pusztán a helynevek miatt is inkább két válólevel kiállítása mellett döntöttek, kétféle írásmódot használva a nevekben. Gyermekeként férjhez adott leány későbbi kilépése (*miun*), a maga akaratából, a házasságból, amit az askenázi zsidó joggyakorlat a 15. század óta már nem engedett meg, Budán, éppen R. Efrájim responsum-gyűjteményéből tudjuk, előfordult még a 17. században is (1676), igaz, nagy botrány, vita és veszekedés közepette; történetesen a budai *miun* a legutolsó ismert eset világszerte. Az étkezési előírások megtartását illetően forrásként szolgálnak számunkra a török adójegyzékek foglalkozásnevei: ezek között szinte mindig szerepel a zsidó „mészáros (törökül: *kaszab*)” is; nyilván volt *sóhét* Budán, s megfelelő módon gondoskodni tudott a község tagjai számára kóser húsról. Némely sírkő feliratából kitűnik, hogy a halottakat olykor nem tudták az előírások igen rövid időn belül eltemetni, s olykor közös sírba kellett temetniük; nyilván kivételes helyzetek kényszerűsége volt. A zsidó vallásra áttért cselédek gazdájuk halálakor — R. Efrájim döntése értelmében — nem tartották meg a közvetlen hozzátartozók számára előírt hét, illetve harminc napos gyászt (*siva*, illetve *selosim*).

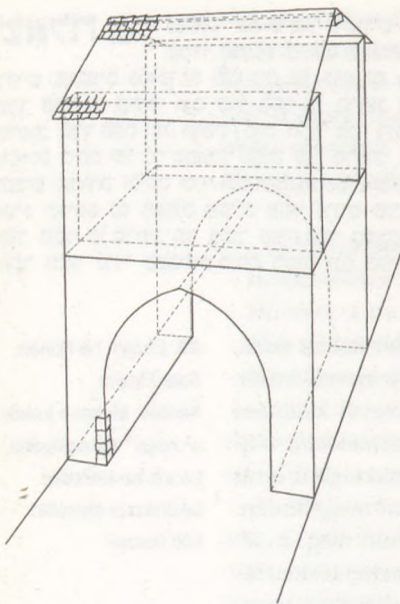
A Zsidó utcában a korábbi Mendel-házakat a 17. században — már egy idő óta — erős kőpillérré támaszkodó boltív kötötte össze, ennek emelete átjáróul szolgált. Az utca fölött átvélő boltíves hidat többen is a zsidónegyed határának, illetve bejáratának tartják. Szemléletes leírást adott róla Efrájim ha-Kohén egyik responsuma.

„Kérdést intéztek hozzám. Itt, a Zsidók utcájában, a zsinagógát (*bét ha-keneszet*) magába foglaló ház oldalánál egy boltozat (*kípa*) indul, és átnyúlik az utca túlsó oldalára. Azaz a következőképpen van megépítve. A zsinagógát magába foglaló ház mellett az utca mentén egy-két könyöknyi (*amma*)* vastag «elválasztó fal» (*mehica*) van [értsd: gyámfal]; az utca túlsó oldalán, átellenben (*le-róhav ha-rehov*), szintén van egy magas fal (*hóma*) [értsd: gyámfal], egy könyöknyi vastag. A zsinagógát magába foglaló ház és az utca túloldala között boltozat húzódik az utca (teljes) szélességében, az utcára merőlegesen. E boltozat alatt ki-be járnak. Az említett boltozat és «ívelt fal» (*hóma savva*) szélessége két-három könyök. A boltozat fölé (mind)két oldalon falat építettek, hogy át lehessen menni rajta az utca túlsó oldaláról abba a házba, amelyben a zsinagóga van, és tetőt (*gág*) is építettek a két fal fölé a falak és a boltozat két széle felől.

28. Efrájim ha-Kohén,
Saar Efrájim.

Kérdés: Mehet-e kohén a „nagy” zsinagógába, ha ezt az átellenes lakóházzal átjáróhíd köti össze?

* 1 könyök (*amma*) = körülbelül 50 cm.

29. Fedett átjáróhíd
a Zsidó utcában.
(Vázlatos
rekonstrukció)

róhíd egy lakóházzal kapcsolta össze a zsinagóga épületét, s lakóházban, természetesen, időről időre halálesetek is előfordulhattak. Ha holttest volt a házban, kohének nem mehettek imádkozni, mert az átjáróhíd fölötti tető összekapcsolta a két épületet; ilyen körülmények között halál esetén lehetetlenné vált volna számukra, hogy elvégezzék azokat az imákat, naponta háromszor, amelyekhez gyülekezet (*minján*) jelenléte szükséges. Az aggály már korábban fölmerült, s hogy eloszlassák, az előző budai rabbik úgy rendelkeztek, hogy el kell bontani a keskeny átjáróhíd felső részét, az utca fölötti boltívré épített zsinidelytetőt. Utóbb a szigorú aggályoskodók R. Efrájimtól azt kérdezték, nem áll-e fenn ugyanez a helyzet már magával a boltozat- és átjáróhíddal is, az „ívelt fal”-lal. R. Efrájimnak a kérdésre adott válasza (*tesuva*) és döntése (*peszak*) megnyugtató volt: a tető elbontása megszüntette „az udvarok egybekapcsolását”-t (*éruv hacérot*), a két átellenes ház fala mellé épített gyámfalak rituális értelemben „elválasztó fal”-nak (*mehica*) számítanak; további bontásra nincs szükség.

A városban az 1670–1680-as években, Schulhof idejében, több talmudi társaság működött, olyasfélék, mint a *Sasz hevra*, az egyikben valami harminc ember, felnőtt, családos férfiak, „szerdán esténként, egész éjen át, reggelig Mózes öt könyvében (*Tóra*), a Prófétákban (*Neviim*) és az Iratokban (*Ketuvim*) (a héber Biblia három nagy része, ezek együtt, rövidítésként: *Tanakh*, a Biblia), a Mísnaiban, aggádában, midrásban” tanultak, hajnal felé elővették még a *Zohár*-t is, a zsidó misztika kútforrását, majd a tanulak végén, felállva, hangosan, kellemes dallammal a *Saaré Cijjon*, „Cion kapui” című imakönyvből a „Lelkem kedves (*Jedid nefes*)” kezdetű dalt énekelték. Más társaságok más napokon gyűltek össze a tanulásra, hétfőn a vőlegények és ifjú férjek, vagy huszan, csütörtökön a talmudtudósok; mindent egybevetve, Budán „hetente három egész éjjelen át nyilvános gyülekezetben” tanulmányozták a szent iratokat, s esküvel is kötelezték magukat arra, hogy az intézmény nem szűnik meg soha. Ezekben az

Láttam, hogy vannak, akikben aggályok élnek abban a tekintetben, hogy ha a másik oldalon meghal valaki, amikor a kohének a zsinagógába mennek, előáll ugyanaz az eset, mint amelyben azok a rabbik, akik itt voltak, mielőtt én ide jöttem volna, döntést hoztak: hogy a zsinidely(tetőt) (*sindel*) el kell távolítani a fal (tetejéről). (...) Minthogy az «elválasztó fal»(-on) (*mehica*) nincs nyílás egyik oldalon sem, és két magas fal(ról) van szó, amelyeken a (rituális) szennyeződés (*tuma*) lenről fölfelé nem tud áthatolni a túlsó oldalra, ahol a zsinagóga áll: (az építmény) nem nevezhető háznak (*bajit*), s nincs miért fenntartással élnünk; a kohének (aggály nélkül) mehetnek a zsinagógába.”

(Saar Efrájim, 1689, 94. kérdés;
a lemebergi kiadás szerint, 1887)

években már legalább nyolc-tíz képzett — bár nyilván nem a gyülekezetben működő — rabbiról van tudomásunk Budán egyidőben. Máshonnan elűzött tudós rabbik is menedéket találtak a városban. Bölcsék és írástudók (*szófér*) nagy városa — mondták Budáról külföldi rabbik (Selómo Amarilio, Dávid Szegal) a 17. században. A budai rabbik eseti döntéseit az egész zsidó világban figyelembe vették, R. Efrájim egyébként a legtöbb responsumát külföldiek kérdésére válaszul írta.

Tudni lehet a responsumokból, hogy a budai községben több „szent egylet (*hevra kaddisa*)” is működött, önkéntes társulások jótékony célra (*gemilut heszed / haszádím*), mint a temetkezés (*halvájat ha-mét*), betegápolás (*bikkur holim*), szegénygondozás (*malbís arummim*, 'a mezítelenek felöltöztetése'). Az egyletek a tisztségviselőiket évente választották, a pénzt mindig két tisztségviselő kezelte, egyikük magát a zárt pénztárat, nyilván pántozott ládikót, másikuk a kulcsokat. Az egyleti elöljárók neve, törökösen, *kabribasi* volt ('a *hevra* feje'). A rabbi minden évben kétszer beszédet tartott az egyletek támogatása érdekében, a rákövetkező héten közös lakoma (*szeuda*) alkalmából gyűjtötték össze a támogatást. (A szokás ellenében R. Efrájim úgy döntött, hogy a beszédre felkérhetnek más rabbik is, nemcsak az Egylet rabbiját.) A szegényeknek *hanukka* napján ruhát osztottak. Segítették a távoli országokban lakó zsidókat is. Buda volt „a *galut* egyik legelőkelőbb községe, melynek tagjait külföldön is becsülik és tisztelik.”

A hódoltság korának legnagyobb budai talmudistája R. Efrájim ha-Kohén (1616–1678) volt. Vlnában született, s talmudista tudásával korán nagy hírré tett szert. 1648-ban, Chmielnicki ukrainai zsidóöldöklő pogromjai idején menekülnie kellett. Többfelé megfordult, s híre nyomán a budaiak meghívták rabbijuknak. Elfogadta a meghívást, s 1667-ben családotól Budára költözött. Schulhof Izsák, a veje, övele jött Budára. Egyik fia, Júda, hamarost a város egy előkelő családjából nősült. Nem sokkal korábban (1655) a bécsi rabbi döntése átokkal (*hérem*) megiltotta, hogy Budán olyan rabbikot válasszanak, akinek az adott községben rokonsága van. A rabbi ugyanis zsidók egymás közötti perében joghatóság volt, s ha rokonai vannak, esetleg nem marad pártatlan. Vagy rokonai élnek vissza a kapcsolattal.

Jiddis közmondás: *Az a rov tut a shidekh mitn a beder, halt zikh der beder far a rov*, „Ha a rabbi egy fürdőssel kerül sógorságba, a fürdő (ti. a *mikve* alkalmazottja) mindjárt rabbinak képzei magát.”

R. Efrájim elődje, R. Szimha a bécsi döntés (*peszak*) miatt önként lemondott állásáról. A döntés, Efrájimra vonatkoztatva, több országra kiterjedő vitát váltott ki, de a tudós nemzetközi közvélemény végül jóváhagyta a budaiak választását. R. Efrájim halákhikus kérdésekben szinte az egész zsidó világgal érintkezésben állt, Jeruzsálemtől Velencéig, Szalonikitől Frankfurtig. Kijelentette, hogy a tudósokra nem lehet (rituális) átkot (*hérem*) kimondani, azaz a vallási élet dolgaiban jóhiszeműen és kellő felkészültséggel kialakított vélemény nem üldözhető, s aki tévedésben van, azt négy szemközt kell figyelmeztetni tévedésére. Éleseszű Biblia- és Talmud-értelmezései általában toleranciát mutatnak; például, megengedte, hogy a leány elutasítsa a kedve ellen való házasságot, ha szülei még gyermekkorában jegyezték el (*miun*). Responsumaiban olykor hivatkozott a *Zohár*-ra, tisztelte a kabbala misztikus Biblia-értelmezéseit, de magát nem tekintette misz-

tikusnak. Hívták Jeruzsálembé is, szentföldi főrabbinak; azért nem ment, mert előbb szeretne volna kinyomtatni a könyveit. Budán halt meg, járványban. Sírját a 19. század elején még számon tartották a Várhegy fala mellett — talán a vízi-városi zsidó temető legmagasabb pontján nyugodott. Fia, R. Júda, aki átélte Buda egyik ostromát (1684), élményeinek hatása alatt elment Cion földjére, de Buda visszavétele után visszajött Prágába, hogy apjának végső kívánsága szerint kiadja nyomtatásban R. Efrájim hagyatékát. A halákhikus kérdésekre adott válaszok vagy döntések (*tesuvot / responsa*) megjelentek, *Saar Efrájim*, „Efrájim kapuja” címmel (1689), hivatkozni szoktak rá azóta is. A budai zsidó község történetének legfontosabb tudós dokumentuma. A beszédek gyűjteménye, a *Mahané Efrájim*, „Efrájim tábora”, elveszett.

Budai évei során R. Efrájim nemigen tanulhatott meg magyarul, tudománya szintjén bizonyosan nem, így azt kell gondolnunk, hogy a város zsidó közösségének belső nyelve a német (jiddis) volt, s emellett a spanyol, a portugál és a héber — és talán a török, mely nyelvnek a hatása felismerhető a héber sírfeliratok fogalmazásán. R. Efrájim egyszer megemlítette is, hogy a *bét din* tárgyalásai során németül szoktak beszélni, de a (vallási) jog írásbeliségének nyelve a héber volt, ezért a döntést mindig lefordították. A jegyzőkönyvek és belső szabályzatok héberül készültek; a község alapszabályaiból terjedelmesebb részletek maradtak fenn R. Efrájim és mások műveiben idézetképpen.

A zsidó vallási–szellemi élet számára a földrajzi vagy katonai határok nem sokat jelentettek. A bécsi rabbi tiltó döntése is részben azt célozta, hogy a zsidó világ egyetemes maradjon, a rabbik képzettségét és kapcsolatait illetően mindenképpen, hogy ne alakulhassanak ki, a *minhág*-ot megillető védelem mellett sem, az egyetemesnek ellentmondó helyi hagyományok. Az idegen rabbik meghívása az egység fenntartását szolgálta. R. Efrájim horizontja sokkal tágabb volt, mint a birodalmak határai. A zsidó világ egyetemes volt, és változataiban is egységes.

Nyugat-Európából Magyarországon, s kis kerülő árán Budán át vezetett az út a Szentföldre. Rabbik, akik a német városokból *Erec Jiszráél*-ba igyekeztek, s ez az út életre szóló döntést jelentett rendszerint, útközben megálltak egy évre, két évre Budán, s itt az askenázi gyülekezetben működtek.

A török birodalmon belül — Budáról is akár — egyáltalán nem volt nehéz kapcsolatot tartani a Szentfölddel. Amióta Szulejmán Jeruzsálemet fényesen kiépítette, s mintegy a saját védelme alá vonta, a zsidó kapcsolatok számára is megvolt a természetes birodalmi keret. A budaiak évente küldtek pénzadományokat (*halukka*) Száfed, Tiberias, Jeruzsálem, Hebron zsidóságának: támogatásul a szegényeknek és azoknak, akik a tant tanulmányozzák. Onnan is érkeztek küldöttek Budára, adományokat gyűjteni. Száfed hírneve fölötté állt a Jeruzsálemének. Akadt jámbor — és gazdag — férfiú Budán, aki gondoskodott arról, hogy halála után tetemét (csontjait?) Száfedbe vigyék eltemetni: R. Noah, akit kortársai a „jámbor” jelzővel illettek, s aki korábban is rendszeresen küldött támogatást a Szentföldön élő volt budaiaknak; meghalt 1630-ban. Egy bizonyos Lévi nagy anyagi áldozatok árán maga vitte el apósának csontjait a Szentföldre. A hajó Szidon közelében volt, amikor a vámosok egy nőnél megtalálták a férje csontjait. Hogy ne háborgassák, őneki is meg kellett fizetnie a vámosokat. De a sírhelyért is pénzt követelt a helybeli *Hevra (kaddisa)*. Váratla-

nul tetemes kiadásaihoz kénytelen volt a Budán élő örökösök — sógorai — hozzájárulását kérni.

A budai zsidók egyébként adakoztak a (tatár) fogságba esett társaik kiváltására (*pidjon sevujim*) is.

A foglyok kiváltása a zsidó hagyományban parancsolat (*micva*), szent kötelesség. Maimonides:

„Aki a fogságba hurcoltak kiváltása ügyében hanyagul késlekedik, az megszegi a Tóra tilalmát: Ne keményítsd meg szívedet és ne zárd el kezedet szűkölködő testvéred előtt; és megszegi a Tóra intelmét is: Ne engedd, hogy testvéred a szemed előtt rabszolgaként robotolni kényszeríttessék; az nem követi a Biblia tanítását: Mentsd meg a halálra odadobottakat, és a próféta buzdítását: Szabadítsd ki azokat, akiket bilincsekbe vertek.”

(*Misné Tóra: Matnat anijim*, 8,10; Richtmann Mózes fordítása nyomán)

A török–zsidó Budáról sok minden apró adatot egy kortárs, R. Efrájim közvetlen elődje, R. Szimha ha-Kohén (további nevei, szinte törökös sorozatban: Freudemann [= Szimha] Efrájim ben Gerson ben Simeon ben Jichák) (1622 k. – 1669 e.) belgrádi rabbi halákhikus érdekű munkájából tudunk. R. Szimha anyja magyar volt, tudós rabbi lánya, ő maga is Budáról nősült, és apósa jóvoltából néhány éven át itt élt. *Széfer semot*, „Nevék könyve” címmel kiadott munkájában (Velence, 1657) a zsidó férfi és női személynevek, valamint az európai és ázsiai földrajzi nevek helyesírásával foglalkozott. Gyakorlati célja a válólevelek (*gét*) pontos kiállításához szükséges ismeretek rendszeres közlése volt. A válólevelnek, egyebek mellett, tartalmaznia kell a nevének a folyónak vagy más természetes víznek, amely mellett a helység, ahol kiállították, fekszik. A helyesírás tisztázása végett R. Szimha megmozgatta hatalmas tárgyismeretét, felidézte számos személyes megfigyelését, többek között Budáról. R. Szimhát e könyvének híre nyomán hívták meg budai rabbinak, de a bécsi döntés fenyegetése miatt két hónap után önként visszament Belgrádba. Művének szórványos adatai is a 17. századi zsidó Buda lexikonja.

Buda neve a héber nyelvű iratokban ezen időkben: Budn, olvasd: *Budun*, és egyetlen egyszer *Budan*, nyilván a magyar név ragozott alakja nyomán; illetve, mint a város német neve: *Ovn*, olvasd: *Oven* vagy *Ofen*, esetleg *Ofenstadt*, héberül pedig *Oven ha-bira*, azaz Budavár. Gyakran mindkét nevet egymás mellett használták: „Budun, azaz / másképpen Ofen”; s azért ebben a sorrendben, mert — írja egy kortárs — Budán a magyar nyelv használatosabb, mint a német. Neveztek a várost Ó-Budának is (*Alt Oven*), az „ó” jelzőt németül ragozva (Szimha ha-Kohén). Egyébként az Ofen név inkább az askenázi, a Budun pedig inkább a szefárdi vagy törökös hagyományban terjedt el. A válólevelek körülményes — a városhoz közel folyóra mindig hivatkozó — hely-meghatározása a következő: Budában, mely neveztetik Ofennek, mely a Duna folyam és források, hévizek mellett fekszik. Olykor írták azt is, hogy „Bud(a) hegy (*har*)”. A héber nyelvű forrásokban még a hódoltság kora után is sokáig megmaradt a kettős névhasználat (Budun / Ofen), de azért lassan — nyilván a város magyar nevének hatására is — a Buda név került a főhelyre. A kismartoni

(Eisenstadt) R. Méir több responsumban is kifejtette (*Párim meirot*, „Fénylő arcok / Méiri arcok”, 1733), hogy miután Budát a németek elfoglalták, a város neve most már Ofen, mint korábban is volt az askenáziak körében, de végül mégis inkább a Buda nevet ajánlotta, mert — mint mondja — Budán „eredetileg” a szefárdiak voltak többségben.

Némi bizonytalanság van, a váratlanul gazdag ásatási eredmények ellenére, a budai zsinagógák azonosítása terén. Egy adat szerint 1647-ben Budán volt egy „rég” és egy „új” zsinagóga. Evlia Cselebi is két zsinagógáról tudott. R. Efrájim három zsinagógáról tett említést (1674), ugyanígy, egy évtizeddel később, Schulhof is. A három megfelelne annak, amit a budai zsidóság vallási irányzatairól tudunk. Az askenázi község 1541 után újjáalakult, a törökökkel együtt szefárdi zsidók is jöttek Budára, nyilván nekik is volt zsinagógájuk, és emellett tudomásunk van arról is, hogy volt egy „szíriai község (*káhál*, helyesebben talán: *kehilla szirátiké*)” is a városban. Épület ellenben egyelőre csak kettő van meg; s a harmadik talán nem is a Várban állt, hanem valahol a külső zsidóvárosban (Tabán / Víziváros), bár a helyét egyelőre nem sikerült megtalálni. R. Efrájimtól tudjuk, hogy ebben a korban nem volt szokás a magánházakban imádkozni: a török hatóságok titkos összejövetelekre gyanakodtak volna.

(11) Jövőre Jeruzsálemben

1665 táján a szmirnai (Izmir) Sabbetaj Cvi (1626–1676) Kis-Ázsia zsidó községeiben mint Dávid egyenes leszármazottja lépett fel: mint a messiás. A zsidók mindenütt a török birodalomban, de még Európában is, tömegesen csatlakoztak Sabbetaj Cvi mozgalmához. Azt hirdette, hogy elérkezett a messiási kor, s most már — a hátralévő kis időre — minden hagyományos vallási parancsnak éppen az ellenkezője szerint kell tenni. Dolgairól megemlékezett Rozsnyai Dávid (1641–1718) is, aki az időben éppen a törököt tanulta Sztambulban, s jól tájékozott volt: „Hozák császárhoz azt a zsidót, kit ők zsidó királynak lenni hirdettek.” Sabbetaj híre gyorsan elterjedt mindenfelé. Népszerűségének nem ártott a szultán hitére, az iszlámra áttérése sem.

Egy erdélyi evangélikus iskolai rector, Eszéki István (Nagybánya) is emlegette az új messiást 1667 karácsonyán előadott iskoladramájában.

„(...) De mit hozok ilyen régi dolgot elő?
Közelebb az el-múlt harmadik esztendő,
Melyben támadt vala egy álnok hitető:
Sabetha Sebi volt neve, szem fény vesztő.

Mint járatok ezzel, a gyermek is tudgya,
Mert lőtök akkor-is egyszer, világ csúfja;
Dolgotok a török még ma is kacagja,
Neki sak a kellett, hogy tejjék tár-háza.

E vallást cserélvén török tsauzzá lőtt,
Messiás tisztibül hamar kiöltözött,
Mivel sok veszélyben igen fűződözött,
Látta nem viheti véghez a mit fel-tött.”

(„Rythmusokkal való szent beszélgetés”, Kolozsvár, 1669)

Eszéki nemcsak Sabbetaj Cvi ellen beszélt, a zsidók ellen is: megtéríteni akarta őket. De tájékozottsága, a zsidó messiás kitérését illetően is, friss volt, és pontos; nyilván egyenesen Törökország felől. Európában Sabbetaj Cvit a nem zsidó kortársak hozzá hasonlóan nevezték: *impostor*, szélhámos csaló.

A törökországi messiás fellépése Budán is igen hamar visszhangot vert, rokonszenvezőt. R. Efrájim egyik veje, R. Jákob ben Binjámin Zeév Askenázi, híve lett Sabbetaj Cvinak. Paul Rycaut szmirnai angol konzul, aki 1666-ban, hazafelé menet, átutazott Budán, úti feljegyzéseiben azt írta, hogy a budai zsidók között furcsa nyugtalanságot tapasztalt. Nemigen van közöttük egyetlen egy is, aki elhagyván megszokott foglalkozását, ne Jeruzsálembé készülődnék, egész házanépével együtt. Beszélgetéseikben, álmaikban, ügyeik intézése során nem foglalkoztatja őket semmi más, csak az a gondolat, hogy az ígéret földjén telepednek meg. Egy hírhedt sabbatiánus személyiség, Nehemja Chajjon utóbb azt állította, hogy 1666 nyarán, év 9 (*tisa be-áv*) böjtnapján — amely napon egykoron Nebúkadreccar elfoglalta Jeruzsálemet — Budán nagy mulatozást és lakomát csaptak a zsidók, homlokegyenest ellenkezőleg a vallási paranccsal. A fanatizált messiáshívó tömeg, állítólag R. Jákob jóváhagyásával, ha nem éppen felbujtására, megölt egy törvénytisztelő férfit, aki a zsinagógában nem volt hajlandó áldást mondani a szmirnai messiásra. Szó szerint véve a *jóm kippur* és *peszah* esti köszöntő formulát, hogy „Jövőre Jeruzsálemben”, már a következő (zsidó) év *hanukka* kezdetén — értsd: 1666 decemberében — Jeruzsálemben akartak lenni. Terveik szerint nem a török birodalom területén át utaztak volna, hanem „Edom földjén”, azaz a keresztény országokban, nyilván tengeri úton. Szegény R. Efrájim, bizonyára keserves napjai voltak ekkoriban.

A pogromra bujtogató R. Jákob fia, Cvi Hirsch Askenázi (Hákhám Cvi: „a bölcs”), évtizedekkel később, már mint belgrádi rabbi — s még később, élete utolsó éveiben, Altona–Hamburg–Wandsbeck rabbijaként is — kérlelhetetlen ellensége volt a sabbatiánusoknak.

(12) Kis zsinagóga: Középkori Zsidó Imaház

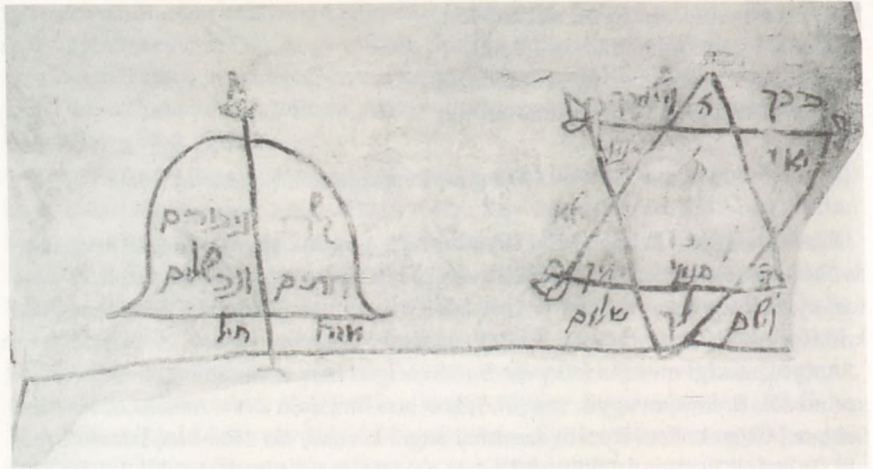
(I., Táncsics Mihály utca 26)

Nyitva (csak a nyári hónapokban):

keddtől péntekig: 10:00–14:00, szombaton és vasárnap: 10:00–18:00

A Mendelek egyik hajdani házában, mely a nagy zsinagógával átellenben állt, a 16–17. században kisebb imaházat rendezett be magának a budai zsidók egyik gyülekezete. A korábban köznapi rendeltetéssel használt épület középkori boltozataira vörös festékekkel rajzolták fel héber nyelvű felirataikat.

30. Héber feliratok
a „kis” zsinagóga falán

Az egyik falirajz fölfelé irányított íj, rajta virágveleves nyíl, s az íjban és alatta idézet a Bibliából (Hanna imája):

קשת גברים חתים ונכשלים אורו חיל

„A hősök íja megtörik, de a roskadozók erőre kapnak.”

(I. Sám. k., 2,4)

A másik rajz: Dávid-csillag, benne a papi (ároni) áldás mondatai:

יברכך יהוה וישמרך
יאר יהוה פניו אליך ויחנך
ישא יהוה פניו אליך וישם לך שלום

„Áldjon meg téged az Örökkévaló, és őrizzen téged.
Ragyogtassa az Örökkévaló reád az arcát, és könyörüljön rajtad.
Fordítsa az Örökkévaló feléd az arcát, és adjon neked békeséget.”

(Num. 6,24-26)

Az épületet az 1964/65. évi ásatás során sikerült feltárni. A feliratokat Scheiber Sándor keleti kurzív írásként határozta meg, és a 16–17. századra tette. A szöveg értelme is ezt támasztja alá: ezekben az időkben Buda gyakori ostroma teljesen érthetővé teszi a zsidó közösség állandó harci készültségét, s indokolja békevágyát is.

A falfeliratok írásmódja alapján szefárdi imaházként tarthatjuk számon ezt a zsinagógát; de hogy a szefárdi szertartásrendet (*minhág*) követő községek közül melyik használta: a spanyol-szefárdi-e, vagy a szíriai, nehéz volna eldönteni. Az

épület stílusjegyei mindenképpen arra utalnak, hogy maga a ház a 14/15. század fordulóján épült, közönséges célra. Később, amikor a Mendel-ház udvarán felépült az új zsinagóga, vagy inkább már a hódoltság idején, a budai szefárdi gyülekezet vette használatba. Az új rendeltetésnek megfelelően kissé átalakították az épületet. A maradványokon felismerhető volt a női karzat betekintőablaka is.

A „kis” zsinagógában az 1966. évi műemléki helyreállítás óta múzeumi kiállítás van. Termeiben különböző liturgikus és használati tárgyak láthatók, java-részt a budai zsidók hagyatéka.

A kapualjban, a bejáratától balra, rács-fal mögött, egy kisebb helyiségben zsidó sírkövek vannak kiállítva. A szorosan egymás mellett álló feliratos sztélék stílizált zsidó temetőt idéznek, sűrűn egymás mellé szorult sírokat. Ezek a kövek jobbára a múlt század utolsó évtizedeiben kerültek elő Budán, tatarozási és újjáépítési munkálatok során. Némelyikükre a második világháborúban bombatalálatot kapott várbeli házak romjainak eltakarításakor találtak rá. A középkori és hódoltság kori budai zsidónegyed temetőiből (Krisztinaváros, Víziváros) származnak. A magyar zsidóság középkori történetének legfőbb tárgyi emlékei. Az udvaron a nagy zsinagóga néhány kőtöredéke, amelyeket az épület visszatemetése előtt kiemeltek.

(13) Sára úrnő sírköve (1656)

A törökök kiűzése Budáról 1686-ban a korábbi zsidó népesség végét is jelentette. Temetőjüket feldúlták, a sírkövek egy részét elhordták és építkezéseknél használták fel. A kövek nagyjából a Mátyás-templom körüli épületekbe kerültek, közülük néhányat a Mátyás-templom István-kápolnájának falába építettek be.

Sára úrnő sírköve a Várszínház utcájában került elő, a Színház utca 5–7–9. számú épület — a volt Karmelita kolostor — Duna felőli szárnyán a földszinti folyosó falában, úgy, ahogy annak idején az épülő falba beillesztették. A Színház utcának ezen a részén a 13. század óta ferences kolostor állt, s mellette Werbőczy háza. A török hódoltság idején ez a ház volt a budai pasa lakhelye. 1686-ban, Buda visszafoglalásakor mindkét épület elpusztult, a volt kolostor és a pasa háza is. A telket és a romokat a karmelita rend kapta meg. A közeli zsidó temetők köveit az új kolostor építésekor hordták ide. A sírkövet a második világháború után, romeltakarítási és helyreállítási munkák során találták meg (1955). Ma a Középkori Zsidó Imaházban látható.

פה
נקברת מרת
שרה בת ר' שמשו
ול ונפטרת
ביום ה כב ימים
לחדש אב
שנת תמו לפ

„Itt
van eltemetve Sára úrnő, R. Simson leánya.
Igaz emlékezetén legyen áldás.
Mehalt szombaton, áv hó 22. napján,
a 416. évben a kis időszámítás szerint
[= 1656. augusztus 12].”

(14) Freudel úrnő sírköve (1672)

Korábban a Budapesti Történeti Múzeum egykori lapidáriumában (Halászbástya) állt, jelenleg a Középkori Zsidó Imaházban látható Freudel úrnő sírköve (1672). A Hess András tér 1 sz. épületből került elő, két darabra törve, 1887-ben. Az épület 1686 és 1702 között épült jezsuita kollégiumnak, ennek falába építették be. A második világháború során elpusztult, s a sírkövet ekkor helyezték el múzeumban. Felül három virágszirom (rozetta) díszíti, a tulajdonképpeni felirat ívesen hajló, alul nyitott keretben. Budavárban a legszemélyesebb feliratos szöveget ezen a kövön olvashatjuk.

(A három virág között:)

אור ליום ג' כח אלול תלב לפק

„Kedd előestéjén, elul 28-án, 432, a kis időszámítás szerint
[= 1672. szeptember 20].

(A keret ívén, felül:)

פה טמונה אשה חשובה הגונה

Itt van elrejtve az értékes és tekintélyes asszony,

(Baloldalt:)

מרת פריידל בת מה דוד וצל סק אויסי

az Aussee községből való Freudel úrnő, Dávid úr leánya,
igaz emlékezetén legyen áldás,

(Jobboldalt:)

אשת האלוף הגביר כהרר ליב ל / נ .. ש יצו

felesége a lichtenstadti (vagy: nikolsburgi) előkelő R. Léb úrnak,
őrizze meg őt Kősziklája és Megszabadítója.

(A keretben:)

ע
אלה אני בוכיה מאין
הפונה על פטירת האש
הרכה והענוגה היקרה
והישרה מנורה טהורה
המפוארה המחוללת עטר
בעלה פיה פתחה
.. לות

Ezek miatt sírok én szünetlenül:

mert meghalt az asszony, a finom, dédelgetett, drága és egyenes,
a tiszta lámpás, ékes és dicséretre méltó,
férjének koronája, kinek szája [bölcsségre] nyílik.

(Törés.)

עקרותיה מי מנה כפה
פרשה לעוני בכל עת
עונה הנמצא דוגמתה
הנצבה

Ki számlálhatná elő jótulajdonságait?

Tenyerét kiterjesztette a szegény felé mindig, [minden] időben.

Vajon lehet-e párját találni?

Legyen lelke bekötve az élet kötelékébe.”

(Scheiber Sándor fordítása nyomán)

Az előkelő hölgy jellegzetesen német nevet viselt, s nyilván férjével együtt költözött Budára. A férj, mint neve mutatja, rabbi volt. Nemcsak megrendültségét tanúsítja a felirat: felkészültségét is. A héberül rímes szövegben több bibliai idézet rejlik. Virtuóz rabbinikus művészet volt a Biblia szavaiból, kifejezéseiből, idézetekből szőni össze új, egészen más szöveget; mint a római irodalom óta a *cento*, 'vers-szőnyeg' klasszikus műfaja. R. Léb idézetei: „ezek miatt sírok én”: Siralm. k., 1,16; „szünetlenül”: Siralm. k., 3,49; „finom, dédelgetett”: Jes. 47,1; „férjének koronája”: Prov. 12,4; „szája bölcsségre nyílik”: Prov. 31,26; „tenyerét kiterjesztette a szegény felé”: Prov. 31,20.

A Bibliát mindenki ismerte, az idézeteket mindenki felismerte, a művészetet a Biblia idézésében mindenki méltányolta.

(15) Legyen mázlid

A hódoltság kori Budapest területén élő zsidók múltjára vonatkozóan a sírköveken kívül igen kevés feliratos tárgyi emlék maradt ránk. Az egyik ilyen emléket, egy színarany menyasszonyi gyűrűt (*tabbaat kiddusin*), a M. Nemzeti Múzeum őrzi. A 19. század második felében (1861) találták Budán, egy vízivárosi épület alapozása során (I., Iskola utca). A 16. vagy 17. századból származik. Széles, tömör aranybronzon összesen kilenc dudor sorakozik, közöttük kisebb, granulált gömböcskék.

A gyűrű feje háztetőt formáz: a házasságot jelzi. Jegygyűrűt adni a menyasszonynak — az esküvői szertartás során, a *huppa* alatt — régi zsidó szokás, legalább a kora-középkor óta. A gyűrű nemcsak jelkép: értékhordozó is; csak színarany vagy ezüst lehet, köves nem, mert a kő értéke bizonytalan.

A budai gyűrű felirata az ismert zsidó esküvői köszöntés vagy jókívánság: *Mazzál tov* — Jó szerencsét! Járj szerencsével! Sok szerencsét! Ahogyan ma mondjuk: *Mázél tov / Mazl tov*. A *mazzál* egyébként eredetileg a csillagok kedvező állását jelentette, *mazzálot*: állatöv; mind a szó, mind a hozzá fűződő képzetek babilóniai örökség a zsidó hagyományban.

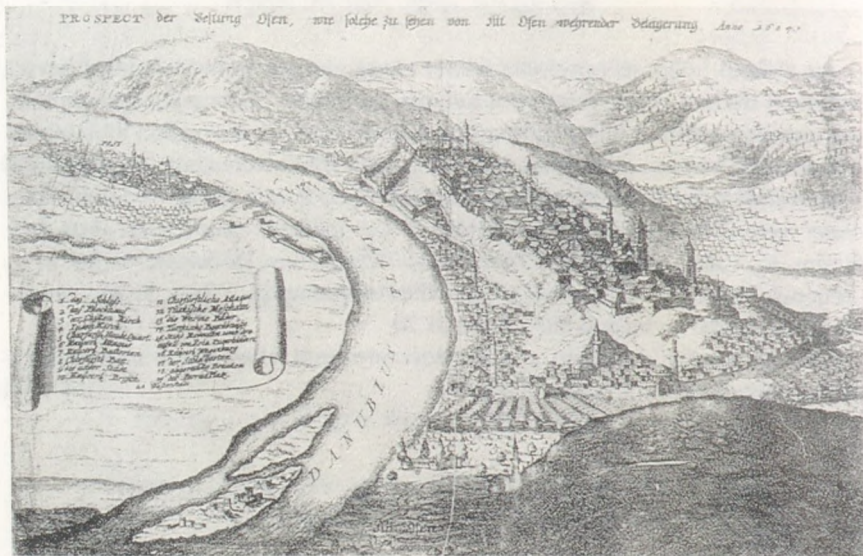
(16) Buda visszavétele (1686)

Már a korábbi ostromok (1598, 1602, 1684) során tapasztalható volt, hogy az osztrák hadak ugyanúgy bánnak a zsidókkal, mint ahogyan a török ellenséggel. De még békésebb időkben is: „(...) ha magyarok, németek és csehek kezére kerül e tájékról egy zsidó, azt felnyársalva megsütik” — írta volt Evlia Cselebi.

1686 nyarán Buda védelmében részt vettek, amennyire a törökök egyáltalán

31. Térkép a budai várról, az 1684. évi ostrom idejéből.

4: (a jobb oldali nagytornyos épület): „*Iuden Kirch*”, azaz 'zsidó templom' (valójában: a Mária Magdolna-templom)

engedték, a zsidók is, vizet, fát, követ, lőszert szállítottak; persze, kivéve a szombatot, amikor is ünnepükre tekintettel felmentést kaptak. A Várhegyet, alakjánál fogva, legkönnyebben a Víziváros felől lehetett megközelíteni. Az 1684. évi ostrom óta a városfal romokban hevert. Ebből az irányból kezdődött meg az ostromló keresztény sereg benyomulása Budára. Most sem tettek különbséget „izmaeliták” (törökök) és budai zsidók között, nem talált senki irgalmat. Az ostrom utolsó szakaszában, amikor a brandenburgi katonák már a Zsidó utca közelében harcoltak, aki zsidó csak tehetett, bemenedékült a „nagy” zsinagógába. Mások is próbáltak, nem zsidók, a menedéknek vélt épületbe húzódnak; aki oda igyekezett, megkérdezték tőle, tudja-e a *Semá-t*. Az ágyútűz bedöntötte az épületet, és a lezuhanó tető, a falak sokakat temettek maguk alá. Szeptember 2-án a katonák mindenkit felkoncoltak, akit még ott találtak.

„Odasereglett az egész nép, a zsidónegyed (Schulhofnál: gyülekezet) minden zugából-szegletéből, férfiak, nők és gyermekek, kapkodással, tolongva, lökdösődve, fegyver elől menekülve. Jajgatott és sírt mindenki kétségbeesésében, segítségért kiáltozott, és a jajveszékelés az égig hatolt. Fül még nem hallott akora fájdalomról, amilyentől a lelkünk szenvedett. (...) Nagyon sok katona rontott be hozzánk, gyalogosok, németül: Musketiere, kezükben tartva pusztító eszközeiket, a lőfegyverüket, csupasz kardjukat, valamint magyar huszárok is, ők görbe kardjukat fogták a kezükben. És az istenházában vágóáldozatot áldoztak: Izrael fiainak ártatlan vérént ontották.”

32. A törököktől visszafoglalt Budát a győztes csapatok feldőlják, vérről öntözik és kifosztják, 1686. A háttérben, távolról, a budai zsidónegyed

33. Török és zsidó
(fején Judenhut)
a budai pénzverdében.
Gúnyolódó érem Buda
visszavétele alkalmából

Az eseményekről megemlékező Schulhof Izsák krónikáját és a „Nagy gyászdal” szövegéhez fűzött megjegyzéseit a „nagy” zsinagóga 1964/65. évi ásatásai szintre pontról pontra igazolták.

Az ásatások során előkerült csontmaradványokat eltemették a X., Kozma utcai temető mártir-parcellájába (1968).

A budai zsidó község 1686-ban teljesen elpusztult. Az ostromot héberül így nevezték: *hurbán*, ’pusztulás’, mint egykor Jeruzsálemé. A győztesek váltságdíjat vetettek ki a zsidókra; a hatalmas összeget, mely az ostromló keresztény sereg tábornokait illette, csak külföldi zsidó községek kölcsönéből tudták leróni, s amíg ez összegyűlt, Prága, Nikolsburg és más városok kezességére szorultak. Akiknek nem sikerült idejekorán elmenekülniük, s nem vesztették életüket az ostrom napjaiban sem, azokat a hadizsákmány részeként foglyul ejtették a győztesek. Mintegy négyszáz zsidó került rabságba. Fogvatartóik váltságdíjra számítottak értük. Még évekkel Buda eleste után is folyt a gyűjtés az európai zsidó községekben, hogy kiválthassák az osztrák és magyar csapatok kezébe került foglyokat.

34. A Budán
megmenekült zsidók
kiváltásáról

R. Efrájim ha-Kohén veje, R. Jákob Askenázi, aki brandenburgi fogságba került, végül mégis eljutott a Szentföldre, ha nem is „jövőre”, mint annak idején Sabbetaj Cvi eszméinek hatására remélte: miután kiváltották, alijjázott. A budai foglyok érdekében különösen sokat tett Semuél (Sámuel) Oppenheimer (1630–1703), heidelbergi illetőségű bécsi zsidó bankár és udvari hadiszállító, aki minden zsidó fogolyért egy jól felszerelt muskétás kiállítását, s ezenfelül az udvari kamara háborús adósságaiból tetemes összeg elengedését helyezte kilátásba az illetékes császári bizottságnak. Akiket neki és ügynökeinek, köztük egy Szender (Alexander / Sándor) Taussig / Tauszk nevű, igen eredményes, bár önmagát többször is majdnem végzetes veszélybe sodró zsidó fiatalembernek — vagy másoknak — sikerült kiváltaniuk, és szabaddá váltak, szétszóródtak a világ mind a négy tája felé. Közülük többen is az *Oven*, 'buda(i)' nevet viselték, a Szentföldön is.

II. Óbuda

Az óbudai zsidó község a 18. század végén – 19. század elején élte fénykorát. Ebben az időben ez volt – talán Pozsony után – a legnagyobb zsidó közösség az egész országban. Ekkor működött nagyhírű rabbijuk, Móse (Mózes) Minc / Münz is.

A török kiűzése után Budára, Pestre egyaránt érvényessé váltak a magyar királyság törvényei, amelyek tiltották zsidók megtelepedését a szabad királyi városokban. Budára a 18. században – egészen II. József koráig – nem is sikerült zsidóknak beköltözniük. A sz. kir. városokra érvényes tilalom azonban nem korlátozta a földesurakat. A 17–18. századi Magyarországon ők voltak azok, akik a saját birtokaikon letelepítettek zsidókat, így alakultak ki a zsidó községek az ország nyugati részein: az Esterházy-birtokokon Kismartonban (Eisenstadt) és a burgenlandi „hét község (*seva kehillot*)”; a Batthyányak birtokain: Rohonc (Rechnitz), Németújvár (Güssing); a Pálffyak védelme alatt Pozsonyban (Bratislava) stb. Ezeknél a telepítéseknél dolgozták ki először a földesúr és zsidó község (*communitas*) közötti szerződéses kapcsolat jogi kereteit és határozták meg tartalmát, s a 18. században a magyarországi nagybirtokosok már mind e minta szerint jártak el saját birtokaikon. A zsidó község mindenütt bekapcsolta a nagybirtokokat a nemzetközi kereskedelem hálózatába, s ez előnyös volt a földesúri gazdálkodás számára. A zsidók Óbudán is földesúri birtokon telepedhettek meg: a Zichyek védelme alatt.

Óbudán — héber nevén *Ofen Jásán / Oven Jósén*, jiddisül *Alt Ovn* — 14–15. századi iratok tanúsága alapján a török hódoltság kora előtt is laktak zsidók. A hódoltság kori Óbuda zsidó lakosságának frott emlékei (adójegyzékek) mellett fennmaradt a Szent Egylet (Chevra Kadisa) évszámmal (1626) jelölt kelyhe (Jewish Museum, New York) — ha a név nem inkább a budai Várnegyed zsidó községére vonatkozik. Buda visszavételét követően egyenesen az osztrák hatóságok szorgalmazták a zsidók megtelepedését, mert szükségük volt rájuk mint a hadsereg szállítóira. Az óbudai zsidók jórészt cseh és morva földről érkeztek. Egy itáliai kalmár, bizonyos római Dávid, aki kávéval is kereskedett, szefárdi zsidó volt. 1746 után, amikor Budáról Mária Terézia rendeletére kiűzték a zsidókat, Óbudán megnőtt a szomszédságból áttelepült családok száma. A 18. századból több rabbi emlékezete is fennmaradt: Jisszákhár Dov (Ber) Oppenheim (1740 k.), utána Mattitjáhu Günsburg, majd Kicse Izsák (1786 k.); őket követően lett óbudai rabbi Móse Münz.

Budán a 18. században a zsidók önálló községi szervezetben éltek, s a város nevét végül is a törökös szefárdi néven fogadta el a zsidó közvélemény. A kismartoni (Eisenstadt) R. Méir a válólevelek szempontjából megengedte mind a *Budun*, mind pedig az *Ofen* (ti. *Ofen Jásán*) név használatát.

A legelső név szerint ismert óbudai zsidó, bizonyos Jákob Fleisch, a 18. század elején rendszeresen szállított a zsámbéki Zichy-kastélyba: olajat, cukrot, mandulát, citromot, továbbá hajport, hajbodorítót stb. Óbuda mezőváros ekkor a zicsi és vásonkői gr. Zichy család tizegynéhány községet felölelő zsámbéki uradalmához tartozott. Az uraság Óbudán egy már használaton kívüli serház (sörfőző és csapszék) helyiségeit 1726-ban bérletbe adta zsidóknak; szüksége volt a lakások és boltok bérleti díjából nyerhető szép jövedelemre. Az itt megtelepülő zsidók a földesúrtól a neki is hasznos hajtó tevékenységükért cserébe — a letelepedés lehetőségén túl — bizonyos egyéni és közösségi privilégiumokat, illetve védelmet nyertek. Özv. Zichy Péterné Bercsényi Zsuzsanna rendelkezései nyomán, s ezek fenntartásával elhunytá (1745) után is (1746, 1765), a zsidó község jogának minősült az előjárók „megújítása (*hithadsut / hiszhádsusz*)”, azaz a tisztségviselők megválasztása, a bíraskodás belső ügyeikben, ide értve a büntetés végrehajtását is, a zsinagógaépítés, szabad vallásgyakorlat, díj ellenében vágoda vagy mészárszék és italmérés fenntartása (az utóbbiban csak zsidóknak mérhettek bort vagy sört), a szombat-zsinórral (*éruv*) való elkerítés; kötelezve voltak ellenben mindenféle és tetemes összegű évi adókat fizetni, tűzoltóságot fenntartani, üzleteiket keresztény ünnepeken bezárni, idegen zsidók elszállásolását bejelenteni. Ingatlant is szerezhettek. Jogaik megmaradtak az után is, hogy a birtok kamarai kezelésbe került (1766).

Óbudán a zsidó község voltaképpen a keresztény község mellett, azzal egyenlő státusban működött, a keresztény község közvetlen közelében, s valamelyes függősége az utóbbtól csak aránylag későn, már az 1840-es években alakult ki, és csak a hadiadózás vonatkozásában. A község élén a zsidóbíró (*Juden Richter / judex judaeorum*) állt, mellette tanács, két esküdt és öt ülnök taggal; az öngazgatás további szervei: a nagyobb létszámú (24 fő) külső tanács, melyet a szószóló (*Vormund*) vezetett, és a képviselő-testület (60 fő). A 18. század végére lélekszámuk megközelítette a kétezer főt. Schams Ferenc (1780–1839) gyógyszerész 1822-ben a helység lakosságát 7356 lélekre tette, ebből négyezret mondott katolikusként, 3210 lelket pedig zsidónak. Foglalkozásra nézve többségük kereskedő vagy kézműves volt. A kereskedők nagyobb része házaló, aki „a kisebb árucikkeket a hátán vitte faluról falura”, kereskedtek nyúlborrel, bőrrel, gombnak való kagylóval, ócskavassal stb., de néhányan boltot tartottak fenn, vagy italmérést, vagy pedig nagyobb távolságokra gabonát, bort szállítottak. A kézművesek között volt szabó, varga, pálinkafőző, szűcs, arany- és ezüstműves, de könyvkötő is. Az óbudai zsidó község — az 1767. évi összeírás szerint — még két zsidó mulattatót (muzsikust) is el tudott tartani.

A földesúri birtokon, ennek védelmét élvezve kialakuló zsidó község helyzete kedvezőbb volt, mint akár a budai, akár a pesti zsidóké: kevésbé volt kitéve a napi események szeszélyeinek. A zsidók előtt a mezővárosban a polgárosulás tartós lehetőségei nyíltak meg. Igaz, Óbuda mint „kikötő” mégiscsak főként a két nagyváros, a kettő közül is kivált Pest közelsége miatt vonzó a zsidók számára. „Itt elszobáztak, mert a németek nem engedték be őket Pestre s Budára” (Szerb Antal, *Buda-pesti kalauz Mars-lakók számára*, Budapest: Löbl Dávid és Fia, 1935).

Szólás volt: „Annyian vannak, mint Óbudán a zsidó gyerek.”

„Nagy község, tele bölcsekkel, gazdagokkal, tehetősekkel; tartsa meg őket az örök Isten” — írta Óbudáról egy zsidó történetíró 1746-ban.

„Az óbudai zsidóság a legrégebbek egyike az országban, és az idők folyamán nemcsak önálló hitközséggé, de önálló politikai testületté is fejlődött. Bírakat választott, a közigazgatást maga végezte, később büntetőjogot is kapott, botoztatott és börtönt szabott ki. Átiratokban érintkezett a megyei és városi hatóságokkal, élt rendben és megelégedetten a mesterségének, és szaporodott. (...) Gazdagok is voltak, és kuporgatók, kölcsönökért messze földről hozzájuk fordultak. Totisz aranyműves pénztárkonyvéban, amit most múzeumuk őriz, a harmincas években felvonulnak az erdélyi arisztokrácia legszebb nevei.”

(Halász Gábor, „Vázlat Óbudáról”, 1935)

(1) A zsidó község intézményei

Új területen megtelepedéskor a zsidók első dolga mindig az, hogy a körülményekhez képest megpróbálják kialakítani a zsidó lakosság vallási közösségét, a „szent község”-et (*kehilla kedósa*), a halákhikus előírások és hagyományos szokások (*minhág*) szerinti élet kereteit: az intézményeket; a legfontosabb, nélkülözhetetlen zsidó intézmények: imahely, rituális fürdő, vágoda, temető.

Zsinagóga építésére csak a már megállapodott és tehetősebb községek gondolhattak, ők is csak akkor, ha az építést külső tényezők nem akadályozták. A közösségben elmondott ima egyetlen külső feltétele tíz felnőtt férfi jelenléte, a *minján* (szó szerint: 'szám', 'létszám'), így imahelynek bármilyen helyiség megtette, akár egy szoba is, a lényeg az volt, hogy legyen Tóra-tekersük. A gyakran lakásokban kialakított imaszobák vagy szerény imaházak gyülekezőhelyül szolgáltak az egész község — a férfiak — számára. A görög eredetű *zsinagóga* szó (*szünagógé*) is ezt jelenti: 'gyülekezés', 'gyülekezet', 'gyülekező hely / ház'. Nagyobb községek esetében ez a helyiség vagy épület egyben a község (*káhal / kehilla / éda*) központjaként is működött: itt volt az előjáróság székhelye, ez végezte a rituális étellel, oktatással, bíráskodással, adózással és szociális gondoskodással összefüggő intézmények fenntartását és felügyeletét.

A rituális élet két legfontosabb intézménye a rituális fürdő (*mikve*) és a vágoda, illetve az állatoknak a rituális előírások szerinti levágását és felbontását végző személy (*sóhét*, jiddisül: *sajhet, sojhet*, a jiddisből németesen magyarítva: *sakter*). Met-szőnek is mondják, mert előírás, hogy a fogyasztásra szolgáló állatok nyaki verőerét és a légcsővet a fölösleges fájdalom elkerülésével, egyetlen határozott mozdulattal kell elmetszeni. Hasonlóan fontos személy a *mohél*, az újszülött fiúk körülmetélését végző szakember is. Rá azonban ritkábban van szükség, így lehet hívni máshonnan is.

A hagyományos iskola neve *heder*, 'szoba', itt a gyerekek a héber betűvetést és olvasást tanulják, egyszerű imák és a Biblia szövegei alapján, a *melamméd*, 'tanító' iránnyításával. A magasabb szintű tanulás intézménye a *jesiva*, Talmud-iskola. Egy-egy tudós rabbinál éveken át tanultak a serdülő korú fiúk vagy idősebb legények, meglett férfiak is akár: a *bócher*-ek vagy *jesiva-bócherek* (*báhur*, 'ifjú'). Nagyobb helységekben, mint ami Óbuda vagy Pest is volt, nem volt szokás *jesivat* — ez a kifejezés jár-

35. Pinhász Leib
Freudiger óbudai
dajján arcképe

36. óbudai Freudiger
Mózes arcképe

37. óbudai Freudiger
Ábrahám arcképe

ta — „tartani”: a nagyvárosi élet túlságosan elterelte volna a bócherek figyelmét. Így egész Budapestnek nincs egyetlen jesiva emléke sem. (Kivéve az orthodox hitközség VII., Dob utca — Kazinczy utcai iskoláját, amelyet egy időben jesivának neveztek.)

A község tisztségviselői élén az elnök áll (*rós ha-káhal / rasekol*). A tisztségviselők általános elnevezése *parnász*; a tanácstagoké: „vén”-ek (*zákén*, többes számban: *zekénim*); a tisztviselő alkalmazottaké: *gabbaj*. A község tagjainak polgári peres ügyeiben a bíró (*dajján*) ítélkezett. Feladatához nemcsak igazságérzet és ítélőképesség kellett, alapos jártasság is a Misnában, Talmudban és a korábbi döntvényekben. Rituális ügyek a *more horáa* illetékességébe tartoztak. A községi adók beszédését, és általában a pénzbeli gyűjtést és egyéb szervezést a titkár (*gabbaj*, 'beszedő', jiddisül: *gábe*) végzi. A tisztség eredeti teljes neve: „jótékonyági (adomány) beszedő (*gabbaj cedáka / cedóke gábe*)”. Bizalmi funkció; minden községben legalább két *gábe*-t választanak. Tóra-olvasáskor a *gabbaj* mutatja a szöveget. A zsinagógában szolgál a *sammás / samesz*, ő gondoskodik a zsinagóga nyitásáról-zárásáról, külső fenntartásáról. A község megbízottja (*seliah cibbur*) vagy alkalmazottja a kántor, előénekes vagy előimádkozó (*hazzán / chazon*, Óbudán: *Schulsinger*, 'zsinagógai énekes') is, rendszerint ő irányítja az imádkozást, a szertartásokat. A rabbi — az újabb gyakorlat szerint — a község vallási és szellemi vezetője, prédikátor is

38. Az óbudai zsinagóga, 1920 k.

egyben, vezeti az esketési és temetési szertartásokat. Eredeti és legfontosabb feladata azonban más volt, ti. az, hogy segítsen híveinek eligazodni a hagyományos szövegek és az előírások értelmezésében. Segítségére volt a gyülekezet tagjainak a Talmud mindennapi vagy rendszeres tanulásában (*siur*), előadásokat tartott *peszah* és az őszi nagyünnepek idején, s a hozzá intézett halákhikus kérdésekre (*seéla*, többes számban: *seélot*, lat. *rogatio*) értekező választ (*tesuva*, többes számban: *tesuivot*,

lat. *responsum*) adott. A rabbi töltötte be a háromtagú rabbinikus bíróság (*bét din*) elnöki tisztségét is. Minthogy a *bét din* két másik tagja maga is rabbi volt, elnöküket sok helyütt főrabbinak nevezték. A török–zsidó főrabbi szó (*hákhámbasi*) Budán sem volt ismeretlen a hódoltság idején. A rabbikat a *morénu* cím illeti meg: „tanítónk”, *morénu ha-rav*. A 19–20. században Pesten a neológ hitközségekben, mint a Dohány utca, a rabbi vagy rabbik mellett szokás volt külön hitszónokot is alkalmazni. Az anyakönyveket (születési, házassági és halálozási anyakönyv) a rabbi vagy helyetese vezeti. Orthodox községekben a születési anyakönyvek helyett vagy mellett gyakran körülmetélési (*mohél*) könyveket is vezetnek. (Tulajdonképpen ezekből fejlődött ki a zsidó anyakönyvezési gyakorlat.)

A főváros területén az újkorban Óbudán épült ki először annak rendje-módja szerint a zsidó község. A mezővárosban nem volt elkülönülő zsidónegyed, mint

39. Az óbudai zsinagóga, 1899 k.

korábban szinte mindenütt, Budán is, a zsidók a település különböző részein laktak, de a zsidó élet a központ, a községi intézmények körött szerveződött. Ez a központ a Zsidó / Lajos utcában volt, a zsinagóga környékén. Egy nagyméretű telek utcai frontján állt a rabbilakás, a zsidó kórház és patika, szomszédságukban lakóházak is voltak. A nagy telek belső részén épült, jellegzetesen 18. századi elrendezés szerint, a zsinagóga. Mellette volt a vágoda (*Fleischbank*) és a zsidó község háza (*Gemein-Haus*). A 18. század első felében kisebb imahelyiséget is fenntartottak, és persze — távolabb — temetőt; s a század második felétől Chevra Kadisa, kórház és — II. József rendelkezéseinek megfelelően — nyilvános zsidó népiskola is működött, ezek is a közelben. Ez az együttes az idők folyamán valamelyest terjeszkedett. Északnak kevésbé, ott volt a Szent Péter és Pál r. kath. plébánia-templom, a Zichy-kastély, de az egykori Zichy utcától délre, Újlak felé, a Lajos utcában, Mókus utcában, Korona utcában sok zsidó lakott, ez volt a „Zsidóudvar” (*Judenhof*), intézményeik, főként üzleteik, sör- és borméréseik meghatározták a környék jellegét.

40. Az óbudai zsinagóga, 1960 k.

41. Az óbudai zsinagóga, 1981

(2) Óbudai zsinagóga

(III., Lajos utca 163)

Imaházról, a bognár- („Wagenmeister“-) telken, a 18. század első évtizedeiben hallani először. Ez a *Judenschul*, melyre okmányok hivatkoznak, magyarul rendszerint az *oskola* szóval, „iskola” legfeljebb a szó hagyományos zsidó értelmében lehetett, tehát *Schule* (jid. *shul / sul / süil / sil*), azaz tanház, imaház. Az „oskolá”-ban volt „sidók eszköze”: a könyvek, „palást”-ok is imaházra utalnak. Az épület eredetileg más célra készült vályogház lehetett. Az első igazi zsinagóga 1732/33-ban épült, a Zsidó téren (Juden Platz), mely nagyjából a mai zsinagógától délre eső telek és környéke lehetett, a Duna felőli oldalon. A második 1769-ben, a már megvásárolt telken, Nepauer Mátyás Máté (1719 k. — 1792) tervei alapján. Nepauer a kor szívesen foglalkoztatott építőmestere volt, a budai oldalon a 18. századi templomépítészetben szinte mindenhez köze volt (vízivárosi Szent Anna templom, újlaki plébániatemplom, Fő utcai Szent Flórián kápolna, Margit körüti Ágoston-rendi, majd ferences templom); hogy reá bízták a zsina-

42. A Magyar Televízió stúdiója az egykori óbudai zsinagóga épületében, 1993

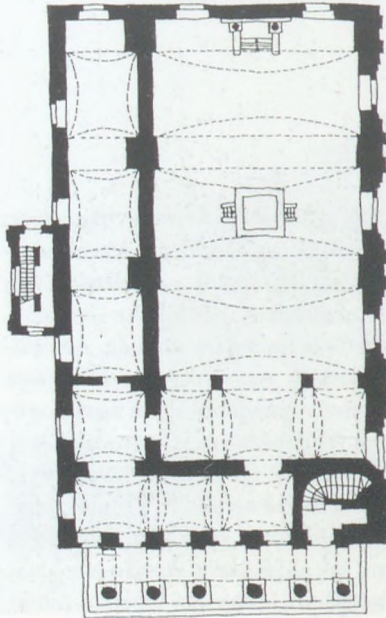

sztítette. Fennmaradt a munkálatok héber betűs német nyelvű elszámolása, a végösszeg 130 000 f. volt.

„Korinthusi oszlopok a homlokzaton, belül akanthusz-díszítések, és középen négy klasszicizáló oszlopon négy napóleoni sas — épült 1820-ban. Majdnem Pollák Mihály építette meg, a Nemzeti Múzeum mestere, aki szintén pályázott, de a hitközség óbudai építészre akarta bízni a munkát, és Andreas von Landherr végezte el a legmodernebb ízlés szerint. Erősebbnek bizonyult a korszellem és alkalmazkodóbbnak a lélek, hiszen ősi zárkózottságából ilyen teljesítményekkel nyúlt át az általános emberi felé. Nem mintha emancipáló igénye lett volna; több volt egyenjogúnál, autonom volt.”

(Halász Gábor, 1935)

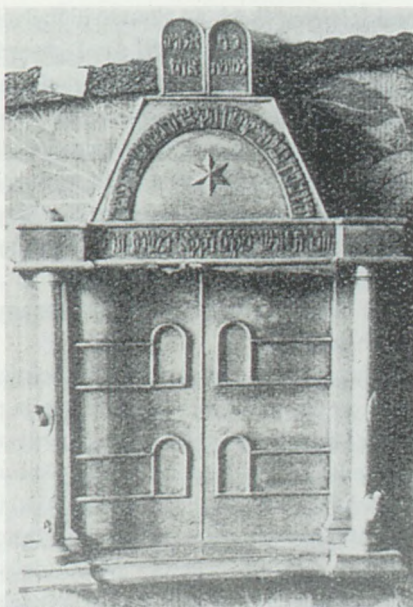
43. Az óbudai zsinagóga alaprajza

ÓBUDA
68

Az 1821-ben (július 20) felavatott klasszicista — empire díszítésű — épület a 18. század végi karzatos zsinagógák jellegzetes példája. Alaprajza aszimmetrikus. Látható, hogy a korábbi épület megnagyobbítása. A változatlanul megőrzött zsinagóga térhez az északi oldalon kisebb helyiségeket csatoltak. A női karzat az északi és nyugati oldalon, L alakban helyezkedett el. Az épület bejárati oldalán hat korinthusi oszloppal alátámasztott, nyitott portikusz épült. Előtte 14 kandelábert is felállítottak. Amikor Österreicher Mózes zsidóbíró a község felelősségre vonta a pazarlás miatt, azt felelte, hogy a vallási szertartásokhoz hozzátartozik a péntek esti és ünnepi kivilágítás. A *bima* középen állt, fából készült, fehér festéssel és aranyozással, kétoldalt feljáró, a négy sarkán egy-egy obeliszk, empire stílusú díszítéssel, tetjükön kiterjesztett szárnyú sas, lant díszítés a mellvéden, lant és harsona (*sófár*) a kovácsoltvas feljárón.

Építése idején a zsinagóga nevezetességnek számíthatott, Buda és Pest sz. kir. városok egyik ékességének. József főherceg, nádor (1796–1847) büszkén mutogatta ide látogató külföldi vendégeinek. Schams Ferenc ezt írta róla:

44. Tóra-szekrény alakú fali gyertyatartó, az egykori Óbudai Zsidó Múzeumból (v. Zichy utca 9)

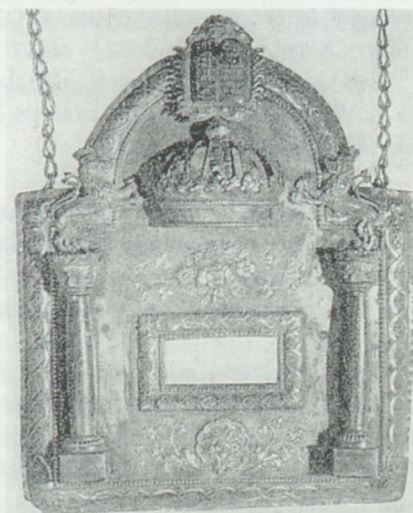
„(Óbudán) több zsidó házat külső csillogás és ízlés emel ki a többiek közül, de mint pompás újdonság az új zsinagóga érdemel említést. A mai zsidók templomaik számát illetően — igen rendjén valóan — lényegesen különböznek őseik elvétől; mert amíg a régi héberék mint az egyistenhit hívei nem akartak megtérni több istentiszteleti helyet, és vallási gyakorlataik meg hazaszeretetük egyesülési pontját Jeruzsálemben, ottani nemzeti szentélyükben találták meg,

manapság már minden községben, mely néhány száz lelket számlál, lehet látni zsinagógákat. Az Osztrák Monarchiában fellelhető valamennyi ilyenfajta vallási ház között vitathatatlanul ez az itt egészen frissen felépített zsinagóga viszi el a pálmát, s ezt nem vitathatja el tőle sem a szép temesvári zsidó templom, sem — s még kevésbé — a régi prágai zsinagógák. Talán csak egyedül az amszterdami zsidó hitközség pazar épülete homályosíthatja el némiképpen.”

(Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen, Buda, 1822)

Vasquez Károly gyönyörű térkép-sorozatának (1838) egyik lapján, a keret bal alsó sarkában, egyéb városképi jelentőségű épületek között F. Weiss ezt is lefestette. Az Orsz. Széchényi Könyvtárban őrzött album hatalmas térképén a kicsiny, színes keretrajzon jól látszik, amint régi fényképeken még a századforduló idejéből is, hogy közvetlenül a zsinagóga mellett csupa kis, földszintes ház állt: az óbudai zsidó központ. Visszaemlékezéseiben Kohn Sámuel is megemlítette, hogy szülei házában a lakás becses díszje volt az óbudai zsinagóga könyvatos képe.

Fennmaradt a Fővárosi Levéltárban a zsinagóga héber és jiddis imaszéknyilvántartása. A nagy könyv lapjain az üldöhelyek tulajdonosait és a vételi

45. Tóra-vért az egykori Óbudai Zsidó Múzeumból

árakat jegyezték fel. Az állandó ülőhelyek száma jelzi a község lélekszámát; 364 férfi számára volt hely (*shtodt*), s az I. emeleten, a női karzaton 298 számozott ülés volt.

Zsinagógák ülőhelyeinek bérletbe adása a községi adóbevétel egyik eleme volt. A helyeket évről évre kellett megváltani, mindig nyár végén a következő szertartási évre, az őszi nagyünnepek előtt. A tulajdonosok nevét többnyire a padokra is kiírták. Kis fiókban itt tarthatta mindenki az imakönyvét, s ha naponta járt imádkozni, ahogyan ez a 18. században általános volt, a *talisz*-t és a *tefillin*-t is. A helyek ára különböző volt, a módosabbak, nagyobb összeg fejében, jobb helyeket kaphattak.

Az óbudai zsinagóga épülete a magyarországi korai klasszicizmus egyik legszebb emléke.

Közvetlenül a zsinagóga közelében, az egykori Zichy utca 9, a hitközség otthont adott az óbudai zsidó történelem házi múzeumának is. Az egykori zsinagóga és zsidó község szertartási tárgyai közül utóbb a Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményébe került számos óbudai Tóra-korona, Tóra-vért, egy Tóra-szekrény függöny (*parokhet*) is, valamint alamizsnagyűjtő tálkák és perselyek. Az óbudai ötvösmunkák felirataiból: „Készítették ezt Hajjim ben Jehuda és Lévi, az óbudai Chevra előljárói, az 5536. évben [= 1776]” (ezüst alamizsnagyűjtő tálka); „Ezt Móse Ábelsz ajándékozta a Chevra Kadisa (tagjává) avatása alkalmából, temetkezési költségeinek megváltására” (ezüst fedeles kupa, 18. század vége); „Készítették Móse Kan, Móse Córéf [neve szerint: 'aranyműves'], Holics Farkas, az óbudai Chevra Kadisa előljárói, az 5560. évben [= 1800]” (ezüst alamizsnagyűjtő tálka); „Jicek Köce [= Jichák Katz] adományozta a Tóra-olvasó egyletnek. Az áldás és éték pohara. (Az Örökkévaló) megparancsolta nekünk, hogy áldást mondjunk e (pohár) fölött” (ezüst *kiddus*-pohár, aranyozással, Fischer Lipót munkája, Pest, 1800 k.); „Adományozta Mordekhaj Holics és felesége, Sára a Chevrának, Óbudán, az 565. évben [= 1805]” (ezüst alamizsnagyűjtő tálka); „Semuel Gran özvegyének, Rezl asszonynak — apjának (neve) Béla — tulajdona, készítette a Tóra tiszteletére az 5574. évben [= 1814]” (*parokhet*); „Ezt a szép dobozt áldozati ajándécul hozták az alábbi előljárók: Jozsef Gran, Mikháél Leser, Hajjim Zilc, Jesája Rosenthal, Avrahám Spitz, Dávid Bergl. Vegyétek magatoknak az első napon a *hádár*-fa gyümölcsét” (ezüst *etrog*-tartó doboz) (1822); „A Betegeket látogató ifjak egyletének [*Bikur Cholim*] tulajdona, 5582 [= 1822]” (*beszámim*, ezüst fűszertartó).

1848-ban a pozsonyi és pesti erőszakos cselekmények hatása átterjedt Óbudára is. Valaki, nem zsidó, egy szombat délelőtt elment a nevezetes zsinagógába. Ezt írta (*Életképek*, 1848. május 7):

„Egy az imádkozók közül, látván, hogy idegen vagyok Izraelben, hozzám jött, és nyájasan szólíta magyarul; beszélgeténk a ceremóniákról, s szomorúan hallám megjegyzését, hogy maholnap Istenöket sem imádkhatják bátorságban, félvén a keresztények megtámadásától.”

Ősszel Óbudán a zsinagóga előtti téren is muzsika szólt: zsidó muzsikások verbunkosa. Toborzó volt a muzsikálás: a zsidóbíró ezüstgombos botja alatt hús legény verbunkolt be a honvédségbe, huszárnak. A következő év május elején az óbudai zsidók is sokakat befogadtak a Buda ostroma elől menekülő kétezernyi polgári személy közül.

A zsinagóga épületét először 1900-ban renoválták komolyabban. Ekkor készült a timpanon ma is látható szecessziós díszítése, a munkálatokat tervező és vezető Ullmann Gyula műve. A homlokzatot annak előtte egy időben virágkehelybe állított óra ékesítette. A régi vörösréz fedést ugyanekkor bádogra cserélték ki. A II. emeleti négyszögletes ablakokat körablakokká alakították át. Belül a falakat szecessziós mintázatú festéssel díszítették, az ablakokba festett üveget helyeztek. A régi gyertyacsillárok helyett beszerelték az elektromos világítást. A belső berendezést részben felújították, részben újra cserélték ki. Parczel Józsefnek, a hitközség jegyzőjének jelentése — az emelkedettnek szánt szavak könyvelői esetlenségével is — dokumentum értékű (1901).

„Impozáns benyomást gyakorol a belépőre a templom belseje. Az ügyvezetőség az illető szaktényezőkkel egyetemben különös gondot fordított arra, hogy egészben véve a templom, régi jellegének meghagyása mellett, a mai kor követelményeinek is megfelelő legyen. A régi imaszékek helyett modern ízlésű és padlózattal ellátott új ülések (szám szerint 402) készültek, ezek között egy díszesebb kiállítású zárt szék a község főabbija számára. Egy új állandó szószék a frigyszekrény előtt, és egy előimádkozói állvány a frigyszekrényhez vezető kibővített feljáró jobb oldalán tartoznak még a templom új berendezési tárgyaihoz. Az ízlésteljesen összeválogatott színekből készült művészi kivitelű festmények, úgyszintén az ezen festményekbe vegyült, valamint a különféle berendezési tárgyakon eszközölt dús aranyozások, elárasztva a 15 függő csilláron és köröskörül a falon elhelyezett összesen 286 izzólámpa villamos fénysugaraitól, valóságos tündéri látványt nyújtanak. Az óbudai izr. hitközség joggal elmondhatja templomáról: «Az Isten glóriája tölti el e házat» [II. Krón. k., 7,1 stb.], mert valóban valami sajtószertű magasztos ihlet szállja meg az ember lelkét, midőn eme szent csarnokba lép.”

A második világháború után a kisebb sérüléseket kijavították, a tetőt cseréppel fedték. Az épületet az 1980-as években ismét felújították, helyesebben: átalakították. Megtekinteni csak kívülről lehet, mert a Magyar Televízió stúdióként használja. Elbontották vasrácsos kerítését, elbontották mellőle a földszintes házakat.

Ha maga az épület áll is — az óbudai zsinagógát eltüntették.

(3) Felirat a homlokzaton

Az épület homlokzati frízén héber felirat áll. Tudjuk, hogy a zsinagóga építését az óbudai zsidók rabbija, Móse Minc (Münz) kezdeményezte. Az épület elkészültekor az ünneplő közönség előtt ő mondta az avatóbeszédet is. Az esemény — és R. Münz — jelentőségét jelzi, hogy beszédét még ugyanabban az évben ki nyomtatták Bécsben.

Münz prédikációjának címe (*Devir ha-bajit*), csakúgy, mint a zsinagóga homlokzatán látható héber felirat, a Salamon király által épített jeruzsálemi szentélyre utal. A *devir ha-bajit* kifejezés ugyanazt jelenti, mint a Szentek szentje, egy má-

sik, kevésbé ismert elnevezés, jelzi, hogy az avatóbeszéd a legfontosabb dologról szól, a zsinagóga felirata pedig bibliai idézet (I. Kir. k., 8,38), részlet Salamonnak a jeruzsálemi Templom felavatásakor mondott imájából (vagy inkább beszédéből).

„Hallgasd meg őket az egekből, és légy kegyelmes szolgálidnak és népednek, Izráelnek a vétkei iránt, tanítsd meg őket a jó útra, amelyen járniuk kell, és adj esőt a földre, amelyet örökségül adtál népednek. Ha éhség lesz e földön, dögghalál, aszály, ragya, sáska, cserebogár; ha ellenség szállja meg kapuit vagy más csapás és nyavalya jönnek reájuk: *aki akkor könyörög és imádkozik*, legyen az bárki, a te egész néped, Izráel, ha ki-ki elismeri a szívére mért csapást, és *kiterjeszi tenyerét e ház felé: Te hallgasd meg az egekből...*”

(I. Kir. k., 8,36-40)

Az épület homlokzatán a fenti szövegből csak az itt kiemelt rész szerepel. Az idézetet az eredeti összefüggésből kiragadva másként kell értelmezni, mint a Bibliában.

כל תפלה כל תחינה אשר תהיה לכל האדם ופרש כפיו אל הכית הזה

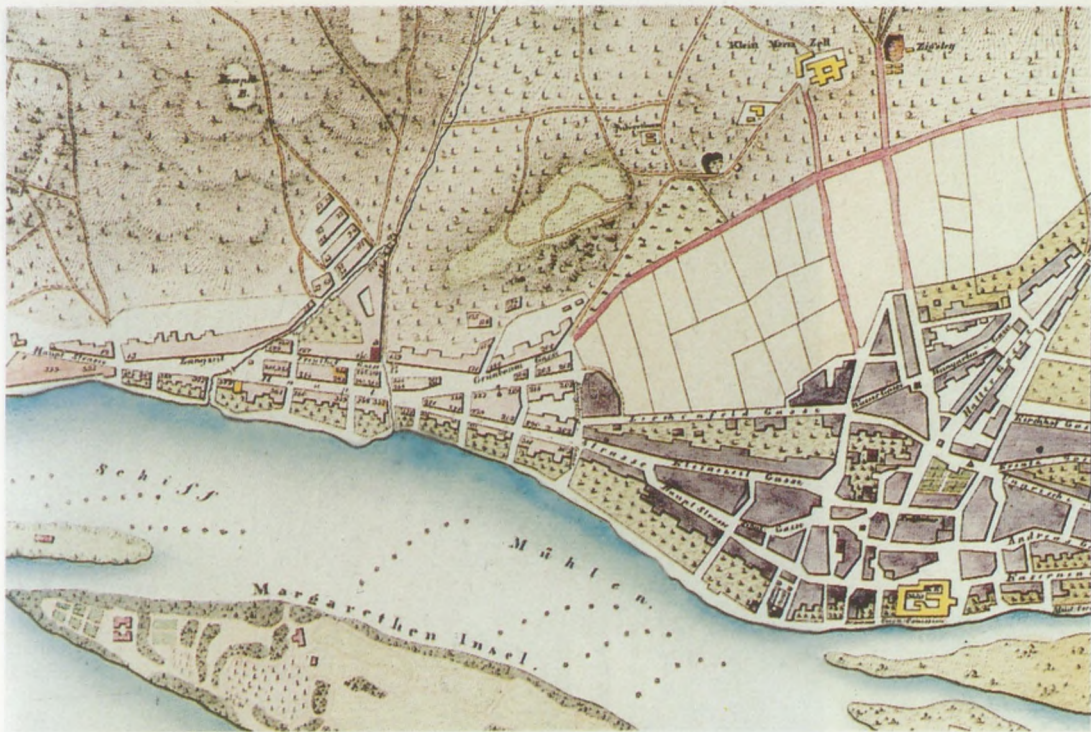
„Bárki, aki imádkozik és könyörög, e ház felé tárja ki tenyerét.”

Münz prédikációja is megerősíti ezt az értelmezést. Münz idézi a bibliai helyet, alátámasztására a tételének: „Csak a zsinagógában elmondott ima hallgattatik meg.” Nem kétséges, hogy maga Münz választotta meg, mi legyen a felirat a zsinagóga homlokzatán.

Beszédében hivatkozik arra a rabbinikus — végső soron bibliai (Ez. 11,16) eredetű — felfogásra is, hogy a zsinagóga nem más, mint „kis szentély (*mikdas meat*)”. Münz az óbudai szentély-hez akarta kötni a községet, hogy így tartsa fenn benne a szigorú vallásosságot. Erős hagyományosság, emellett azonban a zsidó hagyományban szokatlan templom-centrikusság is; mindez egy — építészetileg — nemcsak korszerű, de egyenesen kvalitatív épület kapcsán. Jele a konzervativizmus korszerűsödésének. Az ima közben kitért tényér, amit a felirat említ: a kohanita áldás mozdulata. Münz jelszava: szentély és papi gesztus.

46. Móse Minc
(Moses Münz) beszéde
az óbudai zsinagóga
felavatásakor

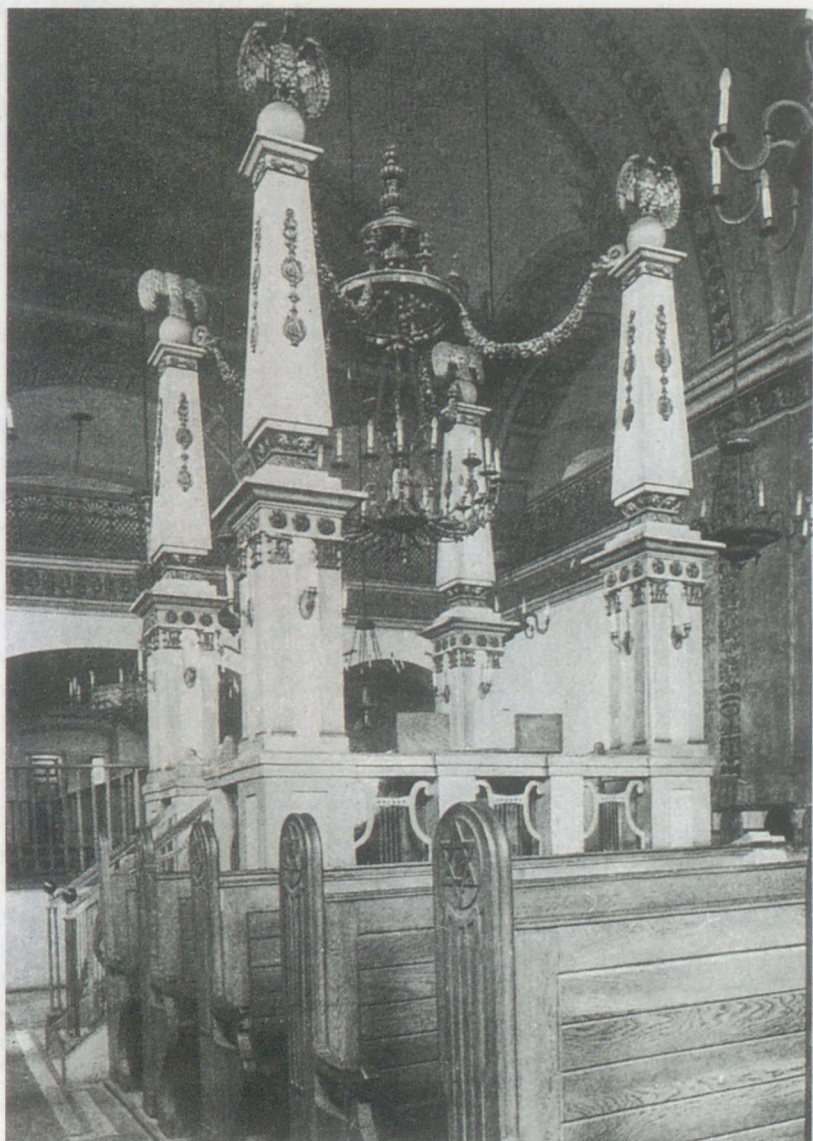
II:1. Óbuda: Városterkép.
Buda és Pest térképe, 1831.
(Részlet)

II:2. „Az izraeliták
temploma Ó-Budán.”
Gr. Vasquez Károly, Buda
és Pest térképe, 1838

II:3. Az óbudai zsinagóga belső tere

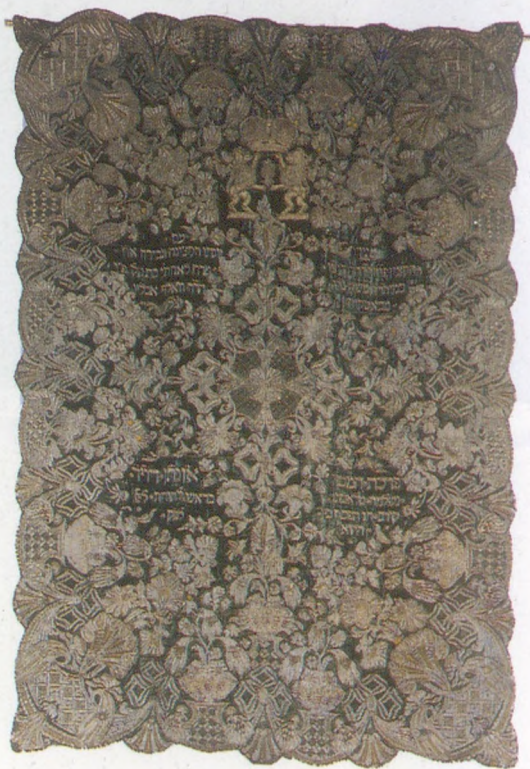

II:4. Óbudai zsinagóga: A bima / almemor

II.5. Óbuda: A régi „izr. temető” (= pálvölgyi zsidó temető) helye Pálvölgy — Mátyás-hegy — Zöldmál háromszögében

II.6. Tóra-szekrény függőnye (parokhet) az óbudai zsinagógából, 1772

(4) A Tóra felöltöztetése

Szent vagy kegytárgynak a zsidó szertartásban leginkább a Tóra-tekercest (széfer Tóra) tekinthetjük. Ennek valódi szertartási szerepe van: ebből olvassák fel a hetiszakasz (*szidra / parása*) szövegét.

Hagyományos szöveg háromféle formában szerepel a zsinagógában. A Tóra: két rúdra feltekercselve. Eszter könyve: egyszerű tekercsként (*megilla*). Az imakönyvek (*Sziddur* és *Mahzor*): mint lapokból összefűzött könyv, akár kódex, akár pedig nyomtatott könyv.

A zsinagógai felolvasás (*keria be-cibbur*) során használatos Tóra-tekercs készítését igen régi hagyomány szabályozza. Tiszta állat bőréből készült pergamen lapok (*kelaf*), melyeknek mindig a hús felé eső oldalára írnak, hasonlóan tiszta állat ínjával (*gidin*) összevarrva, különleges tinta, a betűk magánhangzók (pontosítás) nélkül, hibátlan, ellenőrzött, szükség esetén javított szöveg, írásjelek (központosítás) nélkül. A kézirat nem tartalmazhat díszítést, kivéve az apró háromágú koronáscskákat (*tag*, többes számban: *tagim / tagin*), melyekkel meghatározott betűket (*gimel, zajin, tét, nun, ajin, cade, sin*) ékesítenek. Némely betűre csak egy *tag*-ot tesznek, ennek neve: *zijjun*, 'a *zajin* betűvel díszítés'. (Mindkét jel tulajdonképpen hajszálvékony, apró *zajin* betű, háromszor, illetve egyszer.) Hagományos követelmény, hogy minden zsinagógában lehetőleg több tekercs legyen, s a községeknek mintegy a rangját — híveinek gazdagságát és jámborságát — jelzi, hány tekercest őriznek a Tóra-szekrényben. Csonka kéziratból vagy nyomtatott szövegből felolvasni nem szabad; ha felolvasáskor hibát gyanítanak a szövegben, másik tekercest kell elővenni. Hibás (*pászul*) Tóra-tekercs a zsinagógában nem használható.

A szöveget másoló és ellenőrző „hites” írónak, aki a „bizonytalan” Tóra-tekercest ellenőrzi (*szófér szetám / szajfer sztam*), a munkája vallási tevékenységnek tekintendő. Mondják, régebben időről időre megjelent a rabbiházakban, templomokban egy-egy szakállas, egyszerű férfi, leült, betűről betűre végigböngészte a Tóra-tekercest, s ahol hibát talált benne, nagy gonddal kijavította, csak ételt fogadott el, fizetséget nem.

A Tórát, már a felolvasás megkönnyítésére is, mindig két farúdra tekerik fel, a ru-dak neve: *éc hajjim*, 'az élet fája' (Prov. 3,18), tekercs alatti részük, a markolatok az

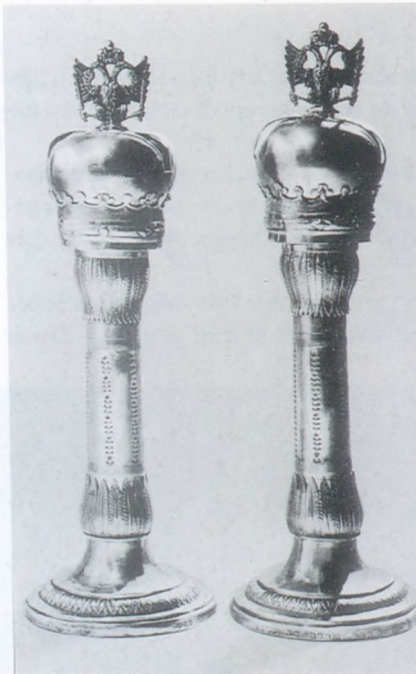
47. Tóra-korona az óbudai zsinagógából, 1806

48. Tóra-mutató (*jád*)
az óbudai
zsinagógából, 1837

49. Rimmonim,
'gránátalmák'
az óbudai
zsinagógából, 1800 k.

50. Tóra-vért az óbudai
zsinagógából, 1840.
A *silt* felirata: „Peszah”

öltöztetésnél támasztékul is szolgálnak. A két tekercset széles vázson, se-lyem, bársony szalagba (*vimpel / vindel* vagy *szas*) göngyölik, zsinórral (*avnét*) átkötik, védőkendőbe (*mitpáhat*) bújtatják. A rudak felső végét egy-egy fém dísszel zárják le: gránátalma (*rimmon*, többes számban: *rimmonim*), alma (*tappúah*, többes számban: *tappúhim*) az újkorban még korona vagy koszorú (*keter* vagy *atára*) is, a szefárdi közösségekben esetleg sisak. Ezeket a díszeket további díszek díszítik, a *rimmon*-párt csengettyűk, köszöntyűk (*paamonim*, *szagim*), a hatágú koronát növényi inda, virágkoszorú, állatok (oroszlán, szarvas, sas) vagy madarak, ékkövek stb. Magát a (kettős) tekercset nemes anyagból készült tok védi, ez a Tóra-köpeny (*mantel / mentele* vagy *meil*).

„A Széfer-tórát felöltöztetjük, írja Kohlbach Bertalan (1866–1944), a zsidó néprajz jeles kutatója; varratunk, hímeztetünk neki hétköznapi, ünnepi és gyászruhát. Feketébe öltöztetjük áv hó 9-én, fehérbe a bűnbocsánat és kegyelet napjain, se-lyembe, bársonyba, brokátba szombaton és a zarándokünnepen.”

A Tóra-tekercs további tartozéka — az újkori askenázi szokásrendben — a köpeny fölé láncon felfüggesztett vért (*hósen / tász*) a hetiszakaszt jelző kis táblácskával (*silt*), melyet a vért közepén lévő négyszögletes nyílásba illesz-tenek, és a felolvasáshoz használt kü-lönleges mutató (*taitel*): a kezet formá-zó Tóra-mutató (*jád / jod*). A vért díszí-tései lehetnek Júda oroszlánjai a Tóra-koronával, az egykori jeruzsálemi Temp-lom két oszlopa (Jákin és Bóaz, I. Kir. k., 7,21; II. Krón. k., 3,17), Mózes és Áron, a két kőtábla (*sené lúhot*). A Tóra betűit, de még a tekercset sem szabad pusztá kézzel érinteni, ezért van szükség a mutatóra. A *jád*-ot vezetni a gabbaj dolga. A mutatót is láncon akasztják a köpeny fölé. A Tóra-díszek (*kelé kódés*) a zsidó mű-vészet legsajátosabb területe.

(5) Óbudai zsidó polgárok

Az óbudai zsidók a szokott kereskedelmi tevékenység mellett — különleges árucikkeik: nádcukor, nyúl- és báránybőr, ócskavas — jelentős szerepet játszottak a hazai ipar kifejlesztésében.

A városban számos kékfestő manufaktúra volt, ezek alapozták meg az óbudai textilipart. A legnagyobb hírre a Goldberger Sám. F. és Fiai cég jutott. A gyár régi épülete, kissé délre a zsinagógától: Landstrasse, ma: Lajos utca 136–138. Egyemeletes; a környéken úgy hívták: „az öreg rolló”; a szó jelentése itt: '(nyomó)henger'. A ház falán emléktábla örökíti meg az alapítók nevét.

A **Goldberger család** őse, bizonyos Perec, a szép családi hagyományok szerint Itáliából betelepült aranyműves volt. Talán. De inkább hihető, hogy Morvaországból jött ő is, mint a legtöbb óbudai zsidó. Bizonyos csak annyi, hogy a fiú, Goldberger Ferenc (1755–1834), már Óbudán született, és fiatal korában textilművel kereskedett, kékfestő ruhaanyagot árult a pesti vásárokon az 1780-as évek elején, csakhamar már saját fabódéja volt, s végül egy kékfestővel, bizonyos cseh Stibrall mesterrel társulva megalapította a Lajos utcai kékfestő üzemet (1785). Nevét hivatalos beadványain ő maga sokáig Goldbergernek írta; lehet, hogy csak II. József rendelete nyomán vette fel ezt a nevet. Amikor a fabódékat az Új vásártéren a Pest városi hatóságok rendeletéből

Az óbudai izr. hitközségtől.

Pályázat.

Az óbudai izr. hitközség a közelgő nagy ünnepek alkalmából közhírré teszi, miszerint az óbudai izr. templomban levő imaszékek a tulajdonosok, illetve jogosult helyettesítőjük tetszése szerint, akár közvetlenül önmaguk által, akár ebbeli megbízatás alapján a hitközség útján adhatók bérbe, mely utóbbi esetben a bevett bérösszegeből kezelési díj czimén 10% számittatik le. Felhivatnak mindazon tulajdonosok, illetve helyettesítőjük, akik templomüléseiket maguk akarják bérbeadni, hogy ezen szándékukat legkésőbb f. é. augusztus hó 25-ig a hitközségi irodában (III. ker., Lajos-utcza 201. szám) bejelenteni sziveskedjenek. A kitűzöttidőre be nem jelentett ülések az eddigi gyakorlat alapján a hitközség által fognak bérbe adatni. Az ülések bérbeadása és a belépő jegyek kiszolgáltatása augusztus 27-ikétől augusztus 31-ig, továbbba szeptember 3-án és 4-én fog történni.

Budapest, 1899 augusztus hóban

Az óbudai izr. hitközség előjárósága.

le kellett bontani (1798), mint a Duna balpartjának vásárain nagyban kereskedő árus pesti raktár és üzlet nyitásának engedélyezéséért folyamodott a Helytartótanácsához, majd az engedély birtokában megnyitotta lerakatát (1800). Az Orczy-ház, illetve Király utca csak az első lépésekhez kellett: az Új vásártéren, majd a Nagyhíd / Deák Ferenc utcában tartott üzletet, s itt — a Nemzeti Színház és a „Pilvax” után elsőként — gázlámpával világítottak, tömlőbe préselt gázzal táplálva az égőket. Goldbergék kék színű, nyomott mintás árúját sokan kedvelték, kivált a svábok, német polgárok; valódi indigófestékkel dolgozott, és az általa gyártott karton vagy lenvászon színe nem fakult ki. Az alapítót 1825-ben fia, Goldberger Sámuel (1784–1848) követte az üzem élén, s nyomban bevette a vállalatba legidősebb fiát, Goldberger Fülöpöt is. A gyár üzemvitelének korszerűsítése Sámuel, technikai korszerűsítése pedig főként Fülöp érdeme volt. Találmány értékű, új kékfestő eljárást vezettek be (1829), új gépeket vásároltak, részben építettek, új recepteket dolgoztak ki a festékezéshez, németül, de héber betűkkel készítve a titkos leírásokat, bővítették a termelést, száznál több munkást foglalkoztattak, újfajta textiláruk gyártását kezdték meg. Az ő termékük volt a kék alapon fehér pettyes karton, a fekete alapon piros rózsákkal mintázott fejkendő.

„Goldberger Sámuel F. pesti nagykereskedő úr óbudai vászonfestő gyára a nagyobb szerű honi vállalatok sorába tartozik, s ami a gyárat magát illeti, az e nemben kétségtelenül legelső az országban.”

(Kossuth Lajos, *Jelentés az első magyar iparműkiállításról*, 1842)

A mindenkori családfő szorosan a kezében tartotta a vállalatot, a gyár többé-kevésbé együtt tartotta a családot. Goldberger Sámuelné Adler Erzsébet (1788–1868), aki tíz fiút és hét leánygyermeket szült urának, az üzlettől való visszavonulása alkalmából írt végrendeletébe (1861) is belefoglalta intelmeit arról, hogy a társadalmi sikert a családi szeretet, összetartás és együttműködés hozza meg.

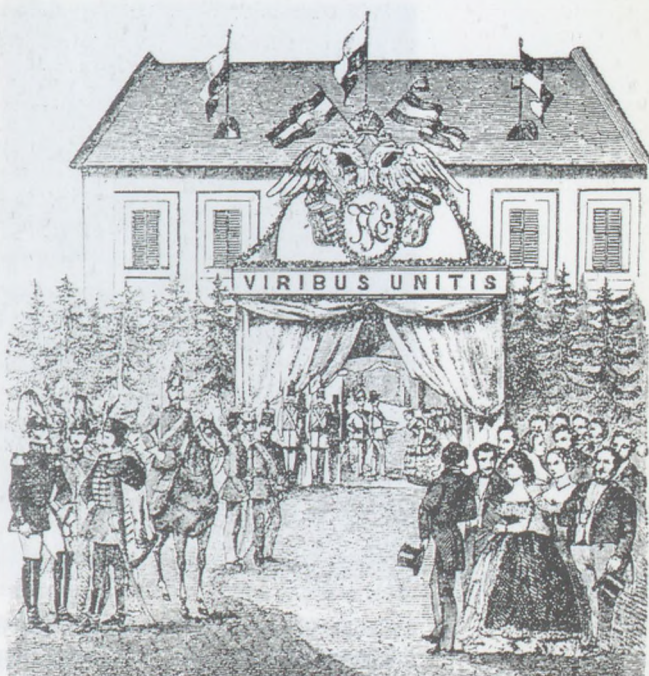
Az óbudai Goldberger gyár a 19. század közepére a magyar ipar egyik igen jelentékeny vállalkozásává nőtt, s mondhatni, a nemzet büszkesége vette körül. Amikor I. Ferenc József az 1848/49. évi magyar szabadságharc leverése után először járta be országát, ahogyan akkortájt Arany János írta: „a walesi tartomány”-t, körútja során látogatást tett Óbudán is, a Goldberger gyárban (1857. május 7, déli 12 órakor). Egykorú hírlapi tudósítás a nagy eseményről:

„Ő cs. kir. Felsége legmagasb látogatása alkalmával a tulajdonos a legmagasb kegy elfogadására gyá-

51. budai
Buday-Goldberger Leó,
1941

rát az ünnepélyes alkalomhoz méltólag igyekezett földíszíteni. A gyárnak egy bejárása és két udvara lévén, a falak a háztetőig sátor formában vörös, fehér, kék és sárga-fekete szövetvel voltak bevonva, és zászlók-címerek és egyéb átlátszó díszítésekkel, melyek Ő Felsőégeik képeit ábrázolták, ünnepileg fölékesítve, a második, vörös bársonnyal bevont kertudvar virágpompában mosolygott, s itt szintén Ő Felsőégeik képei díszeltek, a járda gazdag szőnyegekkel volt bevonva, és a munkások mindnyájan kék egyenruhába öltözve, kiknek élén a tulajdonos és családja fogadta a leereszkedő legkegyelmesebb Fölseget."

(Hölgyfutár, 1857)

S a helybeliek emlékezete nyomán — kissé epésen — egy későbbi regény:

„Őfelsége a Dunán, hajón érkezett a budai Várból — nyilván mert hintóban a sílány, macskaköves, kátyús útvonal keményen megleckéztette volna császári és apostoli fenekét, s a hajóállomástól a felcicomázott gyárig, de még azon belül is mindenütt bíborvörös futószőnyegen lépkedett. Ez a piros futószőnyeg maradt meg az emberek emlékezetében az egészből, ez a végtelen és mesebeli, ami ki tudja, mennyibe kerülhetett. No de hiába, ilyesmi jár ki egy uralkodónak azért az ipzilonos és predikátumos magyar nemességért, amit a Goldberg család kapott.”

(Hollós Korvin Lajos, *Óbudai búcsú*, 1958/1961)

Elképzelhető, milyen látványosságot jelentett az óbudai utcákon a zsinagógától délre a Duna-parttól egészen a gyárépületig leterített piros szőnyeg, a beburkolt gyárépület. De éppen egy textilgyárnak aligha okozott gondot ez a fényűzés. A magyar nemességét csak évekkel később kapta meg a család (1867).

A cég a 19. század utolsó évtizedeiben Goldberg Sámuel fiainak tulajdonában volt, közvetlenül pedig, 1876 óta, az egyik unoka, Goldberg Bertold (1849–1913) vezette. Az ő fia és — az időközben hatalmassá növekedett gyár, akkor már részvénytársaság, élén — utóda, a család akkori feje, budai dr. Buday-Goldberger Leó (1878–1945) a 20. század elején már különleges státust élvezett Óbudán. Saját — szintén óbudai — családjának emlékei nyomán ugyancsak Hollós Korvin Lajos (1905–1971) írta le ezt a helyzetet. „A már született magyar nemes, de hithű izraelita”, 1932 óta a felsőház kinevezett tagja, 1935 k. Horthy Miklós kormányzó őfőméltósága fiának, ifj. Horthy Miklósnak, aki a cégnél igazgatósági tag volt, s mint

52. Őfelsége I. Ferenc József látogatása az óbudai Goldberg gyárban, 1857

53. Guttman M. kóser vendéglője Óbudán (III., Zsigmond utca 28)

a GyOSz (Gyáriparosok Országos Szövetsége) igazgatója, (ifj.) Chorin Ferencsel, a GyOSz elnökével együtt, beszéltek, magának a kormányzónak is gyakori bridzspartnere, ebben az időben, persze, már nem lakott Óbudán, már rég Pestre költözött, de „az óbudaiak mégis helybelinek tekintették: Óbuda leggazdagabb és legtekintélyesebb polgára volt. Nemcsak mivel elődei számos nemzedéken át ott születtek, éltek és haltak, hanem mert ott állt maga a hatalmas gyár, melyben vagy ezer óbudai dolgozott, s mert Leó, miként már apái, afféle feudális ízű, főkegyúri patronátust is gyakorolt Óbudán, különösen a zsidók felett. (...) Személyének fitymálása már-már felségsértés számba ment volna...” A *patrónus* nagylelkű támogatója volt az óbudai hitközségnek egyetemlegesen, és szegény tagjainak különösen. De ez utóbbiaknak csupán csak akkor, ha szigorúan tartották magukat a vallási előírásokhoz. Nem egy óbudai fiúnak volt a *kvater*-je, s nem volt fukar.

A Goldberger család több tagja 1944-ben, nyomban az ország német megszállása után, a Rabbiképzőben felállított koncentrációs táborba került. A család és a cég feje, Goldberger Leó, magyar hazafiasságában a cionizmus és a zsidó kivándorlás harcias ellenfele, Mauthausenben halt meg, éhenhalt, közvetlenül a tábor felszabaddulása után.

Óbuda valóságos textilipari központtá fejlődött az idők folyamán. Újabb textilfeldolgozó alapítás volt az 1826-ban megnyitott Spitzer kartongyár (III., Lajos utca 102/B), a később, 1950-ben, tulajdonosváltások, majd államosítás után „Pamutkikészítő”-nek elnevezett üzem (III., Nagyszombat utca 1). Története legvégén egyesítették a (volt) Goldberger gyárral (1981), majd végképp felszámolták; az ipari építészeti műemléknek tekinthető törzépületben áruház nyílt (1986), ennek helyére később más vállalkozások kerültek.

A 19. század középső harmadában a Spitzerek voltak, az utolsóban az óbudai Freudigerek lettek a Goldberger család legnagyobb konkurrenciája. Freudiger Pinhász Leib óbudai rabbi fia, Freudiger Mózes (1833–1913), kiváló talmudista felkészültség birtokában is inkább a gyakorlati pályát választotta, először apjával

együtt társ-, majd pedig egyedüli tulajdonos lett a korábbi Lindenbaum Lévi ágy-, ruha- és fehérmű gyárban (1883). Az 1868/69. évi kongresszus után a Goldbergerek neológok lettek; a Freudiger család — talán az erős rabbinikus örökség hatására is — az orthodoxiához csatlakozott. Ipari eredetű vagyunk lehetővé tette számukra, hogy szerepet vállaljanak a zsidó közéletben. Freudiger Mózes az orthodox hitközség egyik megalapítója és hosszú időn át elnöke volt; megkapta, óbudai előnévvel, a magyar nemességet is (1908). Mind a gyárat, mind az orthodox hitközség vezetését fiai örökölték: Freudiger Lipót (1866–?), a tiszteletbeli, és Freudiger Ábrahám (1868–?), a tényleges elnök. Utóbbi kezdeményezte a Kazinczy utcai orthodox zsinagóga építését. Az orthodox elnökség a következő nemzedékben is a családban maradt: Freudiger Fülöp (Pinhász) (1900–1976) vette át.

54. Óbudai zsidóudvar (Judenhof). Utcarészlet

Híresség, a maga korában országszerte vagy ennél is szélesebb körben ismert férfiú nem egy élt Óbudán. A polgári állapotok jele ez: sokféle lehetőség a kiemelkedésre.

Kalandorság, komoly tehetség egyaránt.

Spitzer Benjámín Salamon (1774–1820) Óbudán született. Apja, Spitzer Götzl, II. József császár idején Pestre költözött, a zsidó község elöljárója lett, egyik fia Talmud-tanár lett, a másik, németes műveltséggel, az óbudai zsidó község tisztviselője, a harmadik fiú, Benjámín, tanulni nem akart, házaló lett. Már Pesten is folyton a Duna-parton báméskodott, tizenöt évesen Prágába ment, majd Hamburgban matróznak állt. A tenger szerelmese volt: „Ha a tengert nézem, írta haza talmudista bátyjának, mintha beszélne hozzám, szent nyelv ez is.” Kétszer is körülhajózta az egész földet, s New Orleansban hajózási vállalkozóként meggazdagodott. Hívta a testvéreit is. De mégis ő tért vissza Pestre, tengerészkapitány egyenruhában, milliomosként (1808), aztán itthon mindenféle remek üzleti ajánlattal kicsalták tőle a vagyonát. Elszegényedve ismét tengerre szállt, a „vadak” közé akart költözni; járt Máltán, Alexandriában, hajót vitt Fiuméből Sziciliába, egy alkalommal hadihajóra került, Marokkó partjainál kartácsgolyó elvitte a bal lábát, levelet küldött Óbudára (1810), hogy legalább Amerikából hozott gyűrűt küldjék el neki, csalódott az emberekben, vágyódik az emlékei után. 1820 k. Bécsben időzött, ismét készülődött Amerikába, hogy felszámolja ottani kinnlevőségeit. Itt testvéreivel is találkozott, de mielőtt újabb utazási terveit megvalósíthatta volna, hirtelen szélütésben meghalt. Sírjára felírták: New Orleans polgára, amerikai hajóskapitány.

Óbudai volt **Oesterreicher Manes József** (1756–1832) is, az első zsidó orvos, aki magyar egyetemen szerezte meg az oklevelét. Tanulmányait Bécsben kezdte, de időközben a nagyszombati egyetem átköltözött Budára (1777), s ő az értekezését, *Analysis aquarum Budensium*, „A budai vizek elemzése” (1781) címmel, már itt védte

55. Oesterreicher
Manes József arcképe

Dr. Jos. Manes Oesterreicher

érdeklődése a füredi savanyúvízhez vonzotta. A fürdőtelep bérlői, s kivált a különben szabadelvűként ismert gr. Batthyány Alajos, majd a pannonhalmi bencés rend is, kicsinyesen akadályozni próbálták tevékenységét. Csak a szerzetesrendek feloszlatása (1787) után, amikor is mint királyi *physicus* működhetett Füreden, sikerült kiépítenie a gyógyintézetet, és ezzel föllendítenie a fürdőhely forgalmát. Orvosi praxisa mellett különféle gyógyászati felfedezésekkel szerzett nevet magának. Leírta a budai természetes keserűsöt (*sal mirabilis nativus hungaricus*, 'természetes magyar csoda-só') gyógyhatását (1801). A különböző emésztőszervi hurutok gyógyítására kiválóan alkalmas sót (glaubersó) a Kelenföldtől délnyugatra fekvő Dobogó lapályos térségében (ma: XI., Gyógyvíz utca / Keserűvíz utca) fedezte fel, s kidolgozta azokat az eljárásokat, amelyek lehetővé tették volna, hogy a csodálatos só egész Európában forgalomba hozzák. 1803-ban Bécsbe költözött. Tevékenységét a császári udvar is elismerte és méltányolta. A mocsaras tavat, amelynek vizéből Oesterreicher a gyógyóst nyerte, Lágymányos–Kelenföld csatornázása során (1821) lecsapolták és kiszárították. Az elfeledett forrást (Ilona-forrás) csak évtizedekkel később (1863) fedezték fel ismét; az itt eredő gyógyvíz „Hunyadi János keserűvíz” névvel ma is forgalomban van. Még a 19. században gyógyfürdőt is építettek rá („Erzsébet” keserű-sósfürdő).

Oesterreicher végrendeletében a hagyományhű és felvilágosult zsidó polgár szólalt meg önrzetes hangon.

„Istenfélő szülők gyermekeként születtem Óbudán, és miután érett koromban kemény vizsgálódás során meggyőződtem arról, hogy a mózesi vallás erkölcsi elvei alapján az ember Isten, Uralkodója, Polgártársai iránti kötelezettségének eleget tud tenni, minden egyéni érdekem mellőzésével hű maradok őseim hitéhez, és ezennel meghagyom, hogy kihűlt holttestemet az izraelita szokásoknak megfelelően hantolják el.”

meg, mégpedig a Várban, a királyi palotában, ahol az egyetem ideiglenesen elhelyezést nyert (1782. február 21). Hogy orvosi esküjét a zsidó vallásnak is megfelelő módon tehesse le (1782), külön engedélyre, illetve az egyetemi szabályzat és esküszöveg némi módosítására volt szükség. A korabeli újság, *A Magyar Hírmondó*, mint eseményt írta meg (1782. március 2): „A budai királyi Universitas Ő Felségétől különös parancsolatot vett az eránt, hogy ezentúl az orvosi főbb szabadság, vagyis az orvos doktorság nem katolikusoknak is azon módon, valamint a katolikusoknak, megadatassék.” A „zsidó nemzetű s vallású Oesterreicher uram” már avatása előtt is orvosként dolgozott az óbudai zsidó kórházban, „a budai s más azon vidékbeli orvosságos vizekről bő és jeles remekírást adott világra”, de tudományos

Sírja a bécsi (rég) zsidó temetőben. Egykori füredi emléktábláját 1944-ben leverték; megmaradt töredékei jelenleg a Zsidó Múzeumban. Ma már van Füreden is egy új emléktáblája, a Szívkörház épületének falán.

Az óbudai község lélekszámban és szervezettségben a 18. századi kezdetektől egészen a második világháborúig jóformán töretlenül gyarapodott. Nehezebb időszaknak csak a Móse Münz halálát követő csaknem három évtized számított: még rabbija sem volt. A község igen hamar létrehozta a legfontosabb egyesületeket és szociális intézményeket. A 18./19. század fordulóját, még egészen hagyományosan, a szolidaritási társulások jellemezték. A Chevra Kadisa 1770-ben alakult meg (vagy újra); jegyzőkönyveiket héberül vezették. Nevei voltak még magyarul: Szent Testvérség, Halottas Céh. A 18. század végén kórházat (*Siechenhaus*) nyitottak, 24 ágygal. R. Münz alapította az Óbudai Menücho Nechajno Lelkiüdv Egyletet (*menuha nekhone*, 'szilárd nyugalom'), egykori elnevezésén: A túlvilági jutalomban való bizalmat szilárdító egylet, melynek feladata volt, hogy *Kaddis*-t mondjon az utódok nélkül elhunytakért az évfordulón (*Jahrzeit / járcejt*). Ez az egylet szervezte később évente a zarándoklatokat Münz sírjához is. Hasonlóan régi a Bikur Cholim (beteglátogató) Egylet (1794). A 19. század első felében polgári és társasági szervezetek jöttek létre. Ekkor alakult meg a Nőegylet. A Chevra Kadisa háza a Mókus utcában otthont adott a kereskedőknek, ügynököknek is, hogy ügyleteiket zavartalanul lebonyolíthassák. A 19–20. század fordulóján a külön zsidó egyletek, szervezetek, társulások a polgári társadalom szinte minden életterületét átfogták. Óbudai Zsidó Ifjak Irodalmi Társulata (1905); Solós Szeudosz Egylet (1922), mely a szombati „harmadik étkezés”-ről és művelődési programról gondoskodott; népkönyha (1923); cserkészcsapat (1924); aggok háza (1925); óvoda, az első zsidó óvoda az országban (1927) stb.

A Magyar Zsidó Múzeum a 18–19. századi óbudai ötvösmunkákból néhány szép otthoni szertartási tárgyat is őriz: szombat esti fűszertartó (*beszámim*), kilencágú *hanukka*-gyertyatartó (a nyolc gyertyatartó és a gyújtóláng, a *samesz*), *széder*-tál; módosabb polgárházak szertartási luxusának emlékei.

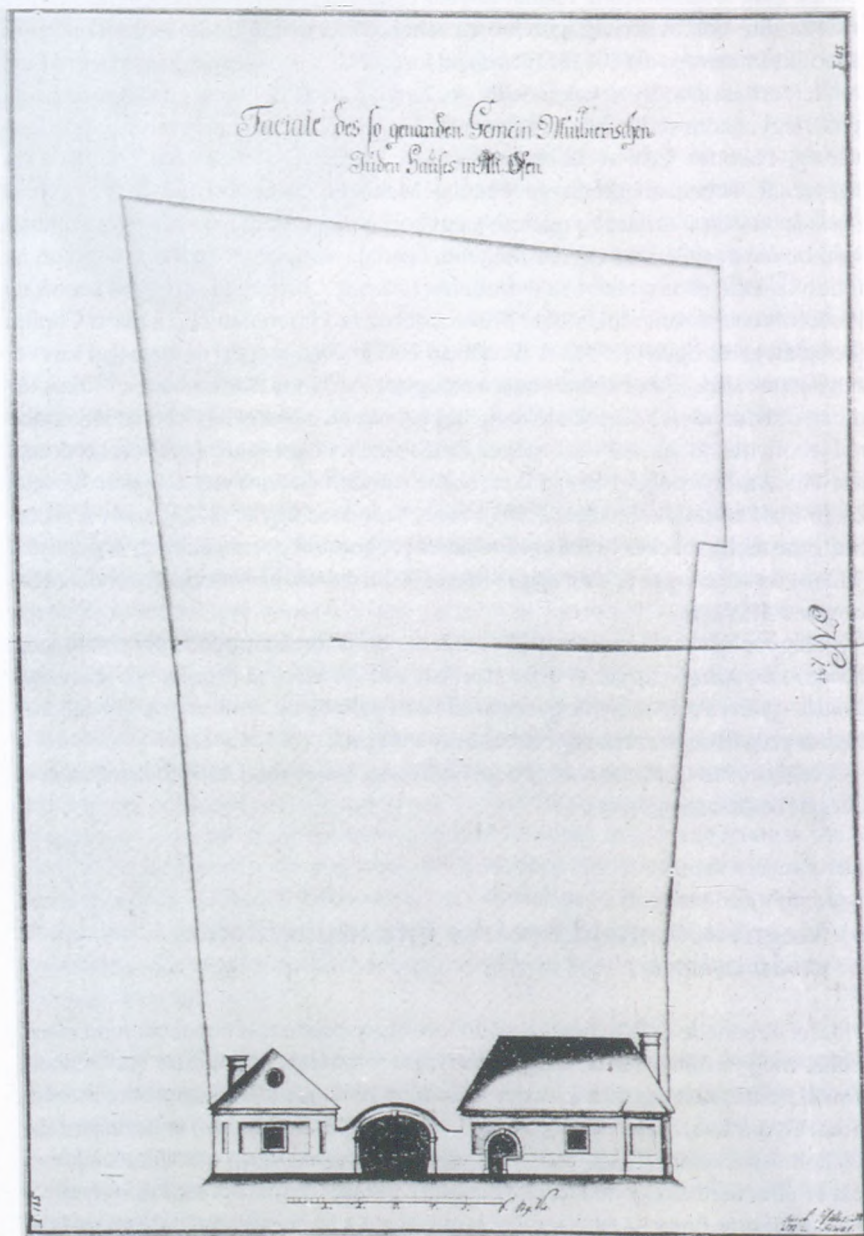
Önállóan 1948-ig állt fenn az óbudai hitközség. Ma a budai körzethez tartozik, és nincs működő zsinagógája.

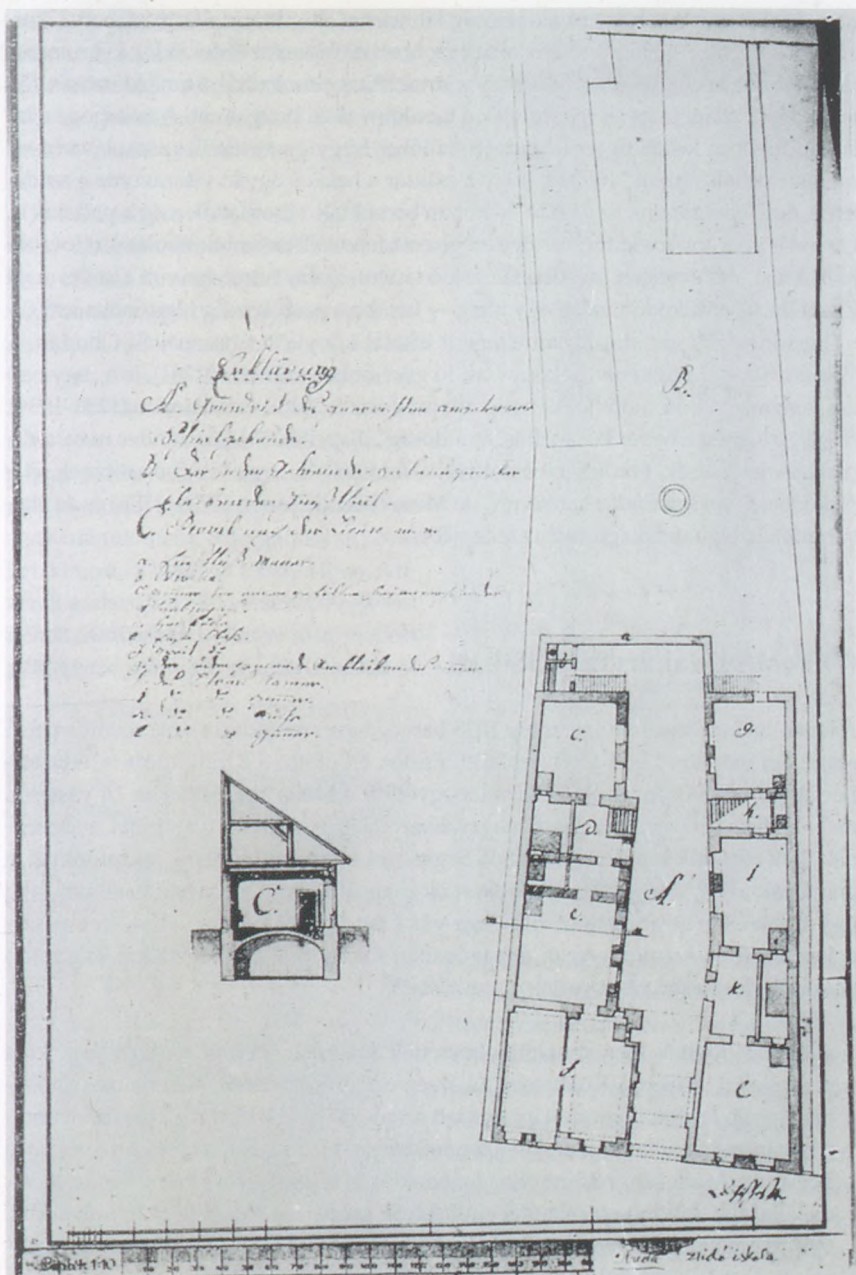
(6) Megnyitott, majd bezárt s újra megnyitott zsidó iskola

II. József elrendelte (1783), hogy a zsidó községek mindenütt tartsanak fenn elemi iskolát, mely a többi iskola világi tananyagát is oktatja. Az óbudai zsidó iskola (*Normal Schule*) költségeihez a megye más zsidó községei (Abony, Apostag, Aszód, Dabas, Gyón, Irsa, Szele, Tétény, Tinnye, Vörösvár, Zsámbék stb.) is hozzájárulást vállaltak. Az iskolát egy újonnan vásárolt lakóház épületében akarták kialakítani (Sekl Hollitscher háza, a mai III., Lajos utca 127 vagy 129 sz. helyén). A Helytartótanács kikötötte, hogy az iskolaépület homlokzata a főutcára nézzen. Végül mégis-

csak egy másik épületet vettek igénybe (a ma már nem létező Zichy utca 9 sz., később az óbudai hitközség háza és az Óbudai Zsidó Múzeum). Az iskola megnyitására már 1784-ben sor került; az évnyitó június 17-én volt, nyilván a hagyományos zsidó iskolakezdet, *sávuot* ünnepe alkalmából, bár valamivel később, mint maga az ünnep abban az esztendőben. Az ünnepi beszédet Oesterreicher Manes József úr — ekkor már: „R. Mones Doctor” — tartotta. A zsidó *notarius* 113 fiú és 19 leány tanuló foglalt jegyzékbe. A polgári tárgyak tanítása csak szeptember elsején kezdődött. Tantárgyak: iskolai szabályzat, betűismeret, szótagolás, olvasás, folyékony német

56. A későbbi zsidó iskola épületének homlokzata, Óbuda, 1774

57. Tervrajz a zsidó iskola épületének kialakításához, 1789
 Magyarázat:
 A: „A felépíteni javasolt iskolaépületek alaprajza”
 B: „A zsidó községnek használatra megmaradatra bérleti rész”
 C: „Metszet a délkör vonala mentén”

nyelvű olvasás, a német helyesírás elemi szabályai, német szépírás, elemi számtan. Heti 22 óra tanítás volt, két osztályban. (A prágai zsidóság, mint *A Magyar Hírmondó* megírta, az előző évben hasonló időpontban, május 2-án, nyitotta meg az új „oskolaház”-at, és kezdte meg a tanítást.)

A község tagjai valóságos csudának tekintették az oskolát. Napokig az ablakok alatt vagy a tanterem ajtajánál tolongtak, hogy meghallgathassák gyermekeiket és a keresztény tanítót. (Más szakképzett tanító nem akadt.) Olyan nyüzsgés volt, oly

nagy lármát csaptak, hogy az előljáróság kihirdette: aki zavarja a tanítást, bittal, korbáccsal kergetik el a hajdúk. Nemsokára azonban csökkent az érdeklődés, ki-kimaradtak a gyermekek, sokan magántanítóhoz jártak. A tagok sokallták a tanító fizetését, féltek, hogy a világi tárgyak megrontják a tanulók vallási buzgalmát. A zsinagóga ajtaján hirdetésben kellett figyelmeztetni a szülőket, hogy gyermekeik az iskolában nem mulaszthatnak. Amint híre kelt, hogy a császár a halálos ágyán visszavonta a rendeleteit, derék polgáraink az iskolát nyomban becsukták, elhordatták még a padokat is. Csalódás volt, amikor kiderült, hogy mégiscsak fenn kell tartaniuk iskolájukat továbbra is. Most már azonban fogadhattak zsidó tanítót, Kohn Ábrahám volt a neve; majd Jozsef Bach is működött náluk egy ideig — később a pesti község hitszónoka lett.

Tankönyvként az általánosan elterjedt iskolai könyveket használták Óbudán is. Volt köztük egy külön olvasókönyv zsidó gyermekek számára (1781), írta „egy berlini ismeretes zsidó tudós”, aki nem volt más, mint David Friedländer (1750–1834). Ebben szerepelt a héber kurzív írás, a zsidóság „alapcikkei” Maimonides után, a tízparancsolat, mesék, erkölcsi elbeszélések a Talmudból, „egy világbölcsésznek ajtatoskodása” stb. Igazi *heder*-tankönyv, de Moses Mendelssohn (1729–1786) és az általa hirdetett zsidó felvilágosodás szellemében.

(7) Pest-budai árvíz 1838-ban

A Duna tavaszi jeges árvize, mely 1838-ban egészen rendkívüli volt, a város belső részeiben március 13-14-15-én tetőzött. Pesten elöntötte a Király utcát is, érintette Budát, de különösen az óbudai zsidónegyedet. A Duna balpartján az Új vásártér, mely a környező utcáknál kissé magasabban fekszik, nem került víz alá, s ide menekültek a zsidók is a Király utcából. Segítséget kaptak a közeli ev. templomban, a mai Deák téren, és segítettek másokon ők maguk is. Az Orczy-ház hatalmas falai úgy álltak ellen az áradatnak, mint egy vár. Óbudán sokkal nagyobb volt a veszedelem a zsidók számára. Az új zsinagógában sokan találtak menedékre, és a zsidó polgárok derekasan részt vettek a mentésben.

„Óbudán többek közt megkülönböztették magukat többen az izraeliták közt nemeslelkű viselettel. Különösen a község előljárósága ezen veszedelmes napokban igazán felebaráti módon iparkodott szenvedő polgártársai inségén és nyomorúságán valláskülönbség nélkül a rendelkezésre bízott szerekkel segíteni, az, amit Boskovitz Márk bíró részint okos tanácsadásai, részint gyors közvetlen segedelmé által tett, különösen érdemel említést. Se szünet, se nyugvás nem volt addig, míg gyámoltalan embertársaik veszedelemben forogtak. Az isteni gondviselésnek és nagylelkű férfiaknak köszönhetni, hogy ezen szerencsétlenségben egy emberélet sem veszett el. Kiváltképpen köszönetet érdemelnek Österreicher Mózes és Hirsch Lázár, az első hasig gázolt vízben, hová csónak nem juthatott, hogy a veszedelmezetteket és jószágaitak megmentse, az utóbbi jól tudván, hogy itt gyors segedelem a legszükségesebb, több ladikot szerzett azonnal, több éjszakát töltött egy ladikon, hogy tüstént kész lenne segedelmet hozni.”

A víz elmúltával Löwy Herman ezüstárus, a pesti zsidó község elöljárója, ezüst serleget ajándékozott Láng Mihály ev. lelkésznek, hálából a templomukba menekülő zsidóknak nyújtott segítségeért.

Joszéf Bach pesti hitszónok egy lipcsei zsidó újságban tett közzé felhívást, kérve a külföld támogatását Pest város árvízkárosult szegényei számára. Az óbudai iskola héber tanítója, Kohn I. H. héber nyelvű verses elbeszélést adott ki az árvíz óbudai eseményeiről (*Jemé cára u-mehuma*, „Veszedelem és riadalom napjai”). Elmondja, hogy az embertömeg beszorult a zsinagóga épületébe, de a víz utánuk ment. Kiforgatta a sírköveket, kimosta a holtakat a temetőben. A tizenöt szakaszból álló verszet megjelent német fordításban is. A szerző az eladott példányok utáni jövedelmet iskolája jó

58. Az óbudai Chevra Kadisa serlege

59. Talpas pohár az óbudai zsinagógából, 18. század eleje

magaviseletű szegény tanulóinak jutalmazására szánta. Mordechai Löwy pesti könyvkereskedő héber betűs német füzetecskében írta le a történeteket; a pesti német színház világában is járatos Weil Fülöp vagy Philipp Weil pedig kétrészes német könyvben. Az I. kötetben mindenféle alkalmi verset közölt. A II. kötetben, mely a következő vásárra jött ki, prózai leírást adott, hírlapok és más tudósítások nyomán. Elbeszélte, hogy az árvíz tetőzésekor, március 15-én, a vásártér egyik sátrában gyűltek össze a jámbor öregek, zsoltárokat olvasni, mint veszedelemben szokás. A könyv megjelenését a városi előkelőségek támogatása tette lehetővé. A német nyelv nem csupán a pesti polgárság miatt volt: a be-

60. Fedeles kupa
az óbudai
zsinagógából,
18. század

számolók tájékoztatni akarták a külföldi közvéleményt is. A héber betűs német félreismerhetetlenül mutatja Mendelssohn hatását. S hogy volt, aki héber versben mert alkalmi beszámolót írni, szinte „riport”-ot: éppen köznapiságával jelzi a héber irodalom modernizálódását.

Az árvíz napjai után a budai polgárok, nagy szó volt ez, kérvényt intéztek a Helytartósághoz, hogy a zsidók megkaphassák a szabad letelepedés és ingatlanszerzés jogát. A kérvény egyelőre eredménytelen maradt, de a következő, 1839/40. évi országgyűlésre a pesti követ, Dubraviczky Simon, aki az árvizet a megyeházában élte át, felvéteti a követi utasításba mint a vármegye javaslatát a következőket: „(...) a zsidó vallás bévett vallásnak jelentessék ki, s (...) annak követői törvény által polgári jogokban részesíttessenek,

(...) mint más nem nemesek nemcsak fekvő birtokot szerezhessenek maguknak, hanem a haza s király szolgálatában bebizonyítandó érdemeik tekintetéből nemesi rangra is emeltethessenek.” Tudvalévő, hogy ez az országgyűlés fogadta el majd az 1840: XXIX. tc.-t.

Az árvíz szintjét, a városszerte számos épület falában jelenleg is látható magyar és német jelző-emlékeztető márvány- vagy öntöttvas táblákhoz hasonlóan, nyilván megjelölték ekkoriban több helyütt héber nyelvű felirattal is. Az egyetlen héber árviztábla, amelyről tudomásunk van, éppen Óbudán maradt fenn: vörösmárvány kő, a Lajos utcai zsinagógában volt, a Tóra-szekrényhez vezető lépcsőzet bal oldali pofa-falában. Nem egészen véletlenül: a II. emeleti karzat sok hajléktalan számára nyújtott menedéket az árvizi napokban. A táblát a restaurálás és átalakítás során (1980 k.) eltávolították, de megvan, jelenleg a Vízügyi Múzeumban; híresztelések szerint egy tiszteletreméltó személy, akit minden zsidó történelmi emlék és régiség vonzott volt, ajánlotta fel megvételre. Egyébként Pesten is elhelyeztek néhány árviztáblát a zsidónegyedben, egyet, például, a Holló utca 6 sz. ház falán, az utcaszint fölött jó 90 centiméternyi magasságban, de ennek a felirata német nyelvű volt.

(8) Az óbudai új temető

(III., Bécsi út 369)

ma történelmi csontkamra (*ossuarium*) is, részben legalább.

Óbudán három zsidó temetőt tart számon az emlékezet. Az elsőt (III., Laktanya utca — Kő utca sarok), mely északra, a Zichy-kastélyon túl, a városon kívül terült el, 1737-ben vették meg a földesúrtól, s azóta használták, jó másfél évszázadon át.

61. A Laktanya utcai régi zsidó temetőben, 1920 k.

Ide temették az 1831. évi kolera zsidó áldozatait is. Talán az 1870-es évekig használták. Helye, a volt folyamőr-, jelenleg tűzoltó-laktanyától délre, hajdan a római város területének része volt, mindvégig számon tartották, hogy sírásás során római téglák kerülnek elő, mondták, hogy Aquincum romjai vannak alatta. Lehet, hogy a régészeti érdeklődés kibontakozásának is szerepe volt a Laktanya utcai temető bezárásában.

„Az ó-budai izraelita (...) temető a hajdani római városnak területén fekszik, és a sírásók eddig is folytonosan ólomcsövegeket, bélyeges téglákat találtak. Ezek egy nagyszerű fürdőnek, mely talán túl a gőzhajógyári szigetre is átnyúlt, maradványai. (...) Meglehet, hogy ha idővel e temető lakhelyekre fog felosztatni, és a sírok mélységénél mélyebbre ásnak, az alapokra és egyéb részletekre fognak akadni.”

(*Archaeologiai Értesítő*, 6, 1872, 88. old.)

Ma az óbudai lakótelep Duna felőli szélő, legdélibb ház-monstrumai állnak ezen a helyen, részben éppen a hajdani temető területén.

A második óbudai zsidó temetőt, a Táborhegy alján (III., Bécsi út — Laborc utca sarok), 1888-ban, a harmadikat, a jelenlegit, a Külső-Bécsi úton, 1922-ben nyitották meg.

A Laborc utcai temetőt szintén felszámolták. Ma már csak a beroskadt, omladozó, félig szét is hordott szertartási épület látható a Laborc utca elején, a bal oldalon. A hatágú csillagot még felismerni a homlokzatán, s fenn van még a törvénytábla is. Látszik a háromosztatú épület romjain a hagyományos — orthodox —

62. A ravatalozó épülete a Laktanya utcai régi temetőben

63. A Laktanya utcai régi zsidó temetőben, 1920 k.

elrendezés: középen a ravatalozó, kétoldalt külön a férfi és a női halottmosdató helyiség (*heder táhara*). Egy-két itt felejtett márvány sírkő vagy töredék is hever szerteszét. A temető magasabb részeit a közeli gyárak sporttelepként használják.

A kicsiny pálvölgyi temető lehetett a már-már feledésbe merült negyedik zsidó temető Óbudán — történeti rendben a második. A zsidóknak, írta Szerb Antal, „Óbudán már csak az emléküket őrzi a lejtős, elvadult, gyönyörű pálvölgyi temető.” Látható a székesfőváros egy 1909. évben kiadott térképén (Eggenberger-féle könyvkereskedés), mégpedig a Szépvölgyi út bal oldalán, közvetlen közel a csak a 20. század elején feltárt barlanghoz. Valahol a szurdoktól nyugatra eső, még beépítetlen, lejtős fennsík

kon keresendő, a Pálvölgyi út alsó részén. Maradtak fenn fényképek róla, és megörökítette Ámos Imre egy rajza is (1936). Talán 1820 k. kezdték használni, és csak 1938 k. számolták fel véglegesen. Hivatalos neve egykor ez volt: Szépvölgyároki izr. temető. A felszínen, építési törmelékben ma is előkerül egy-egy köríves vésetű kődarab, mely mintha sírkő-perem töredéke volna.

Lehet, hogy már a jelenleg ismert temetők előtt is volt zsidó temető a helységben: amikor özv. Zichy Péterné bérbe adta (1732), aztán eladta (1737) a községnek a későbbi zsinagóga területét, ennek közelében talán temetőnek is volt helye, legalábbis aligha hihető, hogy a század eleje óta itt élő zsidók ne temet-

64. Hármás sírkő (férj, feleség, gyermek) a Laktanya utcai régi zsidó temetőben, 1796

keztek volna. Az ősi temetőnek azonban nincsen nyoma; talán az építkezések kapcsán számolták fel.

A zsidó hagyomány tiltja a sírok megbolygatását, de a régiségben — Jeruzsálemben — szokás volt, hogy az elporladt tetemek csontjait idővel egybegyűjtötték a sírkamrában, s így a holtak mintegy „megtértek atyáikhoz” (Gen. 15,15): egymás mellé kerültek a csontjaik. Szükség esetén vagy elháríthatatlan okból pedig megengedett a sírok áthelyezése. A temető: 'az élet háza'.

Óbudán, mondhatni, az atyák tértek meg fiaikhoz. A 18–19. századi sírokat, sírköveket a régi temetőkertből 1950-ben áttelepítették a jelenlegibe, a bejáratától jobbra, egy csoportba. Ekkor került ide Móse Münz sírja is; ma az egyetlen újrafestett feliratos sírkő az egész temetőben.

Az új — jelenlegi — temetőben közös felirat emlékezik meg a sírok áthelyezéséről.

„Itt vannak eltemetve gyülekezetünk tagjai, akik 648 [= 1888] előtt távoztak el, s akiket az első temetőben helyeztek nyugalomra. Hatósági utasításra 1950-ben csontjaik maradványait kiemeltük, és itt tettük el őket, nagy tisztességben, ebben a közös sírban.”

De már a legelső temetőben is volt áthelyezett sír. Évtizedekkel a budai zsidók 1745. évi kiűzetése után, 1806-ban, július 17-én, nyilván amikor az elhagyott,

65. „Az egykori óbudai zsidó temető”, Ámos Imre rajza, 1936

66. „A Mátyás-hegy alatti temető” (Pálvölgyi zsidó temető)

67. „A Mátyás-hegy
alatti temető” (Pálvölgyi
zsidó temető)

régóta nem használt budai (Új-Buda, *Ofen hádás*) sírkertet, alighanem a krisztinavárosi temetőt, a város már kezdte benőni, az óbudai község néhány sírt áthelyezett a saját temetőjébe. Nem tudták minden halottukat elvinni, tanúsítják ezt a 19. század végén és később eredeti helyzetükben előkerült kövek. Mint Büchler Sándortól tudjuk, Óbudán, az ó-temetőben akkor (1806) a következő feliratot állították a közös sír fölé.

למען
דעת כל עמי הארץ וירעו
בנים אשר יולדו: כאשר
גלתה יהודה מאוכן חרש
ושועלים הלכו בבית קבורתם
ועתה
הוכרחנו לפנות עצמות
הקדשים האלה וקברנום
פה ואכן הואת שמנו מצבה
לער בכני ישראל
ב אב תקס"ו לפ"ק

„Azért,
hogy megtudja a föld minden népe, és tudják
a megszületendő gyermekek is. Amikor
Jehudát elűzték Új-Budáról,
és rókák járkáltak [Siralm. k., 5,18] a sírjaik között:
akkor
kényszerültünk kiforgatni e szent
csontokat, és itt temettük el
őket. Ezt a követ állítottuk emlékjelül
és tanúként Izráel fiai között.

Amikor Schreiber Ignác (1891–1922) — a Rabbiképzőből pár évvel korábban kikerült tudós óbudai rabbi — felavatta a Bécsi úti temetőt, föltette a kérdést: Ki lesz az első, akit ide fognak temetni? Nagy ember? Egyszerű halandó? Néhány nappal később villamos ütötte el; ő maga lett az.

Itt van, Óbudán, az 1944. év számos áldozatának sírja vagy emlékjele: az óbudai mártiroké, a budai Chevra Kadisa kórházában (XII., Maros utca 16) meggyilkoltaké, haláltáborokban elpusztultaké.

S jelképesen eltemettek itt, ahogyan a hagyomány előírja, egy megrongált — ugyanebben az évben meggyalázott és ezért zsinagógái használatra alkalmatlanná vált (*pászul / pöszul*) — Tóra-tekerécsét is. *Po nignaz széfer Tóra, „Itt van elrejtve egy Tóra-tekercs.”*

Budai Chevra Kadisa Budapest I., Vérmező-út 16

Az I. ker. vizivárosi és III. ker. szépvölgyároki (Mátyáshegy) izr. temetők klüritése

A Budai Chevra Kadisa

1. 1911/601. sz. tanácsi határozat alapján a III. ker. szépvölgyároki izr. temetőt;

2. 1925/1637. kgy. sz. határozat alapján az I. ker. vizivárosi izr. temetőt az 1876. évi XIV. t.-c. 118. §-ban megállapított rendelkezések betartása mellett kiürítetté.

Amennyiben fentjelzett temetőkben nyugvó halottak tetemeit és siremlékeit hozzátartozóik valamelyik más temetőbe áthelyezni óhajtják, ezen szándékukat a Budai Chevra Kadisa titkári hivatalánál I., Vérmező-út 16., jelen hirdetemény keltétől számított egy éven belül jelentsék be, mert ellenkező esetben ezen határidő leteltével a hozzátartozóik által át nem helyezett tetemek közös sirba fognak eltemettetni.

Budapest, 1937 június hó 1-én.

A Budai Chevra Kadisa
előljárósága.

(9) Egy jeles óbudai rabbi: Wellesz Gyula

(1872–1915)

A templomépítő Münz mellett a község későbbi nagy rabbijai közül kiemelkedik — már óriás termetével is — Adler Illés, aki azonban egy évtizednyi óbudai működés után (1896–1907) elment a Rumbach utcába; s utóda, a szerénysége ellenére jeles tudós, Wellesz Gyula.

Wellesz 1872-ben született Budapesten. Ősei — anyai ágon — nemzedékek során át rabbik voltak. Nagyapja, Avigdor Ábeles vörösvári rabbi volt, később a pesti Chevra Kadisa *lamdán*-ja: gondos tanítója. A Talmud-Tórában Bacher Vilmos legelső tanítványai közé tartozott, s az maradt a Rabbiképzőben is; mint mesterét, a héber nyelvtudomány története (Dávid Kimchi, Avrahám de Balmes) érdekelte, e tárgynak szentelte bölcsészdoktori disszertációját (1895) is. Rabbivá avatása után (1898) egy évtizeden át vidéken működött (Csurgó, Nagybicse). Az óbudai hitközség 1910-ben hívta meg a rabbiszékbe. Hítségközlatainak egy részét vallási folyóiratokból ismerjük.

68. Wellesz Gyula arcképe

Tudományos érdeklődése a héber grammatika régi szakirodalmától kiindulva a középkori francia és német zsidó irodalomtörténet legnagyobb személyiségei felé terjeszkedett ki. Valósággal újra fölfedezte a középkori bécsi rabbi, Jichák ben Móse (13. század) *Ór zarua*, „Terjedő fény” című munkáját, melynek vannak — láttuk a budai hévizeknél — magyarországi vonatkozásai is. Nyelvészeti kutatásai új megvilágításba helyezték a vallási hagyomány szövegforrásait. Rasi, a legnagyobb középkori kommentátor halálának 800. évfordulójára az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat felkérésére ő írta meg irodalmi életrajzát (*Rasi élete és működése*, Budapest, 1906). Tömör könyve magyarul máig a legjobb értekezés Rasiról (11. század), a szövegmagyarázó óriás hatalmas munkásságának minden részletéről. Későbbi dolgozataiban kimutatta a talmudi jogszemlélet és halákha rokonságát a római jog alapelveivel. Bacher Vilmos halála után Wellesznek ajánlották fel a Rabbiképző megüresedett középkori tanszékét, ő azonban elhárította a meghívást, mert nem érezte magát képesnek erre a feladatra. Korai halála nagy veszteség volt az egész fővárosi zsidó közösség számára.

Sírja az óbudai új temető északnyugati sarkában található, a ravatalozóhoz közel.

(10) Rabbi Münz és felügyeleti joga a pesti zsidók fölött

De menjünk vissza a 18. századba.

Óbudáról mindenki Pest felé tekintgetett. Nemcsak a kereskedők és polgárok; a nagytekintélyű R. Münz is. Ő — nem lehet nem észrevenni — még messzebbre.

Móse (Moses / Mózes) Minc / Münz (1750 k. — 1831), mielőtt Óbudára jött, híres rabbi volt Galiciában (Brody), tartott jesivát is; a prágai rabbi ajánlására választották meg óbudai rabbinak (1790).

Három történet hosszú életéből.

Pestre a zsidók nagy része Óbudáról költözött át, s még csak fél lábbal voltak a Duna túlsajtján; számukra Münz maradt a rabbi. A Tóra-tekercest is Óbudáról vették kölcsön, pénzért, és egyébként a vásárosok és vendéglősök között nem is akadt tudós személy, aki vallási ügyekben a felügyeletet elláthatta volna az alakuló pesti községben. Münz ambíciói és a pestiek igénye összetalálkoztak. 1790-ben Pesten is Münz lett a rituális felügyelő. A pesti eljárók kijelentették, hogy amíg Münz Óbudán lesz, úgy tekintik, mintha Pestnek is ő volna a rabbija. Csakhogy 1793-ban Pestre költözött Boskovitz Farkas (Wolf / Zeév) (1740–1818), az óbudai Semuél Boskovitz fia. Annak idején, amikor

69. Móse Ábelesz
óbudai dajján arcképe

Münzöt Óbudán megválasztották, az id. Boskovitz is pályázott volt a rabbiállásra. Münzben a féltékenység mint kövület maradt meg, s a fiún próbált elégtételt szerezni magának. Igaz, Boskovitz Farkas sem volt éppen báránylelkű ember. Mindketten ádázul gyűlölték a másikat. Boskovitz, amint Pestre került, átvette Liebner Mózes vendéglőjében a felügyeletet a konyha és az élelmiszerek rituális tisztasága (*kasrut*) fölött; ez kényelmes volt a vendéglősnek is, mert a kóser konyha mindennapi teendőkkel jár, s a pesti Boskovitz mégiscsak közelebb volt, mint Münz Óbudán. Ekkor Münz kihirdette, hogy ezentúl csak az tarthat fenn

70. Móse Minc óbudai főrabbi arcképe

vendéglőt, akinek ő ad ki kóser tanúsítványt (*hekszer*). Tanúsítvány nélküli, gyanús vendéglőbe senki sem lépett volna be. Boskovitzot a pesti község még rabbinak is megválasztotta, jóllehet csak a „hitszónok és felügyelő (*Sermunial Vorsteher und Versorger*)” címmel, de rabbi funkciókkal és fizetés mellett. Erre Münz tüstént tilalmat (*hérem*) mondott ki a pesti vendéglőre. A két ellenfél a Pest megyei hatóságok előtt pereskedett egymással. Boskovitznak rokonsága van Pesten, már csak ezért sem lehet itt rabbi. A pestiek ellen-keresettel éltek, uralkodási vágyat vetettek Münz szemére. Mire az óbudai község ismét csak azzal érvelt, hogy a pesti zsidók amúgy is — mint óbudai illetőségűek — Münz alá tartoznak. Sajnálattal állapították meg, hogy Pest megbotránkozató vallástalansága napról napra erősödik. A vizsgálattal megbízott városi tanácsosok javaslata az volt, hogy sem az egyik, sem a másik. Münz ne avatkozzék bele a pesti ügyekbe, de Boskovitz hagyja el a várost. Az állam érdeke azt kívánja, hogy mindenki tartsa meg a vallását, s ne essék vallástalanságba, mert ezzel veszedelmessé (*periculosus*) válhat a közre nézve. Végül a Helytartótanács Boskovitzot megfosztotta hivatalától, és a pestieket felszólította, hogy válasszanak meg bárkit, kivéve Münzöt (1796). Boskovitz élete hátralévő részét Bonyhádon töltötte, szorgosan írva kitűnő magyarázatait a Talmudhoz és Maimonideshez.

Münz azt hitte, most végre győzni fog, felkérte hát a hét leggazdagabb zsidót az országban, hogy eszközöljék ki a királynál rabbihivatal felállítását Pesten. Vásárok idején ezt ő maga látná el, különben pedig egy megbízottja. A pesti község már tanult a történetekből, s gyorsan megválasztották rabbinak — s éppen Óbudáról — Israel Wahrmannt (1799).

Münz voltaképpen szerepelni akart és befolyásra vágyott: rabbi létére a világi hatóság szerepét kívánta magának. 1791-ben Sándor Lipót nádor (1790–1795) Óbudára készült látogatni; meg kellett szervezni az ünnepélyes fogadását. A látogatás napja (augusztus 6) a *tisa be-áv* előtti szombatra esett. Gyásznapi, mindenféle tilalommal. Münz kihirdette, hogy aki egész évben bo-

דבר בעתו

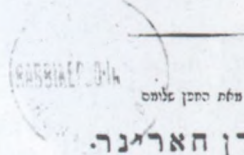
מה טוב

ובו נכללו שני שערים

שער תורה, ושער עבודה

אל אהי

בני ישראל הודעים לשון עברי בלשונם, ואל הבלתי
יודעים לשון עברי, כשפת אשכנזי.

אהרן חארין

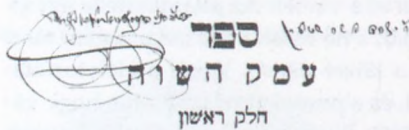
DABAR BEITTO. (Ein Wort zu seiner Zeit.)

ויי

גערודקאבייא אנטאן שטרויס, ק"ק פריש בוברוקער.
WIEN, gedruckt bey ANTON STRAUSS, k. k. priv.
Buchdrucker. 1820.

71. Chorin Áron szava
a korához: Két
könyvének címlapja

rült, hogy Óbudán vallási vétkek megtorlásaként kikötetést, deresre húzást, a testi fenyítés egyéb módjait is el szokták rendelni. Ezután sem a megye, sem a Helytartótanács nem járult hozzá a megyei főrabbi tisztséghez.

יש שאלו לכל נפש, כי יסוף כולו מלפני האלהים... חלק ראשון

נרשם פה פראג הקיסרי לפיכך

Synagogus in Arad R. Aaron Charin in hoc opusculo, cui titulum ex Genesi C. XIV. v. 5. *Emek Hasch-Schabe*, id est: *Valis Schabe* praefixit, tribus orationibus de rebus potissimum metaphysicis differit. Accedit ejusdem differentio alia super tractatum Talmudicum *Seraim* dictum. His a me lectis nihil obtulare judico, quin typis committi possint. Pragae, 3. Maji, 1803.

Carolus Fischer, Cael. Regius Censor, Revisor & Typographus in Hebraeo.

ÓBUDA
94

Pragae, typis in hac Synagoga Praefatae, 1803.

rotválkozni szokott, az tegye meg most is; ha nem fog megjelenni a nádor fogadtatásán, olybá veszik, mint ha nyíltan megszegné a vallási törvényeket. Hogy a várakozó nép ne éhezzen meg, csinálnak *éruv*-ot. Amint a szombat véget ért, „kiment”, a *havdála* után mindenki világítsa ki lakásának az ablakait. A halákhikus szempontból igencsak aggályos és egyébként is körülményes előkészületeket egy hatalmas nyári zápor elmosta, de mindent újra megcsináltak. Szombaton a köszöntőbeszédet Münz mondta, héberül, de a német fordítást, díszkötésben, nyomban átnyújtották a nádornak és kíséretének. Még pecsétet is újat vésettek ebből az alkalmából. Az elismerés nem váratott magára. Nem sokkal később a király kinevezte Münzöt Pest megye főrabbijának. Münz most már igényt tartott bizonyos világi (hatósági) jogokra is. Ekörül vita támadt a megye zsidó községeiben. Nyilvánosságra ke-

Az óbudai rabbinak nem volt elég sem Buda, sem Pest megye. Kétes szerepet vállalt egy országos vitában is. Chorin Áron (1766–1844) aradi rabbi kiadott Prágában (1803) egy értekezést, melyben a halákhikus előírások közkeletű értelmezését igen nagy hagyománybeli tudással, de — tekintettel a kör követelményeire — kritikailag tárgyalta. Munkáját Münz előzetesen jóváhagyta, előszót is írt hozzá. Chorint csakhamar támadások érték modern nézetei miatt, s korábbi ajánlója — miért, miért nem — áttért az ellenfelei közé. A legmérgesebben vitatott kérdések egyike az volt, hogy a tok (*balik*) fogyasztható-e. (A kóser étkezés halákhikus előírásai csak pikelyes halak fogyasztását engedik

meg.) Münz 1805. szeptember 1-jén, a pesti országos vásár idején magához hívatta Chorint, és *bét din* elé állította. Ő maga el sem ment a tárgyalásra, csak embereit küldte el. Ezek Chorint már a templom udvarán megalázó szidalmakkal fogadták, s tárgyalás nélkül kihirdették, hogy köteles visszavonni a nézeteit, különben megbélyegzésül levágják a szakállát. Ott helyben. (A szakáll levágása mint megszegyenyítés a Bibliából ered, lásd tilalomként: Lev. 19,27; történetben pedig: II. Sám. k., 10,4-5. Münz barbár és kegyetlen bibliai megalázást eszelt ki.) Chorin mentségeit nem fogadták el, így írásba kellett adnia a visszavonást. Az eljárást utóbb a Helytartótanács elítélte ugyan, de Münz győztesnek tekintette magát, s ettől kezdve minden alkalmat megragadott, hogy Chorint megtámadja. Nincs jele annak, hogy furdalta volna a lelkiismeret, mert egy előzetesen általa is jóváhagyott könyvet támadott. Mindenesetre, csak azt érte el, hogy Chorin a reform-nézeteit egyre határozottabb formában fejtette ki.

72. Chorin Áron aradi főrabbi arcképe

Münz és Chorin konfliktusa emlékezetes maradt évtizedeken át. Egy svéd utazó, gr. Széchenyi István barátja, Anders Lindeberg írta 1840. évi pest-budai utazása naplójában:

„(...) Megismerkedtem (...) egy Chorin Áron nevű zsidó főrabbi-val, aki hetvenegynéhány esztendő, ismert irodalmár és filozófiai könyvek szerzője. Egyike azoknak, akik szorgosan dolgoztak az izraelita egyházi alkotmány reformján és emiatt kezdetben a reformátorok szokásos sorsát kellett viselnie, tudniillik azt, hogy üldözzék és eretneknek nyilvánítsák. Még arról is szó volt, hogy megfosztják méltóságától és leborotválják a szakállát, ami az ő állásában lévő férfi számára igen nagy megszegyenyítés.”

Egyébként R. Chorin unokája, id. Chorin Ferenc (1842–1925), és dédunokája, ifj. Chorin Ferenc (1879–1964), a 19. század végén és a 20. század első felében — 1901 óta mint r. katolikusok — vezető szerepet játszottak a magyar gazdasági életben, a nagyiparban.

R. Münzöt a nagy kolerajárvány vitte el (1831).

Őszinte és komoly elkötelezettségét a szigorú halákha hagyománya iránt nem lehet kétségbe vonni. Történeti szerepének megítéléséhez ez azonban nem elég. R. Móse Münz ízig-vérig konzervatív volt, s ugyanakkor jelentős változásokat próbált bevezetni a zsidó szokásokban. Mintha az ereje teljében lévő római egyház mintájára akarta volna megújítani a zsidó életet, tekintély-

elvű papi hatalommal. Ezt az eszméjét a bibliai idézet jelszóként hirdette az óbudai zsinagóga homlokzatán. Igazságában biztos lévén, ellenfeleivel szemben szinte inkvizíciós buzgalommal lépett fel. Nem mondható el, hogy méltányosság vezette volna. Talán eszköznek tekintette a személyes becsvágyát is. Ha törekvései megvalósulnak, a zsidó modernizáció nélkülözött volna minden igazi megújulást, s még az orthodoxia is elvesztette volna a községek autonómiáját.

Egyébként pedig a zsidó polgárosodás ügye, és a főváros is, csak nyert azal, hogy Münz erőfeszítései ellenére a pesti község kiszabadult Óbuda gyámsága alól.

III. Király utca

Pest régi-régi zsidónegyede

A *régi-régi* itt nem hangulatfestő szó. Szakkifejezés. Mert Pest városban több zsidónegyed is van: régi, új, újabbak. S így, persze, van *régi-új* is. Nevezzük hát a legelsőt régi-réginek.

(1) Vásározók, traktérosok

A Pesten megtelepült zsidóság első nemzedékét nagyoobbrészt az óbudai község bocsátotta ki. A 18/19. század fordulójától kezdve azonban a pesti zsidó község lépésről lépésre átvette a vezető szerepet a magyarországi zsidóság életében.

A mai Budapest területén a zsidónegyedeknek három különböző típusa alakult ki az elmúlt hét évszázad története során. Budán, a Várnegyedben a zsidók megtelepedését *királyi privilégium* tette lehetővé. Óbudán *földesúri birtok* mellett települtek meg. Pesten a *polgárváros* fogadta be őket. Az egyenjogúság törvénybe foglalása előtt a zsidó községek mindenütt e három típus valamelyikét képviselték. Budapest városfejlődése hozta, hogy itt egy nagyváros eredetileg önálló részeiben mindhárom típus megjelent.

A zsidónegyedet Velencében a 16. század elején *gettó*nak (*getto / ghetto*) nevezték. Az elnevezés felbukkanása után nem sokkal a héber forrásokban a *gettó* szót a váló- vagy elbocsátólevél héber nevével (*gét*) hozták összefüggésbe. Ha csak szótársítás is, a két szó összekapcsolása jelzi, hogy a zsidónegyedeket *elkülönítés* és *elkülönülés* alakította ki.

A zsidónegyedek térbeli elhelyezkedésének mintája mindig csak következménye volt a zsidóság jogi státusának. A királyi vagy földesúri letelepítés, befogadás során a zsidónegyed helyét a jogforrásnak tekinthető személy vagy hatóság rendszerint kijelölte, s rendszerint — már csak a hatékony védelem és ellenőrzés okán is — székhelye vagy a birtokközpont közvetlen közelében, szomszédságában, külön város- vagy birtokrészben, amely korábban esetleg beépítetlen volt. Ily módon a zsidónegyed térbelileg a hatalmi és térbeli centrum közvetlen közelébe került, s ugyanakkor élesen elkülönült vagy elkülöníthető volt mind ettől a centrumtól, mind pedig a település egyéb részeitől. Az elkülönítés bizonyos formáit, például, a szombati elkerítést — a zsidó házak közötti közterek szimbolikus egybekapcsolását (*éruv*) — többnyire maguk a zsidó községek is szükségesnek ítélték, s olykor még arra is gondolniuk kellett, hogy városrészüik szükség esetén lezárható és védhető legyen. A történelmi zsidónegyedek, amelyek a középkorból maradtak fenn, rendszerint viszonylag önálló — és a városképet, városfal, utcahálózat tekintetében is jól megkülönböztethető — részei a vá-

rosoknak, amelyekbe beilleszkedtek vagy amely körülötte őket. Ahol azonban a zsidóság csak a 18. században települt meg nagyobb tömegben, s egy polgár városban, ahol tehát a város volt a joghatóság, ott az elkülönítés vagy elkülönülés már sokkal kisebb mértékben és egyre kevésbé volt formalizált. A tartózkodási vagy letelepedési engedélyeket személyek, illetve családok kapták. A családok térbeli elhelyezkedését egyre inkább szociális státusuk határozta meg. Mindamellet, más tényezők is befolyásolták a letelepedési mintákat.

Ismeretes, hogy minden betelepülő társadalmi csoportnál nagy szerepet játszik a „kikötő” vagy „támaszpont” hatás: azok a személyek, intézmények vagy körülmények, amelyek az újonnan érkezőknek megadhatják a kezdeti segítséget a beilleszkedéshez, megkímélhetik őket attól, hogy csak teljes önfeladás és az eredeti közegükkel való szakítás (társadalmi identitásváltás) árán tudjanak beilleszkedni a befogadó közegbe, hogy csak mint egyének boldogulhassanak. Ehhez a „horgony”-szerephez gyakran elegendő az életvitel hasonlósága. A zsidóságban azonban az életvitelt mindig, ha nem is mindig egyenlő mértékben, a vallási hagyomány előírásai (a *halákha*) szabályozták. Ahhoz képest, hogy milyen erős volt az adott korban vagy az adott csoport életében a vallási hagyomány szerepe, bizonyos mértékben a polgár városok zsidó társadalmában is kialakult a települési koncentráció és a most már lényegében informális elkülönülés, területi szegregáció. Igazi zsidónegyedek vagy zsidó városok most már nemigen jöttek létre újonnan, és többnyire csak ott találkozhatni velük, ahol a középkori vagy kora-újkor zsidónegyed, gettó folyamatosan fennmaradt. Amerikában, s mindenekelőtt New Yorkban, a zsidónegyedek az európai minták szerint alakultak ki; Brooklyn zsidó szempontból Kelet-Európa ma is.

Pest sz. kir. városnak a 18. század folyamán még nem volt számottevő zsidó lakossága, s a városi tanács — a Helytartótanács és a király figyelmeztetései ellenére — minden elképzelhető módon nehezíteni próbálta zsidóknak nemhogy megtelepülését, még ideiglenes tartózkodását is. A városban éjszakázó zsidókra pedig, akik, például, a királyi táblát keresték fel, s az átutazókra úgyszintén, vámot rótt ki. A legelső pesti zsidóösszeírás (1791) egyaránt felölelte „a városban és a városon kívül (*in und vor der Stadt*)” tartózkodó zsidókat. A zsidó kereskedők, akiket Pestre és Budára nem engedtek be, többnyire egyszerűen a Pesthez legközelebb eső városban telepedtek meg: Óbudán.

Pestre bekerülni csak alkalmilag tudtak. Az Invalidus-ház (Aggkatonák ispotálya), Anton Erhard Martinelli gyönyörű barokk palotája (épült: 1716–1741), 1784 óta a granatérosok (gránátosok) kaszárnyája, III. Károly nevéől Károly-kaszárnya (ma a Városháza / Főpolgármesteri Hivatal épülettömbje, Gránátos utca / V., Városház utca 9–11): az ispotály parancsnoka óbudai zsidóknak adta a kintinok bérletét, azaz a kaszárnya élelmezését (1759). A Pest városi tanács hevesen tiltakozott, a hercegprímás örömét nyilvánította, hogy a város fellép a zsidók ellen; a szerződést néhány év után fel kellett bontani, de végül mégis maradtak az óbudai zsidók az ispotály és majd a kaszárnya kintinjának mindkét fél számára előnyös bérletében is.

Pestnek négy országos vására („sokadalom”) volt a 18. század végén: a József napi (március 19), Medárd napi (június 8), Szent János fővétele napi (augusztus 29) és Lipót napi vásár (november 15); a felhajtóvásár ekkoriban mindig a Hatvani kapu előtt (a Hatvani / Kerepesi / VII / VIII., Rákóczi út elején), a kirako-

73. „Az Újpiacz
[= Erzsébet tér]
Pesten”, Rudolf Alt
rajza, 1845

dóvásár pedig az Új piac / Új vásártéren (V., Erzsébet tér). (Idővel a felhajtóvásár kijebb került, az út külső része melletti terekre.) A vásárok látogatásának engedélyezése körül évtizedeken át folyt a jogvita a város és a Helytartótanács között, mondani sem kell, az utóbbi állt a zsidók pártján. A tanács kénytelen-kelletlen megadta az engedélyt, de minden zsidót, aki a vásárra jött, rendkívüli vámmal sújtott, s tiltotta nekik, például, hogy áruikat kirakják vagy hogy nyúlóbőrt vásároljanak. Egyébként is csak a városkapukon kívül árusíthattak, a falak mögé nem mehettek. Országos vásárok alkalmából, a vásárok időtartamára (esetenként legfeljebb 16 napra), a tanács engedélyezte időszakos kóser vendéglő nyitását; ezt óbudai zsidók bérelték.

A zsidó község a vendéglői jog köré szerveződött. A kóser vendéglő bérlőit (*arendatores*) a város a zsidók képviselőinek (*Deputierte*) tekintette; érthető módon, hiszen csak velük állt szorosabb jogviszonyban. A bérletet pedig az a *traktéros* kapta, rendszerint hat évre, aki a legtöbbet fizetett érte a városnak. Ezzel valójában a város jelölte ki az alakuló zsidó község vezetőit. Az első hivatalos vezetők a *traktéria*-bérlők voltak: Baruch Abelsberg terménykereskedő, illetve — az 1787. évi hivatalos összeírásban is — az alkalmi vendéglő (*Garküche*, 'laci-konyha') bérlője, Marcus Sachsel (Sachs, Sachsl, Sax), s majd az ugyancsak bérlő Moises Liebner. Helyzetüket társaikkal szemben is szilárddá tette, hogy kizárólagos joggal árusították a kóser húst és kóser bort is; nélkülük nem lehetett zsidó élet Pesten.

A felvilágosult — és egykorú híresztelések, tudósítások szerint valamit még héberül is tudó, bár politikájával éppen a héber nyelv használatának visszaszorítására törekedő — II. József császár és király (1780–1790) 1783. március 31 napján (a zsidó naptár szerint: adár-II 26) kelt rendelete, a *Systematica gentis Judaicae regulatio* után, mely a birodalom magyarországi részében utat nyitott a zsidók polgári beilleszkedése előtt, a városok már nem tilthatták zsidók betelepődését,

Pest sem. Ide eleinte főként Óbudáról jöttek; az óbudai zsidó község növekedése a század második felében csak késleltetett pesti betelepedés volt. De jöttek más városokból is, külföldről Cseh- és Morvaországból, az osztrák örökös tartományokból. Kereskedők voltak, vonzotta őket a vásárok nagy és egyre élénkebb forgalma. A már évtizedek óta megengedett, sőt kívánatosnak ítélt törökországi kereskedelem talán még némi előnyük is volt. Maguk is hozzájárultak a város addig majdhogynem jelentéktelen gazdasági életének fölvirágzásához. A magyarországi zsidók az 1780-as években országos tanácskozásait már Pesten tartották, a nagy vásárok alkalmából. Ez a körülmény a pesti zsidóságot mintegy kijelölte az országos szerepre.

Hogy hol lakjanak Pesten a zsidók, más szóval, hogy legyen-e Pestnek külön zsidónegyede (gettó), az még 1786-ban vita tárgya volt a városi tanács és az államhatalmat — a császárt — képviselő főispán között. A város megkereste a főispánt, kérve hozzájárulását ahhoz, hogy zsidóknak csak a külvárosban engedélyezze a letelepedést. A főispán, gr. Majláth József, a döntést a városra hagyta, de felhívta a figyelmüket, hogy elmúlt már az a rendszer, mely ghejtóba hajtotta, egy helyre zsúfolta a zsidókat, és kitaszította őket a város belső részeiből. A zsidóság polgári beilleszkedése (*bürgerliche Verbesserung*) II. József reformjaival kezdődött, s a minőségi változások első jele éppen az volt, hogy megszűnt a lakóhelyük kijelölése.

Pest város először 1786-ban adott engedélyt zsidóknak a megtelepedésre. Szemben a commoránsokkal (*commorans*), akik csak időzési — határozatlan idejű tartózkodási — engedélyt kaptak, a *tolerált* ('megtűrt', 'befogadott') zsidók bérelhettek állandó lakást is, nyithattak és fenntarhattak műhelyt vagy boltot, de csak zárt ajtók mellett, cégtábla vagy kirakat nélkül. Kizárólag nagybani kereskedelmet folytathattak. A tolerált zsidó családok száma egy évtized leforgása alatt több mint ötvenre emelkedett, a commoráns- vagy „komoráns”-oké ugyanakkor másfélszer nagyobb volt.

A „kikötő”, amelyen át az első zsidók Pestre érkeztek, magától értetődően a Károly-kaszárnya közvetlen szomszédsága volt, a városfaltól keletre (ma a Madách Imre tér — Deák tér — Király utca környéke); itt alakult ki, közel az Új vásártérhez, a zsidók piaca is. Hamarosan már négy vagy öt zsidó vendéglő működött ezen a környéken. Roppant magas — „háromszoros” — áراikra folyton panaszkodtak. Minthogy vágoda nem volt, s a városi mészárszék is csak hetente kétszer mért ki kóser húst, mindenki rászorult a zsidó vendéglősökre; ők a kóser húst utóbb már egyben hozták el, s egy bérelt helyiségben mérték szét az ígények szerint. (A szarvasmarha, birka, baromfi rituális vágása és kezelése mindig roppant magas árakat eredményezett. Így van ma is.) Az első pesti metsző vagy vágó (*sóhét / sajhet*) neve Ánsil volt; a vendéglősök alkalmazták, hogy a városi mészárszék- vagy vágóhídon a rituális vágásokat végezze.

A századvégen a már az ezer főt is meghaladó pesti zsidó népesség lakóhelye továbbra is a városfalakon — illetve a már lebontott korábbi városfalak nyomvonalán — kívül, a 18. század végén kiépülni kezdő felső külváros, 1777 óta Terézváros szűk utcáiban volt. A belvárosba csak ritka esetekben, mutatóba engedték őket; a szó szoros értelmében *mutatóba*: hogy a Helytartótanácsnak mutassák, eléget tesznek a törvénynek. Gazdasági tevékenységük fő színtere az Új vásártértől dél-délkeletre eső térség, a mai Deák Ferenc tér északi része, a

74. Gyapjúszállító
kocsi az Alföldön

Madách Imre tér északi fele; magát a teret is 1833-ban Zsidópiacnak, 1840 k. Zsidó térnek mondták. Más elnevezések is használatban voltak: Kohlmarkt, azaz Káposztapiac; Evangélikus templom előtti tér; a Lipótváros legrégebb lakóházáról, a később a Wodianer család megvásárolta Kemnitzer- vagy „Két török”-házról Török tér stb. (Talán nem egészen elfogulatlan zsidó nép-etimológia a *Kohlmarkt* nevet a *káhal* / *kóhol*, 'hitközség' szóból magyarázta: „*Kohls-Platz*”). Az innen induló Angol király / Három király / Király utca környékén volt az első pesti zsidónegyed. A gabona- és szarvasmarha-kereskedelem, s az utóbbihoz is kapcsolódóan a bőrfeldolgozás, a prém-, bőr- és gyapjúkereskedelem, továbbá a vászon, posztó, szövet készítése és árusítása volt jellegzetes pesti foglalkozásuk. Leginkább, persze, a bőrkereskedés, amelyhez — nem lévén céhes ipar — nem kellett a céh hozzájárulása, legendó volt a kereskedői engedély.

„A legtöbb kereskedő, aki ezeket az árukat a parasztnak kínálta, zsidó volt, és érdekes volt látni és hallani, hogyan kereskedtek. Ahogyan e héberek szokásos élénksége a parasztnak faragatlan nyersségével párosult, alkudozásuk vitatkozásnak, civódásnak tűnt.”

(Jan Ackersdijk, 1823)

Szólás: *Alkuszik, mint cigány a lóra, zsidó a gyapjúra.*

A környék utcáiban a csersav fanyar bűze nem érezhető többé, de a budapesti bőrs mestersége és bőrkereskedelem központja csaknem két évszázadon át is

KIRÁLY UTCA
101

megmaradt ebben a kis városrészben (VI., Anker köz; Két szerecsen / Szerecsen / Paulay Ede utca; Laudon / Káldy Gyula utca; Kék kakas / Petőfi Sándor / Kazár / Székely Mihály utca).

Bizonyára volt, a 19. század első évtizedeiben biztosan, szombat-zsinór is a Király utcában, a nagyobb részét zsidók lakta városrész — egyébként nem megjelölt és nem látható — „határ”-pontjain. Hacsak az egész Orczy-házat nem tekintették „magán”-területnek (*resut ha-jáhid*).

„Jámbor zsidó létemre aggódó gonddal ügyeltem arra, hogy szombat napján teli zsebbel ne menjek túl az *ereb*-en [= *éruv*], vagyis azon a zsinóron, mely határvonalául szolgált a város belső részének, mert ha messzebbre megyek, ez már üzleti cselekedetnek lett volna minősíthető, s megszejtetésnek volna a pihenésnek szánt napot; szombat napján tehát csak kendővel az övemben és szemem a két árbocról lecsüngő zsinogra függesztve mertem kilépni a szabad ég alá.”

(Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*, 1905)

Külön temetőt a pesti zsidók már 1788-ban kaptak a várostól, ingyen, a Váci temetőben, valahol a mai Nyugati pályaudvar külső vágányai helyén (azon a részen, ahol 1875-ben a Ferdinánd-híd felépült). Ezt a temetőt alig néhány évtizeden át használták, s 1808-ban újat nyitottak, innen nem túl messze, a Váci út és Lehel utca (út) háromszögében, a Taksony utca és Aréna út között; a régi temetőből átvitték ide a sírokat, és a sírköveket is (1838).

Az 1780 körüli években az így vagy úgy — ideiglenes engedéllyel — Pesten tartózkodó zsidók még egy magánlakásban, Marcus Sachsel házában gyűltek össze imádkozni. Az első állandó imaházat 1784-ben nyitották meg, s használták, néhány éven át engedély nélkül, majd 1787 óta már engedély birtokában, a Király utca egyik épületében, a Heuserl- (Heuszlir- / Heusler-) majorságban, egy lakás nagyobb szobájában, egyetlen Tóra-tekerics birtokában, mely Tóráttal Münz óbudai községétől kölcsönöztek, fizetség ellenében. Engedélyük azonban nem terjedt ki arra, hogy rabbit is tartsanak; mindenféle hivatalos huzavona és az óbudai rabbival való viszályok után a Helytartótanács csak 1796-ban adta meg az engedélyt arra, hogy a vallási ügyek irányítására hivatott személyt kérjenek fel. A zsinagóga kicsiny helyiségét csakhamar, s majd megint bővíteni kellett, oly módon, hogy egybenyitották a csatlakozó szobával, majd még a volt lakás konyhájával is, hogy a nők — mint a hagyomány előírja — a férfiakétól elválasztott helyiségben (*ezrát násim*) imádkozhassanak.

(2) Orczy-ház

Az 1700-as évek elején emelt óriási épület a Terézia- (Teréz-) városban állt, az Országút (ez a része ma: Károly körút) és az Angliai király utca sarkán, közvetlenül a *Zsidók piarca* mellett. Eredetileg két ház volt, szomszédos telkeken. Az egyik telket, az Országút mentit, Orczy István vásárolta (1728), a családi cím és

75. Az Orczy-ház
a Károly körút felől

vagyon szerzője. Házat is emelt rajta. A szomszédos, Király utcai telket és a rajta álló sarokházat, Mayerhoffer András építész (1690–1771) korábbi házat, mely akkoriban a város Nr. 333 épülete volt, 1795. október 8-án vásárolta meg Mayerhoffer leányától, Annától br. Orczy József (1746–1804), a költő br. Orczy Lőrinc fia, maga Zemplén megyei főispán, ugyanaz, aki az Orczy-kertet is alapította, Pest város első nyilvános parkját. A Mayerhoffer-ház fogadó volt, neve: „König von Engelland”, az országos vásárok kereskedői látogatták, raktárteret is találtak benne árujukhoz. Orczy József a két házat egybeépítette; innen s ekkortól az Orczy-ház elnevezés. A kétemeletes, két udvaros, de ténylegesen, a kereszt-szárny és az udvarban álló épületek miatt, három vagy négy udvart számláló, mind a Király utca, mind a piac felőli oldalán hosszan elnyúló, copf stílusú háztömböt özvegye és a több ágra szétváló Orczy család örökölte tőle. Második emeletét csak 1829-ben építették. A régi Pest második legnagyobb — méreteit nézve csak a Károly-kaszárnya mögött elmaradó — házában összesen 48 lakás volt, mintegy 140 lakószobával, köztük sok elegánsnak számító lakás is, és emellett — mert tulajdonképpen, a vásártér közelében, raktár-háznak épült — számos raktár, közel negyven boltozott helyiséggel, hatalmas pincerendszer, bor tárolására is alkalmas, továbbá mézszárszék (vágoda), és még fürdő is, volt idő, hogy kettő. Mayerhoffer János tulajdonában a fogadó és korcsma, az „Angliai király” (Király utca 1), melyről az egész utca a nevét kapta, már évtizedek óta működött. Nevezzük inkább vendéglő- vagy kávéháznak, mert megszerezte a „gyökeres kávéjuss”-t (*jus cavendae radicitum / jus caveatum*), a kávémérés teljes jogát is; ez itt „háztelkes jog” volt, azaz a helyiséghez volt kötve. A ház földszintjén boltok, üzletek ajtaja nyílt a piactérre és a Király utcára. Volt, hogy egyszerre három vendéglő, meg még a kávéház.

Az Orczyak a korszakban jelentős szerepet játszó felvilágosult családok közé tartoztak, mint a Festetics, Podmaniczky, Ráday család. Azzal, hogy városi házukban megengedték, mi több, szívesen látták zsidók megtelepedését, mondhatni, régi földesúri jogot gyakoroltak, de merőben más körülmények között: polgárvárosban. Az Orczy-ház zsidó lakás- és üzlethelyiség-bérlői, ami

megtelepedésüket illeti, Pest várossal álltak jogviszonyban. Tény, hogy az Orczy-ház lakásainak bérlői között egyre nagyobb számban voltak a zsidók. A ház afféle urbánus *shtetl* lehetett, s „kikötő”, az első biztos pont a nagyvárosba érkező vidéki zsidók számára. Már megszállni is szinte mindenki ide jött. A hatalmas épületet végül már szinte csak zsidók lakták, ezért nevezték így is: *Judenhof*. Akkoriban azt mondták róla: „A város legjövendelműbb épülete.” Mondták: óránként, éjjel-nappal, egy kerek aranyat — körmöci aranyat — jövendelmű gazdájának. Tulajdonosai a ház jövendelmű alapján mindvégig Pest legnagyobb adófizetői, a *virilisták* közé számítottak.

„Nézd a gettó citadelláját, az ütött-kopott Orczy-házat. Jó száz évvel ezelőtt kastélynak épült. A polgárok még később is megsüvegezték és palotának mondták. De amióta I. Ferenc uralmának elején valamelyik Orczy báró kezdte a helyiségeit idefutott zsidóknak bérbeadni, s amióta az ősi lovagtermet berendezték imaháznak, és a zsinagóga minden cakompakjával együtt levakarhatatlanul idetelepedett, már csak háznak nevezik. A pesti civisek megvetésük jeléül, a pesti zsidók megvetettséjük tudatában. Hogy is lehetne palotának mondani: ez itt most a zsidóház. Itt a templomuk és a rabbinátusuk. Itt vannak a fürdőik és az iskoláik. Itt a vita-udvaraik és embervásáraik, szekértáboraik és börzéik. A tanházaik, segélyegyleteik, kegyszerkereskedőik, tóramásolóik, bér-imádkozóik és házasságközvetítőik. A vendéglőjük, kávéházuk és jobbról balra menő könyveik boltja is itt van. Van itt egyéb bolt, és raktár is van, a patkányjárta pincéktől a denevér lakta toronyszobákig tornyosan megrakva tollal, ronggyal, gyapjúval, szarúval, gubaccsal, cukorral, borssal, posztóval, vászonnal, halinával, bőrrel, enyvével, csirizzel. Van doktor a házban, van patika, van borbély, van bába. Vannak rabbidiplomás sebészei, akik a nyolcnapos fiúgyermeken végzik műteteiket, vannak kelengyegyűjtői és leánykiházásitói, és vannak mindkét nembeli halottmosói és öltöztetői, akik az itt székelő Chevra nevében adják meg a távozonak, ami az ősi szokás szerint még megilleti. Az Orczy-ház bizony rég elhullatta díszzeit, ép tetőcserepeit is, és főúri fényéből már csak annyi maradt meg, hogy a ház most éri anyagi fénykorát. (...) Az Orczy három nagy udvarán talmudisták gyakorolják a vitának azt a magas fokát, amelyet pilpulnak neveznek, tóratudók kötötték össze az írás örökbölcs verseit a napi élet dolgaival, vidékről érkezett zsolttármondók és misleértők* cserélik ki gondolataikat, míg szekereik az udvarok egyikében táboroznak, kántorok, sakterek, házitanítók, tórafelolvasók, előimádkozók és sófárfújók adnak próbát a tudásukról, mielőtt a távoli zsidóságzsigetekre alkalmi feladatokra vagy hosszabb időre elkínálkoznak...”

(Kaczér Illés, *Három a csillag*, 1955/56)

Az épülettömbben lévő fürdő vize ásott, később pedig fűrt kútból eredt; nyilván rituális fürdő volt (*mikve*).

A régi Pesten az Orczy-ház volt talán a legjelentősebb kereskedelmi központ.

* Misle: *másál* (többes számban: *mesálim*, birtokos szerkezetben: *mislél*), 'bölcse mondás'.

A 19. századiak úgy emlegették, hogy pesti zsidó karavánszeráj, zsidó szúk, *hané, locanda*; ezek az elnevezések mind a környék délies, keleties vásárhely jellegét hangsúlyozzák.

„Aki csak feléje is megy e háznak, még mielőtt a járdát elérte, már veszi észre, hogy hová fog jutni. Az oda települt kofák nemcsak «kóser» almát és körtét árulnak, hanem kedvelt izraelita hitszónokok fametszetű arcképeit is, meg vallásos tartalmú röpiratokat, meg bizonyos hitszónoklatok különnyomatait, s több efféle, fán nem termett gyümölcsöket.”

(Hevesi Lajos, *Karczképek az ország fővárosából*, 1876)

Egészen 1856-ig az Orczy-házban tartották a nyersbőr vásárokat. Ebben az épületben találtak otthont maguknak az Óbudáról a nagyobb piac felé húzódó zsidó kereskedők céh-házai. A 18/19. század fordulóján az egész pesti zsidóság, legfeljebb néhány család kivételével, a Terézvárosban lakott. Az Orczy-ház, érthetően, csakhamar a központja lett a zsidó község életének.

„...Az Orczy-házban minden megvan, amire egy igazhitű izraelita embernek bárminő körülmények között egész életében szüksége támadhat, a húsvéti liszt csakúgy, mint a takarékpénztár, az izraelita rítus szerint főzött zsebóra mellett a zsidó könyvkereskedés, meg a rituális sakter”

— írta a kortárs, a Lőwyből magyarosított nevű Hevesi Lajos (1843–1910) újságíró, aki később Bécsben mint Ludwig Hevesi szerzett nevet, részben a modern művészeti irányzatok, a szecesszió mellett kifejtett kritikai munkásságával. Ugyanő, tovább:

„Sokan laknak ám (az Orczy-házban), és fölöttébb ritka eset, hogy valaki kihurcolkodik. Ennek az egész házi lakosságnak valami patriarchális színezete van; gyanítani merem, hogy a fölmondási idő nem is fél esztendő ott, hanem negyedszázadok szerint van megállapítva — a nagyapa például fölmondott, az unoka annak idején majd ki fog hurcolkodik. Ennélfogva ez a különös ház valami sajtószertű önérettel tölti el lakosait, csaknem községet képez a községben, és ha a pesti izraelita világ tekintélyesb osztályát szemügyre vesszük, csakugyan azt fogjuk tapasztalni, hogy Ó-Budán kívül még az Orczy-ház volt neki főképpeni bölcsője.”

Az Orczy-ház látványát és hangulatát ma már csak régi leírások vagy a képzelet idézheti fel. De mintául szolgálhat az Üllői út — József körút sarkán (VIII., Üllői út 49–51) álló egykori Mária Terézia- / Kilián-laktanya: 1956 után, hogy kitöröljék a köztudatból a fegyveres harcok egyik központjának emlékét, mintegy a laktanya bűneinek jelképes megtorlásaképpen, az épületet a hatóságok átengedték iroda, lakás, raktár, vállalkozás céljaira. A Hild József (1789–1867) tervei alapján épült (1845–1846) hatalmas háztömb ezzel szétesett szervesen egymás mellett álló kis egységekre; rendezetlen tarkasága, nyüzsgése, lármája: mint az Orczy-házé a szemtanúk leírásaiban.

„...Az a nagy, lármás ház a Király utcában, ahol laktunk, olyan volt, mint egy shakespearei színpad, három síkra tagoltan, a három udvarával. Még adja hozzá, angyalom, a három udvarban a pincék vaskapuit, mindenféle sötét üregekre, barlangokra, műhelyekre, cukrászkonyhákra és lakatos-alvilágokra nyílván, s ahonnan mindenféle szagok szálltak, rossz szelek fújtak, döröjek szólaltak, hangok zörögtek, kések csattogtak, csengtek és csörögtek, fűrészek zúgtak és ziháltak, vasak sípoltak s fények sugároztak. Még adja hozzá a gránitkő lépcsőzetet a lépcsőház zárt falai között, mint a kulisszák, egy-egy sorvadásos gázláng fényével bennük bizonyos téli estéken, mint egy vélenicei éjben, s ahol vasárnaponként, a falnak tapadva, cselédleányok állták ki, mint a mártírok, izzó bakáik lendületességét a régi közös hadseregből. Még adja hozzá a folyosókat, a vaskorlátokat, rácsokat és szürke falakat vércséfeszkekkel. (...) Az első udvarban, főleg az első két emeleten, a polgári előkelőség lakott... A második udvarban az alantasabb népréteg lakott, sűrű szaporodással és körülmetélési ünnepekkel, egy boldog Magyarországbán! A harmadikban, a hónapos ágyak menházszerű, de kollektív világában, az ifjú K. J. vonta meg magát rabbinisztikusan, s filozopteri melankóliáit a Szanhedrin s a Peszahim olvasásával üdítgette, a jeruzsálemi és babyloni Talmudok tanulmányozásával. (...) A régi ház! Mit mondjak? (...) Ezeket a körvonalakat, állványokat, konstrukciókat s kereteket be kellene töltenem balzaci részletességgel a három udvar és a három emelet hajszálnyi topografiáival, a zeg-zugok kiszínezésével, az ajtóküszöbök és ablakpárkányok leírásával, a fa-részek, kőanyag, vakolat, téglasor, mázolás, vízvezeték, padlásfeljárók, cseréptető s kémények bemutatásával, mint amelyek mind jellegzetes tényezők, a házmesterlak és illemhelyek ismertetésével, mint amelyek mind igen fontos dolgok. Az összes lakásokat, szalónokat, kamrákat, szobákat, alkóvokat és búvohelyeket ki kellene fordítanom, mint a zsebeket, a bennök zajló életekkel, sorsokkal és módozatokkal, jó- és balszerencsékkel, százféle ágazó egzisztenciákkal s népséggel, (...) a sok vénséggel imádságban, a sok fiatalokkal felbuzdulásban, a sok szobaurakkal poligámiában, a sok nőikkel magas frizurában, a sok gyerekek orrpiszkálásban, a sok családdal békében és viszálykodásban, a halaskofákkal, üvegessel, verklissel, handlékkel, sors húzó madarásszal az udvarban, s a vak énekessel magas hangban, és azzal a nagy mozgató erővel, ami hajtotta az egészet, egymás ellen és egymás irányában. (...) A régi épület drámai monumentalitása úgy megmaradt bennem vastagon felkenve s dúsán felhangszerelve, hogy azóta is gyakran hintettem el belőle egy-egy színt vagy hangot különböző írásaimban, mint egy-egy dús adományt egy-egy végrendeletbe... Nem tudom, hogyan, de a hajdani Kelet víziója ébredt e házban, a hajdani Kelet cédrusfalombokkal! Százféle zűrzavarokban, hirtelen felvillanásokban, egy-egy hang, egy sóhaj, egy kiáltás mintegy Jerichó tövéből tört elő azzal a rejtélyes fölzengéssel, visszatéréssel s megisméltődéssel, ami az emberi lélek visszhangossága az időkön át. (...) Már nem állok itt, nyugtalan gyermekszívemmel, e hajdani küszöbön, mely rég nincs már, aminthogy az egész ház is elgurult, lebontva köveiben!”

Amikor a pozsonyi tankerület tanulmányi főigazgatója, gr. Szapáry József felkérte a budai Helytartótanácsot, hogy intézkedjék egy Pesten felállítandó zsidó iskola iránt, Boráros János, a liberális felfogású városbíró támogatásával R. Israel Wahrmann ugyancsak az Orczy-házban szervezte meg a zsidó község első nyilvános iskoláját, *Nationalschule* névvel; a tanévnyitó az őszi nagyünnepek után, 1814. november 5-én volt. Az elemi iskolában, melynek egyetlen tanterme az udvar mélyén állt, a zsidó hagyomány és a héber nyelv mellett tanították a nemzeti nyelvet és közhasznú ismereteket is. Az iskola tanulói számára 1834 óta szombatoként külön szertartást tartottak az Orczy-házban.

Az első tanító ebben az iskolában Kohlmann Károly János volt; csak rövid ideig maradhatott hivatalban, néhány év múlva lemondani kényszerült az állásáról, alighanem reform-eszméi miatt; ekkor — nyilván első felindulásában — kikeresztelkedett, majd pedig a Központi Könyvvizsgáló Főhivatalnál (cenzúra) helyezkedett el mint a „héber könyvek bírálója”. Foglalkozott az Egyetemi Nyomda héber könyveivel is. Zsidó elkötelezettségét idős koráig megőrizte. A Dohány utcai zsinagoga felavatása alkalmából még köszöntő ódát írt héber nyelven (1859).

(3) Zsinagóga és templom az Orczy-házban

Az Orczy-házban nyílt meg 1796 áprilisában az új nyilvános zsidó imahely, a második a városban, két szoba, egy a férfiak, s egy a nők számára. Rabbija, az óbudai születésű, akkor Bodrogkeresztúron működő Israel ben Solomon

76. Az Orczy-ház déli udvara, 1928

77. A zsinagóga
az Orczy-házban

Wahrmann / Wahrmann Izráel (1755–1826), megválasztásától (1799) haláláig állt a pesti zsidó község (*communitas*) élén. Ő volt az első igazi pesti rabbi; jogi státusát tekintve egyébként a városban csak *commoráns*. A pesti zsidó község valójában ettől az időtől kezdve (1802) volt önálló szervezet; az 1810-es években több alapszabályt is kidolgoztak és bevezettek, bár hivatalosan csak a „*Pester Juden / Judaei Pesthienses*” elnevezést használhatták, és pecséthasználatra sem volt joguk.

Wahrmann az addigi „előljárók” — a vendéglősök — ellenőrzésére pénztárost, ellenőrt (*Gegenhändler*) jelölt ki, és

tizenkét tagú felügyelő bizottságot állított fel, a bérlő-képviselők (*die Deputierte*) mellett öt-hét választott tagból (*die Genannte / anásim*); utóbbiak lassan a község világi vezetői lettek, most már valódi előljárók (*Vorsteher*, illetve *alluf*, többes számban: *allufim*). Az előljáróság (*wirklicher Ausschusskörper*) legalább kéthetente ülést (*aszifa*) tartott. Az alapszabályok bevezetése után tagjai felosztották egymás között a munkaköröket. A várossal való kapcsolatban egy darabig még a bérlők képviselték a községet, s így magától kialakult a külső képviselő / vezető (*stadlán*) — belső vezető (*rós ha-káhál / rasekol*) kettősség, de lassan az előljárók vették át mindkét szerepet. Mellesleg, az első pesti *hazzán* neve (Jákob) is ugyanebben az időben jelent meg az összeírási könyvekben. Wahrmann szervezeti változtatásai megfeleltek azoknak a kívánságoknak, amelyeket a Pesti Polgári Kereskedelmi Testület támasztott (1815 k.) a zsidó kereskedőkkel szemben: válasszanak maguknak három képviselőt, akik iránt bizalommal viseltetnek, s ezeket ajánlják a Testületnek, közülük egy, akit a Testület kiválaszt, mint „zsidó előljáró (*Juden-Ältester*)” közvetíteni fog a zsidó kereskedők és a Testület között. A község fenntartásának költségeit részben a hús után szedett „felpénz (*Fleischaccis*)” fedezte. Később a községi vezetés szervezete bonyolultabb lett, az előljárókat a két évente összehívott közgyűlés (*aszifa ve-éda kedosa*) választotta. Az elnöki tisztséget az előljárók még sokáig egyetemlegesen — vagy pedig háromhavonta felváltva — töltötték be.

A *Juden Gemeinde* elnevezést és státust a község 1833. január 2-án szerezte meg, azzal, hogy a Helytartóság jóváhagyta az előző évben elfogadott alapszabályokat és a községi vezetők választásának új rendjét. Ekkoriban a község ovális pecsétjében pálmaágak fölött egymást barátilag szorító két kéz, a *Concordia*, „Egyetértés” felirat és a „*Pester I. G. [= Israelitische Gemeinde]*” elnevezés szerepelt.

A létszám folytonos növekedése miatt az Orczy-házban lassan már kicsinek bizonyult a község zsinagógája, s ezért 1820-ban az épület keresztcsarnójában, a Király utcával párhuzamos udvari épületben, az emeleten, később ez lesz az I. emelet, az eredetileg *vigardá*-nak (vigadó) szánt hosszú teremben — Kaczér Illés erre mondta később, hogy „ősi lovagterem” — egy nagyobb zsinagógát alakított-

tak ki, a terveket Zofahl Lőrinc készítette, klasszicista stílusban. Ez lett a „nagy” zsinagóga; nagy a korábbi imateremhez képest.

Az eredetileg a Király utca 6 sz. alatt lévő imahelyéről a „lengyel” *minján* átköltözött az Orczy-házba, a most felszabadult imaszobába; „lengyel” vagy „új” zsinagóga — így hívták magukat eleinte. Majd beolvadtak a nagy zsinagóga gyülekezetébe (1829), tagjaik megfelelő számú ülést kaptak, s bevették vagyонуkat és a korábbi imahely szertartási kellékeit is.

Az Orczy-házbeli építkezés során (1829) a „nagy” zsinagóga még nagyobb lett, összesen 585 imaszékkal: az épületszárny újonnan felhúzott II. emeletén az eredeti helyiséghez csatlakozó női karzatot építettek, és kialakítottak egy községi tanácstermet is. A zsinagógát a lépcsőházból és az udvari, I. emeleti függőfolyosóról lehetett megközelíteni. A konzervatív, szigorúan a *Sulhán Árukh* alapján álló zsinagóga egészen a Kazinczy utcai orthodox zsinagóga felépüléséig használatban maradt. Hívei a század közepén, a zsinagóga-építkezések és a szertartásrend körüli vitákban mint „zsinagóga-párt” szerepeltek. A „Dohány-templom” felépítése után a konzervatív hívők ott maradtak az Orczy-házban, nagyobb részük később csatlakozott a Rumbach utcai zsinagóga gyülekezetéhez, de maradtak elegenden a régi helyen is. Az Orczy-ház „nagy” zsinagógájában kezdett formálódni a későbbi orthodoxia.

A Király utca 6-ban, az utca túloldalán, 1825-ben egy új imahely és gyülekezet vagy *minján* létesült. A Cheszed Neurim egylet (*heszed neurim*, 'ifjak jámborsága') a Bácskai-udvar egyik raktárhelyiségében járt össze imádkozni. Fő kifogásuk a község zsinagógája ellen, s okuk a különválásra, az volt, hogy az Orczy-házban a nőtlen ifjakat szombaton és ünnepnapokon nem hívták fel a Tórához. Márpedig a legények ki akarták élni jámborságukat — és nyilván jámbor becsvágyukat is. Saját imaszobájukban a szertartásrend korszerűsítésére a hagyományosnál valamivel rövidebb imarendet vezettek be. Ebben az időben, Wahrmann halála után, Pestnek nem volt rabbija. Wahrmann temetésén R. Münz is beszédet mondott (a *heszpéd* megjelent nyomtatásban is); de hát Münz korszakát Pest nem kívánta vissza semmiképpen. Rabbit csak az egész község választhatott volna. Az új *minján* nem tudott saját rabbit alkalmazni, ellenben 1827 k. — talán átmeneti megoldásként — a hitközség felfogadott, számukra vagy az ő kezdeményezésükre, egy hitszónokot és egy kántort.

Az első pesti hitszónok az óbudai születésű talmudista, Jozsef (Joseph) Bach (1784–1866) lett, aki prágai tanulmányait követően, akkor már hosszabb ideje, ismét a szülővárosában tevékenykedett mint iskolamester, héber nyelvet és Talmudot tanított. A meghívás váratlanul érte: „Oly feladat volt ez, melyre nem látszottam rátermettnek. De az önbizalom, erős akarat, és némi becsvágy, oly életpályára lépni, mely tisztelgetet szerez, bátorítottak, s rábírtak, hogy e merész kísérlethez fogjak.”

78. Az Orczy-ház északi udvara az épület bontása idején

79. Zsinagógai kántor
(hazzán) ének-
lés közben

sen (1844), rabok előtt, a Kerepesi úton, a Rókus kórházbeli dologházban. Mások úgy tudják, hogy egy zsidó orvosnövendék fölött, az egyetem udvarán. Egyébként azonban — mindvégig gyenge tudása miatt — nem kísérletezett a magyar nyelvvel. Prédikátori tevékenységének jutalmául kapta meg 1833-ban a pesti letelepedés (tolerancia) jogát. Amúgy Bach nem hagyott fényes emléket maga után. Hivatásáról mondott öntudatos, emelkedett szavait furcsán egészíti ki, hogy visszaemlékezések szerint első hitszónoki palástját harminc éven át hordta, büszkeségből vagy kicsinyességből.

„Önéletrajzában beszéli, hogy a Talmudban már gyermekfővel jeleskedett, emiatt úgy nyilatkoztak felőle, hogy majdan talmudi előkelőség [= *talmid hákhám*] válik belőle. A zsidók körében ez volt valaha a legmagasabb rang, mely után szegény, gazdag egyformán törte magát. A fiút vagy elnézően ítélte meg környezete, vagy pedig elhagyta akarata, hogy megfeleljen a belé vetett reményeknek. Annyi bizonyos, hogy a jóslat nem teljesedett, talmudi ismerete nem lőn nagyobb szerénységénél, melyet legjobb barátjai csak néha, és akkor is kis mértékben, leltek meg benne.”

„Feladatomból volt az isteni Tan gyönyörű drágakövé, mely ügyetlen beekelés és foglalat által egészen eltorzult, gyakran alig volt látható, a népek csillogó fényében bemutatni, feladatomból volt, hogy a zsidóság szellemi magvát világossá s tisztán érthetővé tegyem, hogy híveimet öntudatra ébresszem, hogy jogos büszkeséggel nevezhessék magukat zsidóknak.”

Bach a szertartási prédikációit — ez igazi újdonság volt Pesten — nem jiddisül tartotta, hanem ékes irodalmi németességgel. Mindjárt a legelső beszédeiből könyv alakban is kiadott egy kötetnyit, *Homiletische Erstlinge* címmel (Pest, 1827). Német prédikációi hozzájárultak ahhoz, hogy a zsidó társadalom lassan megbarátkozott a gondolattal, még a vidéken élők is, hogy a jiddis fölcserélhető más nyelvvel: némettel, magyarral. Beszédeit olykor keresztény papok és tanárok is látogatták. Prédikált a „Szent Rókus” kórházban, a dologházban is, raboknak, erkölcsjavító célzattal. Később alkalmilag magyar nyelvű beszédre is vállalkozott, egyetlen egyszer: temetés-

A kántor meghívása bizonyára a Bécsset járó fiatal pesti kereskedők ötlete volt. Bécsben ez időben Isak Noa Mannheimer (1793–1865) szertartási reformokat kezdeményezett, és az új *minhág*-ot a város új zsinagógájában (*Stadttempel* vagy *Chorschul, Seitenstetengasse*) alkalmazták először (1826); ez volt a „*Wiener Minhag*”.

Mint Mannheimer a liturgiát; a bécsi *Stadttempel* kántora, Salomon Sulzer (1804–1890) megújította a szertartási zenét. Az askenázi *hazzán* hagyományt mértékletesen és jó ízléssel hozzáidomította a kortársi zenéhez (Haydn, Schubert), melynek ő maga híve, személyesen Schubertnek a barátja is volt. Zenei felfogását a keresztény szertartási zene is formálta. Sulzer bécsi zsinagógai gyakorlata, mely már 1825-ben kezdődött, és ebben gyökerező énekeskönyve, a *Sir Cijjon*, „Cion éneke” (I: 1839, második kiadás: 1842; II: 1866) a hagyományos dallamok templomi előadásához kórust és szólólistákat vett igénybe. A zsinagógákban megszokott mormolás helyett nála a templomban vagy valóban csönd volt, vagy — mint a miséken — egyházi jellegű vokális zene, iskolázott előadókkal. Maga is szerzett dallamokat. Imákban, énekekben egyaránt a szefárdi kiejtést használta (az *Amida* után mondott ima, a *Kedussa* szavaiban, egyébként pedig: Jes. 6,3): „*Kádós, kádós, kádós Adonáj ceváot*”, ahelyett, hogy: „*Kudajs, kudajs, kudajs Adojnoj cövuojisz*.”

„Hallottam [1845 k.] Bécsben Sulzert, a kántort. A legbensőbb lény eltakarására szolgáló álarc nem oly áthatolhatatlan ennél a művésznél, mint egyébként, és átvilágítanak rajta pillanatokra a léleknek igazi vonásai, melyeket ősi tanítások titkos szózatai nyomtak reá. (...) Hogy Sulzer énekét halljam, elmentem a templomba, melynek zenei intézője és előénekes volt. Ritkán éltem át az istentisztelet valamennyi húrjának és az emberi együttérzésnek oly le-

80. Karl Ed. Denhof arcképe

An Se. Wohlgeboren,
den Herrn Professor

SALOMON SULZER

in Wien.

Anlässlich seines 40jährigen Ober-Cantorats.

81. Salomon Sulzer
köszöntése.

Josef Löwy
(Nagykanizsa) héber
verse

משוררים רבים קמו גם נצבי לשני הארץ.
אך מי וזי ארטה לך יפה קול ומטיב מעם?
אל נטע און כו תנוש חשלה — וישב הרון
לקרצוי מחומר הרדףך לששון עברה וועם.

משוררים רבים עמקי שחיים מאנשי השרון —
אח חמאם אני מזכיר על הקרשים* ירעמו רעם:
אכן אהה, ציר נאמן, הלא אל רמטח בנרון!
לכן פי לא חנה יודך, ואדברה אך הפעם —

שלמה! אף כי זקנה, עיר קולך כשאנח כסירים,
ושיריך על הארץ מקצה לקצה נפוצי.
אתה ירחמו אף עשיתם, ובם יחפוצו:
עוד ארבעים שנה תקוט כדור כאחד הצעירים,
ואחרי בלחך הלא חמצא ערן, אכיר השורים!
ושיריך עד בלי ירה ימין ושמאל יפרוצו. —

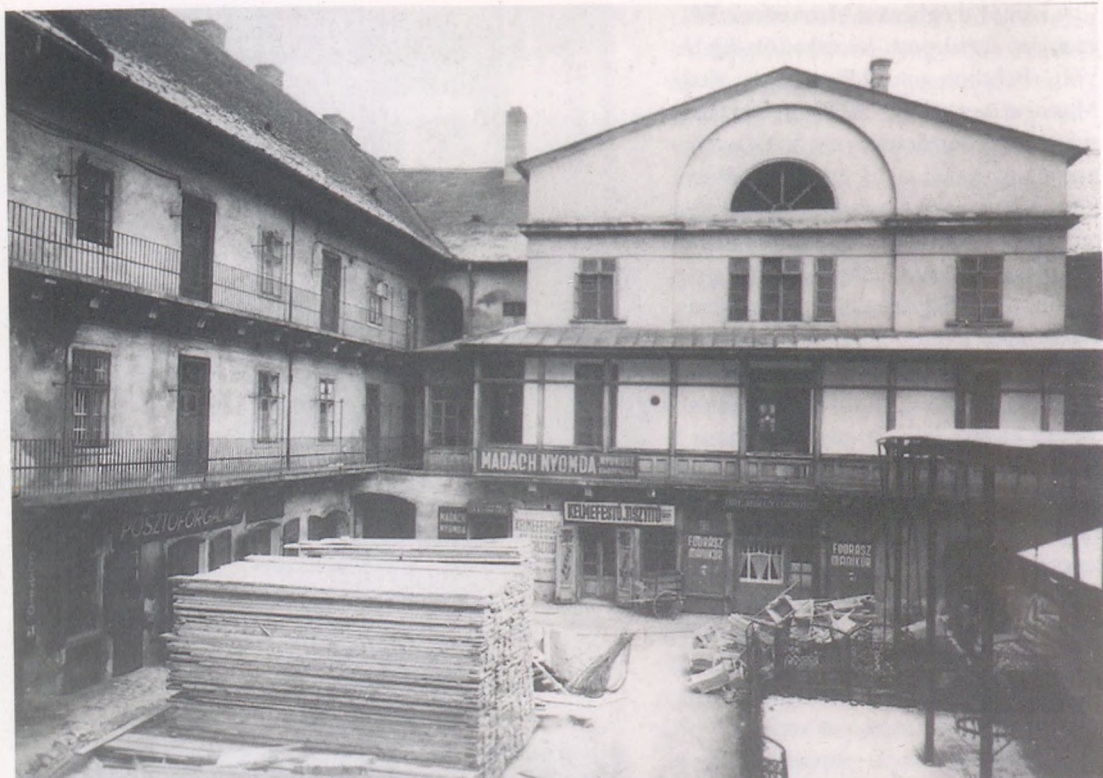
Gross-Kanizsa, 24. März 1866.

Josef Löwy.

*) Bühne.

KIRÁLY UTCA

111

82. Az Orczy-ház
északi udvara.
Középen az egykori
„Kórtemplom” nyugati
homlokzata

nyűgöző megindultságát, mint ezen az estén. A mennyezetet csillagokként lobogó gyertyák fényénél valami különös karének csendült fel fojtott torokhangokon, mintha ezek a kebel börtöncelláiból szabadulnának fel... A héber szavak kiejtésekor úgy tetszett, mintha homályos virágok emelkednének szavaikról, és zengő kehely-leveleiket szertehullatnák a levegőben; ezek a nyers zengzetek, csillogó kettőshangzók és csikorgó szóvégződéses átlengtek a téren, és nyaldosó lángnyelvekként érintették a hallószervet. Ebbe a szentséges körbe nem léphetett nőszemély, mint hogyha itten az imádság végzéséhez férfiúi bátorság és keménység kívántatnék, mintha innen távolmaradnia kellene minden gyarlóbb erőnek... Úgy tetszett, mintha rövid, gyors, szabályos taglejtések igyekeznének ütemezni ezeket a lendületes fohászokat. Úgy rémlett, a zsoltárok felettünk tűz-szellemekként lebegnek, lépcsőzetként hajladoznak a Legmagasabb Lény léptei alatt. (...) A hallgató lelkének teljes részvételével együtt fohászzkodott ezzel a hatalmas kórusal...”

(Liszt Ferenc, [„A zsidó istentisztelet”], 1859,
in: *Gesammelte Schriften*, 6, 1883)

III:1. Óbuda, Újlak, Buda és Pest. Vasquez Károly, *Buda és Pest térképe*, 1838

III:2. Tímárműhely, 19. század első fele

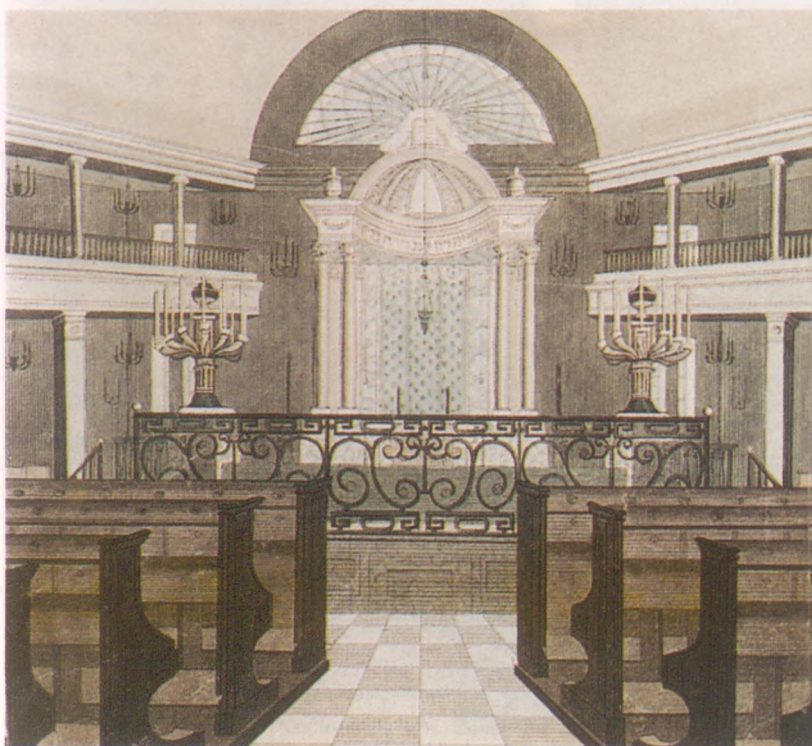
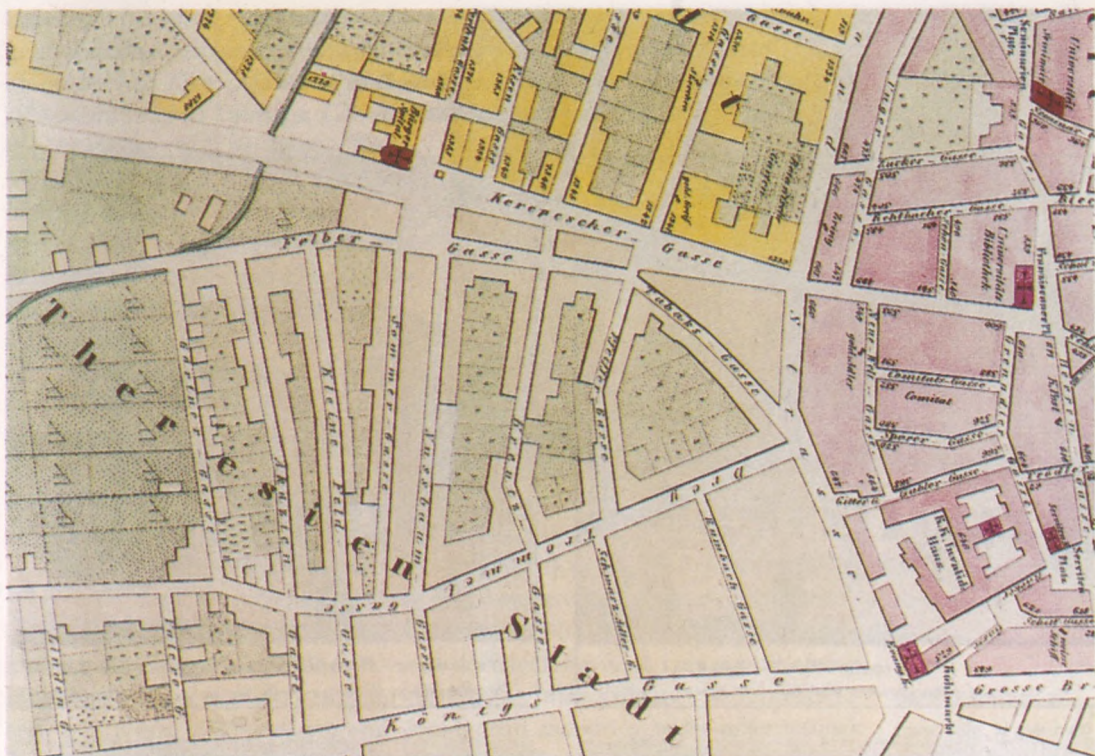

III:3. A Károly-kaszárnya és az Orczy-ház környéke. Homolka József, *Budapest fő- és székváros legújabb térképe* (1896). (Részlet.)

Ezen a térképen van a lebontott Orczy-ház egyetlen ismert alaprajza

III:4. Templomszolga (sammas / samesz), kezében az imára hívó fa templomi kopogtató („Schulklopper”). Nyugat-magyarországi zsidó viselet, 1808

III.5. Theresienstadt /
 Terézváros: Háztömbök és
 kertek a Kerepesi út és
 Király utca között, a később
 Erzsébetvárosnak nevezett
 negyedben.
 Vasquez Károly, *Buda és
 Pest térképe*, 1838.
 (Itt 90°-kal jobbra
 elfordítva)

III.6. Az izraeliták temploma
 Pesten. „Die Tempel der
 Israeliten in Pesth”,
 Strohmayer Antal József
 lithográfiája, 1833

III:7. „Wodianer Sámuel háza.” Vasquez Károly, Buda és Pest térképe, 1838

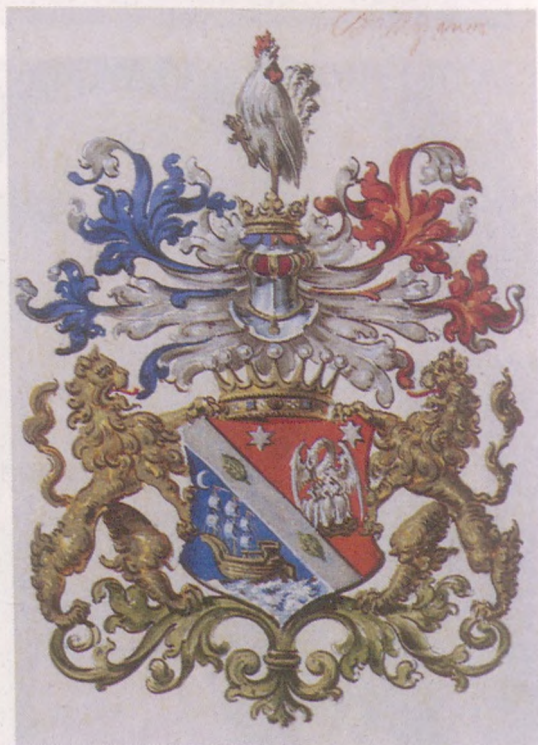

III:8. „Wodianer Rudolf háza a Duna mellett.” Vasquez Károly, Buda és Pest térképe, 1838

III:9. „Valero J. A. selyemgyára a Király útszában.” Vasquez Károly, Buda és Pest térképe, 1838

III:10. A Wodianer család címere, 1844. A „Liber regius” alapján

látogatta a *Nationalschulé*-t is, volt világi műveltsége, csinosan öltözködött, borotválta az állát. Már kántorként működött, amikor Ullmann Gábor, a község elnöke elküldte Bécsbe, tanulni. A mester és példakép, a *Chorschul* kántora, Sulzer néhány hónapon át foglalkozott vele, megtanította neki azt az előadási módot, amelyet ő Bécsben bevezetett, csiszolta héber kiejtését és hangsúlyozását is. (Mint sejtették: áthangotha szefárdivá.) Utóbb, Denhof halálakor, méltatólag említette meg, hogy nála idősebb tanítványa jól ismerte a „lengyel” stílusú éneklést is. Denhof Bécsből még Itáliában is tett egy tanulmányi utazást (ahogy akkoriban mondták: „*Kunstreise*”).

Denhof Pesten a *minhág*-ban tulajdonképpen csak egészen kis változtatásokat vezetett be. A szebb hangzás érdekében maga mellé vett két-három jóhangú fiút, segéd-énekesnek (*mesórér*): basszust, tenort, később már másokat is, és a fiúk, akiket eleinte még nem is lehetett volna kórusnak nevezni, vele együtt mondták, helyesebben, énekeltek, a *pijjut*-okat, de az imák szövegét is. Természetesen, a művészi tökély vágya, ami önmagában csupán a *micva* teljesítésének megszépítése (*hiddur micva*) volt, rövid időn belül elvezetett a kórus felállításához. Mint Bécsben is, a kórus nem volt egyéb Pesten sem, mint a *hazzán* funkciójának kiterjesztése; halákhikus előírások nem tilalmazták; mégis, gyökeresen átalakította a szertartást. Denhof pesti templomát a kortársak éppen a „csöndes zsinagóga” elnevezéssel illették, őt magát Reich Ignác úgy nevezte, hogy „szeretett Magyarországnk első kórus-hazzán-ja (*der erste Chor-Chasan unsers geliebten Magyarország*)”. A gyülekezet csendben ülte végig az ima-szertartást, mert az egyéni ima szerepét a kórus vette át. Ebben az értelemben a zsinagógái ima kezdett hasonlítani a keresztény szertartáshoz. A gyülekezet egy részét, persze, az imádkozás hangversenyszerű elemei elidegenítették.

Sulzer hatása Denhofra másban is megmutatkozott: abban, hogy nagyritkán vállalt társasági fellépést is; például, mágnás szalonban, jótékony célú

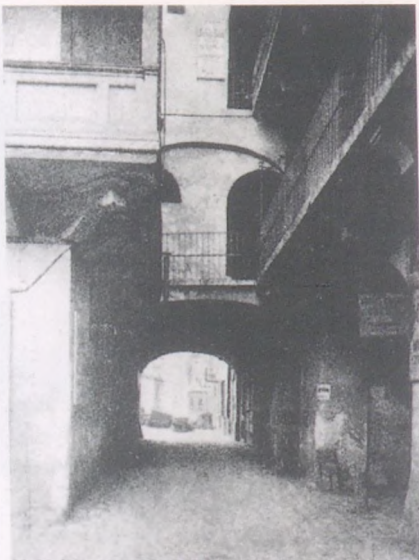

83. A „Kórtemplom”
belső tere. A karzatról
fényképezve

84. A „Kórtemplom”
belső tere; itt már mint
szövetraktár

85. Orczy-ház. Átjáró
a két udvar között

— nincs *minján*: nincs a hagyományos Tóra-olvasás sem.) A községi elfogadás azzal járt, hogy beköltözhetek az Orczy-házba (1830). Az övék lett — már eleve nekik épült — az udvarban az új zsinagóga.

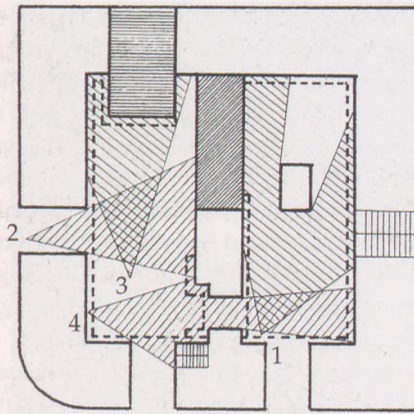
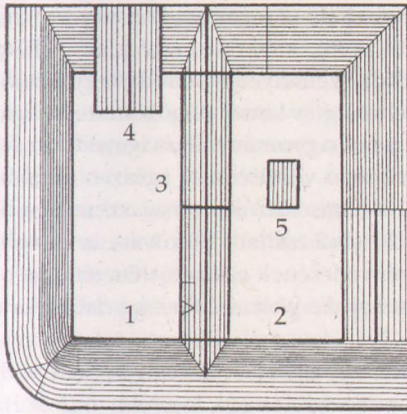
A tulajdonos család 1829-ben, ügyvédje útján, felszólította a zsidó községet, hogy további területeket is vegyen bérbe az Orczy-házban. Erre a község — a középső szárnyépület II. emeletének felépítésével, illetve a „nagy” zsinagóga bővítésével egyidejűleg — a Király utcai bejáratl szemben, az udvarban egy újabb, 491 imaszékkel rendelkező zsinagóga építésébe kezdett, ugyancsak Zofahl Lőrinc tervei szerint. A háromhajós, két oszlopsorral tagolt épület, klasszicista stílusban, szintén 1830-ban készült el. A nők helye az emeleti részen, az oszlopok tartotta karzaton volt.

86. Az Orczy-ház
bontása

hangversenyen Halévy „Zsidónő” című operájából Eleázár imáját énekelte, visszautasítva a fellépti díjat. Az egyik jelenlévő arisztokrata könnyedén odavetett dicsérettel jutalmazta: „Kántor úr, Ön igazán jól adta a zsidót.” Mindenesetre, Denhof volt az első *hazzán* Pesten, aki az operával — a zene polgárosulni kezdő műfajával — kapcsolatba került.

A község a Cultus-templomot hivatalosan 1830. április 30-án ismerte el, ettől kezdve az „ifjak”, a „modern” gyülekezet egyenrangúnak számított a „nagy zsinagóga” gyülekezetével. Pesten először, külön a nőknek is tartottak istentiszteletet. (Ezeket, minthogy — férfiak nélkül

87. Az Orczy-ház.
Alaprajz a III:3. térkép
alján. Tetők
és épülettömegek
1: Északi udvar
2: Déli udvar
3: Zsinagóga
4: „Kórtemplom”
5: „Isr. National-
schule” (?)

88. Az Orczy-ház.
A fennmaradt
fényképek nézőpontja
és látószöge.

A Károly körút felől
fényképezve: 75. és
90-91. kép

- 1: 76. kép
- 2: 78. kép
- 3: 82. kép
- 4: 85. kép

„A ház harmadik udvarában a kőművesek állványokat emelnek, ácsok méregetnek gerendákat, és nagy piros plajbással jelölik meg a helyet, ahol a fűrésznek vagy az ácsbaltának lesz szerepe, festők elhelyezik dézsáikat, falfestékeiket és a finomabb festékeket, kencéket és ecseteket, amelyekkel a bécsi Seitenstettengasse megbámult cirádáit fogják a falakra festeni, üvegesek rakják le a védettebb sarkokba ablaktábláikat és lombokkal, rózsákkal, liliomokkal festett üvegeiket, amelyeken át misztikusan árad be a nap, vagy mint-hogy a nap ezt az udvart csak ritkán éri el, a nappali derengés, hogy a csendesek istentisztelete ne legyen kevésbé áhítatos a környező népekénél. A csendes zsinagóga, ha egyelőre kisebb termekben is, de ugyanúgy épül, akár a szomszédságában lévő hangos épült, az első emeleten a férfiaknak, az át-tört mennyezeten át a másodikon az asszonyok számára.”

(Kaczér Illés, 1955/56)

Ebbe az új templomba költöztek be a „modern” hívők, a reform irányzatú gyülekezet: a Cultus- vagy Kórus-templom (abban az időben így mondták: „Kórtemplom”, értsd: Kar-templom). Akik ide jártak imádkozni, azokat a század közepi vitákban „templom-párt”-nak nevezték. Később belőlük lett majd a neológ gyülekezet.

„És ha, vidéki magyar, Pestre jössz, mint a magyar virágzás középpontjára, s reményeidben csalatva idegen lelket, idegen nyelvet, idegen játékszínt találsz, ne szaladj mindjárt vissza, hanem menj az Orczy-házba, ott az udvar közepén látsz egy csinos épületet emelkedni, s ha pénteken napnyugtakor vagy szombat délelőtt tízkor vetődöl oda, édes hangok fognak köszönteni, menj te elejbök be a templomba, s az ázsiai hangok gyönyöreivel fog emelkedve ábrándozó lelked megelégedni. Rokon hangok azok, keleti virág Pesten!”

([Vajda Péter], „Keleti virág Pesten”, *Hasznos Mulatságok*, 1833)

Nem sokkal később, mint a reform-irányzat, az „öregek”, a konzervatív hívők szintén találtak maguknak *hazzán*-t (1830), s persze, egy „lengyel”-t, Dovidl Brod (Dávid Strelisker) (1783–1848) személyében. Brod vagy Brodi (Bródy) igazi nagy *hazzán* volt, igazi őstehetség, a kottát nem ismerte, maga költötte dallamai az askenázi zsinagógai zene hagyományaihoz igazodtak, de minden liturgikus mozzanatot — modernizáció volt ez is — egészen személyes érzellemmel jelenített meg, zeneileg is hatásosan. Kortársai szemében ő volt „az évszázad legjobb imádságmondója (*baál tefilla*)”. Sírkövére is ez volt felírva: „Értett ahhoz, hogy a zsidóság szenvedésének egész történetét egyetlen hangban mondja el (*Er hat es verstanten die gantze Leidensgeschichte des Judenthums in einem Ton zu erzählen*).”

Wahrmann után a pesti zsidó községnek egy egész évtizeden át nem volt rabbija, s alighanem mindenki belátta: szükséges, vagy legalább indokolt, hogy az Orczy-házban működő *minján*-ok, amelyeknek a létszáma több mint elegendő volt: a község már-már elkülönülő gyülekezetei külön *hazzán*-okat fogadjanak fel. A liturgikus változtatások mozgatóereje a hagyományokhoz való ragaszkodás és a modernizáció természetes igénye volt, a kettő egyszerre. A hirtelen nagy létszámúra növekedő pesti zsidó közösség nem volt hozzászokva ahhoz, hogy sokszáz fő zsúfolódjék be a zsinagógába minden imaidőben. Még az óbudaiak is, de különösen a vásárok és az állandó üzlet lehetősége miatt Pestre behúzódnak és itt megragadó vidékiek, a „lengyel”-ek is, a *siblik*-ekhez voltak szokva, kis *minjen*-ekhez. A sokszáz fős óriási zsinagógában idegennek érezték magukat. Nem templomba mentek: imádkozni jártak a zsinagógába, s beszélgetni. Amiért a saját *minján*-jaikat fenntartották, a *külön* imádkozás, lényege szerint sokkal inkább *együtt* imádkozás volt: együtt azon kevesekkel, akik hasonló módon szerettek imádkozni, hasonló dallamokhoz szoktak. A külön gyülekezetek egyelőre inkább csak kisebb-nagyobb külön *minján*-ok voltak a pesti zsidó községen belül.

Az Orczy-ház két gyülekezetének helyzetén, mely az 1830-as évek közepén már megrögzült, nem változtatott az új rabbi, Schwab Löw (1792–1857) kinevezése sem. (A pesti zsidó község rabbija mindvégig az Orczy-házban lakott, a Király utcai kapu fölötti lakásban, az I. emeleten.) Egyelőre sem a reform-elképzelések, sem a tényleges kisebb változtatások nem mentek el odáig, hogy a rabbira mintegy papi szerepet osztottak volna. Ezért a pesti község mindenkorai rabbija nyugodtan elláthatta mindkét irányzat mellett a halákhikus feladatokat. A napi szertartásokat mindkét gyülekezetben a két *hazzán* vagy kántor vezette, mindkettő a maga felfogása szerint, de csupán a *seliah cibbur* szerepében. Mégis, a két *nuszah* és két szertartásrend egymás mellett, egyazon községben, sőt, ugyanabban az épületben már jelezte, hogy megszűnőben van a pesti zsidóság egysége. A szervezeti szétválás az Orczy-ház két zsinagógájának zenei gyakorlatában mutatkozott először. Brod és Denhof között nemigen volt személyes ellentét vagy feszültség, Denhof tanult az idősebb pályatárs hagyományos tudásából és személyes művészetéből. Mindenesetre, szereplésével mindenki számára bebizonyosodott, hogy nemcsak egy nagyszakállú „lengyel” lehet méltó arra, hogy a Tóra-szekrény elé álljon, s nemcsak az tudja méltó módon megszólaltatni az imákat, aki minden világi dologban járatlan. A két gyülekezet zenei stílusát nem a minőség különböztette meg egymástól: a felfogás.

A Cultus-templom híveiből lett majd a Dohány utcai zsinagóga közönsége. Kiköltözésük (1859) után az udvari zsinagógát, nem változtatva sem a Tóra-szekrényen, sem a karzaton, raktárként használták, a végén egy textil nagykereskedő cég. Mindenesetre, az eredeti boltozat alatt álmennevezetet építettek.

Az Orczy-házat, az akkor már két évszázados épületkolosszust, 1931-ben lebontásra jelölték ki, a bontást 1936-ban (október 10) valóban megkezdték, s gyorsan befejezték. A közvetlen ok egy városrendezési terv volt, közelebbről: a Ligetbe vezető újabb sugárút (Erzsébet sugárút) kialakítása. A régóta formálódó nagyszabású tervnek, szerencsére, végül csak egy kis része valósult meg, csak az első világháború után, és egészen más formában, mint eredetileg tervezték.

Az Orczy-ház, a pesti zsidóság nyomtalanul eltűnt egykori központja helyén most az úgynevezett Madách-házak állnak (1938). Nyerstégla modernségük, a hatalmas épülettömbök, a nagyszabású folytatást ígérő diadalív, félreismerhetetlenül a kor — az 1930-as évek — német és olasz monumentális, birodalmi építészetének stílusa, némiképpen üti a mögöttük meghúzódó kis városrészt, a pesti régi zsidónegyed. Mögöttük az Erzsébetváros a mostanában belé-beléharapó modernizáció és átépítések ellenére is múlt századi hangulatot őriz, olyasmí, mint Berlinben a *Scheunenviertel*.

89. Dávid Strelisky arcképe

(4) Imaházak a Király utcában és környékén

Az utca neve, még dűlőút korában, eredetileg *Obermeyerhofweg* volt, itt és az egész környéken kisebb-nagyobb majorságok helyezkedtek el, kertek, gazdasági udvar, istállók, terményraktár; igazi mezőgazdasági külterület. A *Königgasse* nevet 1804-ben kapta, a sarkán, az Orczy-házban lévő, „Az angyalhoz” címzett — ekkor már: „Angyali / Ángoly / Angliai király” — beszálló fogadóról; hosszabb neve így hangzott: „*König von Engellandgasse*”; egy időben mondták így is: Három király utca. Külső része, a Terézvárosi r. kath. templom, illetve a Gyár utca / Liszt Ferenc téren túl, ekkor a *Lerchenfeld* (Pacsirtamező) utca volt; a kettő együtt 1860-ban lett Király utca. Folytatása, a Lövölde tértől kifelé, a Városligeti fasor.

A Király utca eredetileg a Belvárosból a majorságok felé kivezető utca volt, a Dunapartot kötötte össze — a Híd / Nagyhíd és Új utcák (a mai V., Deák Fe-

renc utca) folytatásaképpen — a Városligettel; igazi nagyvárosi fő közlekedő útvonal ígérete. Amikor a Városligetet (*Stadtwald / Stattwájli / „Város erdőcske”*) a város bérbeadta gr. Batthyány József (1727–1799) primásnak, szerződésben kötötték ki, hogy a bérlet tartama alatt az utat, mely az Angoly királytól a Ligetbe vezet, oly módon építik ki, hogy minden időben járható legyen, mindkét oldalán fasor vezessen, s a lehető legjobban legyen megvilágítva. E kívánalmaknak azonban legfeljebb az útvonal külső része felelhetett meg, a Városligeti fasor. Amikor a primás hagyatékából a város visszaszerezte a Ligetet (1805), érdemleges fejlesztésre sokáig nem vállalkozott, s így az útvonal nagyobb szabású terv nélkül épült ki, a telektulajdonosok szándékai szerint.

Az utca rohamos kiépítése csak 1830 táján kezdődött, s különösen az 1838. évi nagy árvízvet követő években vett lendületet. Mint modern városnegyed a maga nemében igen előkelőnek számított; két-háromemeletes klasszicista, romantikus stílusban épült házak, nagy forgalom. Itt a házakat jobbra a korszak neves építészei tervezték: Pollack Mihály (1773–1855), Hild József, Zofahl Lőrinc. Amíg a Sugár / Andrássy út meg nem épült, de még későbbi városrendezési tervekben is, a Király utcát amolyan második sugárútnak szánták. Az Orczy-háztól kezdve az egész útvonalat lassan kirakták „jótékony kockakövezetekkel”, s „nemcsak a kocsiutat, hanem a gyalog ösvényt is”. Magyarul: úttest és járda épült. Majd még omnibusz is járt rajta. Csak a fényűző Sugár út mellett lett majd — nem maradt, lett — a Király utca mintegy másodrendű. Kisiparosok és kispolgárság szállása. 1882 óta a Terézvárost és az ennek déli részéből önállóvá vált (Belső-) Erzsébetvárost választja el. Környezete, a szomszédos utcácskák, rendezetlenek.

Ebben az utcában, melynek felső részét a 19. század elejétől kezdve akár zsidónegyednek is mondhatjuk, volt a pesti zsidóság két legkorábbi imahelye:

1787: a Heusler-majorság, gr. Heusler Donát tábornok kültelki birtokán, és

1796: az Orczy-ház imaszobái.

1800 k. már hallunk a Rumbach utcában — éppen a későbbi zsinagóga telkén álló Tomola-házban — egy imaszobáról.

1800 k. a Király utca 6 sz. alatti klasszicista épületben megnyílt a „lengyel” — az orosz uralom alatti Lengyelországból és Ukrajnából származó haszid (*hászid*) — zsidók zsinagógája. Az éles nyelvű Hevesi Lajos szerint a Király utca név ezt jelenti: „a lengyel király utcája” (*Karczképek*, 1876). A „lengyel” gyülekezet azután 1825 k. átköltözött az Orczy-házba és egyesült az ottani „nagy” zsinagógával. Ezek a haszidok később szívesen nevezték magukat szefárdinak, valójában ők is német (jiddis) nyelvű, kevés — Törökországból, a száfedi ritusból átvett — szefárdi elem mellett is lényegében az askenázi ritust követő zsidók voltak, s a „szefárdi” elnevezés esetükben csak annyit jelentett, hogy lehetőleg nem mentek a többiek után az életvitel és a szertartások modernizálódásában, a neológiában.

1805: Király utca 2, a „Fehér lúd”- vagy Wagner-házban megnyílt a Cheszed Neurim Betegségélyező Egylet imaháza. Nagy többségük Óbudáról települt át Pestre, szorgalmas, törekvő polgárok lehettek. Ebből az egyletből (*hevra*) különült el 1825-ben egy *minján*. Imádkozni a Bácskai-udvar raktárhelyiségében

gyűltek össze. Amikor a község tudomásul vette az új irányzatot (1830), átköltöztek az Orczy-házba, övék lett az udvaron épült templom.

1827: Király utca 12, Gömörly-ház („*Gömery'sches Haus*”) vagy patikárius ház, az időben Gömörly Károly (1779–1845) tulajdona, eredeti, egyemeletes alakjában Pollack Mihály tervei szerint épült (1812), klasszicista stílusban. Ebben az épületben volt a neves régi alkimista leszármazottjának „Arany orosz-lán” („*Zum goldenen Löwen*”), később „Szent lélek” gyógyszertára; s az emeleten, a két — polgárián fényűző — lakás egyikében, melyet Brill Azriél (?–1853) bérelt, az ő idejében rövid ideig zsinagóga vagy imaszoba. Ebben a házban lakott Jakobovics Fülöp doktor is, a Zsidó kórház főorvosa, aki kocsin járt a betegeihez. Később a patika tulajdonosáról, Török Józsefről Török-háznak is nevezték.

A pesti község vezetősége 1830-ban, amikor az Orczy-házban megnyílt az új zsinagóga, feloszlatta a magán zsinagógákat. Ezzel az intézkedéssel a község szervezeti és szertartási egységét akarta megteremteni. Ekkor — egy ideig — minden irányzatnak az Orczy-házban volt az imahelye. De a sokféleség nem szűnt meg. Az irányzatok egyre erősebben különböztek egymástól, s hamarosan újabb irányzatok és új imaegyletek is megjelentek, utóbbiak nem különültek el a község egészétől, de a szertartások terén mindegyikük a saját felfogását követte, és saját imahelyet tartott fenn.

1842: A Két szerecsen / *Zwei Mohren* / VI., Paulay Ede utca 2-ben megalakul a Sasz Cheyra Talmud-Tóra Egylet. Sokfelé ismert, szigorúan orthodox, kegyes zsidó közösség, mely még nevét is a Talmud közkeletű héber elnevezése nyomán választotta (a Sasz szó rövidítés: *Sissa szedárim*, azaz a hat „rend”: a Talmud hat nagy része). Tagjai nagy súlyt fektettek arra, hogy egész életükben rendszeresen „tanulják” — tanulmányozzák — a talmudi iratokat. A könyvek olvasásának és párokban (*zugot*) való megvitatásának bizonyos rituális rendje volt. A nap három részre oszlik: egy rész a Tóráé, egy az imáé, egy a kenyérkereső munkáé. A Tórára eső egyharmadot kell tanulással tölteni. A Sasz hívők (*havérim*, 'társak') gyakorlatilag minden szabad idejüket a tanházban (*jid. shul / sul / süil / sil*) töltötték, a Talmud lapjai fölött hajlongva, minden szót megvitatva, mint hajdan a talmudi mesterek. Kora hajnalban a szolgál (*sammás / samesz*) végigjárta a házakat, lakásokat, s fakalapáccsal (*Schulklopfer / süilklopfer*) három-négyszer rávert minden ajtója: „*In Schul herein!* Gyerünk tanulni.” Erre int a *süilklopfer* nyelén a felirat is: „És én nagy kegyelmedben megyek Házadba” (Zsolt. k., 5,8). A jámbor tanulásban csak férfiak vehettek részt. A közösség 1887-ben átköltözött a Vasvári Pál utcai egyleti ház udvarán épített új zsinagógába.

Jiddis mondás (arról, hogy miért kell folyton tanulni). *Oykh ven der tsadik vendt zikh tsum riboynoy shel oylom mit a shayle, di tshuve git er aleyn*, „Ha a cad-dik a világ urához fordul is a kérdésével, a választ ő maga adja meg.”

A régi lakók úgy tudják, hogy a Paulay Ede utca 11-ben is „izraelita imaház” volt valaha. Talán imaszoba.

Végül, a 19. században a Király utcában (35–37) volt a frank (mondták így is: *fränk, frenk*) község zsinagógája is. Ezek a „frank”-ok valóban szefárdiak voltak, szertartásrendjük, szokásaik (*minhág*) a spanyolországi rítus szerint való. (S nem a 18. századi podóliai messiás, Jákob Frank kereszténnyé lett hívei.) A *frank* név

a törökországi szóhasználatot őrzi: „nyugati (*faringi / frengi*)”, s a Földközi-tenger térségében mint családnév is elterjedt (*Franco*). Spanyol zsidók, akik az 1492. évi kiűzetés után a török birodalom területén találtak menedéket, Magyarországra a Balkán térségéből jöttek, *frenk* volt, a 18. század utolsó évtizedében, a pesti Almuslin Izsák is. Számos zsidó szokásbeli és folklór régiség megőrkítője, az író, újságíró és szerkesztő Ágai Adolf (1836–1916) emlékezett rájuk a századelőn:

„Boldogult anyai nagyapám — [máshol Ágai azt írta: az én dédapám, don Jiczhák] — még a harmincas évek [1830] elején alapította itt Budapesten a fränk zsinagógát... Ezek a Spanyolországból világgá szóródott szefárdok szeretettel őrizték meg anyanyelvüket, a spanyolt, mellyel az öregebbje ma is él a családja körében.” — „Ó-castiliani és andalúz régi dalok alá vetett kegyes zsolozsmák és zemirák hangzottak fel ünnepek előestéjén dédatyám asztala körül, melyen nagy keletje volt a spenóttal töltött nemzeti süteménynek.”

(„Az én dédatyámról”, 1907)

Ahogy nőtt a Terézváros zsidók által lakott része, úgy jelentek meg egymás után a kis és még kisebb zsinagógák a Király utca környékén más utcákban is. Carl Vasquez / gr. Vasquez Károly díszalbumában (*Buda Pest szabad királyi várossainak tájleírása*, 1838) a színes térképlapok egyikén a Terézvárosnak az Invalidus-házhoz legközelebbi része, a Király utcától délre eső hatalmas blokk ezt az elnevezést viseli: „*Synagogen*”, ’zsinagógák’.

(5) Az Orczy-kávéház

vagy „Orczy’sche Café”, az „Aczy’sche”, az Orczy-házban, a piactérre nézett, címe is ide utalt: Károly körút 17. Mint kávéház 1825 k. nyílt meg az épület földszintjén, de a helyiségben azelőtt is, 1795 óta, volt kávéház. Az *Orczy’sche* a régi Pest leghosszabb életű kávéháza volt; csak akkor zárt be, amikor elbontották az épületet. Maga a kávéház kívülről szerénynek látszott, mint az egész Orczy-ház, bent azonban otthonos helyiség várta a látogatót. A tükrös nagyterem a 19. században körülbelül egész Európa gabonakereskedőinek fő üzletkötő helye volt. „Az Orczy-kávéház volt a világ közepe” (Peterdi Andor, 1934).

„...Alacsony, igen kellemes, halk boltívek. A tapéta sötét tajtékszínűre érett. A vendégek is megöregedtek. Egy fiatal sincs, csupa öreg. — Kik járnak ide? — Ide ősi idők óta a gyapjú és nyersbőrkereskedők... Ezt a kávéházat úgy tessék nézni, hogy milliárdok cseréltek itt gazdát. Ez volt a bőr-börze. Az volt a jó világ az Orczy-kávéházban, mikor mindennap harminc-negyven falusi szekér állott be az udvarra. És jött százával a sok nyersbőr, tranzit volt akkor ez a három udvar...”

90. Az Orczy-ház
a Károly körút felől.
Előtérben az Orczy-
kávéház

De nemcsak bőráru-börze volt. Az Orczy-kávéházban nyüzsgött, mint Pest kávéházainak páratlan történésze, Bevilacqua Borsody Béla írta (1935), a nyugati, déli és keleti Európa minden gabonatözsérje; s ez volt a dohány, gubacs, toll, nyersbőr, nyersprém, timsó, sziksó, szaru, hamuzsír és csontszén börzsölye (= börze). Röviden: a bőrfeldolgozás minden nyersanyagát adták-vették itt, és persze, nagyban.

A kávéház bérlői voltak rendre Bauer Sebestyén, Müller József, Bartl János, Szevera János, utolsóként talán Dörsching János, majd 1870-től végig, több mint

91. Az Orczy-ház
(Orczy-kávéház), 1935

92. Az Orczy-kávéház,
1930 k.

hatvan éven át, a Strasser család. Az első kávések keresztények voltak, zsidókat a kávékés céh erős tilalommal zárt el a foglalkozástól, s egészen 1864-ig nem kaphattak kávémérésre engedélyt. Bartl mint r. kath. vallású osztrák kávékés (*cavearius*) jött Pestre (1823), később bérelte a Dorottya utca sarkán, a belvárosi Régi színház / Gizella (ma: V., Vörösmarty) téren álló „Magyar király” szállót, de a Duna-parti „Angol királynő”-t is, igen meggazdagodott, s telkeket vásárolt, házakat épített a Herminamezőn. Az olasz eredetű Szevera mészáros és szalámigyáros volt, de aztán eltökölte magát a kávémérés mellett, másik kávéháza is a közelben volt: a Váci körút — Hajós utca sarkán; busás jövedelmét birtokokba fektette. Többfelé szerzett háztulajdont, vidéken, Pesten a Herminamezőn is, talán Bartl példája nyomán; de az ide legközelebbi háza a tér átellenes oldalán állt, Károly körút 20, ez volt lakása is. Nővére az Orczy-házban lakott, az emeleten, a kávéház fölötti lakásban. Az Orczy-kávéház bérlői közül tulajdonképpen csak a Strasser család volt zsidó. Dörsching Jánosnak azonban, halála után, a pesti község emléktáblát állított az Orczy-házban, a zsinagógában, hálából kegyes adományaiért.

Az „Orczy”-ban Strasser idején feketekávé, kapucinert mértek, legfeljebb ha sört. Este 8-kor mindig bezárt. Mindvégig megmaradt a főváros egyetlen „glattkóser” kávéházának — konyháját, felszerelését tekintve szigorúan követte a hagyományos (orthodox) előírásokat. A vendégek kalapban, sapkában ültek az asztaloknál. Jártak a zsidó lapok, héber betűs újságok is, volt zsidó kártyapakli (*sasz vagy tiliml*): figurák helyett díszes héber betűk minden lapon. Hogy *flédli* volt-e használatban, hamiskártyás csomag, ma már senki sem tudná megmondani.

„Ez az a hely, hol a különféle gácsországi jövevények legotthonosabban érzik magukat, hol ama légkör veszi őket körül, melyből legszívesebben lélegzenek, s hol otthonias ismerős hangok érintik fülök dobját, ámbátor az igazat megvallva, e helyiség közönsége a szó- és eszmece-rét korántsem űzi oly odaadással, mint minden másféle csereüzletet.”

(Hevesi, *Karczképek*, 1876)

93. Az Orczy-kávéház utolsó bérlői: a Strasser család

Az „Orczy”-ban volt az egész 19. század folyamán, már a Strasserek előtt is, a magyarországi zsidó kántor- és tanító-börze. Az állást kereső *hazzán*-ok akár be is mutatták hangbeli képességüket, tudományukat az érdeklődő hitközségek megbízottjainak; emlékezesek szerint a kávéház helyiségeit, a mellékhelyiségeket is, időnként elárasztották a jellegzetes szertartási dallamok. A tanítóvásár szinte szünet nélkül tartott. Persze, az Orczy-házba csak azok mentek, akik meghívás vagy ajánlás útján nem jutottak álláshoz. Az itt nyüzsgő hitványabb iskolamesterekre ezt mondták: *offszlérer és kindersokhtim* — két közismert összetett szóban gúnyosan megcserélve az elemeket; s lett a *kinderlérer*, '(gyermek-)tanítók' és *offszokhtim*, 'baromfi-metszők' helyett: „baromfi-tanító” és „gyermek-metsző”.

„Tanító-börzének különösen jó hírű volt akkoriban a pesti Országúton levő Orczy-kávéház. Ebben a piszkos, a legkülönbözőbb dohánynemek füstjéttől ilatos helyiségben, mely negyven év múltával is, mind a mai napig, sokat megőrzött régi képéből, tarka sokaságban tolongott egymás hátán a városi és falusi zsidóság, mely feketekávéját szürcsölte, vagy fülsiketítő lármát csapott, ádáz taglejtésekkel beszélve és kiabálva egymással. Délután egy és négy óra között a legpokolibb volt a tolongás és a láрма a pedagógusoknak ezen a börzén; ez volt az általános találkozás legfőbb ideje. Egy félreeső padon ültek a facér tanítók, és szorongva lesték az ügynökök szeméjársát, amikor kivált a tömegeből, és a vevővel, jobban mondva a jövődöbéli principálissal, megállt a pad előtt, szemlét tartott a jelölteken, és az egyiket vagy másikat bemutatta az idegennek. Nagyon kínos jelenet volt ez. Kietlen érzéssel gondolok reá ma is, valahányszor az Orczy-kávéház előtt visz el utam. Szorongó szívvel, mély megszegyenüléssel, órák hosszaiig üldögéltem én e padokon, több, egymásra következő délutánon át...”

(Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*, 1905)

WERNER

ADOLF UTÓDA
HENRIK

KÁROLY-KÖRUT 19. (ORCZY-HÁZ)
כשר **vendéglője**, elsőrendű konyha, kitűnő italok, pontos kiszolgálás, mérsékelt árak, menürendszer. — Vidékiek találkozóhelye. — Bármely ünnepélyes alkalomra (esküvő, bankett) **külön termek.** Naponta paprikáshal.

Vámbéry egykori osztálytársa az evangélikus gimnáziumban, Ágai Adolf, saját visszaemlékezésében mintha még meg is toldaná a kevésbé dicséretes jellemzést:

„Tanító-börze, mondják némelyek. Tanú-börze, állítják mások, ahol minden kényesebb ügyben szerezhető akár mentő, akár terhelő tanú. De az efféle írszteléseknek mindig csak a fele igaz.”

(Utazás Pestről — Budapestre, 1912)

Vámbéry Ármin (1832 k. – 1913) az 1850-es évek legelején több ízben is, például, 1852-ben, valóban házitanítói állást keresett magának az Orczy-kávéház tanító-börzénél. A jó talmudista tudás érték volt, tehetősebb vidéki zsidó családok szívesen fogadtak fiúgyermekük mellé vándortanítót (*melámed*), mint az arisztokraták, akik ugyancsak házitanítóokra és nevelőnőkre bízta gyermekeiket. Vámbéry, a faluról Pestre jövő szegény fiatalember számára ezek az egymásfél éves állások tették lehetővé, hogy szabadulván, amennyire futotta a keresetéből, tanuljon. Ekkortájt, 1853/54-ben, amíg Pesten, egy időben a Három dob utca (ma: VII., Dob utca) 7-ben (vagy: Dob utca 10) lakott. Ottani szállásáról írta: „Földszintes ház, melynek hosszú és mély udvarát jórészt oly emberek lakása vette körül, kik csak úgy voltak képesek a házbérre való előteremtési, ha egy vagy két ágyat kiadtak albérletbe, és egyetlen szobájukat megosztották több lakójukkal.” Könyvet olvasni is csak kávéházban tudott, maga írta: a Dob utca — Dohány utca (értsd: Károly körút) sarkán álló „Szegedi kávéház”-ban, csak ott volt elegendő a világítás az olvasáshoz. Később, hogy már mint utazót és orientalista (turkológus) egyetemi tanárt hírnév és dicsőség vette körül, a századfordulón, előkelő helyen volt előkelő lakása: a Duna-parton, a Ferenc József rakpart egyik új házában (ma: V., Belgrád rakpart 24).

(6) Kifelé a gettóból

Out of the Ghetto — ezt a címet adta a zsidók társadalmi beilleszkedését tárgyaló történeti munkájának Jacob Katz (1973). „Kifelé a gettóból.” Korábban, még Katz magyarországi ifjúsága idején, Kóbor Tamás (1867–1942) regényének volt a címe ez: *Ki a gettóból* (1911). Bár a pesti zsidónegyed szoros értelemben vett gettónak semmiképpen sem mondható, az itt élő zsidóság egyenjogúsítása előtt, mint Európában mindenütt, számos akadály állt. Ezeknek az akadályoknak az elhárítása megnyithatta az utat a társadalom egészének modernizációja előtt. A zsidóság számára külön probléma volt, hogy a modernizáció folyamatai során megmarad-e, ha nem is változatlanul, az eddig viszonylag zárt csoport, a zsidó község, illetve a hozzá tartozó személyek ép zsidó identitása, vagy pedig eltűnik, s a zsidók felszívódnak a környező társadalomban.

A 19. század középső harmadában a kereskedők mellett megjelent és egyre jelentékenyebbé vált Pesten a zsidó vállalkozói és értelmiségi réteg. Tagjai többé-kevésbé elvilágiasodtak és beilleszkedtek a népi színezetű, de erőteljesen polgá-

94. „A piaristák épülete a Városház téren”, Tikáts Adolf színezett lithográfiája

riasodó magyar nemzeti kultúrába, egyszóval, kulturálisan asszimilálódtak a társadalmi közegehez; voltak, akik felvették az ágostai hitvallású ev., ritkábban a r. kath. egyházban a keresztséget is, de a beilleszkedők nem minden esetben szakadtak el a zsidóságtól, és nem is egészen. A közeget, mely a zsidó polgárságot befogadta, Katz semleges vagy közömbös társadalomnak nevezte el, jelezve a kifejezéssel, hogy a zsidók beilleszkedését csak az előítéletektől többé-kevésbé mentes társadalmi környezet tette lehetővé. A zsidóság jogi státusának rendezése (*bürgerliche Verbesserung*), azaz a jogegyenlőség megteremtése, br. Eötvös József (1813–1871) egykorú magyar szavával: a „polgárisítás” mellett szükség volt a társadalmi esélyek egyenlőségére is. A lehetőségeket, s a lehetséges karriernek néhány jellegzetes típusát rövid életrajzokban mutatjuk be.

Ami az iskolákat illeti, mert a társadalmi beilleszkedés folyamatai legkésőbb az iskolában megkezdődnek, Pesten a zsidó gyermekek a község iskoláján kívül látogathatták a r. kath., illetve ev. iskolákat. Például, beiratkozhattak a Piarista iskolába (*Collegium*

95. A piarista gimnázium egykori épülete a Belvárosi plébániatemplom mellett

Pestiense). Ennek épülete a Belvárosban, nagyjából a mai V., Március 15. tér helyén állt egykoron, cím szerint a Galamb utcában. Utódja, a volt Piarista gimnázium, ma az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészkarának központi épülete (V., Pesti Barnabás utca / Piarista köz 1), nem a lebontott épület helyén áll: éppen csak érinti az egykori falak egyikének helyét. A 19. században több későbbi zsidó kiválóság is ebbe a nevezetes iskolába járt; R. Israel Wahrmann-nak két fia is: Dávid Jozsef Wahrmann (1793–1852) nagyváradi rabbi és Wahrmann Júda (1793–1868) pesti dajján.

A Piarista iskola egy jeles zsidó növendéke, Hirschler Ignác (1823–1891), a neves szemorvos, egy időben a pesti hitközség elnöke és hosszú időn át befolyásos vezető személyisége, a M. Tud. Akadémia lev. tagja (1869), a felsőház tagja (1885), élete végén, visszaemlékezvén egykori iskolájára, őszinte szavakkal írta le, hogy az 1830-as években, amikor ő oda járt, a társadalmi közeg, még ha befogadta is a zsidó tanulókat, *közömbös*, ahogyan ezt a szót Katz használja, biztosan nem volt.

„A komor kolostori folyosók, a fészületek, melyekre csak oldalról mertem pilantani, a latin tanítási nyelv, az első évek paposkodó tanárai, a külön zsidópad, a durva és cinikus módon végrehajtott testi fenyítés, melynek rémképétől egy pillanatra se bírtam szabadulni, a kaján és sértő megjegyzések vallásomra, a sok ütleget és taszigálást, amit vékonydongájú gyermek lévén, féktelen iskolatársaimtól elszenvedtem: mindez lidércnyomásként ült lelkemen. (...) A terem végében levő zsidópadban éreztem a megaláztatás mérges fulánkját, az érző ember szellem- és kedélyvilágára ez sokkal rosszabb hatással van, mint általában hiszik.”

(*Autobiographisches Fragment*, 1891, 8. és 7. old.)

A közeg ellenállása, melyet a pesti zsidóknak a polgári érvényesülés érdekében le kellett győzniük, már az iskolában érezhető volt. Még inkább később. Mindenesetre, Hirschler Ignác útja a „gettó”-ból *kifelé* nem a zsidó községtől *el* vezetett.

Bloch Móric / Ballagi Mór

(1815–1891)

Nem úgy a Bloch Móricé.

Zsidónak született; reformátusként és a budapesti tudományos elit tagjaként halt meg. Nagy rabbinikus tudós, aki azonban elhagyta zsidó hitét, hogy előkelő állást kaphasson és bejuthasson az Akadémiára. Szegény északkelet-magyarországi család fia volt, tanulni vágyott, s a hagyomány útján elindulva éveken át jesivákat látogatott (Nagyvárad, Pápa), innen elsőrangú héber és zsidó tudása. Többfelé megfordult házitanítóként.

Az ambiciózus jesiva-bócher huszonkét éves korában jött Pestre (1837), hogy egyetemen tanuljon, történetesen matematikát, de akkor már írt hírlapokba is (*Hasznos Mulatságok*, *Pester Tageblatt*) magyar nemzeti kérdésekről. Zsidóként nem kaphatott volna diplomát, ezért tanulmányait befejezni Párizsba ment (1839).

97. Ballagi Mór
országgyűlési
képviselő

Eötvös nézeteire a zsidó emancipáció ügyében. De ellene is megjelent egy röpirat, németül: *Das religiöse Gewissen vor dem Forum des Judentums oder Dr. Bloch und die Juden* (1844 k.). Nyomban *A zsidókról* és a Tóra-fordítás első füzetének megjelenése után a Magy. Tud. Társaság — az Akadémia — levelező tagjává választotta (1840). Ő volt a legelső zsidó, akit gr. Széchenyi István akadémiaja a tagjai közé hívott. (Rendes tag 1858-ban lett.) Székfoglaló felolvasásán még a hercegprímás is megjelent.

Az Akadémia lev. tagja megválasztása után ismét beült az egyetemi padokba, ezúttal külföldön, Tübingenben, itt hallgatta Georg H. A. Ewaldot (1803–1875) is. Ewald professzor keresztény volt, elismert tudós, a korszak egyik vezető hebraistája, akinek nyelvtanát jól ismerték Magyarországon is.

Bloch Németországban áttért az ev. vallásra (1843). Döntését itthon megütkezés fogadta, röpiratok támadásai, köztük Lőw Lipót nyílt levele Székács József pesti ev. lelkészhez. Bloch, hamarosan már Ballagi, ettől kezdve a protestantizmus ügyét tartotta szemé előtt, számos munkájában, és mint a gyakorlat embere is: tanár, professzor, intézmények alapítója. Részt vett az 1848/49. évi szabadságharcban, századosi rangban szolgált, egy időben Görgey Arthur tábornok mellett mint fogalmazó teljesített szolgálatot, 1849 júniusában a hadügyminisztérium hadelnöki osztályának titkárává nevezték ki. Rövid internálása után gazdálkodni kezdett, de csakhamar — im-

már reformátusként — a kecskeméti ref. teológián (1851), s végül a budapesti ref. teológiai akadémián (1855) lett tanár, a Ráday utcában.

A zsidó szellemi élet megmagyarosítása terén Bloch jelentős szerepet vitt. Kétnyelvű Tóra-kiadása, füzetekben, jó héber szöveget és igen jó magyar fordítást adott (1840–1841); az előbbi az ő tudása mellett természetes volt, az utóbbi feltűnő eseménynek számított, hiszen Moses Mendelssohn útján indult el vele, szemben a konzervatívok felfogásával, akik között, például, a pozsonyi jesiva feje, Móse / Moses Schreiber (1763–1839), a *Hatam Szóféf* éppen a Tóra fordítását tiltotta határozottan. Rosenthal Mór (Móric) budai tanítóval együttműködésben

Bloch magyar nyelvű zsidó imakönyvet is szerkesztett (*Israel könyörgési egész évre*, 1841, második kiadás: 1843), s — már később — héber nyelvtant tett közzé (*A héber nyelv elemi tankönyve*, 1856). Több munkát írt a magyar nyelvtan és nyelvészet körében, s főként: érvelt a „magyar-zsidó rabbiképezde” gondolata mellett. Legfontosabb műve a korszak nemzeti tudományának egyik sarokkövét rakta le, s éppen a nyelvismeret terén: *A magyar nyelv teljes szótára*, I–II (Pest, 1866–1873). Német szótárait egészen a közelmúltig haszonnal forgathattuk.

Bloch talán a magyar Mendelssohn szeretett volna lenni, talán a Németországban kibontakozó zsidó tudományok világi, akadémikus törekvéseinek hazai szálláscsinálója: reformer, aki a zsidóság teljes társadalmi emancipációjának megvalósulásával párhuzamosan megújítaná a zsidó vallást és szertartási gyakorlatot is. Munkássága az 1840 körüli években vallási dolgokban szorosán igazodott a zsidó hagyományokhoz. A Tóra-kiadás külsődlegesen hagyományos zsidó könyv volt, jobbról balra, s a fordító magyarázó jegyzeteiben is a zsidó értelmezési hagyomány érvényesült. Lehetett volna egyike a zsidó felvilágosodás, a *haszkála* vezetőinek, *maszkil*, mint a berlini mester vagy saját kortársai. Nem tudni pontosan, mi okozta Bloch elszakadását a zsidó községtől. Biztosan nem a polgárisítási törekvés; aligha más, mint vallási reform-javaslati; egy idő után nyilván ő maga is kilátástalannak ítélte, hogy érdemleges zsidó reformokra kerüljön sor Pesten. A zsidó község Blochot csak mint vallási reformert nem fogadta el. Személyét nem utasították el, jelzi ezt, hogy nyelvtana második és harmadik kiadásában Goldziher Ignác is közreműködött. Bloch szakított a községgel, de a zsidóság és a zsidó vallás ellen nem lépett fel soha.

Goldziher írta róla a *Napló*-ban:

„Ballagi azzal a dicséretes törekvésével vált ki, hogy erejéhez mérten támogattott minden zsidó tehetséget. Ezzel ellensúlyozta elszakadását a zsidóságtól.”

Sírja a Kerepesi temetőben; természetesen, nem a Salgótarjáni utcában, hanem a VIII., Fiumei úti temetőben (21. parcella).

Testvére, Ballagi Károly (1824–1888), aki ugyancsak mint tanár, tankönyvek és nyelvtanok szerzője, és mint publicista tevékenykedett, jóval kikeresztelkedése után is tankönyvet írt az izraelita iskolák számára Magyarország és Erdély történetéről.

Egyik fia, Ballagi Aladár (1853–1928), a konzervatív nemzeti történetészmelet harcosa lett. Már apja említette kétségbeesetten a barátainak, hogy antiszemita a fia. Írásaiban és politikai tevékenysége során a zsidóság és a — zsidó ügynek tekintett — liberális szemlélet ellenfelének mutatkozott.

A Wodianerek

A Wodianereknek két ága szerepelt a pesti üzleti életben. A család Pestre a Délvidékről jött, de — családi hagyomány szerint — spanyolországi eredetűek voltak; Magyarországra, Bács megyébe, a 18. század közepe táján költöztek be, morva területről. Szláv–német nevük ezt jelenti: ‘vízi’, ‘vizes’. Ősök, Weidmann / Woidzislav Sámuel, a 18. század közepén tűnt fel Bács megyében. Később a

család egyik ága terményekkel: gyapjúval és dohányval foglalkozott, saját de-reglyéin vontatta fel Pestre a délvidéki dohányt, a másik könyvekkel, hírlapokkal. Csak a Bács megyei ősök voltak közösek.

A terményes Wodianerek őse, Fülöp a 18. század végén Szegeden élt, s vezető szerepet töltött be az ottani zsidó községben, volt *dajján* / *dayen* is. Kiváló Talmud-tudását legkisebb fia, Wodianer Kozma Jósua örökölte (1789–1831), ő Győrött működött, kapcsolatban korának nagy vallási tekintélyeivel, az óbudai Münnzel és a legnagyobb konzervatív tekintélynek számító pozsonyi Moses Schreiber rabbi-val is. A babilóni Talmudhoz és a Tórához írt kommentárjait halála után fia adta ki, Bacher Vilmos bevezető tanulmányával (1890).

Wodianer Fülöp Szegedről is raktárat tartott fenn Pesten, két idősebbik fiát pesti nagykereskedő családokba házasította be. Készülődött bejutni az ország szívébe.

A legidősebb fiú, Wodianer Sámuel (1780 k. – 1850), apjuk halála (1820) után maga is letelepedési engedélyért folyamodott a pesti tanácsshoz (1828); pár évvel később megkapta még a nagykereskedői jogot is (1834), de üzleti központját Bécsbe tette át. „Minden ember természetes törekvése, hogy hatókörét részben egyéni előnyei, részben a közjó érdekében a lehetőségeknek megfelelően kiterjessze” — írta volt pesti folyamodványában. Az 1830-as években a gyapjúkereskedelem talán legjelentősebb cége lett az övé. Hollandiába és Angliába szállított óriási mennyiségben. Pesten szokatlan volt a hozzá hasonlóan profitorientált üzleti vállalkozó. Csakhamar még a tiszántúli dohány értékesítését is megszerezte. Az ország leggazdagabb nagykereskedője volt: felvételét kérte a Nemzeti Kaszinóba, gr. Széchenyi István „mágnás kaszinó”-jába. Hogy kívánsága, mely egyébként ekkor még nem teljesült, az arisztokrácia szemében kihívóan merésznek számított, Széchenyi szűkszavú naplóbejegyzése (1837. október 22) jelzi: „Wodianer tagja akar lenni a Kaszinónak.” Wodianer vagyon szerint mágnás önértékét kiegészítette a polgári öntudat, melyet magas adó-befizetései tápláltak. A hazaszeretetre hatóságokhoz intézett folyamodványában is hivatkozott. Egykori nyaralóvillája: II., Budakeszi út 32, klasszicista stílusban épült (1840 k.).

Wodianer Sámuel idősebbik fia, Wodianer Móric / Mór (1810–1885), aki — már felnőtt korában (1839 vagy 1840) — kikeresztelkedett, „kálvinista lett” (Széchenyi, *Naplói*, 1841. február 25), Bécsben először apjával közösen, majd egyedül nyitott az apjéhez hasonló nagykereskedést. Széchenyi, a Batthyányak is neki adták el a gyapjút (Széchenyi, 1836. február 10 stb.). Pár évvel később kitért az apa is. Református lett ő is. Wodianer Sámuel és két fia, Mór és Albert, 1844-ben nemességet kaptak, a kapriorai előnévvel. A családi címerben a szállítóhajó a dunai dohány- és gabonaszállítmányokra emlékeztetett. Ettől kezdve Sámuel, s még inkább Mór, vezető szerepet játszottak a pesti kereskedelmi életben, a Nagykereskedők Testületében, sok vállalkozásban. Mórnak döntő része volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapításában. Hozzájárult a Lánchíd és a Hengermalom finanszírozásához, a Lánchíd költségeire nemcsak a sajátjából adott: kölcsönt is felvett a bécsi Rotschild-banknál. Nem egy alapítvány fűződött a nevéhez. „Egészen felidegesít — — oly okos és agyafúrt” — írta róla Széchenyi (*Naplói*, 1845. augusztus 18), akivel Wodianer híd, vasút ügyekben sűrűn találkozott. Most már megnyílt előtte — és családjának több más tagja előtt — a Kaszinó ajtaja is. Együtt ebédelt Széchenyivel, együtt láto-

gattak Óbudára. Magyar mágnás lett, vagy majdnem mágnás.

Apjától végül a Móré lett az Alsó Duna-soron (Aldunasor) álló volt Kemnitzer-ház (a Nagyhíd / Deák Ferenc utca — Kishíd / Türr István utca között), korábban Pest nagyhirű, előkelő kávéháza, az 1838. évi árvíz után már, Viktória királynő tiszteletére, az „Angol királynő”-höz cégérezett vendégfogadó, mely — miután Buda 1849. évi ostroma során súlyosan megrongálódott, majd Hild József teljesen újjá felépítette (1852) — az 1850-es évek közepétől Deák Ferencnek (1803–1876) volt az állandó pesti lakása, egészen haláláig. (1940-ben lebontották, egykori telkén ma irodaház.)

A Kemnitzer-házak megszerzése tanulságos történet önmagában is. Wodianer Mór 1835-ben megvette a „Két török” nevű házat az eredeti tulajdonos, Kemnitzer János tímármester örököseitől. 1844-ben az „Angol királynő”-t szerezte meg, pénzért, de a „Két török”-öt vissza kellett adnia a Kemnitzer örökösöknek, az apjuk monogramos (J. K.) címerpajzsja, melyet két törököt formázó szobor tartott, még ott díszelgett a ház homlokzatán. 1848-ban azonban Wodianer Sámuel jó pénzért mégis megvásárolta a „Két török”-öt. A csinos házba került a Kereskedelmi Bank irodája, a címerpajzsba az S. W. monogram. Látnivaló, hogy apa és fia nemcsak vagyont és tulajdont akart: presztizst is, egy idő után már ezt mindenekelőtt.

Spitzig Iczig (Ágai Adolf) „Király utcai levelek” rovata írta (*Borsszem Jankó*, 1870. május 1):

„Ami illeti a magyar zsidó nemeschéget, en már soxor fejeztem ki az en sodálkozásomat a phölöte, hodj minek uy nemeség most, és minek különösen edátelába zsidó-magyar nemeség? Edes borátaim, ha lesztek keresztén — mégis aszondja a világ, hodj vattok kikörösztölködöt izraeletók; ha lesztek nemes — mégis aszondja a világ, hodj vattok megnemesedet zsidók. Lesztek tüle szeb? Nem! Lesztek tüle gazdag? Nem! Lesztek tüle okosab? Nem — hiszen ha lenétek tüle okosab, röktön folamodnátok vissza a régi állapotba és hálaímádkoznátok az istennek, hodj megatta nektek az emberi jogát Magyarországba. Hát minek ez a mesterséges föltschovorodása az emberi értéknek a hióság börzején? Tik vattok a legrégib és legtisztáb arisztokraci — es eldobjátok az ősi nyólbört és szaladjátok a kotyabúr otán.”

Wodianer Mór az 1848. évi forradalmak után már mint bécsi bankár tett szert hatalmas befolyásra az osztrák–magyar Monarchia pénzügyi és üzleti életében, a vasútépítésben és gőzhajózásban. Osztrák báróságot kapott (1863), ezt később Magyarországra is kiterjesztették. Testvére, Wodianer Albert (1818–1898) annak idején a pesti céget kapta örökségül apjuktól, és főként bank-érdekeltségei voltak, így nevezték: a magyar Rotschild. Tagja volt a főrendiháznak, s még báró is lett (1886).

98. Wodianer Mór.
Josef Kriehuber
(1800–1876) neves
bécsi művész rajza,
1847

99. Wodianer Albert

Spitzig Iczig, az „ismeretesch hozophi és tscholádapa” (*Borsszem Jankó*, 1875. március 21):

„A Wodianer Móriczlében, a baron és bonkár, a molt héten elfoglolta az ü helyit a felse táblónál, a magyar magnátok közt. Örölöm rajta magamat, mert tudom, hodj ű ezen kitöntetés elnyerésire nem tette semit. Ű ennek a hazának mindig a javát akarta — és bírja is, olvasatlan ezer holdban.”

Wodianer Fülöp középső fia, Rudolf (1788–1856), már apjának életében, 1810 körül Pesten folytatott üzleti tevékenységet. Főként gabona- és gyapjuszállítással foglalkozott. Felállította

Pest első gyapjúosztályozó üzemét (1839), mely lényegesen növelte a gyapjú külföldi eladásának gazdaságosságát. A terményes Wodianer családból, nem számítva a győri rabbit, egyedül ő maradt meg a zsidó vallásban. Bizonyos vagyoni hátrányokat is szenvedett emiatt; például, sokáig nem írathatta a saját nevére, még 1843-ban sem, pesti ingatlanait: kétemeletes, gyönyörű klasszicista házát az Alsó Duna-soron, s egy másikat, kissé északabbra, a Felső Duna-soron (Feldunasor), a Rak-piac vagy Kirakodó tér (ma: V., Roosevelt tér) északi sarkánál, mely utóbbi házat a Vasquez térképét körülvevő színes keretképek (F. Weiss) egyike (1838) is mint az övét jelzi. Alig egy évvel korábban vette meg, nyomban azután, hogy felépült. Hild József tervezte. (Tänzer-ház, V., Akadémia utca 3 — Arany János utca 5.) Rudolf sem üzleti téren, sem a társadalmi karrierben nem ért el annyit, mint testvére, mint unokaöccsei. Ehhez a viszonylagos sikertelenséghez talán hozzájárult az is, hogy igencsak rabiátus ember lehetett; feleségét, egy csaknem hozzá hasonlóan gazdag termény-nagykereskedő lányát, tíz közös gyermekük mellett is, nem vette emberszámba, megcsúfolva a zsidó hagyományokat, megsértve az íratlan polgári etikát. Beszélték még azt is, hogy nem becsületes az üzleteiben sem. Fia, Wodianer Béla (1831–1896), az 1848/49. évi függetlenségi háború után, melyben mint mérnökkari százados szolgált, jövedelméből birtokot szerzett magának Maglódon, innen kapta majd, az 1869-ben elnyert magyar nemességhez, a maglódi előnevet, 1853 óta gabona-exporttal és banküzletekkel foglalkozott.

A Wodianer család másik ágának alapítója, a könyves Wodianerek elseje, Fülöp (1822–1899) Hódmezővásárhelyen született, s talán éppen a születése előtt egy-két évvel elhunyt terményes Wodianer nevét kapta meg. Ha így van, a szegedi Wodianer Fülöp ebből ítélhetően a nagybátyja lehetett. Fülöp a nyomdászatot Pesten tanulta, pozsonyi és bécsi nyomdákban dolgozott, 1842-ben Kossuth Lajos (1802–1894) *Pesti Hírlap*-jának nyomdai igazgatója az Egyetemi Nyomdában, 1848-ban a kormány kiadványainak lett a nyomdása, de

még a papírpénznek is, és követte — honvéd egyenruhában — a kormányt Debrecenbe, Aradra, a legvégsőig. (Egy csatában a lábát is átlőtték.) A szabadságharc leveretése után a bankóprést a Marosba dobta. Ő maga néhány évet Aradon vészelt át, majd visszatért Pestre (1855), itt új nyomdát alapított (1856), megvette a Lampel Róbert könyvkiadó céget is (1874), és a 19. század második felében egyike lett a valóban jelentős hírlap- és könyvkiadóknak. Kiadó, nyomda, könyvárus ekkor még majdnem mindig ugyanazt a céget jelentette. Wodianer szinte a kezdet kezdetétől nyomtatott héber betűvel is, folytatva az Egyetemi Nyomda ebbeli hagyományait. Saját nevét a végén már Vodiánernek írta. A cég maradt Wodianer; címei a Lipótvárosban: Sarkantyús utca szeglet 9 / Megyeház tér szeglet 9, később pedig Erzsébet tér 4; igen jó hely mindkettő. Wodianer / Vodiáner élete vége felé fiaival együtt magyar nemességet kapott (1897). A zsidó sajtó mindig számíthatott rá és a cégre mint készséges üzleti partnerre. Náluk jelent meg 1861-ben a *Magyar Izraelita*, 1869-ben az *Izraelita Néplap*, kezdetben ők adták ki az IMIT *Évkönyv*-eit. De más napilapok is megjelentek a kiadásukban (*Magyarország*, *Magyar Újság*, *Kis Újság*, *Budapest* stb.).

A cégalapító egyik fia, Wodianer Arthur (1860–1921), apja példáját követve külföldre ment a mesterséget kitanulni. Itthon apjával együtt vezette a Wodianer (Lampel) könyvkereskedő céget. Mint iskolai könyvek kiadója szerzett nevet. A cég később beolvadt a Franklin Társulatba, mely egyébként (1873 óta) a Landerer és Heckenast utódja volt. Továbbra is gondozták a zsidó folyóiratokat, többek között a *Magyar-Zsidó Szemlé*-t (1884–) és a századelő (1901) óta — a Franklin nevét csak az impresszumban feltüntetve — az IMIT *Évkönyv*-eket. A Franklin a 20. század első felében a nemzeti klasszikus irodalom legfőbb kiadója volt. Székhelyük a Belvárosban: Egyetem utca 4, ma: V., Károlyi Mihály utca — Reáltanoda utca sarok. A Franklin irodalmi vezetője 1909 óta Schöpflin Aladár (1872–1950) volt, a *Nyugat* nagy nemzedékének nagy kritikusa; a második világháború idején a legnehezebb körülmények között is kiállt az igazi irodalom mellett, és tőle telhetően segített a zsidó származásuk miatt megbélyegzett íróknak.

Újabb időkben a család tulajdonában volt a Wodianer-ház (VII., Városligeti fasor 45) (tervezte Vidor Emil, 1907).

Rózsavölgyi Márk

(1787–1848)

A zsidó kereskedő családból származó Rosenthal Márk (Márkus) Mordecháj 1789-ben született Balassagyarmaton. Ő volt a magyar verbunkos zene utolsó jeles képviselője. Művészi pályafutása Prágában indult, hegedülni magasabb szinten itt tanult. Szépirással kereste meg a pénzt, ami a hegedűleckékre kellett. Első sikereit hangszeres szólistaként aratta, de még Pestre is mint kereskedelmi ügynök került (1806). Csakhamar feltűnt mint hegedűs és mint zeneszerző is (1808). „Hatvágás” című darabját később — a siker jele — a híres cigányprímásnak, Bihari Jánosnak (1764–1827) tulajdonították. Biharival csak ez után találkozott, a Károlyi–Trattner-házban (Úri utca, ma: V., Petőfi Sándor utca) lévő

100. Rózsavölgyi Márk.
Barabás Miklós
lithográfája, 1844

völgyinek, de nevét hivatalosan csak 1846-ban magyarosíthatta. 1825-ben Pozsonyban az országgyűlés idején, 1827-ben Miskolcon a főispán beiktatásakor rendezett bálon aratott nagy sikert „magyar stylusú”, a betyárdalok modorában vagy magyar témákra írt verbunkos zenéjével. Csárdás, palotás voltak a fő műfajai, a körtáncok muzsikája, de a társalgó is. Ő alakította ki a palotás utóbb klasszikussá vált szerkezetét. 1831-ben költözött véglegesen Pestre. Igaz, amikor letelepedési engedélyért folyamodott a városhoz, s kérelméhez bírta a zsidó község támogatását is (1933), Pest némi halogatás után végül megtagadta az engedélyt. Játszott Pesten is, „a zsidó cigány”, de csakis a Nemzeti Kör (Casino) estélyein, még a régi helyén, a Rak-piac vagy Kirakodó téren, Hild József egykori, a második világháborúban elpusztult palotájának (Kereskedők háza, később: Lloyd-palota) I. emeletén. Egyik utolsó fellépése alkalmából (1846) is úgy emlegették, hogy az öreg Rózsavölgyi Márk cigányzenész társulata. Csárdásait is a Kör adta ki; ő lett a legjobb — és több mint kétszáz művel a legtermékenyebb — magyar csárdáskomponista.

A Pesti Magyar Színház (Nemzeti Színház) szerződtette, nyomban az első őszen az után, hogy a Hatvani kapu közelében, a Kerepesi (ma: Rákóczi) út elején, a Grassalkovich Antal herceg által Nemzeti Játsszóház céljára adományozott telken, első, Zitterbarth Mátyás tervezte, klasszicista épületében állandó otthonra talált (1837). A Nemzeti megnyitó előadásán (1837. augusztus 22) Rózsavölgyinek két darabját is játszották. A színlap szerint: „... s elő fog adatni «Nemzeti örömhangok a pesti magyar színház megnyitásának emlékére»

„Vörös ökör” vendéglő udvarán: Bihari, aki ott játszott, meghallotta a ház előtt éppen szerenádot adó Rosenthal hegedűjének hangját, kirohant az utcára, és — nem vetélytársak lettek, hanem barátok, magyar nótákat tanultak egymástól.

„Mordchele” Rosenthal sokáig inkább csak cigánybandák szólistája volt, ennek már — „Izsák” és „a toponári zsidók” mutatják Csokonai Vitéz Mihálynál („Dorotya”, 1803) — volt hagyománya Magyarországon. Utóbb az Aranykéz utcában, a Német színházban játszó magyar társulat zenekarának lett első hegedűse. 1814-től kezdődően Baján, Pécsen, Fehérvárott, Veszprémben is színházaknál működött. Hívták mindenová. 1817-ben bizonyos Csóri nevű cigányprímás az ő dallamaival aratott sikert a füredi bálokon. 1824-ben, már híres művész volt, részt vett (Balaton-)Almá-diban egy zenei találkozón. Sebestyén Gábor, a Veszprém megyei ügyész és neves polihisztor ekkor nevezte el Rózsa-

szerzé Rózsavölgyi. Az előjáték* és Belizár** között egy magyar tánc leszen, betanítva Szöllősy úrtól, muzsikája Rózsavölgyitől.”

„Hogy nemcsak a cigányból, de a zsidóból is válhatik jeles magyar muzsikus, azt többek közt a mi jó öreg Rózsavölgyink, a mi szintén keleti fajból származott kedves Márkus bácsink bizonyítá be leginkább. És ő mint híres magyar zeneköltő és -játészó németes Rosenthal nevét megmagyarítá, de hitvallását nem tagadá meg soha.”

(Vahot Imre, *Emlékiratai*, 1881)

Rózsavölgyi divatos zenéje tartós sikert hozott számára a nemzeti ébredést a kultúra minden ágában eszménnyé tevő magyar társadalomban. Amikor egyik szerzeményét, „Honfihűség”, Egressy Béni plagizálta, a kritikusok Rózsavölgyi mellé álltak. Zsidó tárgyban is szerzett nemzeti zenét, például, Heilprin Mihály (1823–1888) lengyel földről Miskolcra áttelepült rabbi „Zsidó kördal” című, Vörösmarty Mihály „Fóti dal”-ának formájában írt költeményére; „a szép zenét az Izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő egyletnek” ajánlotta (1846).

Rózsavölgyi művészetének nagy csodálója és neki magának jó barátja volt Petőfi Sándor, aki játékát — ebben az időben játszott a „Pilvax”-ban is —

* Vörösmarty Mihály, „Árpád ébredése”.

** Eduard von Schenk (1788–1841) „Belisar” című darabja (1826), amelyet a színház, Kis János (1770–1846) fordításában, e napon játszott.

101. „A Nemzeti Színház Pesten”, Rudolf Alt rajza, 1845

cikkben ünnepelte a *Magyar Divatlap*-ban (1844), és a zeneszerző halálakor — gyogyíthatatlan rák vitte el — elhíresült búcsúztató verset írt.

„Vén muzsikus, mit vétettem én neked,
Hogy mindig csak szomorítasz engemet?
Keseregtem, mikor szólt a hegedűd,
Hejh, nem szól már, s ez nekem még keserűbb,
Ez nekem még keserűbb!

Ébredj föl, vén muzsikus, vén barátom,
Hadd búsuljunk, lelkesedjünk nótádon,
Olyan istenigazában tudtad te,
Hogy hol fekszik a magyarnak a szíve,
A magyarnak a szíve.”

(Petőfi, „Rózsavölgyi halálára”, 1848)

Rózsavölgyi sírja ma a X., Kozma utcai temetőben.

A Rózsavölgyi és Tsa. zeneműkiadó vállalatot valamikor 1850 k. alapította a zeneszerző fia, Rózsavölgyi Gyula, és Grinzweil Norbert. Később a változó tulajdonosok folyamatosan megtartották ezt a nevet. A cég 1858-ban megvette Wagner József zenei kiadóját, mely korábban — más magyar zeneszerzők mellett — Rózsavölgyit is kiadta. A 19. század második felében a Rózsavölgyi és Tsa. Magyarország legnagyobb zeneműkiadója lett, többek között Liszt Ferenc, Erkel Ferenc, Mosonyi Mihály és mások munkáinak hivatalos kiadója, bemutató hangversenyek rendezője (Liszt, „Esztergomi mise”, „Koronázási mise”, „Szent Erzsébet legenda”). Új tulajdonosok mellett az 1910-es években Bartók Béla,

Kodály Zoltán, Dohnányi Ernő, Weiner Leó, Lajtha László kiadója. Az 1920-as években a cég alapította meg a Budapesti Hangverseny Zenekart, és jelentős hangversenyeket szervezett, 1930-tól pedig a könyv- és kottakiadásban is az elsők közé került. A Rózsavölgyi Zeneműbolt (V., Szervita tér 5) rendkívül gazdag választéka miatt ma is méltán nagy hazai és nemzetközi hírnévnek örvend. Az épületet, amelynek nagyobbik része bérház, Lajta Béla tervezte (1911), mázastégla homlokzatán erősen geometrizált magyaros népi díszítés; eredeti belső berendezése Kozma Lajos munkája (1912).

102. Rózsavölgyi Márk
egykori síremléke
a Váci úti régi zsidó
temetőben.
Pörge Gergely rajza,
1908

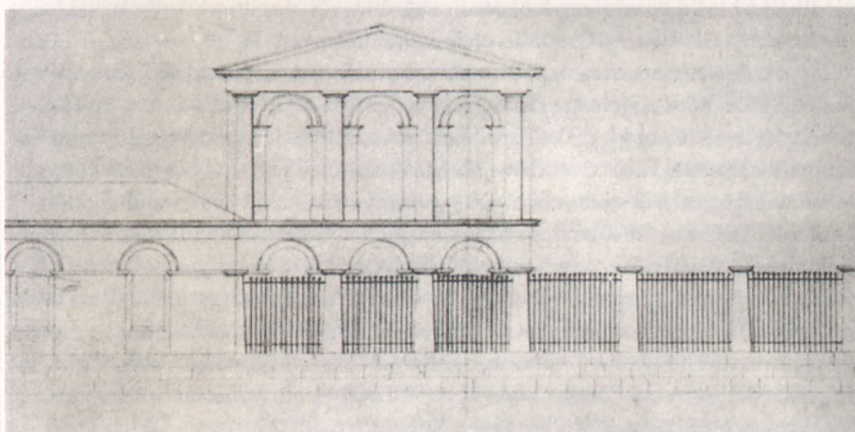
Freund Mór

VII., Király utca 15: A Király utca — Fekete sas / Holló utca sarkán álló nagy, módos bérház I. emeletén lakott az 1848/49. évi szabadságharc után Freund Mór gabona- és lisztkereskedő, a pesti Gabonacsarnok (a Lloyd-palota földszintjén) egyik alapítója. A szabadságharc idején Pakson a hadsereg lisztszállítója volt, s persze, tönkrement. Később Pestre költözött. Itt liszt-üzletet nyitott nagyban és kicsinyben, kis ügyletekből is meggazdagodott. Amikor a Dohány utcai zsinagóga felépült, ő volt az egyik legelső imaszék-bérlő. Később a Lipótvárosba költözött, közelebb a Gabonacsarnokhoz. Az ő egyik fia volt Freund Vilmos építész.

Freund példája is mutatja, hogy a polgári társadalomba való beilleszkedés, a társadalmi mobilitás, sokaknál együtt járt az eredeti lakóhely elhagyásával, a térbeli mobilitással. Az igazán vagyonosak előbb-utóbb kitortek a területi szegregációból: elköltöztek a nagypolgárság lakó- és üzleti negyedébe, a Lipótvárosba, az arisztokratikus Sugár / Andrássy útra. De a zsidóság zöme mégiscsak megmaradt a Király utca környékének utcáiban, s ez a városnegyed maradt továbbra is a pesti zsidó társadalom központja.

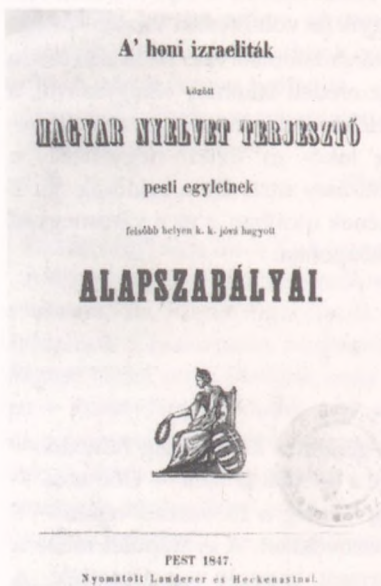
(7) Pesti Reformegylet

A Király utcához délkeletről csatlakozó — egészen a Dob utcáig húzódó — homokos, terméketlen földdarabon (Király utca — Akácfa utca — Dob utca — Gyár utca / Liszt Ferenc tér) alapították meg — még a 18. század végén — a Valero fivérek, István és Tamás, híres selyemszövőjüket. A gyárépület melletti területen eperfákat ültettek, a selyemhernyót maguk tenyésztették. A gyárépületet id. Zitterbarth Mátyás tervezte, kibővítését, oldalszárnyakkal, előkerttel, Hild József irányította (1824). Amikor aztán a gyár a régi épületeket már kinőtte, és a Király utca felső részén a telekárak amúgy is megdrágultak, az akkori tulajdonos, Valero Antal áttelepítette a céget a Lipótvárosba, magát a gyárépületet eladta, és a viszonylag nagy üres telket parcelláztatta. Ez a telek aztán gyorsan beépült.

103. A Valero-ház a Király utcában. Hild József terve, 1824

104. A honi izraeliták
között magyar nyelvet
terjesztő
pesti Egyletnek
Alapszabályai, 1847

Itt, a (Belső-) Király utcához képest akkor még külvárosinak számító városrészben (Kürt utca), a Valero-udvar „olasz stílusban tetszetősen kialakított” klasszicista épületében (*Feldmanns Wegweiser*, Pesth, 1859), a nagyobb területű, fás, színes virágágyakkal díszített előkert vagy díszudvar mögött működött 1848 és 1852 között Einhorn Ignác (később: Horn Ede) (1825–1875) radikálisan modern zsidó hitközsége, amely a március 15-iki forradalom hatása alatt alakult meg (1848. július 8).

A Valero-háznak már volt némi zsidó múltja. Az előző évben (1847), „az általános ínség uralkodásakor”, a zsidó község a korábbi gyárépületben „Izr.

önkéntes dolgozóház”-at rendezett be, azon célból, hogy „éptestű szűkölködők munkával szerezhessék élelmöket.” Szőr- és gyapjútépés, gyapjűzsákok varrása adott munkát mintegy száz embernek. A jövedelemből fenntartottak még egy női kézi munkaiskolát is, szegény leányok számára.

Ekkor már volt némi múltja a reform-gyülekezetnek is, mégpedig Budán, ahol a zsidó ifjúság kezdeményezésére, Schwab Löw főrabbi előzetes hozzájárulásával, már két évvel korábban (1846. május 17) megalakult a Chevrat Tiferet Ha-Dat (*hevrat tiferet ha-dát*, 'a vallás dicsőségét előmozdító) egylet'), mely azt tűzte ki céljául, hogy „a korhoz illő istentiszteletet (*zeitgemässer Gottesdienst*) megalapítsa Budán.” Az előljáróság mindjárt más-

nap tudomásul vette az új *hevra* megalakulását, és a község iskolájának imahelyiségét jelölte ki számukra istentiszteleti helyül. Amikor azonban az Egylet egész évre ki akarta venni ezt a helyiséget, az előljáróság elzárkozott ettől, és az engedélyt csak az őszi nagyünnepek idejére adta meg. Mégis, Einhorn Ignác, a rabbinak készülő fiatalember, 1846 őszétől kezdve rendszeresen — kéthetente — prédikált a budai ifjúsági egylet istentiszteletein, sőt, éppen a község felkérésére, alkalmanként a budaiak Öntőház utcai imaházában is.

A gyökeres szertartási reform eszméi — csak Pesten is — még mélyebbre nyúlnak. Az 1839/40. évi országgyűlés, mely az 1840: XXIX. tc.-t elfogadta, kívánatosnak tartotta azt is, hogy a zsidó vallási szertartásokban bizonyos mozzanatokat megváltoztassanak. Zsidó részről e kívánságok közül leginkább a magyar nyelvhasználat látszott elfogadhatónak. A pesti egyetem zsidó orvostanhallgatóinak kezdeményezésére (1843) megalakult a Magyarító Egylet, teljes nevén: A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet (1844. május 8). Elnöke a Zsidó kórház akkori igazgatója volt, Jakobovics Fülöp, s támogatta őket R. Schwab is. Több mint négyszáz tagja volt az Egyletnek; előadásokat tartottak, könyvtárat, olvasótermet rendeztek be. Einhorn Ignác volt a könyvtárosuk. Az Egylet székhelye kezdetben a „Jó Pásztor”-ház volt (VII., Király utca 21), melyet Pollack Mihály épített (1833), majd átköltöztek a Két sas (ma: V., Sas) utca 12-be, az akkor

még csak kétemeletes Páris-házba, melyet Düttrich József építtet (1819), az I. emeletre; mindkét helyen bérelt helyiségbe. Felhívást adtak ki (1845):

„A magyar nyelv ismerete e hon bármely lakosának elkerülhetetlenül szükséges. (...) Miután pedig a honi nyelv már a társadalmi életben is minden más nyelvet háttérbe szorítani kezdte, azok, akik ezt nem tudják, irántai hanyagságukat vagy közönyösségüket elég drágán, t. i. minden míveltebb társalgási élvezetrőli lemondás által lakolni kényszerülnek.”

Szerették volna, ha szombatonként „az isteni tisztelet alkalmával időnként magyar egyházi szónoklatok” is lennének. A község vezetősége ez irányú beadványukat német nyelvű válaszában (1847. október 31) jóváhagyólag tudomásul vette, egyéb reformokról azonban hallani sem akart. Mégsem kerülhetett sor magyar *drósera* az Orczy-házban, még az udvari iskolaépületben sem.

Az 1848. március 15-iki forradalom után Einhorn és barátai — lipótvárosi nagykereskedők, polgárok —, most már Pesten, Magyar Izraelita Középponti Reformegylet elnevezéssel vallási szervezetet alakítottak, szeptember 27-én — *rös ha-sána* előestéjén — felavatták és vasárnaponkénti (!) szertartásaik céljára október 1-től állandó bérletként kivették a selyemszövő akkor már régóta üresen álló helyiségeit. Társulatuk, s egyáltalán, a zsidó község számukra nem zárt és autonom szervezetet jelentett, hanem „cultus-elöljáróság”-ot, valóban hitközséget. A szertartásban mellőztek szinte minden jellegzetesen zsidó elemet, sófártól az imakendőig, a sátot, a *szukkot*-csokor négyfajta növényét, mellőzték a körülméletést (a Reformegyletbe tartozó családokban a négy év alatt összesen 70–80 gyermek született), az elsőszülött kiváltását, mellőzték a szombatot, elhagyták az ünnepek előző esti kezdetét, az ünnepek második napját is, megszüntették a templomban a padok bérbeadását, a szertartás során a Tórát, a héber felolvasás után, németre vagy magyarra fordították. Stb. Mindez a szélsőséges németországi kultuszreform szellemében történt, de néhány ponton talán még messzebb menve el, mint Abraham Geiger (1810–1874) és a német reform-zsidóság programja. Polgári törekvéseiket jelzi Einhorn nyomban 1848 áprilisában megindított, bár csak rövidéletű hetilapja, a *Der ungarische Israelit*, és — még korábban — az *Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szököévre*, melynek kiadásában

105. Einhorn Ignác (Horn Ede) arcképe. Borsos József festménye

106. Horn Ede emléktáblája szülőházán (Vágújhely). Sámuel Kornél munkája, 1912

107. David Einhorn
arcképe,
Pest, 1852

sú nőt vett el, fiát a zsidó, leányát a katolikus vallásban nevelte. Képzettséget, sőt, tekintélyt szerzett a közgazdaságtan terén, a pénzügyekben és kereskedelmi jogban. Évekkel az osztrák–magyar kiegyezés (1867) után visszatért Magyarországra, már mint Horn Ede (1869), de most már csak politikai szerepben: országgyűlési képviselő lett, s 1875-ben államtitkár lett a kereskedelmi minisztériumban, az első zsidó vallású kormányhivatalnok. Röviddel ez után meghalt.

Sírja a VIII., Salgótarjáni utcai temetőben, a feliratban neve mellett rangja is: „m. kir. államtitkár”. Egy időben, még a második világháború előtt, a Terézvárosban a jelenlegi VI., Weiner Leó utca neve Horn Ede utca volt; még korábban, a századfordulón: Dávid utca.

A reform, persze, nem tudott meggyökeresedni. Pontosabban: nem engedték; a vallási modernizmus Einhorn által kívánatosnak tartott mértékét sokallta még a haladó párt is. Schwab Löw röpiratban támadta Einhorn programját. „Vallási felforgatás” — mondta róla később történetírójuk, Bernstein Béla (1868 — meghalt: Auschwitz, 1944).

A pesti Reformegylet rabbijaként Einhorn utódja, a csak névrokon David Einhorn (1809–1879) csupán igen rövid ideig maradhatott a városban. Székfoglaló beszédét 1852 januárjában tartotta a Valero-udvari zsinagógában. Tömegek hallgatták. (Ezen a beszédén kívül még két pesti hitszónoklatának szövege maradt fenn: Amerikában adták ki, évtizedekkel később, a hagyatékából.) Einhornnak már korábbi szerepléséből tudni lehetett, hogy vallási felfogásában közel áll Geiger nézeteihez. Például, fölösleges archaizmusnak tartotta a körül-

(1848) mint a Magyarító Egylet egyik vezetője szintén részt vett. (Az *Évkönyv* kiadója a honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet volt, nyomta Landerer és Heckenast.) A *Naptár* közölte Chorin Áron arcképet és életrajzát is: őt látták a vallási reformok kezdeményezőjének Magyarországon. Vallási törekvéseikről, melyeket Einhorn egy külön füzetben vázolt (*Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenthum*, Pest, 1848), fél évszázaddal később Büchler Sándor ezt írta: „A zsidó vallás feladatának leírása oly vonzó, gyönyörű, hogy díszére válnék bármely zsidó hittankönyvnek.”

Maga Einhorn az 1848/49. évi szabadságharc idején igen sokat szerepelt, mint tábori rabbi rangja szerint kapitány (százados) volt, s végig — Komárom feladásáig (1849. október 3) — kitartott a harcoló sereg mellett, ezért külföldre kellett menekülnie. Brüsszelben megnősült, r. kath. vallá-

metélést: aki zsidónak született, a *circumcisio* nélkül is az marad. Csakhamar maga R. Schwab intézett beadványt Einhorn ellen a Helytartósághoz, s utóbbi a szervezetet mint meg nem engedett szektát feloszlatta (1852. október 25).

A hirtelen betiltás után R. David Einhorn kivándorolt Amerikába. Itteni állomáshelyei: Baltimore, a *Har Sinai* zsinagóga, rövid ideig Philadelphia, majd New York, az *Adas Jeshurun* (14 Eldridge Street), a Manhattan Bridge közvetlen közelében, a későbbi *Beth El* zsinagóga egyik elődje. Első amerikai hitközségében is támadtak bizonyos nehézségei, mert határozottan ellenezte a rabszolga-tartást. Einhorn az amerikai zsidó vallási reform-mozgalmak egyik kezdeményezője volt. Héber–német imakönyve (*Olat ha-tamid*, Baltimore, 1856–1858) a későbbi amerikai reform-imakönyvek mintája lett. Szerepe volt a legelső amerikai rabbiképző létrehozatalában (1865); a New York-i *Maimonides College* hamar megszűnt, de később mégiscsak felállítottak egy hasonló Szemináriumot, ez a *Hebrew Union College*, híres reform rabbiképző és egyetem (Cincinnati, Ohio). Einhorn már Pestre jövetele előtt a leghíresebb szónokok közé számított; Amerikában vallási géniusznak nevezték. Szertartási változtatásaiban az a meggyőződés vezette, hogy az istentiszteletben és imában hazugság nem hangozhat el, márpedig ami a régi szövegekben elavult, az most már hazugság, ezért el kell hagyni, hogy a helyére igazabb szöveg kerülhessen.

Nem kétséges, hogy Einhorn Pestről — mint elődjét is — politika üldözte el: a radikális vallási reformokat a szabadságharc után könnyen azonosnak lehetett látni a politikai radikalizmussal, s az ilyesmit rossz szemmel nézték mind a zsidó község vezetői, mind az osztrák hatóságok. Az 1850-es évek elején még a derék Schwab Löw vagy Arszlán rabbi — aki pedig a magyar Függetlenségi nyilatkozat alkalmából a Pest városi hatóság rendeletére tartott istentisztelete (1849. május 27) és beszédének több ezer példányban kinyomtatása miatt, a vizsgálati fogságon felül, 1849. augusztus 17 után hat héten át államfogoly volt az Újépületben (*Neugebäude*) —, még a pesti község rabbija is alkalmasint együttműködött az osztrák hatóságokkal, br. Alexander von Bach (1813–1893) birodalmi belügyminiszter pesti hivatalnokaival, magyarul: feljelentette Einhorn, csakhogy megóvja a pesti zsidóságot „a rendetlen szektákra való forgácsolásnak” veszedelmétől.

(8) Az Orczy-ház előtt, 1848-ban

A Király utca volt, melleleg, a fő színtere 1848-ban a pesti zsidók elleni atrocitásoknak is. Április 19-én, *peszah* második napján, mely az askenázi zsidóságban mindig ünnep volt, a Belvárosban, a Városháza előtt magukat „magyar hazafiak”-nak nevező társaság tüntetett a zsidók ellen. Már napok óta folyt az uszítás ellenük, egy szónok fölheccele a tömeget, hogy a lakbérek azért magasak, mert a zsidók nagy számban települtek be Pestre, a céhek tanácskozásán és egyéb gyűléseken követelték a zsidók elbocsátását a nemzetőrségből, de az 1840 után — úgymond, „jogtalanul” — megtelepedett zsidóknak a városból való kiűzését is.

Aznap a heves tüntetés átcsapott a zsidónegyedbe. A Király utca elején összeverődött tömeg megtámadta Löwinger Adolf volt cs. hadnagyot, most már az egyetemi egyenlőségi zászlóalj tagját, aki az Orczy-ház előtt őrködött, hogy a

zsidók ellen fölhergelt utcai népség meg ne rohanja a Király utcai boltokat. Híre terjedt, alaptalanul, hogy a zsidók a Király utcában kövel dobálják az arra járókat, s forró olajat öntenek rájuk. A felbujtott tömegben az egyenruhás hadnagy megpróbált rendet teremteni, mire ütlegelni kezdték, földre teperték, és csak a gyorsan közbeavatkozó katonaság tudta kimenteni a tömegből.

Másnap zsidóverés kezdődött a Király utca elején, a tömeg válogatás nélkül ütötte, akit a keze közé kapott, nőket is. Sokan menekültek a szénapiac (*Heuplatz* vagy Széna tér, ma: Kálvin tér) felé, sokaknak nyújtott menedéket a szinte még új kálvinista (református) templom, melynek kapujában Török Pál (1808–1883) lelkész, a későbbi püspök, kivont karddal állta útját a csőcseléknek. (Török már korábban is védelmébe vette a zsidókat, szóban, írásban egyaránt: erényeik, mondta, „a polgári rendszernek kívánatos, biztos egybefoglalói, a jóllétnek sükeres eszközei s gyámolai”, 1839.)

Végül csak gr. Batthyány Lajos miniszterelnök (1806–1849) személyes fellépése, illetve főként erélyes intézkedései akadályozták meg azt, hogy az összeütközések általános politikai válsággá fajuljanak. Batthyány maga is beszédet mondott a tömeg előtt, a rend fenntartására katonaságot vezényelt ki, javaslatokat terjesztett a *ministerium* elé a helyzet megoldására; egyszersmind azonban eleget tett a Pest városi tanács ez ügyben kiküldött választmánya jelentésének (április 27), amely határozottan kijelenti, hogy „az izraelitákat a nemzetőrségi, habár nemes, de mégis terhes kötelességeket magába foglaló szolgálatokra kötelezetteknek nem véli.” A zsidók polgári és politikai jogokban részesítését a jelentés „ekkorig makacsul követett separatisticus elveik és életmódjuk” miatt nem tartja üdvösnek. Mindenesetre, a csend és rendre ügyelő választmány elnöke azonnal megtiltotta a pesti háztulajdonosoknak és szálláskiadóknak lakhatási engedéllyel nem rendelkező izraeliták befogadását.

A zsidók a miniszterelnök rendeletére önként visszaléptek a nemzetőrségi szolgálatból, zászlóaljuk, amelynek a börtönből március 15-én a forradalmi ifjúság által kiszabadított és vállra emelt Táncsics Mihály (1799–1884) volt a vezére, feloszlott.

Szeptemberben, a horvát támadás után, a nemzetőrségbe újra befogadják, már hívni is fogják a zsidókat.

Petőfi Sándor (1823–1849) megjegyzése a zsidóellenes feszültségről, naplójában, már egy hónappal korábról, a hasonló pozsonyi zavargások alkalmából (március 20, 1848):

„Az egyetértés, mely eddig kivétel nélkül uralkodott a fővárosban, bomlani kezd. Német polgárok, bevádollak benneteket a nemzet és az utókor előtt, hogy azt ti bontottátok föl! (...) Ők nyilatkoztak először, hogy a nemzetőrségbe magok közé zsidót nem vesznek, és így ők dobtak először sarat március 15-kének szűz tiszta zászlajára! (...) De a legszomorúbb az, hogy nincs olyan gyalázatos ügy, melynek pártfogói, apostolai ne támadnának. Ezen égbekiáltólag igazságtalan zsidóüldözésnek apostola lett néhány zugprokátor, kik most szeltire prédikálnak a zsidók ellen, s aki az igazság mellett szót emel, arra e megvetendő hamis proféták elég szemtelenek azt kiáltani, hogy a zsidók által meg vannak vesztegetve. A nyomorúk! nem tudják, vagy nem akarják hinni, hogy önáluk becsületesebb emberek is vannak...”

108. Tyroler J. acél-
és rézmetsző
reklámlapja

Voltak előzményei a zajos eseményeknek. A pesti polgárság már mindjárt március 15 szabadságünnepé után a zsidók ellen fordult. A feszültség a nemzetőrök körül támadt. A forradalom másnapján megalakult nemzetőrségbe a pesti zsidók közül is sokan beléptek; hiszen a szabadság mellett voltak ők is. De sok pesti polgár félni kezdett: a zsidók mindjárt egyenjogúságot is akarnak majd. Egy ismeretlen nevű miskolci kereskedő, aki bizonyára a József napi vásárra jött Pestre, ezeket írta meg haza, sietve, német nyelvű levélben, a városi izr. iskola igazgatójának (1848. március 17):

„Midőn az itteni polgárok már azt hitték, hogy Pesten a nyugalmat semmi sem fenyegeti, némelyek azt kívánták, hogy a zsidók váljanak ki a nemzetőrségből (*Nationalgarde*), és felléptek az izraeliták egyenlősége ellen. A diákok tudomást szereztek erről, és összegyűltek. Felhívták az izraelitákat, hogy viselkedjenek bátran, és tegyenek meg mindent, hogy győzzenek. (...) Néhányan a polgárok közül a Talmudban és a szertartásokban akartak érveket találni, egyedül Klauzál lépett fel velük szemben, azzal, hogy ne akarjanak hatalat fogni kiszáradt tóban, ha nem tetszik nekik a Biblia és a Talmud, ne vegyék meg maguknak, s ne olvassák. (...) Kunewalder a magisztrátus kezébe tette le hivatalát, azzal a megjegyzéssel, hogy mostantól fogva mindannyian egy közösséget alkotunk. Ez örömmujongásban és «Éljen!» kiáltásokkal (*mit Ellyenruf*) elfogadtatott. Kunewalder holnap a küdöttséggel Pozsonyba megy.”

Kossuth Lajos felirati beszédét, melynek némi szerepe volt a bécsi forradalom kirobbanásában, egy magyar zsidó, Kálozdi (Kaufmann) Mór fordította németre, s egy másik, Goldner Miksa vitte a gyűlésező bécsi tömeg elé. (Goldner később orvos főhadnagy lett a nemzetőrségben.) Pesten, március 15-én, míg a Hatvani (ma: V., Kossuth Lajos) utca 3-ban, a Landerer és Heckenast nyomda rö-

Nem emlékszem továbbá hogy, védelmi
barunk egész tartama alatt - valaha -
adár hivatalos jelentést, akár privát
tudósítást vettem volna olyat, mely
szerint bármely fegyveremű csapat
hoz tartozott zsidóhonvéd lövészgyalag,
al- vagy förtiszták kisebb mértékben
felettél volna meg honvéd" közeles a
ségióket mint akkor melyek más valc
lása bajtársul.

Igaz, hogy 1848-ban Eilenné pont
felül egyszerre támadtatván meg:
legnagyobb gondunk is nagyobb volt
annál, hogy azt firték: "szél":
korábban vejon é- és melyeknek,
a római pápánál, Calvinnál,
Luthernél avagy Moses támas
szerint ismádjá-e a kóris Egy ma
gyar Tízent, abinél nevelen, alic
ben bíva fegyvert ragadtunk
mindnyájan. -

Kiváló tisztelettel

Uraságomnak

köszönettel

Görgei Artúr

tönzéssel lefoglalt sajtóján a „12 pont”
röpiratát nyomtatták, a kint várakozó
tömeg előtt beszédet mondott „egy iz-
raelita vallású fiatal orvos” is, a részt-
vevő és krónikás Jókai Mór szerint bi-
zonyos Kauders, későbbi nevén: br.
tolcsvai Korányi Frigyes (1828–1913)
egyetemi tanár, a híres belgyógyász.

Pár nap múlva (március 17) Pesten a
magyarországi és erdélyhoni zsidók
„kezelő választmánya” kiáltványban
adta tudtára mindenkinek:

„Mind a bátor izraelita tanuló ifjú-
ság, mind a városok egyéb izraelita
lakosai első pillanattól fogva egybe-
forradtak az összes népességgel; (...)
ők magyarok, és nem zsidók mint
külön nemzetbeliek, mert ők, és mi
mindnyájan, csak akkor leszünk kü-
lön vallásfelekezet gyanánt tekin-
tendők, midőn imaházainkban kö-
szönetünket és legbelsőbb hálánkat
intézzük a Mindenhatóhoz, a hazára
és reánk is árasztott kegyelmeért; de
az élet minden egyéb viszonyaiban
minden elkülönzésnek úgy politi-
kai, polgári, mint társaséleti tekin-
tetben meg kell szűnni, és mi csak
honfiak, csak magyarok vagyunk,
miután már hazánk már minket is
kebelébe fogad és egyéb lakosaival
egyenlősit.”

109. Görgei (Görgei)
Arthur levele
az 1848/49. évi
függetlenségi háború
zsidó katonáiról

Több zsidót, köztük Kunewalder Jónást, akkor — még — a pesti zsidó község
elnökét, beválasztották a Közbátorsági választmányba is.

Röviddel ez után Kossuth mégis meghátrált az országgyűlésben; nyilván a po-
zsonyi események hatása alatt: „Az előítélet megvan, s annak vakságával (...) iste-
nek is hiába küzdenek.” Az 1847/48. évi országgyűlés április 11-én feloszlott, anél-
kül, hogy a zsidókat a haza kebelébe fogadta volna.

Vörösmarty Mihály (Pest, máj. 13, 1848):

„Nem lehet keserűbb gúny a hirdetett egyenlőség és testvériség ellen, mint
azon gyűlölet és düh, mely a zsidó nép ellen világszerte, s talán legvadabban
honunkban nyilatkozik. A szabadság első tiszta napjai után, melyekben az
emberi érzelmek legnemesebb gyöngyei pezsgettek fel, mozgásba jött a salak,

hogy ál követeléseivel a jogok eszméjének napvilágát homályba borítsa. (...) Az egyenlőség nevében legelőször is a zsidókat döngetni s fosztogatni kezdték. (...) Maga a hatalom, nagyobb teendői lévén, kényszerült egy időre hódolni e gyűlöletnek, s a mindenben szabadelvű országgyűlés, bekövetkezhető zavaroktól félve, bizonytalan kézzel tette meg e tárgyban intézkedéseit."

Einhorn Ignác [1848. április 10]:

„Keresztény polgártársaink szabadságért hevülnek; és a fellobogó lángban — új bilincseket kovácsolnak a zsidó számára! Magasan lobogtatják az egyenlőség zászlaját, és fődözete alatt gyülekezeteket tartanak, hogy a zsidót újra a ghejtóba zárják. Egység és testvérülésért forgatják a megszentelt kardot; és ezen szent karddal elállják a zsidó előtt az utat, hogy a szabadság paradicsomába lépjen."

A forradalmi kormány ellen föllázadó nemzetiségek is ellene fordultak a zsidóknak. Zentán 1848 kora nyarán a szerbek a zsidó község nagyobb részével együtt lemészárolták Móse Minc fiát, Münz Jakabot. Pest város tanácsa pedig egy határozatban megfosztotta a zsidó községet helyhatósági jogaitól („kötelezőleges adó" kivetése stb.), és csak a „vallásos község" státust engedélyezte számára (1848. december 21).

A függetlenségi háborúban a zsidók nagy számban vettek részt mind Pestről, mind az ország egyéb városaiból, sokan kitüntették magukat. A Honvédelmi Bizottmány önálló magyar bankjegyei, az 1848. október 15-én kibocsátott Kossuth-bankók rajzolója Tyroler (Tyróler) József (1822–1854) volt, nyomdásza pedig, a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál, és még 1849 tavaszán Debrecenben is, Wodianer Fülöp. (Tyroler nemcsak pénzt raj-

110. Deák Ferenc arcképe. Tyroler József acélmetszete, 1848

111. Az 1848/49. évi szabadságharc zsidó katonáinak síremléke

zolt a szabadság szolgálatában: mindjárt 1848 áprilisában acélba metszette Kosuth Lajos és Batthyány Lajos képmását, Deák Ferencet, Barabás Miklósnak Petőfi Sándorról készített rajzát is.) Májusban, Kossuth felhívására, pesti zsidók lestedték még a zsinagógákban őrzött Tóra-tekercekről is a díszeket, s összesen 856 lat, azaz 15 kiló ezüstöt, a Chevra Kadisa pedig további 1193 lat, azaz több mint 20 kiló ezüstöt ajánlott fel a haza oltárán; mindez, természetesen, a budai és óbudai községek adománya nélkül. Az újság azt írta (*Életképek*, 1848. május 28), hogy Wodianer (Mór) egymaga másfél mázsa (85 kiló) ezüstöt adott át a hazának. Ősz elején — mesélni nagyon tudó írónál olvassuk — egy pesti zsidó lókereskedő, Brachfeld Arnold, négy nap alatt, úgymond, egy egész huszárezred alá összeszedte és a Károly-kaszárnya udvarába hozta a háttaslovakat, összesen kilencszázat (Eötvös Károly, „Amit nem tud a történetírás”, 1901).

Beadvány a magyar országgyűléshez (1848. július 24):

„Mi ügyünknek igazságos volta érzetében reméljük, hogy önöket is irányunkban az igazság vezérlendí, az igazság, mely nem kegyelmet, nem félszeg rendeleteket, nem jogokat s engedményeket, hanem jogegyenlőséget osztogat minden lakosra nézve, különbség nélkül.”

A Magyarországon élő zsidók törvényi helyzetének rendezésére hamarabb szánta el magát a Habsburg-ház, még ha politikai taktika vezette is, mint a magyar törvényhozás: Ferenc József Olmützben kihirdetett alkotmánya (1849. március 4) kimondta a zsidók teljes egyenjogúságát. A magyar nemzetgyűlés már csak a legutolsó ülésnapján hozta meg az emancipációs törvényt (1849. július 29). A Szegeden, Szemere Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter által előterjesztett törvény kimondta, hogy „a magyar álladalom határain belől született vagy törvényesen megtelepedett mózesvallású lakos mindazon politikai s polgári jogokkal bír, melyekkel annak bármely hitű lakosai bírnak.” Aznap éppen *tisa be-áv* volt, a jeruzsálemi Templom pusztulásának gyászünnepe. A törvény már hiábavaló volt; arra sem maradt idő, hogy hatályba lépjen.

Szemere Bertalan (*Emlékiratai*, 1853/54):

„A zsidók, e száműzött népe a kereszténységnek s az egész világnak, szinte tömegestül az emberi jogok védőinek sorába állottak. Pedig az új közzabadságban csak e nép nem részesült, és így ő oly alkotmányért vívott, melynek áldásai rá ki nem terjesztettek. Az emancipatio csak 1849, Júliusban mondatott ki, midőn már minden veszve vala, tehát az nem az ösztön s inger volt részt venni a harcban, az elismerése s jutalma volt a már megszerzett érdemeknek.”

Talán nem véletlen, hogy a magyarországi zsidók kivándorlása Amerikába éppen 1848/49-ben kezdődött, és éppen abban a két városban, ahol súlyosabb atrocitásokra került sor: Pozsonyban és Pesten.

kiáltványt tett közzé: „Felszólítás Magyarország zsidóihoz Amerikábai kivándorlásra.” Reich Ignác egy verselménye közvetlenül is összekapcsolta a zsidók kiutasítását a nemzetőrségből és a kivándorlást Amerikába. „Ottan szabad fegyvert viselnem, védkardot, / Szabad szívemre tűznöm a díszkardot.” Mint várható volt, megjelent — bizonyos Herczfeld Sándor tollából — a kivándorlás elleni kiáltvány is: „Mi nem megyünk Amerikába, hanem itt fogunk maradni!” (Pest, 1848).

„Mi nem megyünk Amerikába, mi itt fogunk maradni, és ha a városokból, falukból ki fognak hajtani a gyilkosok, ha vérrel és izzadsággal szerzett jószágunkat el fogják rabolni a gyáva tolvajok, akkor elmegyünk a barlangokba és erdőkbe, gyökerekkel fogunk élni, mégsem fogunk gyáván kivándorolni, és az édes szeretett hazánkat itthagyni, mert szegény honunk nagy veszélytől fenyegettetik...”

Akik tényleg elmentek, szerencsét akartak próbálni: jobb lehetőségeket reméltek, mint amire itt — a közelmúlt zavargásai után — számítani lehetett. Többeket, persze, éppen az vonzott, hogy Amerikában a vallás szabad gyakorlásának alkotmányos joga mellett hagyományait nem veszélyeztethették reformok. Pesten a Kivándorlási Egylet egy külön bizottsága tájékoztatta az érdeklődőket az amerikai kivándorlás körülményeiről (utazás, letelepedés, földvásárlás), nyilvántartotta a kivándorolni szándékozókat, támogatásokat gyűjtött az útiköltséghez stb. Két-három év leforgása alatt ezres számban mentek el zsidók Ausztria–Magyarországról. Az igazi politikai emigránsok, akik mindvégig Kossuth seregében harcoltak, Olasz- vagy Törökországon át próbáltak eljutni az Újvilágba. Mint a magyar bevándorlók általában, az Ellis Island-i kikötőből a zsidók is New York, Philadelphia, Cleveland felé vették útjukat. New Yorkban legtöbbször a Lower East Side utcáiban telepedett meg. Bár anyanyelvük inkább a jiddis volt, mintsem a magyar, mindenütt a magyar egyletekhez csatlakoztak, vagy éppen külön magyar zsidó egyleteket tartottak fenn. Új, amerikai identitásuk mellett megőrizték mindkét eredetét is, ki meddig, a zsidót és a magyart.

IV. A pesti zsidó háromszög

A 19. század közepső harmadában a Teréz- / Erzsébetvárosban, mely utóbbi azonban ekkor még nem volt önálló: Pestnek a Király utca torkolatától az István / Klauzál tér környékéig terjedő városrészében igazi sűrű zsidónegyed alakult ki. Ez volt Pest régi zsidó újvárosa, „*Alt-Neustadt*”, a régi-új zsidónegyed. Régi a Lipót- / Új-Lipótvároshoz, új az eredeti maghoz, a Zsidópiac — (Belső-) Király utcához képest. Mi háromszögnek nevezzük: *pesti zsidó háromszög*, mert az itt lévő három nagy zsinagóga vagy templom, a „Dohány”, a „Rombach” és a „Kazinczy”, egyszersmind a magyarországi zsidóság újabbkori történetét meghatározó három fontos vallási irányzatot is jelképezi. Ebben a háromszögben együtt van — egy térben — százötven év magyar zsidó történelme.

112. A pesti „zsidó háromszög”

A „háromszög”:

1: Dohány utcai zsinagóga (1872)

3: Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga (1872)

4: Kazinczy utcai orthodox zsinagóga (1913)

Egyéb:

2: Hősök temploma (1913)

5: Magyar Zsidó Múzeum

6: Sírkert (1944/45)

7: Goldmark-terem (1931)

8: Gettó emlékmű (1985)

9: Holocaust emlékmű (1989)

A PESTI ZSIDÓ HÁROMSZÖG

148

(1) Zsinagóga – vagy templom?

A szóhasználat nem egyértelmű. Zsidó *templom* (*hékhál*), amióta a rómaiak a második jeruzsálemi Templomot lerombolták (i. sz. 70), a szó szoros értelmében, nincs. A *zsinagóga* (*szynagógé*) görög szó, héber vagy jiddis nyelvi közegben nemigen szokás használni. Héber szövegekben rendszerint a *bét ha-keneszet* / *kneszet* szerepel, 'gyülekezeti ház', ugyanaz, mint a *zsinagóga*, vagy pedig a *bét tefilla*, 'imaház'. Askenázi (jiddis) szóhasználatban az imahely neve *shul* (*sul* / *sül*) vagy *shül* (ném. *Schule*), 'iskola', értsd: tanház vagy *bét ha-midrás*. A *templom* szót először németül mondták egy *zsinagógára* (Seesen, Westfalen, 1810). Anémet reform-mozgalmak aztán hamar elterjesztették. Ami a szavak szociológiai közegét illeti, egy (neológ) rabbi mondta mostanában: A *zsinagóga* közömbös szövegben talán elegánsabb, de azt, hogy „Megyek a *zsinagógába*”, nem mondja senki, legfeljebb az, aki nem megy. Aki megy, az ma *templomot* mond. Ezt a szót sugallja a kulturális közeg is. Ha mégis van különbség, akkor az orthodoxok szava a *shul*, és a *templom* a neológoké: *Rombach shul* és *Tabak templ.*

Pesten a zsidó község létszámának és anyagi tehetségének növekedése hovatovább halaszthatatlanná tette a méreteiben megfelelő és külső megjelenésében is méltó új *templom* építését. A 19. század közepe táján már körülbelül 40 000 zsidó élt a fővárosban. A községen belül egyre tisztábban kialakult két eltérő felfogás: a „*zsinagóga*” és a „*templom-párt*”. A magyarországi zsidóság vallási irányzatainak kialakulása és az irányzatok szervezeti elválása, sőt, szembekerülése egymással Pesten volt a leglátványosabb, az ország legnagyobb községében, s már a 19. század első felében, jóllehet maga a szervezeti elkülönülés — a kezdeti különbségek alapján — csak később alakult ki.

A Wahrmann halála után csak tíz évvel később, 1836-ban megválasztott pesti főrabbi, Schwab Löw, magyarosan — egy magyarra fordított munkájának címlapján — Schwab Arszlán, aki tanult Moses Schreiber jesivájában is, a mérsékelt modernizáció eltökélt híve volt — amennyiben a változtatások nem sértik a Tóra előírásait. Helyeselte az asszimilációs törekvéseket. Jiddis helyett ő is irodalmi német nyelven tartotta a beszédeit (*derása* / *droshe* / *dróse*), s bár maga egyáltalán nem tudott magyarul, híveit magyarosodásra buzdította a szószékről (1840. április 19, a császár és király születésnapja). Számára a magyarosodás — mint e beszédével egyidejűleg Bloch Móric programjában is — állampolgári és kulturális azonosulást jelentett; magát a magyar nyelvet azonban nem tartotta lényeges elemnek a modernizációban. Amikor a község felkérte, nem kérdezték meg tőle, tud-e magyarul, nem is kérték, hogy tanuljon meg; a meghívólevélre ő héberül válaszolt. Nem a reform érdekelte, de nem is volt ellene. Schwab programszerűen az egész hitközség rabbija volt, s kötelességérzete indította arra, hogy a vezére legyen a község haladó pártjának is, azoknak, akik az új imahely — *zsinagóga* / *templom* — építését szorgalmazták.

A község már 1837-ben hosszabb időre (32 év) bérletbe vette br. Baldacci (Baldácsy) Antal nagybirtokostól a mai Dohány utcai *templom* telkét, ezt néhány év múlva (1841) még megtoldották a szomszédos — a Sipos utca, a mai VII., Síp utca 12 felé eső — telekkel; 1844-ben a bérleményre megszerezhették a tulajdonjogot is, mert az 1840: XXIX. tc. nyomán, erről a törvényről írta Kossuth Lajos, hogy „nagy szavak parányi eredménye” (*Pesti Hírlap*, 1841. április 24), megnyílt a zsidók előtt

is a lehetőség az ingatlanszerzésre. A Síp utcai telekre iskolát szántak. Közben Öszterreicher Dávid elnökletével a község bizottságot küldött ki, hogy az meghatározza az új templom irányzatát. Schwab javaslatára 1845-ben, a templom-építő bizottság szeptember 3-iki döntő ülésén úgy határoztak, hogy a *Wiener Minhag*-nak megfelelő templom épüljön, s a szertartásban, hogy emelje az ünnepléységét, legyen énekhar és orgona is, egyébként pedig megőrzik a hagyományos ritust, és a konzervatív irányzat számára külön zsinagógát építenek majd. Ez a bizottság 1850-ben újjáalakult, elnöke ezúttal R. Schwab lett, s tagjai között volt Jozsef Bach, valamint a község új rabbija, Brill Sámuel Löw és Wahrmann Júda *dajján*. Ismét a kultusz-templom mellett döntöttek, s a határozatot alig több mint egy év múlva az előljáróság újjólagerősítette. Az irányzatról hozott ismételt döntés az Orczy-házban működő modernnek többségét — és befolyásbeli fölényét — mutatja a pesti községben. Végül 1853-ban a Helytartóság is megadta az engedélyt az építkezéshez. Hogy *templom fog épülni*: nem lehetett kétséges.

(2) Dohány utcai zsinagóga

(VII., Dohány utca 2.

Gondnok: VII., Síp utca 12)

A Dohány utcai templom megtervezésére három építészrt kérték fel. A sikeres és tekintélyes Hild József, nagy magyarországi bazilikák építője, klasszicista stílusban készítette el tervét; a még fiatal Feszl Frigyes (1821–1884), aki néhány évvel később (1865) majd a pesti Vigadót fogja tervezni, a maga velencei és bizánci elemekkel dúsitott romantikus stílusában; a valószínűleg Boskovitz József Löb hitközségi elnök által fölkért neves bécsi építész, Ludwig Förster (1797–1863) pedig a romantika úgynevezett félköríves stílusát fogalmazta át érdekes orientalizáló elemekkel.

113. Feszl Frigyes terve a Dohány utcai zsinagóga építésére, 1851

Az egymástól függetlenül dolgozó tervezők első feladata az volt, hogy a szabálytalan alakú telken a hitközségi épületeket és a zsinagógát elhelyezék. A Dohány utca egykor tulajdonképpen mint rövidítő útvonal alakult ki: a Hatvani út felől az Országútra igyekvők egyszerűen átlósan átvágták az útkereszteződés derékszögét. Az utca átlós iránya miatt különösen nehéz volt a Dohány utca Országút / Károly körüti csatlakozásánál egy nagyobb épület számára hatásos elhelyezést találni. Hild a telekhatárra tervezte a templomot, s ez így belső elrendezésében is meglehetősen aszimmetrikussá vált. Feszl és Förster viszont, szinte azonos módon, a zsinagógát — fordított U alaprajzú előudvar kialakításával — két hitközségi épület közé állították, s így rendezett templomépületet tudtak kialakítani. A zsinagóga homlokzata Förster

A PESTI ZSIDÓ
HÁROMSZÖG
150

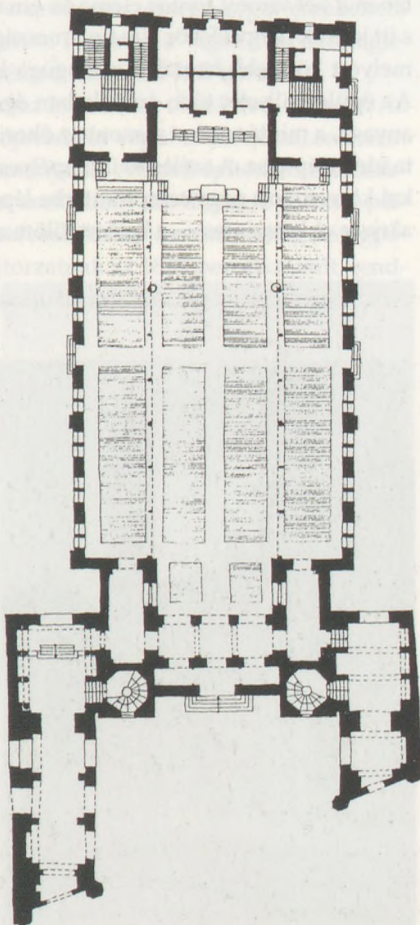
tervében az utca nyomvonalához képest kissé elfordul a Károly körút felé. Ez a tájolás szerencsésen hátrította el a telek alakjából adódó nehézségeket.

A kiviteli tervre végül a tekintélyesebb Förster nyerte el a megbízást. Förster a terveihez mellékelte műleírás szerint a Dohány utcai templom belső elrendezését és arányait a salomoni Templom bibliai leírásából (I. Kir. k., 6–7; II. Krón. k., 3) vezette le. Célja ez volt: új *hékhal*-t emelni. Ellenben építészeti eszközeit a kor legújabb technikai repertoárjából válogatta (öntöttvas szerkezetek, felső világítás, nyers színű téglá építési mód), stílusában pedig — az Európában akkortájt ismertté váló mezopotámiai ásatásokra (Ninive, Khorszabad), illetve az iszlám építészetének ókori előzményeire figyelemmel — szakszerű és széleskörű történeti-régészeti ismeretek alapján egy tág értelemben vett orientalizáló stílust dolgozott ki. Ezzel — Dávid Ferenc írja — sikerült megvalósítania a historizáló építészet félévszázados célját: megtalálni azt a monumentális építészeti feladatot, amely alkalmas arra, hogy a görög-római antikvitás (múzeumok, középületek) és a román-gótikus középkor (keresztény templomok) mellett a világ építészeti kultúrájának harmadik nagy stílusági hagyományát, az orientális-bizánci stílust is megjelenítse a modern nagyvárosban. A „mór” stílus elnevezés, bármennyire is közkeletű, a Dohány utcai zsinagógában leginkább a díszítés bizonyos elemeire használható.

A pesti hitközség Förster mellett döntött. A kulturális asszimilációt mint a magyar társadalomba való beilleszkedés egyik eszközét tudatosan választó pesti zsidó polgárság Förster bécsi zsinagógájának (Tempelgasse, 1854–1857) stílusát a magáénak fogadhatta el. A Tempelgasse és a Dohány utcai zsidó templom a következő évti-

114. A Dohány utcai zsinagóga, 1859. Ludwig Rohbock színezett metszete

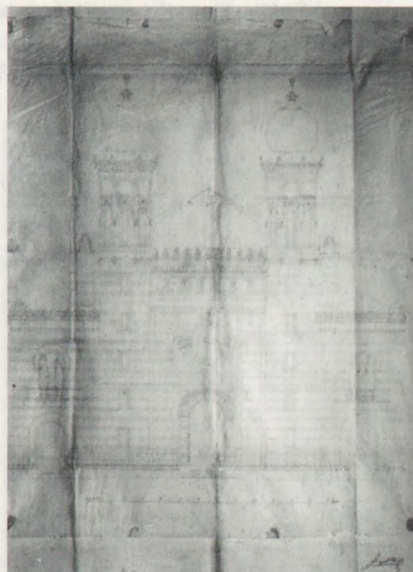
115. A Dohány utcai zsinagóga eredeti alaprajza. Földszint

118. A Dohány utca eleje: a zsinagóga és a szomszédos lakóházak, 1890 k.

nyával (...) és a szentélyhez viszonyított méreteivel, tömegességet érzékeltető formálásával monumentális hatást kelt. Benne Feszlnék a Vigadó mellett legjelentősebb megvalósult és fennmaradt építészeti alkotását kell látnunk.”

Az építkezés költségeit a község részben az imaszékek eladásából fedezte. Az építészvezető, Wechseltmann Ignác, aki az építkezést végül is befejezte, sohasem volt azonban bővíben a költségvetési ellátmánynak. A belső építészeti munkáknál a rendelkezésére álló összegből olykor csak silányabb anyagra futotta, például, a falakat márvány vagy műkő helyett csak színes festésű vastag kéregpapírral burkolták. Kiemelkedő darabja a bútortatnak az 1859-ben elkészült, rendkívül szépen faragott *sulhán*, kinyitva szószek, ugyancsak Feszl munkája.

119. Kórusmű a Dohány utcai izr. templom avatására

120. A Dohány utcai zsinagóga homlokzati terve, 1857

121. Friedmann Mór
hazzán, a Dohány utcai
zsinagóga főkántora.
Barabás Miklós
lithográfiája

Az orgona a Dohány utcai zsinagóga egyik meghatározó jelentőségű berendezési darabja. Botrány az orthodoxia szemében, mert a *sabbát* nyugalmát bármifajta munkavégzés — a billentyűk működtetése is — megtöri; a reformok jelképe a neológia számára. A hangszer sípjait a Tóra-szekrény mögött helyezték el; az oldalszárnyak fölé majd csak az újabb sípok kerültek, egy későbbi átépítés idején (1902), a további kiépítésekor. A kórus rendszeren az I. emeleti karzaton kapott helyet, azonban bizonyos ünnepi alkalmakkor kiállt a Tóra-szekrény előtti emelvényre.

A „szentély”-t hatalmas (12 méter átmérőjű) diadalív választja el a főhajótól, mint a keresztény templomok apszisát.

Annak idején a zsinagógát — nem minden bíráló él nélkül — ezen a néven emlegették: „izraelita (zsidó) katedrális”.

A Tóra-szekrény kinyitásakor a függőnyt (*parokhet*) mechanikus szerkezet húzza fel. Az eredeti — a színpadi vasfüggönyökhöz hasonlóan merev — hímzett *parokhet* évtizedek óta a bejárati csarnokban, a külső falnak támasztva látható. (A Múzeumba kellene kerülnie.) A jelenleg használt függöny hímzése magát a Tóra-szekrényt ábrázolja.

Az épület homlokzatán, a főbejárat fölött a felirat szövege a következő:

ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם

„És készítsenek számomra szentélyt, hogy közöttük lakjam.”

(Ex. 25,8)

A főhajóban a diadalíven:

מסודר שמש עד מבואו מהלל שם יהוה

„A Nap keltétől nyugtáig dicsértetik az Örökkévaló neve.”

(Zsolt. k., 113,3)

A szószéken:

קחו עמכם דברים ושובו אל יהוה

„Vigyétek magatokkal a szavakat, és térjete meg az Örökkévalóhoz.”

(Hósea 14,3)

A főbejárat fölött évszám is (*chronogramma* a felirat betűiből): 618 (= 1858).

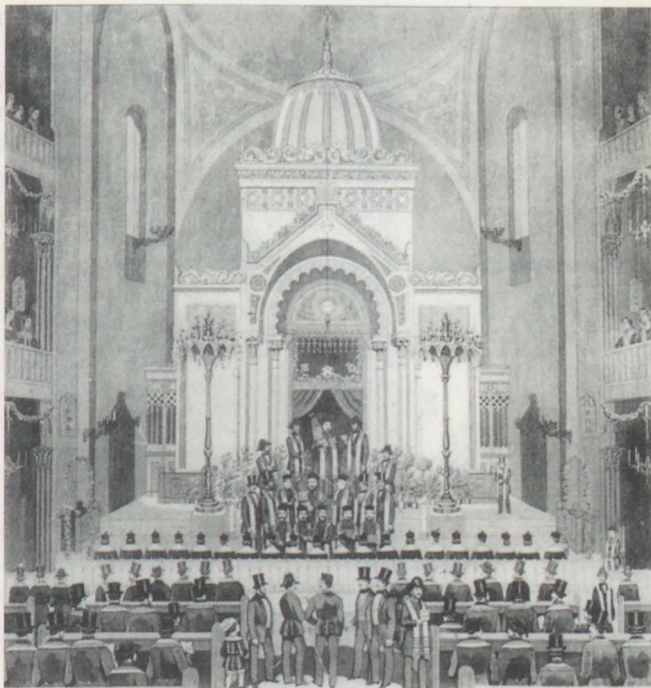
A Dohány utcai zsinagóga / *Gotteshaus* avatása egész városra szóló nagy társadalmi esemény volt. Az ünnepségre 1859. szeptember 6-án (5619. elul 7) került sor, keddi napon, reggel 9-kor.

Katona József, a második világháború után a Dohány utcai templom főrabbija, a zsinagóga fényeiről az avatáskor, történeti tanulmányban (1949):

„A gázlámpák reszkető fényei, ötvennégy függőlámpa, a falikarok ragyogása, a frigszekevény előtt álló két nagy aranyozott karos gyertyatartó lángjai fényözönben ölelkeztek a templom mennyezetén lévő három óriási felülvilágító [tetőablakon] át tompítottan beszökő napsugarakkal. A színes ablakokon köröskörül áttörő tarka fények elborították a templom karcsú oszlopait, merész boltíveit és a falakon körbefutó sokszínű arabeszkcek cirádáit, meg a boltívek csipkéit.”

Aki a legtöbbet tette azért, hogy ez az esemény bekövetkezzék, R. Schwab Löw ekkor már nem élt. Az ünnepi beszédet utóda, a csak három héttel korábban Pestre érkezett Meisel főrabbi mondta; haláláig ő állt majd a templom élén. Röviden beszélt még Jozsef Bach is. *A hazzán* Friedmann Mór (1826–1891) volt, Sulzer tanítványa ő is, férfi- és fiúkar is énekelt. A szertartási megújulás jelképének tekintett orgonán a *Pester Lloyd* zenekritikusa, a Nemzeti Zenede tanára: Gotthard Wöhler (?–1888) játszott. A Tóra-szekevényben összesen tizenkét új Tóra-tekercest helyeztek el, a hívők adományát.

„...Történt pedig a bevitel a kántor és egy-egy előjárósági tag által, ünnepies ének mellett, ünnepies búcsúban, melynek elején fiatalemberek égő gyertyával lépdeltek. A járdalat a szentély előtt megállta, az ezüst láncon alácsüngő fényes csillagot képző öröklámpa a főrabbi úr

122. A Dohány utcai zsinagóga avató szertartása, 1859. Fuchsthaller Alajos metszete

123. Szertartás Teleki László emlékére a pesti izr. templomban, 1861. Langer Ede könyomata

által meggyújtott, mely szertartásra ismét zsoltár énekeltetett.”

(*Magyar Sajtó*, 1859. szeptember 7)

124. Esküvői parokhet
a Dohány utcai
zsinagógában

A pesti zsidó kereskedők aznap zárva tartották üzleteiket. Hatalmas sokaság vett részt az ünnepélyes szertartáson, és a következő napokban a főváros lakossága tömegesen jött el a Dohány utcába, hogy büszkén vagy kíváncsian megtekintse az új templomot.

A „Dohány-templom” mind máig Európa legnagyobb működő zsinagógája. Külső méretei: 27×75 méter. A férőhelyek száma mintegy háromezer. Jelenleg csupán az *Emanu-El*, New York (Fifth Avenue — 65th Street) múlja felül, ez is csupán méreteiben, de nem befogadóképességben.

A „Dohány” évtizedeken át jelképe volt annak, hogy a pesti zsidóság nagyobbik részének komoly törekvése a beilleszkedés a magyar nemzet életébe. 1860. december 20-án a zsidó–magyar „testvéresülés” ünnepének színhelye volt. E napon a „Szózat” is elhangzott a zsinagógában. 1861-ben gr. Széchenyi István (április 8), majd gr. Teleki László (június 6) emlékére tartottak gyász-szertartást, utóbbin a kórus elénekelte a „Szózat”-ot is, Erkel Ferenc dallama szerint. Ugyancsak 1866-ban Kohn Sámuel, akit pár nappal később megválasztottak a templom magyar hitszónokának, mintegy bemutatkozásul magyar nyelvű beszédet tartott (június 2); ez volt a legelső magyar *dróse* a Dohány utcában. Később Deák Ferenc és Kossuth Lajos emlékére is tartottak itt szertartást (1876. február 6, illetve 1894. április 5). A maga idején rendre megünnepelték a magyar alkotmányosság helyreállítását és az emancipációt (1867), s az országos millenniumi ünnepekhez kapcsolódva, 1896. május elején a magyar honfoglalás 1000. évfordulóját is.

Tekintettel a gyülekezet nem elmagyarosodott tagjaira, eleinte bizonyára a többségre, mely azonban egyre apadt, még évtizedeken át volt német hitszónoklat is a Dohány utcában. Kohn Sámuel mellett, aki rendszerint magyarul beszélt, volt külön német hitszónok: Mayer (Méir) Kayserling (1829–1905); 1870-től haláláig működött a Dohány utcában, s egyébként a spanyol szefárdi zsidó történelem és irodalom kiváló tudósa volt, e téren a legnagyobb tekintélynek számított a németországi zsidó tudományos világban, könyvei rendre külföldön jelentek meg, németül, s olvassák, spanyolra, portugálra fordítják őket ma is. Hatalmas könyvtára halála után az Egyesült Államokba került, a *Hebrew Union College*-ba (Cincinnati, Ohio). Sírja a VIII., Salgótarjáni utcai temetőben; arcképe a Síp utcai székház III. emeletén, a főtitkári (ma: ügyvezető igazgatói) iroda falán.

A két világháború közötti évtizedekben a Dohány utcában rendszerint négy rabbi volt egyidejűleg: két főrabbi és két rabbi. A két főrabbi, Hevesi Simon és Fischer Gyula (1861–1944), mintha szónoki vetélkedésben álltak volna egymással. A főhajó két átellenes pontján állt a szószékük, s hetente váltották egymást a szombati hitszónoklatban. Nagyszerű szónokok voltak mindketten, s a zsinagóga nem egyszer csak a harminc-negyven perces *dróse* idejére telt meg. Mondják, mindkettejüknek külön hívei voltak, akik csak azért hallgatták meg a *másikat* is, hogy megerősödjenek rokonszenvükben saját rabbijuk iránt. Egymást, mint sejtethető, nemigen szívelték.

A Dohány utcai zsinagógát a második világháború utolsó évében, 1944 nyarán katonai körletté alakították át, egy munkaszolgálatos századot helyeztek el benne, majd a németek internálótáborként használták az épületet. A gettó lezárása után újra imahelyként működött, és minden szombaton megtartották benne a szertartást. A háborús károk helyreállítását követően folyamatosan liturgikus célokat szolgál.

Amióta megépült, s főként amióta a pesti „zsidó háromszög” másik két — a Hősök templomával együtt: három — zsinagógája is áll, a „Dohány-templom”-ot hallgatólagosan a magyar zsidóság főtemplomának tartották. Rabbija — hol kimondva, hol kimondatlanul — a „vezető” vagy „országos” főrabbi volt. Alkalmazkodásképpen a keresztény egyházak országos szervezetéhez vagy az 1868/69. évi kongresszus után az állami kivánalmakhoz. Nem mintha az orthodoxia eredeti fenntartásai semmissé váltak volna. Igazi orthodox ma sem megy a Dohány utcába; pesti biztosan nem. Mint ha a nagymihályi (Michalovce, ma: Szlovákia) orthodox tanácskozás híres-hírhedt megbélyegző határozatai (*takkánót*) a zsinagóga rendjének megváltoztatása ellen (1865. november 28) változatlanul érvényben volna ma is. De aki külföldről látogat ide, azt már nem köti a régi *peszak*, sem a megszokás, a fiatalabbakat sem. Az orgonán az izraeli látogatók inkább csak mosolyognak. Számukra a legnagyobb zsinagóga mindenképpen a pesti zsidóság központjának számít.

A Dohány utca ma leginkább a nagyünnepeken telik meg; olyankor zsúfolásig. Hétköznap ki-ki ott imádkozik, ha imádkozik egyáltalán, ahol teheti: otthon, a „Hősök”-ben vagy a Wesselényi utcai kis imateremben, más, a lakásához közeli zsinagógában. De a nagyünnepeken számít az is, hogy együtt van az egész gyülekezet. A külföldről hazalátogatók, hacsak nem szüleik vagy maguk megszokott zsinagógájába, mégiscsak ide jönnek. Ilyenkor még a női karzat (*ezrat násim*) rendjét sem lehet fenntartani, a kevésbé szigorú templomi rendhez szokott, férfiak és nők elválasztására már nemigen ügyelő külföldiek — asszonyok, leányok — lejönnek a földszintre, a főhajóba, és elvegyülnek a férfiak közé. A nagyünnepeken a létszám és a hangulat igazi nagy gyülekezetet mutat.

Az elmúlt években nagyszabású felújítási munkák folytak az épületen kívül-belül. A külső helyreállítás nagyjából megtörtént, az eredetiekhez hasonló, újon-

125. Templomi helyjegy a pesti „templom”-ba (értsd: a „Kórtemplom” az Orczy-házban), 1845/46

nan gyártott sötétvörös téglá burkolattal. Belül 1993-ban már kibontakozott a romlásból, és az állványerdőn át is láthatóvá vált a mennyezeti festés eredeti pompája, a tompa színárnyalatok, a tarka, keleties (romantikus vagy mór) minta. A rekonstrukció az épület egészére kiterjed. A munkálatok során a szárny-épületben előkerült a pesti hitközség 1869 utáni irattárának tetemes része, több teherautónyi levéltári anyag, melyet valamikor 1949 és 1952 között, a cionista perek fenyegető árnyékában rejtettek el nehezen hozzáférhető helyekre. Megtá-lálták az építőmunkások a legelső imaszék-nyilvántartásokat is. Egykorú forrá-sok szerint az épületben — vagy a közvetlen szomszédságában — rituális fürdő (*mikve*) is volt; ennek eddig még nem sikerült a nyomára bukkanni.

A „Dohány-templom” ma a zsidóság reprezentatív imahelye Budapesten.

(3) Dohány utcai rabbik kis arcképcsarnoka

A VII., Síp utca 12-ben, a hitközségi székház I. emeletén, a lépcsőfeljárattól jobbra, ahol a Dohány utca mindenkori főabbijának kis irodája van, az ajtóval szemközti falon arcképek sorakoznak, fényképek vagy igénytelen festmények. Rabbik arcképcsarnoka. Néhányukról mondjunk egy-két szót.

Brill Sámuel Löw

(1814–1897)

Király utca 12: A terézvárosi egykori patikárius házban (akkori nevén az „Arany oroslán” gyógyszerár épülete) született, és itt, az apjától átvett bérlakásban élte le egész életét. Apja, Brill Azriel, híres rabbi és tudós férfiú volt maga is. Nevéhez fűződik egy héber nyelvű történeti és földrajzi áttekintés Magyarországról, amely 1821-ben jelent meg Budán, *Én ha-árec* címmel. Fia oktatására nagy gondot fordított: a Biblia és a talmudi tudományok mellett világi tárgyakra is taníttatta. Mielőtt a kismartoni, majd a pozsonyi jesivába ment tanulni, Brill Sámuel elvégezte a pesti — a közelben, a Deák Ferenc téren álló — ev. gimnázium hat osztályát. Pozsonyban Schreiber Mózes — a *Hatam Szófér* — tanítványa volt. Tanult Prágában is, a hagyományos talmudi tanulmányok mellett a kitűnő prágai egyetemen bölcsészetet is hallgatott. Hazatérése után, apjának nyomdokain, a pesti hitközségnél mint *dajján* működött: a község vezetése elé terjesztett halákhikus kérdésekben — két társával együtt — ő hozta meg a döntést (*peszak*). Az ezt tartalmazó „felelet”-ek (*tesuva*) közzétételét azonban, a szokásokkal ellentétben, elmulasztotta, ezért vallási felfogását a részletekben, sajnos, nem ismerjük. Az 1868/69. évi kongresszus előtt azt várták tőle, hogy az orthodoxokkal fog tartani, de ő mindjárt kezdetben a „jobb oldaliak” — a reformok hívei — közé ült, és az utolsó napig híve maradt a haladó pártnak. Végül a pesti hitközség *bét din*-jének elnöke lett (1874). Részt vett a rabbi-szeminárium felállítását előkészítő bizottság munkájában, majd a Rabbiképző létrejötte (1877) után tanított is az Intézetben Talmudot. Goldziher a *Napló*-ban megemlíti, hogy 1865-től kezdve maga is látogatta Brill Sámuel Talmud-*siur*-jait.

„Brill, helyes módszerrel, azt a lapot súlypontosztta, amellyel hetekig foglalkoztunk, erről ki-kitérve, majd mindannyiszor ugyanarra vissza, és így tágas területet fogva át. Az órákat szellemes beszélgetések követték. A rabbi feltárta nekünk bámulatos zsidó irodalmi tudásának tárházát, amely csak olyan faragatlan emberek előtt maradhatott véka alá rejtve, mint amilyen a pesti zsidóság volt. Ismeretei nemcsak a Talmud teljes irodalmára terjedtek ki, hanem a zsidó tudomány teljes újabb irodalmára is. Mindez párosult a klasszikus német irodalom terén szerzett óriási olvasottságával. Brill úr — szegényes viszonyaihoz képest meglepően értékes — könyvtára gazdag volt első kiadásokban, ritka nyomtatványokban, és kiterjedt a zsidó tudomány egész területére, támogatott bennünket a Brill kötetlen csevegése közben tett barangolásainkban.”

Brill ezeket a talmudi órákat mindig a lakásán tartotta, a Király utcában; akik oda jártak, Goldziher mellett Bacher Vilmos is, sok mindent megismerhettek a jesiva módszeréből is. Brill értékes könyvei halála után a Rabbiképző könyvtárába kerültek.

Sírja a VIII., Salgótarjáni utcai temetőben, a Rabbiképző — előljárósági soron.

Wolf Alois Meisel

(1816–1867)

Meisel Farkas Alajost (Wolf Alois / Binjámin Zeév Meisel) a pesti község Stettinből (Szczecin) hívta meg (1859), először csak próba-szónoklatra, s ennek hatalmas sikere után végleg is. A pestiek nem akarták Lőw Lipótot (1811–1875), aki — óriási tekintélye és befolyása mellett is — túlságosan szókimondó, ha nem éppen kötözködő hírében állt, s ezért kerestek külföldön rabbit maguknak. A Dohány utcának Meisel volt az első rabbija. Főrabbi tulajdonképpen, mert amikor Pestre jött, még élt Wahrmann Júda, és itt volt Brill Sámuel Lőw is. Bár Meisel idővel megtanult valamegyest magyarul, csak törve beszélt a nyelvet, s ez megnehezítette számára a beilleszkedést a rohamost magyarosodó pesti zsidók közé. Mindig irodalmi értékű templomi beszédeit németül tartotta, kissé erőtlen hangon. Verseket is írt, és vallási folyóiratot (*Ha-Karmel*) adott ki anyanyelvén. Vallási felfogása eleve a konzervatívokhoz húzta, s ebbe az irányba taszította nyelvi elszigeteltsége is. Fő törekvése arra irányult, hogy megőrizze az egyensúlyt konzervatívok és moder-

126. Meisel Farkas Alajos, a Dohány utcai zsinagóga első rabbija. Barabás Miklós lithográfiája, 1859

nek között. Felváltva hol az Orczy-házban, hol a Dohány utcában prédikált. El-
lenezte, ezt könnyű megérteni, a magyar nyelvű templomi szónoklatot. Támog-
gatta, hogy a község váltsa valóra a „zsinagóga-párt”-nak tett eredeti ígér-
tetét, és építsen új, méltó imahelyet az Orczy-házban maradt konzervatív hívek számára.
A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga felépítése részben az ő kintartásának is kö-
szönhető. Emellett Meisel új életre keltette a pesti Talmud-Tórát, megalapította a
pesti nőegyletet (1866) és a Leány árvaházat (VI., Damjanich utca 26) (1867), a ta-
nítóegyesületet, támogatta a magyar nyelvű oktatást a zsidó iskolákban. Egy al-
kalommal (1860. április 14) lányoknak is rendezett — a *bar micva* mintájára — *bat*
micva szertartást, Pesten alighanem először. Szívügye volt a jótékonyosság
(*tamhuj*): menzát (*Suppen-Anstalt*, 'leves-intézet') hozott létre a tanítóképző
számára.

R. Meisel a községgel szemben helyre akarta állítani a rabbi tekintélyét; még a
Helytartósághoz is beadványt intézett ez ügyben (1863), hatalmas felzúdulást
váltva ki ezzel a lépésével hívei és főként az előjáróság tagjai körében. Országos
botrány kerekedett a dologból. Meisel megelőzte a korát: a rabbik tekintélye és
befolyása mögé állami védelmet kért. A kortársak gyanúja az volt, hogy Meisel
beadványa miatt mentette fel a pesti előjáróság a községi elnökként megfélemlí-
thetetlen Hirschler Ignácot az elnöki tisztségéből. Kohn Sámuel hitszónoki
megválasztását Meisel nem ellenezte, de idővel egyre erősebb féltékenység fej-
lődött ki benne a magyarul igen jól tudó, s ezért közös híveik között a népszerű-
ségből is egyre nagyobb részt magának elhódító Kohn iránt. Egy az Orczy-ház-
ban tartott prédikációja után érte a halál.

Kohn Sámuel

(1841–1920)

A történetíró Kohn Sámuel még a „Dohány-templom” sok nagy rabbija közül is
kiemelkedik. Magyarországi születésű volt, jesivákban (Kismarton / Eisenstadt
és Pápa), majd Breslauban, a Szemináriumban tanult, doktori címet szerzett
(Breslau, 1865), s a Szeminárium igazgatója, Zacharias Frankel (1801–1875) aján-
lására hívta meg a pesti község Meisel mellé hitszónoknak. Kohn éppen az el-
lentéte volt Meiselnek, ami a magyarosságot illeti. Bár prédikált németül is, elő-
írta a szerződése, igazában ő tette magyarrá a Dohány utcai zsinagógát. Szerepe
volt az 1868/69. évi kongresszuson, a Rabbiképző létrehozásában, tanított is a
Szemináriumban néhány évig (1899–1905), mégpedig egyházi szónoklatot
(homiletika), igazán jelentékeny azonban történetírónak volt. Nagy művei: *Hé-
ber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez* (1881), *A zsidók története Magyar-
országon a legrégebb időktől a mohácsi vészig* (1884), *A szombatosok története* (1890).
Forrágyűjtés és történeti értékelés valamennyi. Egy kortársának jellemzéséből
is inkább az író dicséretét halljuk meg, mintsem a szónokét.

Tencer Pál Kohn Sámuelről (1869):

„Ha \bar{a} congressusban [1868/69] felszólalt, érdekes halvány arcára feszült figye-
lemmel nézett minden egyes képviselő és a rendesen zsúfolásig megtelt karzat.
Ha a tisztelt hitszónoknak a szószéken tartott beszédei annyira tetszenének, mint

előadásai a congressusban, ma Magyarország legjelesebb hitszónoka volna. Úgy látszik, hogy dr. Kohn inkább tud az észre, mint a szívre hatni.”

Kohn munkássága teremtette meg a magyar zsidó történelmet. Mint történétíró azonban csapdájába esett az egyenjogúsítás eszméinek. A kongresszus utáni — reményeket ébresztő — helyzetet akarta látni a régiségben is. Közös zsidó–magyar történelmet látott a kazár birodalom és a magyar honfoglalás (895) óta folyamatosan; nagy történelmi ábrándja minden kritikai érzéket elaltatott benne, s bár nem hallgatta el a zsidók szenvedéseit, a magyarországi zsidók történetében inkább magyar nemzeti sajátosságokról beszélt, mintsem sajátos zsidó elemekről.

127. Kohn Sámuel, „A magyar ifjú Izrael” közepén, 1868

„Mint zsidóhítű magyarok (...) repeső szívvel és vallásos örömmel ünnepeljük ezredéves fönnállását a drága hazának, melyet a mi számunkra is megszereztünk Árpád apánk honfoglaló hadai, köztük, történelmi emlékeink tanúsága szerint, zsidóhítű szövetségeseik. (...) E föld a mi szent földünk; minden köve (...) hősies küzdelmekről beszél hozzánk, és poraiba elegyedtek őseink porai, kiket ezer év alatt befogadott anyai öle.”

128. Kohn Sámuel arcképe, 1875 k.

129. Kohn Sámuel idősebb korában

(Kohn Sámuel, *Egyenlőség*, 1896. május 15)

130. Kohn Sámuel főrabbi az 1896. ezredévi díszmenet alkalmából

A *Történet* második, Mohács utáni kötete elkészült, de kéziratban maradt, és csak töredékei kerültek elő a Magyar Zsidó Levéltár kézirati anyagában. Kohn

hosszabb időn át Goldziher szomszédja volt a Holló utcában; emléktáblája a házfalon, egykori lakásának oldalán; a *greiner* valószínűleg Sebestyén Károly volt. A felirat szövege:

„E házban élt félszázadot meghaladó időn át
Dr. Kohn Sámuel
a pesti izr. hitközség főrabbija
a magyar zsidóság történetírója

Hűn ápolta hitünk, hirdette az Úrnak igéjét,
Nagy községének atyja s a pásztora volt.
Isten a szív melegét gyújtotta fel <a> kebelében,
S választottjának szózatot ajkat adott.”

Hevesi Simon (1868–1943)

Eredeti neve: Handler, első cikkei még ezzel a névvel jelentek meg. Költői álnévként fiatal korában így nevezte magát: *Homo Sum*. Zsidó neve: *Cádok*; nem kisebb személy: Dávid és Salamon korának főpapja viselte ezt a nevet (II. Sám. k., 8,17). Heller a Rabbiképzőben Bacher Vilmos tanítványa volt. Doktorrá (1892), majd rabbivá avatása (1894) után egy évtizeden át Kassán és Lugoson töltött be rabbiállást, az utóbbi helyen Venetianer Lajos utódjaként. A pesti hitközség 1905-ben — egy próba-prédikáció után — választotta meg rabbijává; 1921-ben főrabbi címet kapott. A Rabbiképzőben Pestre kerülése óta tanított: egyházi szónoklatot és filozófiát adott elő. Részt vett a korszak fontos folyóiratainak szerkesztésében (*Magyar-Zsidó Szemle, Jabne*). Annak idején (1925) Löw Immanuel szegedi főrabbi (1854–1944) mellett őt is jelölték a felsőház neológ zsidó tagságára. Alulmaradt, s ekkor találták ki számára a „vezető főrabbi” címet (1927), mintegy elégtételül és kárpótlásul, de a csalódás fájdalma nem tompult szívében.

Korának legnagyobb hitszónoka, beszédei — templomban, temetésen, világias alkalmakkor — mindig eseményszámba mentek. Gyönyörű orgánuma volt: igazi orgonahang, betöltötte a Dohány utca terét. Mindig csiszolt szóno kiassággal beszélt. Talán homiletikai érdeklődése vezette, nem az irodalmi forma, hanem inkább a tárgy miatt, Maimonides arabul írt nagy művéhez, *Útmutató a tévelygők számára*, közismert héber címén: *More nevuukhim*, melyből magyar nyelvű kivonatot készített (*Dalalat alhairin*, 1928). Ő maga az érzelmi töltetű vallásosságot védelmezte, a tévelygéssel az érzést állította szembe. Ellenezte a cionizmust, mert vallástalannak látta, de nem a zsidó életet Palesztinában, és bár igazi közege az *Egyenlőség* volt, egy ideig dolgozott még a *Múlt és Jövő*-nek is. Előkelő, tágas pesti lakást tartott a Vilmos császár út / VI., Bajcsy-Zsilinszky Endre út 5-ben: a hagyományos utazási tilalomnak megfelelően gyalogos távolságra a zsinagógától.

Sírja a X., Kozma utcai temetőben.

Hevesi a 20. század első harmadában a pesti zsidó közéletnek is jelentős sze-

mélyisége volt. Ő alapította — és mint vallási elnök haláláig vezette — az OMIKE-t (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület, 1910, székháza: IX., Üllői út 11–13; a második világháború után rövid ideig: XIII., Dózsa György út 84), mely a két világháború közötti időkben több zsidó kulturális és szociális intézményt tartott fenn: egyetemi diákokotthon, Mensa Academica (étkezde zsidó egyetemi hallgatók számára), Ambulatorium (járóbeteg rendelő zsidó diákok számára), könyvtár és olvasóterem, kultúrotthon, grafikai iskola, tanoncotthonok; a zsidótörvények idején pedig a Művész-akciót szervezte. Az OMIKE intézményei tették lehetővé, hogy a fővárosban tanuló zsidó fiatalság az életmód és halálhikikus — például, étkezési — előírások feladása nélkül látogassa az oktatási és kulturális intézményeket.

Az OMIKE és intézményei irányításában a mindennapi munkát javarészt Frisch (Friss) Ármin (1866–1948) vallásanár és vallástörténész szakíró végezte. Frisch főműve, *Izrael szellemtörténeti fejlődése* (1940 k.), kéziratban maradt.

(4) Tóra-olvasás

A zsidó vallási gyakorlat középpontjában a Tóra-olvasás (*keriat ha-Tóra*) áll; ez egyszersmind a legfontosabb közösségi szertartás. Helyszíne a zsinagóga vagy imahely, és rendjét számos régi előírás szabályozza. A szombati rendszeres Tóra-olvasásra az i. sz. 1. század óta van biztos adatunk, Josephus Flaviusnál (*Apíón ellen*, 2,175) és az Újszövetségben (Ap. csel., 15,21).

A régi palesztinai gyakorlatban a Tóra szövegét három év alatt olvasták fel elejétől végig. Általánossá azonban nem ez vált, hanem a babilóniai hagyomány, az egy éves felolvasási ciklus. A szöveget a babilóniai beosztásnak megfelelően 54 nagy részre tagolták; e részek neve „hetiszakaszk (*szidra*)”. Minden héten egy-egy hetiszakaszkot kell felolvasni, összesen négy alkalommal: szombat reggel az egész hetiszakaszkot, szombat délután, valamint az előző hétfőn és csütörtökön reggel csak egy részét. Babilóniában ez a két hétköznap volt a piaci nap, s azért esett rájuk a választás, hogy mindenki ott legyen a zsinagógában. A „létszám (*minján*)”, tíz felnőtt férfi jelenléte (Num. 10,27) a Tóra-olvasáskor elengedhetetlen.

A Tóra-olvasás ciklusa mindig ősszel kezdődik, a *szukkot* utáni hét szombatján, s mindig *szimhat Tóra* ünnepén fejeződik be. Felolvasni a teljes szöveget kell, a héber szöveget, szemelvények (*inján*) nem elegendők, elhagyni semmit sem szabad. Hétköznapokon és szombat délután azonban csak a hetiszakaszk első részét (*parása*) olvassák. Ha nem szökőév van, vagy az ünnepek miatt a szombatok száma kevesebb, mint ahány *szidra* van, bizonyos szombatokon két egymást követő hetiszakaszkot olvasnak.

A felolvasást az ókorban szokás volt élőszóban fordítással kísérni, innen erednek az arámi Biblia-fordítások (Targum), s ez a 'magyarázat' volt a templomi beszéd vagy prédikáció (*derása*) eredete is. A 19. században Németországban szélsőséges reform-irányzatok próbálkoztak német fordítás felolvasásával, de napjainkban minden irányzat véglegesen a héber szöveg mellett döntött. Az, hogy a felolvasott szöveget a gyülekezetnek nem minden tagja érti, erősíti a Tóra-olvasás szertartás jellegét.

A szertartás első mozzanata a Tóra-szekrény (*aron ha-kódes*) kinyitása (*petiha*) és a Tóra-tekerés kivétele. Amikor a tekerést előveszik, a gyülekezet feláll, azok is, akik a helyükről esetleg nem láthatnak oda. Csengetés figyelmezteti őket; ezért függesztenek a koronára vagy rimmonra apró csengettyűket, kőöntvényeket (*paamonim, szagim*). Amint a felöltöztetett Tóra-tekerést nagy ünnepélyességgel a *bima* felé viszik, mindenki igyekszik közel kerülni hozzá, megérinteni. Ha nem kézzel, akkor az imakönyvvel vagy — az imaköpeny egyik sarkának rojtjait az ujjára tekerve — a *tallit* vásznával. Ezt aztán csókkal illetik. Aki a Tóra-köpenyt az ujjá hegyével érintette, utána megcsókolja a mutatóujja körmét. Sok helyütt csak gyermekek csókolják meg a tekerést. A bimán a tekerést elhelyezik a Tóra-olvasó asztalon, és kibontják díszeiből. Askenázi községekben a tekerést felolvasás közben elfektetik az asztal lapján; a szefárdi szertartásban felállítják függőleges helyzetbe, és végig így tartják.

A Tóra-olvasáshoz a község tagjai és a tekintélyes vendégek közül külön kérnek fel meghatározott számú személyt: rendszeren hármat vagy négyet, ünnepeken ötöt, engesztelőnapon (*jóm kippur*) hatot, szombat reggel pedig hetet. A felkérés megtiszteltetés. A formula: „Álljon fel ez és ez (*Jaamod...*)”, s megnevezik az illetőt, zsidó nevéen, apai nevével együtt, rabbit az őt megillető címmel: *morénu ha-rav*; akiket kiválasztanak, felmennek az emelvényre (*bima*), ezért az elnevezések is: felhívás (*aufruf / úfruf*), felmenetel (*alijja*), felhívott (*ole*, 'aki fölmegey'). (A jiddis *aufruf / úfruf* szó, igaz, most már csak — esküvő előtt — a vőlegény felhívását jelenti.)

Minden hetiszakas hét kisebb részre (*parása*) van felosztva. Az egy-egy felolvasóra jutó részlet neve, mint a bimára való felmenetel is, *alijja*. Magyarul régebben így mondták: lecke. Egyetlen részlet sem lehet rövidebb három versnél.

Rendje van a felkérésnek is. Elsőnek mindig kohént kell felhívni, másodiknak lévitát, s őutánuk már bárkit lehet (a felhívás rendje a Bibliában található felsorolást követi: Deut. 31,9); ha nincs jelen lévita, az ő helyét is a kohén tölti be; ha azonban kohén nincs jelen, ez a rend megbomlik (*nitparda ha-havila*), és bárki jelenlévő — szertartási értelemben — „közrendű zsidó (*Jiszráél*)” föl hívható. Közvetlen rokonokat nem szokás egyszerre felhívni. Az *ole* a legrövidebb úton igyekszik eljutni a bimához. Visszafelé ellenben a lehető leghosszabbat választja, kerülőkkel akár (Ez. 46,9 szövegének megfelelően).

A felhívás mindenképpen a gyülekezet figyelmének középpontjába állítja azt, akit a megtiszteltetés ér. Ezért hétről hétre azokat szokták felhívni, akikkel az előző héten valami különleges esemény történt. Most volt a *bar micvá*-juk. Gyermeük született. Betegért imádkoznak. Véget ért gyász-idejük. Kaddist mondanak apjukért. Kerek évfordulójuk van. Előre, akár egy-két héttel is, azt, akinek esküvője lesz. A szombatünnep ily módon családiassá válik a zsinagógában. A legértékesebb mindig a harmadik, illetve — szombaton — a hatodik *alijja*. Nagyobb községekben, ha az öt szabad *alijja* nem elegendő, a kohén kis időre kimegy az előcsarnokba, s így helyette, és a lévita helyett is, mást lehet felhívni. Vagy beiktatnak pót- (kiegészítő) felhívásokat (*hoszáfa*, többes számban: *hoszáfot*). Vagy eggyel többet hívnak fel, mint aznap kellene; az utolsó *ole* neve is ez: „utolsó (*aharon*)”. Illendő, hogy az *ole* a felolvasás végén — viszonzva a megtiszteltetést — nyomban megajánlja az adományát (*nedóne*), az összeget a *gabbaj* tüstént kihirdeti, s mi tagadás, följegyzi és beszedi. Évente egyszer, és csak az

őszi nagyünnepek idején, egyetlen szombaton, az *alijja* pusztán adománnyal is megszerezhető volt. Ez az adomány a zsinagóga karbantartását szolgálta. Külön megtiszteltetésnek számít, ha valakit Mózes énekének (Ex. 15,1-21) vagy a Tízparancsolatnak (Ex. 20,1-14; Deut. 5,6-18) a felolvasására hívnak fel.

Felolvasás közben mindig három személy áll a Tóra-tekerces mögött, természetesen, *tallit*-ban: a *gabbaj*, a felolvasó (*baál kore*) és az *ole*. Állnia kell mindegyiküknek (Deut. 5,28). Az *ole*, akit felhívtak a Tóra-olvasáshoz, a felolvasás alatt a tekerces hozzá közelebb eső rúdját (*éc hajjim*) fogja jobb kezével, de ugyanezt teszi a *gabbaj* is, aki a felolvasót a jobb kezében tartott *jáddal* a szövegben vezeti, a *jád* mutatójának hegye mindig a betűk fölött van.

Felolvasás előtt meg kell vizsgálni, rendben van-e a szakasz szövege. Akit elsőnek hívtak fel, elmondja az áldást, s ugyanígy minden utána következő is. Ilyenkor a gyülekezetnek nem kell feltétlenül odafigyelnie, s a teremben rendszerint félhangos mormolás van, monoton zaj, ima, beszélgetés, járkálás. Amikor azonban az áldás után a felolvasó hangosan kimondja az *ámén*-t, elhallgat mindenki. Ez után következik a szakasz felolvasása.

A felhívás igen ritkán jelenti azt, hogy az illető személy valóban maga olvasná a neki jutó részletet. Legtöbbször csak az áldást mondja el; magát a szöveget a hivatásos felolvasó olvassa, s ő legfeljebb magában megismétli a mondatokat. A Tóra-olvasásnak hagyományos dallama van (*cantillatio*), többféle is, országról országra, községről községre más, ezeket könyvből megtanulni nem lehet, csak eleven hagyományból, más felolvasóktól. Ami a kéziratokban és nyomtatott kiadásokban a szöveg mellett a felolvasás dallamát jelzi (*taamé ha-mikra / trop*), nem elég. Egyébként más a Tóra intonációja, és más a *haftára* felolvasása.

Azon a helyen, ahol az ő szövegrészlete kezdődik és végződik, az *ole* megcsokolja — a *tallit* rojtjaival megérinti — a tekerceset. Akinek befejeződött az *alijjá*-ja, a bimán várja meg, amíg a következő szakaszt is felolvassák, és csak ez után megy vissza a helyére. Hátrálva, oldalazva megy, hogy ne fordítson hátat a Tóra-tekercesnek. Akik mellett elhalad, köszöntik: „Legyél erős (*Jejassér kóhakra*)”, ez Pesten megrövidülve így hangzik: „*Skájach*” vagy „*Skájech*”; vagy pedig: „Légy erős (és) áldott (*Házak, bárukh*)”; mert a Tóra tanulmányozása erőt ad és áldást jelent. A válasz: „Légy áldott.” Az utolsó *alijjá*-nak külön neve van: ez a

131. A Tóra-tekerces felmutatása (*hagbáha*). Ámos Imre, „A tóraadás ünnepe”, 1940

lezárás (*maftír*), s gyakran, ha több embernek akarnak *alijjá*-t adni, egyszerűen megismétlik. Két *alijja* között a tekercset mindig letakarják.

A szertartás utolsó mozzanata az asztal mellett a Tóra felemelése (*hagbáha / hagbe*) és összegöngyölése (*gelila*). A tekercset a *magbáh* fölemeli, felmutatja, majd visszatéve az asztalra, kívülről befelé hajtvá összegöngyölik és felöltöztetik. „Ez a Tóra, melyet Mózes tett Izráel fiai elé” (Deut. 4,44). A felemelés külön szertartás: a megerősítés gesztusa; szójátékon: bibliai vers egy szavának (*jakim*, 'felemel', 'fenntart') kettős értelmén alapul: Átok arra, aki nem *tartja fenn* e törvény szavait (Deut. 27,26). A gyülekezet a felmutatott Tóra-tekercs szövegét megnézve mintegy bizonyosságot kap arról, hogy valóban a hiteles Tórát hallotta.

Van a Tórának két részlete, amelyeket nem olvasna fel senki szívesen, mert fenytéseket helyez kilátásba Izráelnek, ha megszegi az isteni rendelkezéseket (Lev. 26,14-43; Deut. 28,15-69). De persze, fel kell olvasni ezeket a szövegeket is. Az a gyakorlat alakult ki, hogy amikor a baljós részletek következnek, a szertartás vezetője megkérdezi a gyülekezetet: Ki akar (*Mi se-jirce*) olvasni? A kérdésre mindig a *sammas* jelentkezik, s a szövegrészt a felolvasó csak halk hangon, suttogva olvassa. Ugyanígy tompa hangon szokás felolvasni a Tóra két másik szakaszt is, amelyeknek tárgya Izráel engedetlensége (Ex. 32,1-33,6; Num. 11).

A hetiszakasz felolvasását követi a tényleges lezárás (*maftír*), a hetiszakaszhoz tartozó olvasmány: lezáró, magyarázó, kiegészítő bibliai szakasz (*haftára*, többes számban: *haftárot*) felolvasása; aki ezt olvassa, a *baál maftír*, egyszerűbben csak: *maftír*. Bizonyos értelemben nagyobb elismerés, ha valakit a *maftír*-hoz hívnak fel, mint ha *alijjá*-t kap, mert az illető gyakran valóban maga olvassa fel a *haftára*-t. Ezek a szövegek: részletek a Biblia prófétai könyveiből (*Neviim*), tartalmuk vagy hangnemük közel áll a hetiszakaszéhoz. A *haftára*-kat nyomtatott könyvből is lehet olvasni. A legelső adat a *haftára*-olvasásról az i. sz. 1. századból van, történetesen keresztény iratokban (Lukács ev., 4,17; Ap. csel., 13,15). A zsidó Tóra-kiadások függelékben tartalmazzák a *haftára*-k szövegét is. A Tóra-tekercset csak a *haftára* felolvasása után teszik vissza az *aron*-ba.

Szokás, hogy akinek *viselő*s a felesége, ezekben a hónapokban minél többször segédkezik *vinni*: elővenni és visszatenni a helyére a Tóra-tekercset, a jámbor szolgálat jutalma könnyű szülés lesz.

(5) A Tóra öröme

Az őszi nagyünnepek utolsó napja (tisri 23) igazi ünnep a diaszporában, a Tóra ünnepe: *szimhat Tóra*, 'a Tóra öröme'. Ezen a napon szinte még többen jönnek el a zsinagógába, mint a többi nagyünnepen. Valódi öröme jön mindenki. A Tóra ünnepen a szertartás során, már az előző este is, minden tekercset elővesznek a Tóra-szekrényből, s a rabbi és a gyülekezet tagjai karjukban tartva hétszer körbejárják velük a *bimá*-t, a zsinagóga belső terét. Örvend mindenki a körmenetekben (*hakkáfot*), szinte táncol örömeiben, külön *szimhat Tóra*-zászló van a kezében, igyekszik megérinteni a Tórát. A gyermekek is felvonulnak, zászlókkal ők is, örvendező zajongással. Megengedett még a különben talán nem helyénvaló vídamság is, nem szigorúan szertartási dalok éneklése. Úgy örvend mindenki a

Tórának, ahogyan jólesik neki. Az „(elválasztó) fal”, „rács” vagy „korlát” (*mehica / mehice*) még orthodox gyülekezetekben is át-átléphető. Felviszik a tekerceseket a női karzatra is.

A Tóra-olvasáshoz a gyülekezet több kis *minján*-ra bomlik, hogy mindenkinek jusson *alijja*. Még a gyermekek is mind részt kapnak az alijjában (*kol ha-neárim*), szó szerint követve a Tóra legeslegutolsó szavait: *kol Jisráél, 'egész Izrael'*, apjukkal, vele egy *tallit* alatt. Ismét felolvassák a Tóra utolsó hetiszakaszát (*Ve-zot ha-berákha*), s elkezdik az új ciklust: a legelső hetiszakaszt (*Berésit*), a teremtés történetét. Az ünnepi Tóra-olvasás utolsó részét már a Tóra két „vőlegény”-e (*hátán*) végzi. Egyikük neve: „a Tóra vőlegénye (*hatan Tóra*)”, ő olvassa a legutolsó hetiszakasz végét. Rendszerint ott van vele együtt minden gyerek (*im kol ha-neárim*). A másik „vőlegény” neve: „a kezdő (*mathíl*)” vagy „a Berésit vőlegénye (*hatan Berésit*)”, ő olvassa fel az első hetiszakaszt, a Genesis elejét. A teremtés-történet ismétlődő formuláját: „És lett este, és lett reggel...”, hangosan mondja utána az egész gyülekezet, héberül. A két „vőlegény” rendszerint a község tekintélyes tagja, már engesztelőnapkor is őket hívták fel, most a *bima* előtt ülnek, külön székeken. Amikor rájuk kerül a sor, barátaik is ott tolonganak körülöttük. Baldachint (*kila*) tartanak a fejük fölé, mert hiszen „vőlegény”-ek. (Kis községekben azt szokták *hátán*-nak felkérni, akinek abban az évben volt az esküvője.) A zsinagóga előterében mértékletesen terített asztal áll, ünnepi lakoma (*neilat ha-hág*) vagy *kiddus*, ahogyan az ünnepi szertartás befejezésekor illik. A két „vőlegény” dolga, hogy gondoskodjanak róla. (A „vőlegény” szó helyett a *hatan Tóra* kifejezésben eredetileg ez volt: *hatam Tóra*, 'a Tóra pecsétje', ti. zárópecsét a ciklus befejezése után. Ebből lett a szájhagyományban a *hátán*, 'vőlegény' és az esküvői külsőségek. A *mathíl* egyébként nem is vőlegény, hanem az, 'aki megkezdi'.)

Az ünneplő gyülekezet éneke kihallatszik az utcára is. *Ám Jisráél háj, „Él a zsidó nép.”*

(6) Izraelita Egyetemes Gyűlés, 1868/69

Pesten, a Belvárosban, a Megyeháza nagytermében (V., Városház utca 7, ma: a Pest Megyei Önkormányzat épületének díszterme) ülésezett 1868. december 10 és 1869. február 23 között a magyar zsidóság első kongresszusa, hivatalos nevén: Izraelita Egyetemes Gyűlés vagy a Magyarországi és Erdélyi Izraeliták Országos Kongresszusa (*Landes-Congress der Israeliten in Ungarn und Siebenbürgen*). Az első kongresszus azóta is az egyetlen maradt. Igaz, a neológ szervezetek tartottak még egy országos kongresszust, 1930-ban, s a második világháború után, 1950-ben, egy Országos Gyűlés egyesítette az orthodox és neológ hitközségek szervezeteit. De mindkettő eleve csonka volt. Bár csonka lett az Egyetemes Gyűlés is. Az egységet volt hivatva megteremteni, s csak a megosztást intézményesítette. Ha ettől a különben igen lényeges mozzanattól eltekintünk, mégiscsak a legfontosabb hivatalos rangú esemény volt a magyar zsidóság történetében.

Az Egyetemes Gyűlésre összesen valami 220 képviselő gyűlt össze az ország minden részéből. A kongresszus költségeit az iskola-alapból felvett kölcsönnel fedezték. A terem jobb oldalán foglaltak helyet a haladó pártiak, 132 küldött, s a

132. Hirschler Ignác arcképe, 1868/69

A PESTI ZSIDÓ
HÁROMSZÖG

XVII.
Törvényczikk

az izraeliták egyenjogúságáról polgári s politikai jogok tekintetében.

1. §.

Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítottak.

2. §.

Minden ezzel ellenkező törvény, szokás, vagy rendelet ennél megazintottatik.

133. Az emancipációs törvény (1867: XVII. tc.)

előzménye az 1867. évi emancipációs törvény (1867: XVII. tc.) volt. E törvény értelmében az izraeliták „minden polgári és politikai jog gyakorlása iránt” egyenlők a keresztényekkel. (Formailag a *Hármaskönyv* előírta zsidóesküt is csak ezután szüntette meg a törvényhozás, az 1868: LIV. tc. 242. §-a, illetve az erre épülő későbbi rendeletek.) A jogi egyenlőség megteremtése után szükségessé vált, hogy a zsidó községek betagolódjanak az államszervezetbe. Br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter kívánatosnak látta, hogy a zsidóságnak létrejöjjön egy olyan szervezete, amely a többi egyházakhoz hasonlóan tárgyalhat az állammal. Belső ügyeiben — a szervezeten belül — a zsidóság szabad, önálló és autonóm lenne, önmagát kormányozná.

Br. Eötvös József megnyitó beszédéből (1868. december 14):

„Az állam tért nyit önök előtt, hogy összes hitfelekezeti ügyekben is teljesen önmaguk rendelkezzenek, s midőn önökre bízva, hogy önkormányzatuknak szervezetét is saját elveik és belátásuk szerint önmaguk állapítsák meg, azáltal oly szabadságot ad, minőt más államokban nem élveztek hitsorsosaik. Bizton reménylem, hogy azon hatás által, melyet a szabadság minden nemes emberi törekvések sikerére mindig gyakorol, gyors fejlődésnek fognak indulni mind intézményeik, mind összes szellemi életük. És mert a szabadság áldásait bizonyosan fokozott mértékben érzik azok, kik majd két ezredéven át az elnyomatás nyomorait túrték, meg vagyok győződve, hogy éppen e szabadság a legerősebb kötelék leend, mely e hon izraelita polgárait minden viszonyok közt azon hazához köti, melynek alkotmánya nekik e szabadságot biztosítja.”

(Tencer Pál, szerk., *Album*, I, 1869)

A kongresszusi naplóban még ezt is olvassuk Eötvös beszéde után:

„Szünni nem akaró lelkes éljenzés és taps. Zajos felkiáltások: Éljen a haza!”

A PESTI ZSIDÓ
HÁROMSZÖG

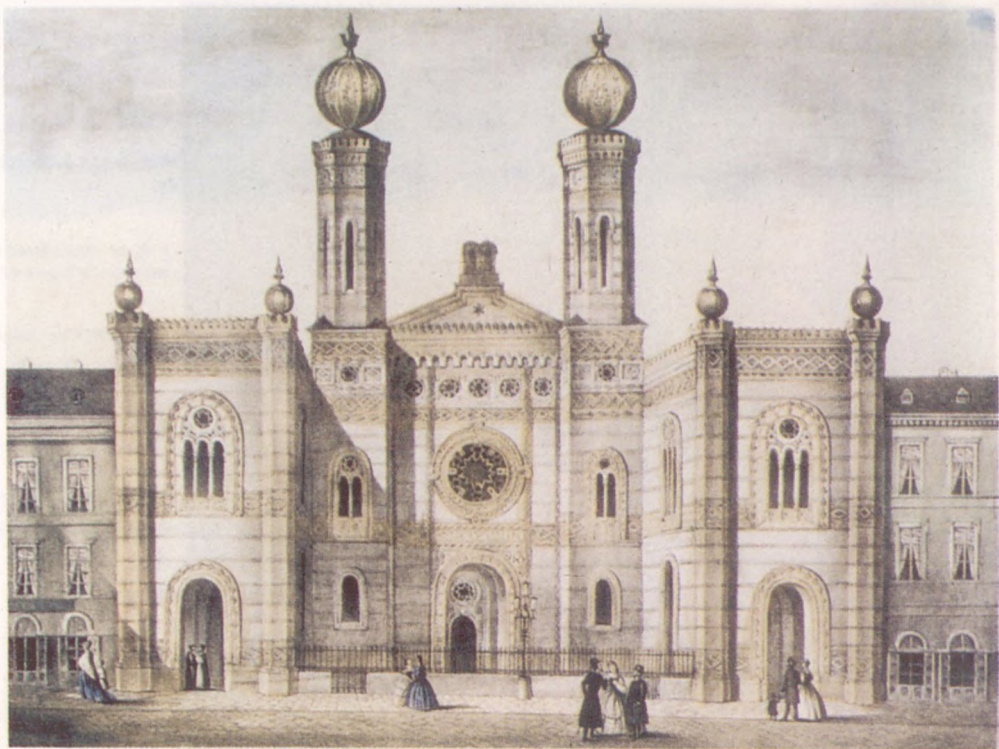
168

A kongresszus feladata az volt, hogy döntsön az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés („kiegyenlítőds”) és az emancipáció: a zsidóság polgári egyenjogúsítá-

szöveg: Vesztföldi A. S.W.
2007. évi kiadás

IV:1. A papi áldás (*birkat kohanim*) kéztartása. Festett üvegablak a Rabbiképző Intézet zsinagógájában

IV:2. A Dohány utcai zsinagóga, 1860 k.

IV:3. Téglaszínek és minták a Dohány utcai zsinagóga külső falán, restaurálás közben, 1994

IV:4. A tervrajz a Dohány utcai zsinagóga Tóraszekrényének függönyén

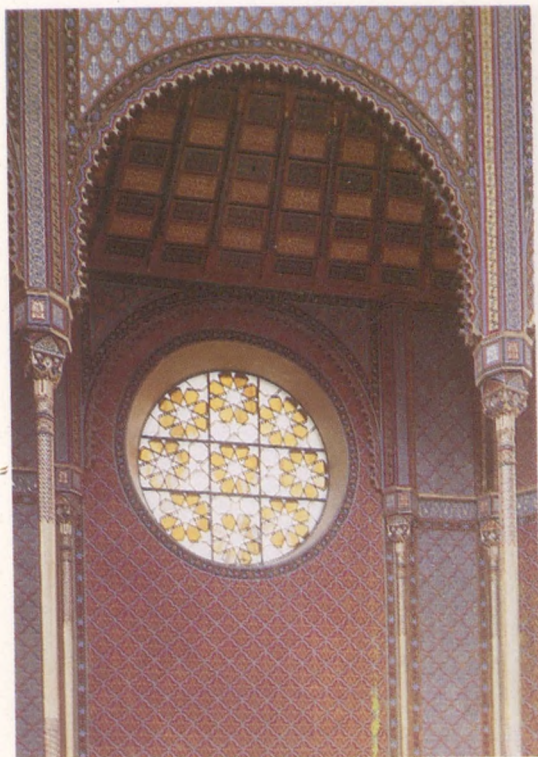

IV:5. A Tóra-szekrény a Dohány utcai zsinagógában.
Tervezte: Feszli Frigyes

IV:7. Tóra-tekercesek, felöltöztetve, a nyitott Tóra-szekrényben

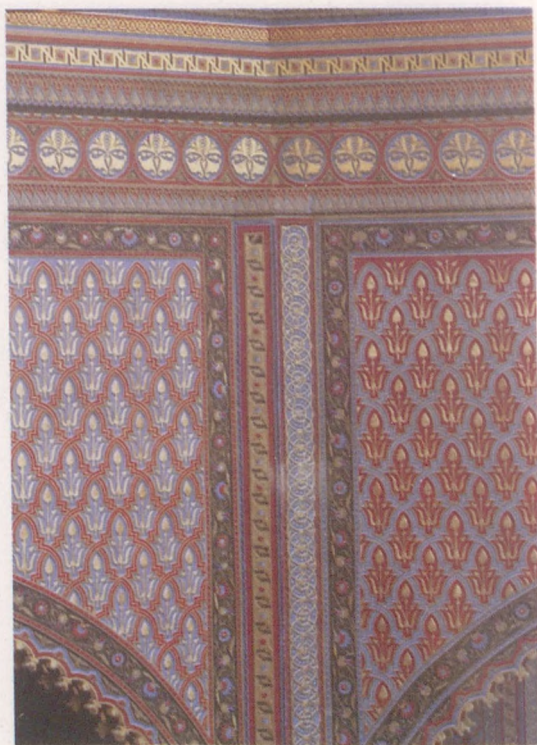
IV:6. Az örökmécse (nértamid) a Dohány utcai zsinagógában. Tervezte: Feszli Frigyes

IV:8. Festett üvegablak a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában

IV:9. Tartópillér a Rumbach utcai zsinagógában.
(Részlet)

IV:10. Falminta a Rumbach utcai zsinagógában.
(Részlet)

sa („egyenlő-jogúsítás”) után immár sürgetővé vált ügyekben, abban, hogy a magyarországi zsidó közösség milyen szervezeti keretben épüljön be a modern polgári államba. A kongresszus legfőbb kezdeményezője, Eötvös, az akkori cultus-miniszter, mindvégig azon az állásponton volt, hogy a zsidóság szervezetéről való döntésnek nem kell érintenie vallási kérdéseket, hitelveket, nem is szabad. Ezért rabbik nem is vettek részt a megbeszélésekben. A zsidó közösség számára azonban a modernizáció a 19. század eleje óta mindig mint vallási probléma merült fel. A konzervatívok minden szertartási vagy szervezeti újítást az évezredek vallási hagyományok megtörésének tekintettek; a haladó párt pedig csupán szelíd, a korszellemnek megfelelő, a hagyománynak nem ellentmondó reformokat akart.

A kongresszus, éppen a modernizáció vallási elemei miatt, nem az egyetemes rendezéshez vezetett, hanem a magyar zsidóság két, illetve három irányzatra szakadását eredményezte.

Az elkülönülést mint programot a konzervatív tábor fontolgatta elsőként, már jóval a kongresszus előtt, s magának a kongresszusnak csak annyi szerep maradt, hogy véglegessé tegye a szétválást (*péruđ*). A hagyományokhoz végletesen ragaszkodók kimondták, hogy csak hagyományos zsidó közösségben lehet zavartalan, teljes értékű vallási életet élni, és egy ilyen autonóm közösség eleve nem ismer el maga felett más hatalmat, mint a Biblia, a Talmud és a *Sulhán Árukh* hatalmát. Nemet mondtak a modernnek újításaira a zsinagógák építése, a szertartások rendje terén, olyasmire is, ami a Dohány utcában már részben megvalósult, és ugyanilyen eltökéltséggel a rabbiképzés megreformálására is.

Mert időközben német minták nyomán folyt a zsidó élet modernizálása. Az eredmények Pesten már régóta megmutatkoztak. Nem egészen tíz éve, hogy a Dohány utcai zsinagóga épületére — minden addigi szokástól eltérően — két tornyot is építettek. A Tóra-olvasó emelvényt (*bima*) a szokásos központi elhelyezés helyett a Tóra-szekrény elé állították. A női karzatokat nem választották el sűrű ráccsal (*mehica*), holott az orthodoxok előírták még a rács sűrűségét is. (Igaz, hogy ezek a Dohány utcai karzatok elég magasan vannak.) A szertartásokhoz kórust és orgonát használtak, újabban pedig az orthodoxok által egyedül helyesnek tartott jiddis helyett magyarul vagy németül prédikáltak. A rabbik a keresztény (evangélikus vagy lutheránus) papok viseletéhez hasonló talárba öltöztek a szertartásokhoz.

Egyébként a zsidó élet hagyományos kereteit a pesti község modern felfogású, polgárosult tagjai már régóta folyamatosan újították, jobbára németországi példák nyomán, de nem egyszerűen külföldi minta lemásolásával. Mintáikat többfelől vették, s módosításokat is eszközöltek rajtuk. A szertartási ének átalakítása, a kórus bevezetése csak a kezdet volt (1830 k.). További mozzanatok: a „zsargon” (jiddis) prédikáció lassú és fokozatos visszaszorítása (1840 k.), a *bima* áthelyezése a Tóra-szekrény elé (az újonnan épített zsinagógákban), az imakönyv átszerkesztése (bizonyos *pijjut*-ok elhagyása) stb. Lassan megszűnt a Tóra-olvasáshoz felhívások (*alijja*) árverezése, aminek célja az adomány-gyűjtés volt, megszűnt a hajnali imára kopogtatás (*Schulklopfen*), az esküvők helyszínét az udvarból áthelyezték a zsinagóga belsejébe, megszüntették a hamar temetéseket. Stb.

Az önmagukban sem közömbös külsőségek és szertartási részletek mellett történtek lényegi változtatások is. A németországi reformokban lassan megvál-

134. Az 1868/69. évi
Izraelita Egyetemes
Gyűlés résztvevőinek
tablója

1869-iki kongresszus résztvevőinek egyik csoportképe.

(A Magyar Zsidó Múzeum gyűjteményéből)

A kongresszusi kép névjegyzéke:

- I-ó sor. 1. Simon S. 2. Rozenberg J. 3. Schweiger M. 4. Mezei Mór. 5. Oblat J.
II-ik sor. 6. Kohut S. 7. Wahrmann M. 8. Hirschler Ign. 9. Popper L. 10. Weisberger A.
III-ik sor. 11. Tornyai Schosberger S. 12. Kohen J. J. 13. Munk M. 14. Steinhart I. 15. Grün I. 16. Stern A. 17. Aronson L.
18. Zipsaer M. 19. Ullmann K.
IV-ik sor. 20. Landesberg S. A. 21. Sternthal A. 22. Ullmann D. 23. Graber M. 24. Kirtz I. 25. Holländer L. 26. Hirschl M. L.
27. Widder I. 28. Kahan Kachmann Hersch. 29. Diamant M. 30. Wohl A. 31. Sidon A.
V-ik sor. 32. Beck S. 33. Hubsch M. 34. Gerstl M. 35. Sauer I. 36. Schlesinger S. 37. Eisler M. 38. Wolf M. 39. Freund M. 40. Kohn S.
41. König K. 42. Brill S. L. 43. Ungar S. 44. Eiler A. 45. Freund H. 46. Baumgarten F.
VI-ik sor. 47. Fenyvassy A. 48. Hofmeister B. 49. Frankl L. 50. Elias M. 51. Schwarz A. 52. Felber S. 53. Ables I. 54. Stein M.
55. Kohn A. 56. Leopold S. 57. Kauders F. 58. Deutsch H. 59. Mandl F. 60. Posner L. I. 61. Fischmann F. 62. Basch L.
VII-ik sor. 63. Brutum S. 64. Popper F. 65. Deutsch S. 66. Heimann S. 67. Hollitscher F. 68. Hirsch M. 69. Kohn N. 70. Keisz A.
71. Schapring I. 72. Mittelmann L. 73. Pollak S. 74. Lichtmann I. 75. Löwy M. 76. Tencer P. 77. Diener M. 78. Hochmuth A. 79. Neumann B.
VIII-ik sor. 80. Billitzer F. 81. Klein B. 82. Steinfeld A. 83. Glatzner F. 84. Steiner Iz. 85. Basch L. 86. Sugár D. 87. Weisz K.
88. Glück M. 89. Kain D. 90. Stein I. 91. Löwy I. 92. Lemberger H. 93. Bachenstein L. 94. Herzog I. 95. Klein I.
IX-ik sor. 96. Schwarz P. 97. Eitelich M. 98. Morgenstern M. 99. Schönberg A. 100. Klein S. 101. Barnay Ign. 102. Hermann K.
103. Horovitz S. 104. Cohné I. I. 105. Spitzer L. 106. Klein S. 107. Bettelheim F. 108. Berger F. 109. Rózaay I. 110. Pollak H.
X-ik sor. 111. Popper J. 112. Czinner B. 113. Meyerhoffer S. 114. Grünfeld A. 115. Weiss M. A. 116. Lédig S. 117. Tausig L.
118. Weinberger Iz. 119. Halbrohr M. 120. Lackenbach Ig. 121. Hofmeister S. 122. Steinberger A.
XI-ik sor. 123. Mayer S. 124. Fischer J. 125. Lányi J. 126. Deutsch A. 127. Fischer M. 128. Schlesinger J. 129. Deutsch S.
130. Friedmann L. 131. Schwarz P. 132. Lichtenberg M. 133. Blau V.

tozott a rabbi helyzete és szerepe a község életében. A rabbi hagyományosan jógi személy volt, ő és a *dajján*, aki a helyettesének számított, jobbára csak a halákha kérdéseivel foglalkoztak. Szerepüket halákhikus felkészültségük adta: válaszoltak a fölmerült kérdésekre, döntöttek. Az ima és a szertartások „a község megbízottja”, gyakorlatilag a *hazzán* kezében voltak. A rabbinak magában a zsinagógában alig volt feladata. Hitszónok (*darsán*) semmiképpen nem volt. Évente legfeljebb két vagy három alkalommal tartott beszédet: egyet *peszah* előtt, nagyszombaton (*sabbát gádol*), egyet *jóm kippur* előtt, a megtérés szombat-

ján (*sabbát suva*), s ezenkívül még *kol nidré* estéjén. A gyülekezet igényeit homiletikai szövegmagyarázat tekintetében az időről időre megjelenő vándorprédikátorok (*maggid* vagy *mokiah*) elégítették ki, nem a szertartás keretei között, hanem szombat délutánonként. A németországi reformok oda vezettek, hogy a rabbiból lassan hitszónok lett, egészen a protestáns minta szerint. Most már a prédikáció volt tevékenységében a legfontosabb elem. Jiddis helyett németül kellett beszélnie, mert ezt igényelte a közönsége, s ha a magyart, akkor magyarul. A gyülekezet és a rabbi együtt, egymásra is hatással, egyszerre polgárosultak és magyarosodtak. A rabbi most már nem talmudi (halákhikus) tudása, hanem szónoki képességei szerint ítélték meg. (Fájdalmasan érezte ezt R. Meisel a Dohány utcában.) De a prédikáció szükségessé tette az imák és a szertartás bizonyos lerövidítését is. A rabbi a *zsidó templom*-ban egyre inkább *pap*-pá vált.

A modernizálást: minden változtatást és változást a konzervatívok mereven elutasították, mint ahogyan a zsinagóga épületén belüli esketést, a világi tudományokkal való foglalkozást, még rabbiképző szeminárium felállítását is. A világias öltözékek viselését és magyarosított nevek felvételét, valamint a polgári keltezést mind tilosnak jelentették ki.

A kongresszuson, még az előtt, hogy döntöttek volna a napirend, a tárgyalásra kitűzött kérdések dolgában, a konzervatívok többsége eltávozott, s ezzel kifejezték, hogy nem kívánnak a nagyobb létszámú haladó pártiakkal közös szervezethez tartozni. Nem mentek messzire: kivonulásuk után a „Tigris” Szállóban (V., Nádor utca 5, ma: iroda- és lakóház), a szálloda nagytermében tartották külön megbeszéléseiket; de külön útra tértek.

Maga a tanácskozás — Eötvös javaslatának megfelelően — elhatározta a zsidóság (izraeliták) országos szervezetének felállítását, döntött az alája tartozó hitközségek belső szervezetéről, valamint a Ferenc József által létrehozott iskola-alap felhasználásáról, többek között a Rabbiképző Intézet felállításáról, és a zsidó iskolai oktatás rendjéről. Elfogadták az úgynevezett kongresszusi statutumot, mely kialakította az Izraeliták Országos Irodája alá tartozó hitközségek szervezetét. Az országot összesen 26 községkerületre osztották fel, ebből Budapest a VI. községkerület volt. A fővárosban a Pesti Izraelita Hitközség mellett külön működött a Budai, illetve az Óbudai Izraelita Hitközség, mindkettő a Pest stb. megyei szervezetben, s természetesen külön hitközségeket képezett az akkor még önálló és majd csak később a fővároshoz csatolt thj. városok zsidósága.

A hitközségek területi-közigazgatási szervezete, bár az Országos Gyűlésen megvalósult formában állami kezdeményezésre alakult ki, önmagában nem volt idegen a zsidó hagyományoktól. Azokban az országokban, amelyekben nagyobb zsidó népesség élt, az askenázi zsidóság körében a centralizált állami hatalom mintájára már korábban is kialakultak a község (*kehilla*) felett álló szervezetek: a körzeti vagy kerületi (*galil*) és országos (*medina*) intézmények. Csábító volt a lehetőség a halákhikus tekintélyek számára is, hogy központi hatóság hozhatja meg a mindenkire kötelező döntéseket és rendelkezéseket, miközben a végrehajtás és ellenőrzés felelőssége a községekre hárul. Az országos szervezet sohasem tudta, s nem is akarta magához ragadni a rabbik szerepét, ennek ellenére, pusztán léte és helyzete hozzájárult ahhoz, hogy a rabbik tekintélye és az elvben továbbra is autonóm községek, hitközségek tényleges önállósága egyre

135. Az Egyetemes Gyűlés tanácskozá-sainak színhelye: A pesti Vármegyeháza. Rudolf Alt, „Vármegyeház Pesten”, 1853 k.

potokat fenntartó községeké pedig: *status quo ante* (ti. *ante congressum*) vagy rövidebben: *status quo*, sőt, egy szónak írva: *statusquo*, azaz 'a korábbi (ti. a kongresszus előtti) állapotokhoz (ragaszkodó)'. A *neológ* szó Magyarországon, ahol fél évszázaddal korábban a nyelvújítás hívei *neológus*-oknak nevezték magukat, azt jelentette, hogy 'új szavakat (stb.) használó', 'újító'; a *reform* szót a pesti hitközség vezetői szemében lejáratva a Reformegylet. Az *orthodoxia*, mint nevük is mutatja, magukat tekintették az igaz hit képviselőinek. S voltak, akik egyáltalán nem akartak változtatni a kongresszus előtti állapotokon. A kongresszusi (*neológ*) szervezet az Országos Gyűlés határozatai nyomán kezdett el működni (1869). Önmagát az egész magyar zsidóság képviselőjének tekintette: szabályzatában az áll, hogy a *kongresszusi izraelita hitközség* elnevezés „egyszerűen csak”: *izraelita hitközség*. Az *orthodoxok* valamivel később ugyancsak megteremtették a maguk országos szervezetét (1871). A *status quo* községek szervezete csak jóval később alakult meg (1928), de mint irányzat többé-kevésbé egységes arculatot mutattak kezdetől fogva. A szervezeti beosztás nem tett különbséget askenázi és szefárdi községek között, de az *orthodox* szabályzat külön megnevezte mindkettőt mint amelyekre illetékessége kiterjed.

Az Országos Gyűlés rendelkezései nyomán a kongresszusi hitközségi szervezet alapszabályzata kimondta, hogy minden izraelita köteles magát bekebelezni vagy a lakóhelyén működő hitközségbe, vagy — ha ilyen nincs — abba a hitközségbe, amelyhez a helységben lakó többi izraeliták tartoznak. Az egy helyen lakó izraeliták „semmi szín alatt” nem tartozhatnak különböző hitközségekhez. A hitközségi kötelékbe felvétel a község részéről nem tagadható meg. Ebben az értelemben a hitközség fogalma változatlanul fenntartotta a régi zsidó községek szerepét. Nem volt zsidó élet a hitközség keretein kívül. A fővároson kívül csak néhány nagyobb városban működött egymás mellett több hitközség.

Magyarországon a túlnyomó többségében askenázi zsidóságban belül az eredet és történeti háttér további különbségeket is eredményezett. Az Északkelet-Magyarországon élő zsidók szokásos elnevezése, nem hivatalos név, inkább megjelölés, jiddisül *interlendish* volt (ném. *unterländisch*), míg az ország központi területein élők *oyberlendish* (ném. *oberländisch*). Az 'alsó-ország'-ból való —

földrajzilag nézve: keleti, felvidéki — zsidók háttere Galícia (a régi magyarban: Halics, Gácsország), Lengyelország, Litvánia volt, nyelvük a jiddis, falusias életvitelű, a *shtetl* hagyományait őrző zsidóság, akik erősen kötődtek a haszidizmushoz. A 'felső országbeli' — földrajzilag: nyugati — zsidóság, a budapesti is, Morávia kézműves kultúrájú, iparosodott, polgárasult helységeiből jött, vagy Ausztriából, Németországból. A zsidók Cseh és Morvaországban, bár értették a jiddist, jobbra németül beszéltek, városias életmódhoz szoktak, a német irodalmi műveltséghez kötődtek, polgárosult, a személyes szabadságokat igénylő társadalmat alkottak. A 19. század közepétől kezdődően a zsidóság e két csoportján belül a feszültségek semmivel sem voltak kisebbek, mint ami a zsidóság egésze és a külső közeg között fennállt. A főváros polgári zsidósága lenézte a vidékieket, a *pólsi* és más hasonló kifejezések eredetileg az ő megvető vagy legalábbis elutasító szóhasználatukat tükrözték. A bécsi ének és kórus, a német prédikáció, a korszerű stílusban épített templom, a szertartási reformok stb.: a neológia, a 19. századi zsidó vallási reform-irányzatok magyar változata, az *oyberlendish* pesti polgárság körében fejlődött ki, s a magyarországi orthodoxia, helyesebben, s lényege szerint, neo-orthodoxia, amelyből azután az újabb szélsőséges orthodox irányzatok kinőttek, azokat jelentette, az *interlendish*-eket, akik ebben a modernizációban nem vettek részt: nagyjából, de nem kizárólag, a keleti vidékek — a „felvidék” — zsidóságát.

136. Az Egyetemes Gyűlésről kivonult orthodoxia tanácskozásainak színhelye: A „Tigris” szálló. Rudolf Alt, „Vendéglő a Tigrishez”, 1853 k.

A három intézményes irányzat mellett jelen volt Magyarországon az orthodoxyához közel álló haszidizmus is. A „jámbor (*hászid*)” zsidóság mindig egy rabbi (*rebe*) körött gyülekezik, a *rebe* a vallási, lelki vezetőjük, tartós közösségük feje. Hogy hogyan éljenek, akár a hétköznapi ügyeket, akár nagyobb jelentőségű dolgaikat tekintve, ha csak lehet, úgy döntenek el, hogy megkérdezik felőlük a *rebé*-t. Sokan tanulnak is, persze. De a haszid rabbi minden híve: a jámborak (*jid. hószed*) számára a tudás és a döntés végső forrása, mintegy helyettük is ő tartja fenn a kapcsolatot az Istennel. Ezért minden szava szent. Ez a vallási közösség személyhez kapcsolódik, eleve kizár minden területi szerveződést. *Rebe* nélkül nincs jámbor követő sem. Magyarországon a haszidok, bár számuk, kivált északkeleten, a keleti vármegyékben, jelentős volt, nem jutottak szóhoz a zsidó közéletben. A pesti úgynevezett „szefárdok” többnyire haszidok voltak: jiddis nyelvű askenázi zsidók, jóllehet messze a *rebé*-jüktől, s akik a helyi tekintélyek voltak, nem mérhető a keleti haszidizmus nagy személyiségeihez. A második világháború idején aztán a lengyelországi, szlovákiai, ukrainai menekültek között sok igazi haszid zsidó is élt hosszabb-rövidebb ideig Budapesten.

A kongresszus óta folyamatosan működött, s jelenleg is fennáll a magyar — vagy legalább a fővárosi — zsidóság nagyobb részének, a neológ hitközségek-

A PETI ZSIDÓ
HÁROMSZÖG
173

nek a szervezete. Ez a többféle nevet viselő országos szervezet egészen a közelmúltig láthatóan a keresztény egyházak képére és hasonlatosságára fogta össze, szervezte meg a zsidóság kongresszusi részét. A szervezet és a hitközségek viszonyában erősen érvényesülő centralizáció jól illett az osztrák–magyar dualizmus kori államszervezethez. A zsidóság belső autonomiáját az egyenjogúsítás ajánlata és Eötvös szervezeti elképzelése a modernizáció jegyében kvázi-egyházi jellegűvé alakította át. A zsidóság most már — az Eötvös megnyitó beszédében kifejtett program szerint — mint „vallásos társulat” tagolódott be a magyar társadalomba. Ennek megfelelően, a kongresszus után a zsidó *község* (*káhal / kehilla*) elnevezése is *hitközség* lett magyarul.

Vicc a kongresszust követő évekből.

A pesti hitközség a legszerencsésebb az országban. Miért? Mert rabbisága *Kaiser- und Kohn-igliche* rabbikból áll.

A célzás a „Dohány utca” hitszónokaira (Mayer *Kayserling* és *Kohn* Sámuel) vonatkozik, a megjegyzés nyilván a Kayserling meghívása (1870) utáni évtizedből való. Fanyar humorából kihallani véljük azt a közvélekedést, hogy a hitközségben a k. u. k. / cs. és kir. szellem uralkodik. A br. Eötvös József kezdeményezte reformok a hitközséget beillesztették az államszervezetbe is.

Az orthodoxia fenntartásai a kongresszus szervezeti változtatásainak lényegét illetően indokoltak voltak. A modernizációs alternatívát jellegzetesen a keresztény — nem polgári, hanem keresztény — állam állította fel a polgárosodó zsidó társadalom számára: egyenjogúság, de akkor a zsidóságnak *csak vallási* arculatot kell felöltenie, vagy pedig a zsidóság mint életforma, de bizonyos elszigetelődés árán, s minden erőteljesebb kulturális modernizáció nélkül.

Az irányzatok már a kongresszus előtt is, de a kongresszus után még erősebb hangon folytatták vitáikat a halákha értelmezéséről, valósággal harcoltak egymás ellen, s a másik felet igyekeztek úgy feltüntetni, mint aki hátat fordított a zsidó hagyománynak. Móse Schick (Sik) (1807–1879) huszti rabbi úgy beszélt a neológokról, mint külön szektáról vagy vallásfelekezetről (*kat*), akik a zsidóságtól nem kevésbé különböznek, mint a protestánsok a r. katolikusoktól. Ez az érv már eleven húsba vágott: azt, hogy a zsidóság a belső viták ellenére is egységes társadalmi csoport, addig még nem vonta kétségbe senki. Az orthodoxia, helyesebben, mint Jacob Katz és Michael K. Silber nevezik: neo-orthodoxia, mely Magyarországon a reform-törekvések és a kongresszusi eszme ellenzékeképpen alakult ki és erősödött meg, mindent egybevéve legalább annyit tett a zsidóság vallásfelekezetté minősítése érdekében, mint a neológok, akiknek ezt bűnül rótták fel. Az eleinte heves orthodox–neológ vitákból egy-két évtized alatt kölcsönösen csaknem teljes elzárkózás alakult ki.

A kongresszust követően a kormányzat számos kérdésben rendelettel szabályozta a zsidó szokásjog vagy halákhikus előírások egy-egy területét, az országban egyébként követett gyakorlathoz igazítván a zsidó hagyományt. Rendeletek jelentek meg a házasság és válás (1878), az anyakönyvezés (1885), a szombat iskolai megtartása (1885), a Talmud-Tórák (1887), a hitközségek szervezése és működése (1888), a hittan tanítása (1889) stb. tárgyában. A hitközségek, mindegy, hogy neológ, orthodox vagy *status quo*, voltaképpen betagozódtak az államrend-

be, szabadságuk csak a hitélet terén maradt; már amennyire a hit a zsidóságban egyáltalán elkülöníthető a szervezettől és az életviteltől.

Ágai Adolf és a *Borsszem Jankó* szerint az orthodox rabbi így beszél a neológ hívőkhöz a beilleszkedésről:

„Reb Menákem Cziczeszbeiszer milenejomi pászturlevele.

Kivánam, hodj hozofios áldezet-készisígel, gyüvedelmi, féngyőzési, tükekomot, medjei és városi pütodó és még edjép másféle illeték pantas befőzetése, esetleg nyolc nop oloto végbemenendű lizetáceón ótján behojtondó, bonkóra fűlváltat hozofios filérekkel gyároljátok hozá ohoz, hodj éljen o drágo han! Kivánam, hodj Boda-várábo ezentől is ledje kotjavásár és olkotmángyas szobotságot ogothosotok mindenkur! Kivánam, hodj o diúsdjóri vos- és océldjár nodj móheljében alvaszák titeket o kürüszténgy társodojloombo bele!

Meze-Lábrecz gyonoráriosbo (ijár 5656).

Reb Menákem átkozár”

(*Borsszem Jankó*, 1896. február 2)

Néhány évvel az Országos Gyűlés után a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletbe adta, hogy „az *izraelita vallás* elnevezés tekintendő a törvényhozás által elfogadottnak”, ezt kell használni minden hivatalos iratban, mellőzve minden korábbi divatos elnevezést, mint „héber”, „mózeshitű”, „mózesvallású” (ez utóbbit a korábbi törvények is használták) stb. A *zsidó* szó a tisztaeszlári per (1882/83) idején a köznyelvben már „úgy megtelt a gyűlölet és megvetettség tartalmával, hogy csúfnév lett” (Komlós Aladár).

„A liberalizmus korának zsidósága abban az illúzióban élt, hogy az emancipáció kiharcolásával véglegesen bekapcsolódott az európai népek családjába. Úgy látszott, mintha az ősi zsidóellenes érzelmek végleg kihaltak volna, és a zsidó közösség mint a többféle vallási csoport egyike elfoglalhatja helyét mind az államban, mind a társadalomban. Mivel úgy látszott, hogy egyedül a vallás a zsidó lét kritériuma, sokan azt gondolták, hogy a vallási elvekben való egyetértés képezi a zsidó közösség egységét. Ez az egyetértés azonban hiányzott, s ezért az orthodox irányzatok megtagadták a zsidó egységet. Ezután indult el az antiszemita mozgalom Berlinben, amely megkülönböztetés nélkül minden zsidót megfosztott volna politikai jogaitól. A mozgalomhoz csatlakoztak a magyar kortársak is, Istóczy Győző fellépésével. A magyar zsidóságnak is bőven volt alkalma és nyomós oka arra, hogy kiábránduljon az illúzióiból. Lehetséges, hogy a felébredő zsidó szolidaritás meggátolhatta volna a vallási szétválást, de a szakadás akkor már megmásíthatatlan tény volt. Csak a mi nemzedékünk ébredt rá arra, a zsidóüldözés végletes kiteljesedése során, hogy a zsidóság minden különbözőségei ellenére egy sorsot él.”

(Jacob Katz, 1992)

A PESTI ZSIDÓ
HÁROMSZÖG
175

(7) Mi az, hogy zsidó?

1868/69 tanulmányoképpen lehet leírni azokat a történeti formákat, amelyekben a zsidókat a magyar társadalom — a történeti szóhasználat szerint — „megtúrta” és „befogadta”.

Az 1867: XVII. tc. előtt a zsidóság külön ethnikai–vallási csoportnak (*corpus separatum*) számított, s mint idegeneket kezelték, egykorú európai — és nemcsak a zsidókra vonatkozó — szóhasználat szerint: megtúrták vagy tolerálták őket. Az egyenjogúsági törvény, illetve az 1895: XLII. tc., az úgynevezett recepciós törvény nyomán a zsidó csupán annyit jelentett, hogy 'izraelita vallás'. A szekularizációs folyamatok előrehaladásával, s jogi formában az 1920: XXV. tc., az úgynevezett *numerus clausus*-törvény rendelkezései nyomán a zsidó — idők folyamán változó módon meghatározva — társadalmi kategória volt. A *numerus clausus*-törvény korlátozó rendelkezéseit az 1928: XIV. tc. érdemben hatályon kívül helyezte, de az úgynevezett zsidótörvények csakhamar még súlyosabb korlátozásokat vezettek be hosszú évekre. A második világháború és a Holocaust után a törvényhozás helyreállította az 1867 és 1920 közötti állapotokat, a közfelfogásban azonban továbbra is nagyjából az 1920 utáni fogalmak érvényesültek.

A zsidóság önmeghatározása vagy önmeghatározásai viták tárgya ma is; tulajdonképpen még a vallás meghatározása is az. A „külső” — semleges vagy közömbös — társadalom egyelőre nem tudott korszerű stratégiákat kialakítani a kisebb-nagyobb mértékben elkülönülő vagy egymástól különböző csoportok, közösségek — a kisebbségek — egyenrangú befogadására és beilleszkedéséhez.

Napjainkban sokféle zsidó identitás lehetséges: vallási, ethnikai, nyelvi, kulturális, származási, szociológiai, érzelmi stb., ezek elvben mind egymás mellett élnek, jóllehet valóságosságuk, azaz elfogadottságuknak és kritériumaik egzaktságának mértéke különböző. A helyzet szüntelenül változik, s a változások lehetőségének és a sokféleségnek a fenntartása egyetemes érdek.

(8) Herzl Tivadar Pesten

A 19. század második felében a Wesselényi utca beljebb kezdődött, mint ma: csak a Síp utcánál, s a Károly körúton a legközelebbi útkereszteződés a Dob utca torkolata volt. (A Wesselényi utcának a Károly körútig terjedő szakaszát csak 1897-ben nyitották meg.) A századforduló táján készült fényképeken jól látszik még, hogy a zsinagóga mellett, a Károly körút felé eső oldalon, ahol most a Zsidó Múzeum áll, az épület tömbjéhez — közvetlenül a főbejáratnál — jelentéktelen kétemeletes ház csatlakozott. Mellette még egy ház állt. A 4 sz. egyik földszinti üzlete fölött a cégtáblán Schiller Samu neve. Ebben a házban született 1860. július 3-án, s itt töltötte gyermekkorát, Theodor (Binjámín Zeév) Herzl (1860–1904).

Az apa, Jacob Herzl, morvaországi eredetű, német nyelvű családból származott, szülei Zimonyban éltek, ő először Debrecenbe ment, s innen költözött Pestre (1856). Mint nagybani fakereskedő jelentős vagyont szerzett. Bankügyletekben is benne volt, egy ízben majdnem csődbe jutott, de mindent egybevéve is Pest vagyonosabb polgárai közé számított. Anyja, Jeannette (Johanna / Anna)

Diamant, ugyancsak jómódú pesti ruhakereskedő leánya volt. Gyermekkorának pesti zsidó emlékeiből Herzl később az *Altneuland*-ban több mozzanatot fölleve-
nített: a szomszédos Dohány utcai zsinagógában töltött szombatokat, az ünnepe-
ket, az otthoni *széder*-t. Theodor / Tivadar elemi iskolába a Pesti Izraelita Főele-
mi Iskolába (Síp utca 12) adták a szülei, középiskolába kezdetben a Pest Városi
Nyilvános Főreáltanodába (V., Reáltanoda utca 7, ma: Eötvös József Gimnázium),
ahol azonban — mint „Önéletrajz”-ában írja — az erősen zsidóellenes szellem
miatt nem érezte jól magát. (Egyik tanára a zsidókat „pogány”-nak nevezte, olya-
noknak, mint a bálványimádók és mohamedánok.) Magántanuló is volt többször
hosszabb-rövidebb ideig. Végül az 1875/76. tanév második félévétől két teljes
évet az ev. gimnáziumban (Pesti Ágostai Hitvallású Evangélikus Főgymnásium)
járt, akkoriban a közvélekedés ezt tartotta a legjobb iskolának, s itt tette le, ismét,
már Bécsből, magántanulóként, az érettségit is (1878). A Deák téren, szerencsés
közelségben a Teréz- és Lipótvároshoz — mint majd később is, a Fasorban — az
ev. gimnázium diákjainak harmada-fele zsidó volt.

Herzl három nyelvben nőtt fel, a német és a magyar egyformán anyanyelve
volt, de *von Hause aus*, „otthonról” tudott, bár gyengébben, héberül is, mondjuk,
az imakönyv szintjén. Hat-hétéves korában apjának magyarul írt leveleket:
„Édes kedves papám!”, „Szeretett papám!” Még később is feltűnik, a szüleihez
írt német levelekben, a nyilván családi bizalmas-becéző magyar szó:
„mamakám”, „papakám”. Nyolc éves korában apjával együtt tagja lett a pesti
Chevra Kadisának. Fennmaradt a meghívókártya *bar micvá*-jára (1873. május 3).

137. Herzl Tivadar
szülőháza

138. Herzl Tivadar
gyermekkori fényképe,
1865

igaz, a III. emelet nem számíthatott a legjobbnak. (A családnak, s közelebbről, Herzl Tivadarnak, volt ingatlantulajdona is Budapesten: például, 1880 k. az Andrássy út 96 sz. ház.)

A Reáltanodában Tivadar a nővérével, unokatestvérével és néhány iskolai barátjával önképzőkör jellegű, igényes és nagyon tevékeny irodalmi egyesületet alapított, *Wir / Mink* névvel (1874), ő volt az elnöke. Magyar és német nyelvű

139. Herzl Tivadar
szülei és a két
gyermek

Az akkori neológ szóhasználat szerint „konfirmáció” szerepel rajta. Biztos adat azonban nem maradt fenn arról, hogy a nagy ünnepségnek tervezett esemény, a *szüde* vagy fogadás valóban megtörtént. Lehet, hogy a Pesten éppen ebben az időben tetőző kolerajárvány (1872. október – 1873. november) miatt a szertartást csak szűk körben tartották meg. Mindenesetre, a meghívó egy mellékes adata is jelzi, hogy a Herzl család ebben az időben már nem a Dohány utcában lakott. Sokkal jobb címet adtak meg: Thonethof, Mária Valéria utca, III. emelet (a Thonet-udvar ma: V., Vigadó tér 3 — Apáczai Csere János utca 10 sarokház). A környék legszebb épülete ma is. A Dohány-templom mellől Herzlék, úgy látszik, elköltöztek a Lipótvárosba, előkelőbb helyre, közvetlenül a Vigarda / Vigadó szomszédságába;

műveket egyaránt bemutattak, értekezéseket és költeményeket. Herzl magyar nyelvű iskolai dolgozataiban — egy részük Jeruzsálembe került, és ott a Központi Cionista Levéltár őrzi őket — a kiegyezés korának erősen pathétikus magyar irodalmiassága érződik. Egyébként azonban Herzl magyar nyelvhasználatát kifogástalan, sőt, kiváló. „Járatlan bérceken megy a magyar költő, bús dalokat énekelve, dalokat a haza hősről, midőn még az utolsó csepp véréig hű volt a honfi, és fegyverrel kezében védte a haza jogait.” Amikor — nővére halála után — szülei, s velük együtt ő is, Bécsbe települtek át, Budapestet igyekezett lelkileg is maga mögött hagyni. Korábban két egyforma lehetősége volt a szellemi tevékenységre, a német és a magyar; ő a német nyelv mellett döntött, s a német újságíró pályát választotta. Eleinte csak nővére *Jahrzeit*-jén jött vissza Budapestre, minden évben, rövid látogatásra. A végén már volt idő, hogy azt mondta: úgy érzi, vasutas lett belőle a Keleti pályaudvaron.

140. A Herzl család újabb lakóhelye, a Duna-parton: a *Thonethof*, III. emelet

A nyugat-európai és oroszországi, galíciai zsidó értelmiségben sokfelé, régóta érlelődő cionista eszmét Herzl mint bécsi újságíró és író elsőként fogalmazta határozott cselekvési programmá, és vitte a nagyobb nyilvánosság elé (*Der Judenstaat*, 1896. február). Pesti ifjúkorának történetírója, Andrew Handler azonban jó érveket hoz fel amellett, hogy gimnazista kori élmények, az 1870-es évek második felében a parlamentben fellépő politikai antiszemitizmus és ennek visszhangja hatással voltak Herzl személyiségére. Mondhatjuk, hogy élményei, amelyeket a pesti „*Alt-Neustadt*”-ban szerzett, hozzájárultak ahhoz, hogy később elkezdjen gondolkodni a zsidó *Altneuland*-ról; az utóbbi Herzl utópista regényének címe (1902). A cionista eszmét Herzl 1895 k. szervezte mozgalommá. (Az I. cionista kongresszus 1897. augusztus 29-én nyílt meg, Baselben.)

A cionizmus — Magyarországon eleinte így mondták, leginkább az ellenfelei: *sionizmus** — programja a magyarországi asszimiláns zsidó élethelyzet egyenes megtagadását jelentette. Érthető, hogy Herzlnak Budapesten alig akadt híve.

* *Cion* (*Cijjon*) a régi magyar Bibliákban (latinosan): *Sion*. A szó megválasztása jelezte, hogy a mozgalom ellenfelei tudatosan a magyar (közelebről: magyar református) kifejezőmóddhoz igazodtak.

141. Herzl Tivadar rajzai egy iskolai önképzőköri dolgozat alatt, 1874

valósításában is, a professzort a Pestről ismerős hazafias zsidó hangon közelítette meg: „Mein guter Vámbéry bácsi”, „bácsikám”. Egy képzelt levélben, első személyes találkozásuk után a bécsi vonaton (1900. június 17): „Kedves Vámbéry bácsi, das ungarische Wort ist gut: zsidóember. Sie sind einer, ich bin auch einer. Darum haben wir uns so schnell u. voll verstanden — vielleicht noch mehr im Menschlichen als im Jüdischen, obwohl dieses bei uns Beiden stark genug ist. (Jó a magyar szó: zsidóember. Ön az, én is az vagyok. Ezért értettük meg egymást olyan gyorsan és teljesen — emberileg talán még inkább, mint zsidókként, pedig ez eléggé erős mindkettőnkben.)” Találkozásuk után, nyilván megállapodás alapján, Vámbéryt egy otthoniasan hangzó fedőnéven emlegette: „Schlesinger”, s Vámbéry is ezen a néven sürgönyözött neki. (Vámbéry eredeti neve Wamberger volt.) Egyébként Vámbéry készségesen segítette is a terveiben, a társadalmi híresség nem feledte el soha, hogy

142. A pesti ev. gimnázium tanulója, 1876

Már hírneve tetőpontján keserű gúnynyal írta („Önéletrajz”), hogy a házon, ahol született, a Dohány utcában, húsz év múlva az a tábla lesz kiakasztva, hogy „Kiadó (Zu vermieten)”. Különösen szívére vette R. Kohn Sámuel megjegyzéseit, aki még a szószékről is ellenségesen emlékezett meg a cionista mozgalomról. Mégis, amikor úgy érezte (1900), hogy Vámbéry Ármin török kapcsolata, minthogy Palesztina a török szultán fennhatósága alatt állt, talán hasznosak lehetnek a cionista program meg-

szegény zsidó fiú volt, hogy — pillanatnyi vallási állapotaitól függetlenül — maga is zsidó.

Herzl szemében ifjúságának városa, aminek Budapestet a naplójában nevezte, mindig Pesten át vezető iztambuli útjai során, cionista tervezetése és szervezőmunkája közben, különös jelentőséget kapott. Nem szívesen beszélt szülővárosáról, de némely megjegyzése elárulja, hogy egész életében és minden törekvésében a gyermekkori közeg volt számára a viszonyítási alap. A magyarok (értsd: magyar zsidók) lesznek majd Judea huszárjai. Magyarországon a cionizmus is csak piros-fehér-zöld lehet. Végére is, Herzl — ő maga mondta így — „pesti zsidó” volt.

Herzl Tivadar, interjúban, Szabolcsi Miksának:

„Magyarországon nemsokára olyan antiszemitizmust kapnak, hogy a miénk [az osztrák] mellette meg sem kottyan. Ha én már most forszíroz-
nám ott a politikai cionizmust, azt mondanák, hogy az antiszemitiz-
must a cionizmus idézte föl: Azt én nem akarom. Úgyis a mieink lesz-
nek önök, magyar zsidók, az anti-
szemitizmus majd karjainkba hajtja önöket.”

(*Egyenlőség*, 1904 /
Múlt és Jövő, 1941)

143. Herzl támogatója
a török portánál:
Vámbéry Ármin
egyetemi tanár, utazó,
orientalista

Herzl Tivadar és szülőháza emlé-
kére a Múzeum lépcsőházában felira-
tos tábla. A második világháború előtt
a tábla helye kinn volt, az utcán, a Múzeum bejáratánál, az épület árkádjainak
egyik lábuzatán. Később a lépcsőházban helyezték el, fölfelé az egyik for-
dulóban. A rekonstrukció során egy fordulónnyal lejjebb került, s kis peremet is
építettek alája. Ezen néhány kavics van azóta is, mindig.

Herzlnak édes unokaöccse volt Heltai (Herzl) Jenő (1871–1957) író, a chanson-köl-
tészet, a szellemes, könnyed nagyvárosi irodalom mestere. Szívélyes kapcsolatot
tartottak egymással. Jenő kérte, hogy Herzl színpadi műveit ő fordíthassa ma-
gyarra. Az engedélyt és felhatalmazást megkapta (1891), de egy feltétellel: „(...) mint fordító válassz álnevet magadnak, a Herzl Jenő nevet nem használhatod. El akarom kerülni a bárgyú vicceket a zsidó–német–magyar családról. Irodalmi babérokra ebben az esetben nyilván nem törekszel. Neked elég, ha honorá-
riumot kapsz, és kapcsolatba kerülsz a Nemzeti Színházzal.” Néhány évvel
később, amikor Heltai Párizsba készülődött, laptudósítónak, szívélyes gyakor-
lati tanácsokat kapott Herzltől.

Egy kései interjúban Heltai elmondta, hogyan avatta be őt Bécsben (1895 k.)
Herzl a cionista — akkor még — tervezgetéseibe.

„A kitűnő ebéd után sétára indultunk. Ma már tudom, hogy nem véletlenül,
a bécsi zsidó negyed utcáit jártuk. (...)

— Jól figyelj rám. Unokaöcsém vagy, közös törzsről származunk.
Elmondom neked: nagy fába vágtam a fejszemet.

Meglepetten hallgattam Tivadart. Azt hittem, valami nagy irodalmi, vagy
talán színházi vállalkozásról akar beszélni. (...)

— Meg akarom csinálni a zsidó államot.

Wien, 3 Dec. 89

Respekt mester nam!

Besten Dank für den famosen,
höflichen, glänzenden Host: Napár! Eljen!
aus den Mittheilungen des Herrn
Bartholomäus von Kollány habe ich
entnommen, dass Sie in Paris waren.
Als Sie aber in Wien waren, gingen
Sie an mich vorbei!

Somit Sie sich für künftige Fälle nicht
mit der Unkenntnis meiner Adresse an-
reden können, habe ich mir eine deutliche
Stempelmarke machen lassen und sie oben
abgeschnappt.

Sie bin jetzt sehr fleißig. Ein Stück
- vier Aute der Grausamkeit - fertig. Ein
zweites unterwegs.
An der Stelle meines Stückes, wo ich jetzt halte,
klopft jemand an die Thür. Ich muss nach-
sehen, wer es ist. Herein!

mit den schönsten Grüßen Ihr getreuer
Th Herzl

144. Theodor Herzl
levele Ágai Adolffhoz,
1889

(9) A Rombach

(VII., Rumbach Sebestyén utca 11-13)

Rumbach Sebestyén (1764-1844), akiről az utcát, hol több háza állt, már életében neveztek, Pest tisztiorvosa volt, neve az első pesti vasas gyógyfürdőről vált ismertté. Utcája eredetileg a Király utcából jobbkézről nyíló kis köz volt, de 1850-ben kiterjesztették a Dob utcáig, a század végén, 1899-ben pedig megnyitották a Wesselényi utcáig terjedő folytatását is. Régebben, 1817 és 1939 között, Rombachgasse volt a neve; innen a zsinagóga közkeletű elnevezése is: „Rombach-zsinagóga”, „Rombach-templom”, s a legtöbbször „a Rombach”.

A pesti község elöljárósága ezzel a zsinagógával váltotta valóra korábbi ígéretét, amelyet a „Dohány-templom” építéskor tett. A község konzervatív tagjai a Dohány elkészülte után is megmaradtak az Orczy-házban. Az elöljáróság azzal fenyegette őket, hogy nem fogja tovább fizetni a régi helyiség bérletét, s az imahelyet átköltözteti a Cultus-templom egykori helyiségébe. Talán arra akarták rávenni a konzervatívokat, hogy tartsanak velük, nemcsak az épületben, de szertartásban, szemléletben is. R. Meisel is jogosnak tartotta a konzervatívok igényét az önálló

Teljes őszinteséggel meg kell mondanom, ma, csaknem hetven esztendő után, hogy alig tudtam felfogni a mondat súlyát. (...)

— Neked kell elvállalnod, hogy Magyarország elterjeszd a gondolatot. Meg kell szerezned az egész magyar zsidóságot ennek a mozgalomnak. (...)

— Nem vállalom — válaszoltam. (...)
— Azért (...), mert semmiféle olyan érzés nincs bennem és szívemben, az értelmemben, mely arra ösztönöznék, hogy ezt a feladatot elvállaljam. Megmondom neked egészen őszintén én nem vagyok zsidó. Én magyar vagyok.

— Vigyázz! Ne feledd el, amit mondom. (...) Azt mondtad, nem vagy zsidó, magyar vagy. (...) Hallottam ezt én jó néhány európai nyelven, de vigyázz! Egyszer majd az orrod alá dörzsölik, hogy nem vagy magyar. (...) De akkor már késő lesz!

Azóta sokszor jutott eszembe ez a beszélgetés. (...) Nem is olyan sokat kellett haladnia az időnek, amíg meggyőződtem róla, hogy igaza volt.

De akkor már késő volt.”

(Zsoldos Andor, Theodor Herzl.
Emlékezések, New York, 1981)

helyiségre. Majd az Orczy-ház közösségének huszonnégy tagja, hogy valami elkezdődjék végre, 1867 nyarán megvásárolta a Kehr–Tomola-telket a Rombach utcában, az akkori számozás szerint a 8 sz. alatt. (Az itt álló épületben egy ideig imaház működött, 1840 óta itt volt a zsidó közösség kisededővója.) Még az évben megalakult a Zsinagóga Építő Bizottmány, és kiírták a pályázatot. A Bizottmány Otto Wagner (1841–1918) bécsi építész tervét fogadta el. 1868 márciusában nyilvánosan is bemutatták a nyertes pályamunkát. Az építkezés 1870. május 1-jén kezdődött, Wagner és Kallina Mór (1844–1913) tervének kivitelezésére Felix (Bódog) Buzzi (1829–1875) kapott megbízást. Az engedélyt csak két hónappal később adta ki a hatóság. Az épület 1872-ben készült el, az avatás október 1-jén, kedden (elul 28) volt. Némely kisebb munkát már csak az őszi ünnepek után tudtak elvégezni, de a következő évben (633 a „kis időszámítás” szerint, azaz 5633 = 1873) *rós ha-sána* napján a zsinagóga már teljesen készen állt.

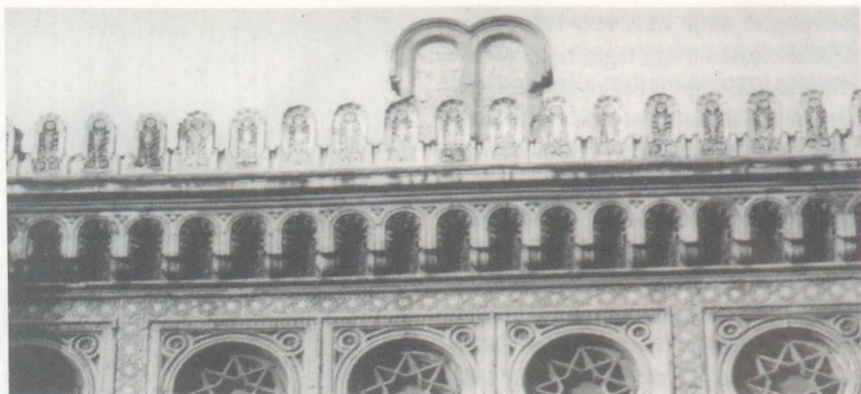
Eltérően a Dohány utcai templométól, amelynek alaprajza bazilika (hosszanti csarnok) elrendezésű, Otto Wagner centrális alaprajzot választott. Az alaprajz Wagnernél szándékosan más, mint a Dohány utcai templomé. De megmaradt a romantikus orientalizáló stílushagyományban. Antik–bizáncias alaprajza egy új változat volt a zsidó építészeti stílushagyomány keresésében. Az épület egészen látszik, hogy megrendelő és tervező egyaránt a Dohány utca méltó párjának szánták; ha kisebbnek is, nem szegényesebbnek. Teljesíteni akarták a konzervatív hívők kívánságát. A méltányosság megkívánná, hogy mindkét irányzat követői számára azonos méretű és szépségű imahelyet tartsanak fenn — ez állt a konzervatív hívők beadványában (1859).

A „Rombach” mint építészeti mű kiváló alkotás. Belső terének elrendezése megfelelt a konzervatív rituális előírásoknak, a női karzat elkülönült, a bima középen állt, mégis létrehozta a térbeli egységet az egész gyülekezet számára. Orientalizáló, moreszk díszítése szinte mechanikus pontossággal ismétli meg az Alhambra középkori díszítményeit, azok mintázatát és számát, a gazdag falburkolat viszont, a Dohány utcai templomhoz hasonlóan, nagyon modern, hangsúlyozottan karcsú szerkezetet öltöztet. Különösen jó az ablakok elhelyezése és mérete. Az imaidőkben nem feltétlenül volt szükség mesterséges világításra. Szombat reggel–délelőtt a hatalmas, színes déli üveglakon át a napfény egyenesen a Tóra-olvasó asztalra vetült.

145. A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga főhomlokzata, 1981

146. Pártázat
a Rumbach utcai
zsinagóga
főhomlokzatán

Az épület utcai frontján bérház épült. Rabbilakások voltak benne, itt működött egy ideig a Tanítóképző, azután — a toronyban — a zsinagóghoz tartozó Talmud-Tóra, a zsinagóga alkalmazottjainak vallási képzésére szolgáló tanház, egy időben pedig a hitközség elemi leányiskolája kapott helyet az épületben.

A Rumbach utcai zsinagógát, és egész környékét, a városrendezés, az Erzsébet sugárút vagy Madách út / sétány terve szinte kezdettől fogva és évtizedeken át fenyegette — mint ahogyan az Orczy-házat is. A „Rombach”-ban azonban inkább még építkeztek. Technikailag modernizálták az épületet (fűtés), az épülettől jobbra az udvaron építettek (1923) egy tanházat (*bét ha-midrás*), majd pedig egy *szukkot*-szobát, elmozdítható tetővel, mely télen is használható volt. (Az énekkar használta próbahelyiségként.)

Az építkezés közben zajlott le az 1868/69. évi Országos Gyűlés, végbement a magyar zsidóság kettészakadása, a neológ és orthodox szétválás. A Rumbach utcai zsinagóga nem különült el a pesti — most már így nevezték — hitközségtől, de mégsem volt neológ. Irányzatát tekintve leginkább a *status quo ante* községekhez

állt közel, anélkül, hogy később szervezeten is ezekhez kapcsolódott volna. Közkeletű német útikönyv (Karl Baedeker) a 19. század végén egyszerűen orthodox zsinagógának mondta a „Rombach”-ot. A szigorú orthodoxok azonban sohasem fogadták el annak. Az Orczy-házban maradt konzervatív hívőknek csak egy része ment át a „Rombach”-ba, s a maradék — ők voltak a szó szoros értelmében vett orthodoxok — megmaradt az ősi zsinagógában egészen addig, amíg el nem készült az „istenfélők (*jeréim*)” új zsinagógája: a „Kazinczy”. Jehuda Grünwald (1845–1920) szatmári rabbi egy responsumában (*tesuva*) említi, hogy van Pesten egy zsinagóga, teljesen hagyományos módon van építve, magát Ram-

147. Homlokzat
és tornyok
(Jákin és Bóaz)
a Rumbach utcai
zsinagóga utcai
frontján

148. A törvénytábla a Rumbach utcai zsinagóga főhomlokzatán

bamról (Maimonides) nevezi, mégis, mert a község átvette a reformerek néhány kisebb változtatását, istenfélő személy (*járe*) nem megy ide imádkozni. Nos, „Rambam” zsinagóga Pesten nincs. A „Rombach”-ra gondolt? (Netán félreolvas-ta vagy átértelmezte a Rombach nevet? Ha héber betűkkel látta leírva, s nem tud-ta, mi ez a név, רמבם helyett könnyen olvashatta ezt: רמבם, helyesebben: רמבם, R. Móse ben Maimon, azaz: Maimonides.) A hitközség új zsinagógája egy újabb lépés volt az orthodoxiától való teljes elkülönülésben. Az orthodoxia számá-ra maradt az Orczy-házban a már kopottas „nagy” zsinagóga, és nyilván érlelődni kezdett egy új orthodox zsinagóga építésének gondolata. A „Rombach” hívei eredetileg a pesti hitközség konzervatív, az orthodoxiához közel álló tagjaiból kerültek ki, s hozzájuk csatlakoztak az óbudai községből származó zsidók, az Észak/Északkelet-Magyarországról frissen Pestre költöző orthodoxok, a Nyugat-Magyarországról Pestre került konzervatívok. Kereskedők, iparosok, értelmiségiek egyaránt voltak a soraikban. Jiddis, német, magyar nyelvűek ugyancsak. Nyelvükben és részben szokásaikban elmagyarosodtak, de vallásukban ragaszkodtak régi hagyományaikhoz, megszokott szertartásaikhoz. A „Rombach” közönsége sokfelől jött, de éppen mert a zsinagógának egészen különleges volt a helyzete, igen ragaszkodott mind ehhez, mind az életmódhoz és szertartásokhoz. Különleges szertartási és ének dallamaikat megtartották, ragaszkodtak a saját imakönyvükhöz (*Derekh hajjim*, „Az Élet útja”). Szombatonként a „harmadik étkezés”-t az épületben tartották.

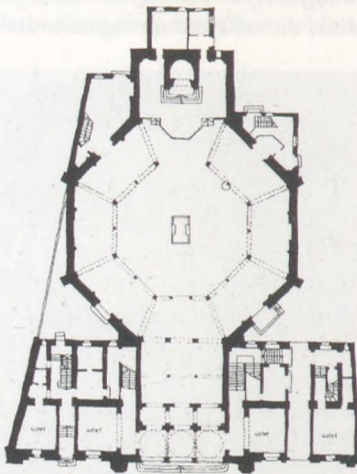
A „Rombach” rabbijai mind neves személyiségek voltak. Ide nem lehetett megválasztani olyan rabbit, aki a Rabbiképzőben kapta a diplomáját, mert a konzervatív felfogás ezt nem engedte meg, a Rabbiképző túl liberális volt. Akkoriban az elfogult szóbeszéd (*leson ha-ra*) ezt úgy fogalmazta meg, tényleg

149. A torony „mór” mintázata

150. A Rombach utcai zsinagóga belső tere, 1895 k.

151. Rombach utcai zsinagóga: Alaprajz

A PESTI ZSIDÓ
HÁROMSZÖG

186

tagadhatatlan rosszindulattal, hogy a „Rombach”-ban csak negatív kvalifikációval lehet rabbi valaki: rabbi-oklevél nélkül. Az itt működő rabbikra azonban nem lehet azt mondani, hogy tudatlanok voltak.

A pesti község és a Dohány utcai zsinagóga hagyományainak megfelelően, a „Rombach”-ban is két rabbi működött egyidejűleg, árnyalatnyi különbségekkel felfogásukban, szemléletükben. Az első pár Brill Sámuel Löw és Pollák Lajos Eleázár (1822–1905) voltak, a kezdetek, 1872 óta.

Adler Illést (1868–1924) Óbudáról hívták meg a Rombach utcába. Kortársai mint a legjobb hitszónokot emlegetik. Adler a Király utcában lakott (35–37), és szombat délelőttönkénti hazatérése híveinek tömegében valóságos fejedelmi vonulás volt. Temetésekor az egész zsidónegyed búcsúztatta. Kihűlt teste mellett hívei virrasztottak, „ültek” másnapig a Zsidó kórházban, gyalog kísérték a gyász kocsi végig az Andrássy úton, Király utcán át a „Rombach”-hoz. Ravatalát a zsinagóga előcsarnokában állították fel, s hívei egyenként is búcsút vettek tőle, éjszakába nyúlt a tömeg felvonulása. Másnap a „Rombach” gyülekezet búcsúztató szertartása után az összegyűlt tömeg végigállta a Dohány utcai zsinagógában is a hitközség hivatalos szertartását. Ezek és ezek kísérték el a koporsót gyalogosan a Rákóczi úton a Népszínház utcáig. Csak itt szálltak járműre: villamosra, hogy kimenjenek a Kozma utcai temetőbe is.

Adler tulajdonképpen Feldmann Mózesnek (1860–1927) volt a rabbi-társa; Feldmann, az idősebb, 1900 óta volt

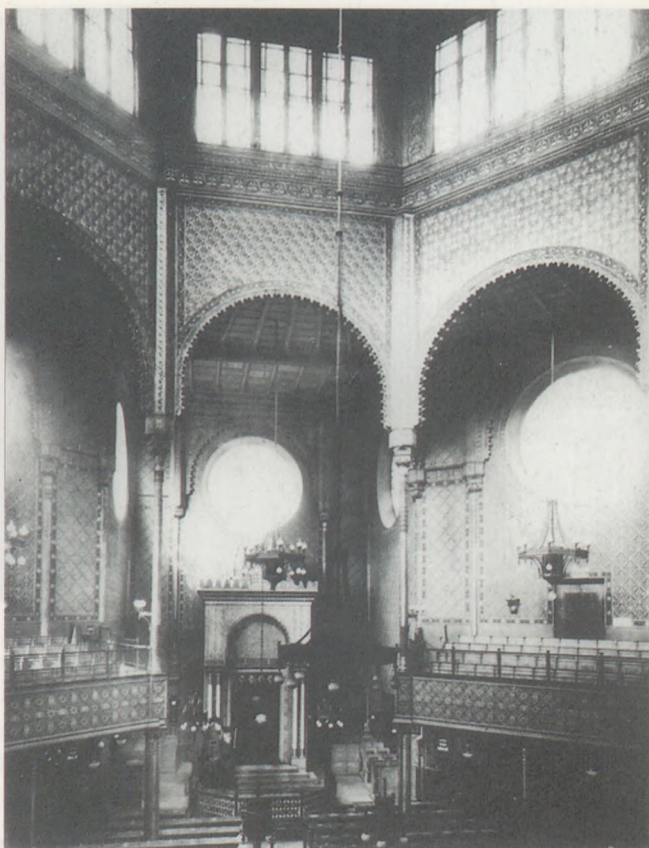
a „Rombach” rabbi. Korábbi állomáshelyén (Galánta) még jesivát is tartott. Pesten nagyjából Brill helyét és szerepét vette át a gyakorlati életben, elnöke volt a pesti rabbinátusnak, s emellett — egy ideig — előadott a Rabbiképzőben is, szertartástant (1921–1926). Halákhikus kérdésekről számos héber nyelvű értekezést hagyott hátra kéziratban. Vallási dolgokban felfogása szigorúan konzervatív volt, és szemé-

lye nyilván az egyensúly fenntartását szolgálta a hitközség modern irányzata és a hagyománytartó hívők között.

Fischer Benjámín (Becalél ben Cvi) (1878–1965) volt a legutolsó rabbi a Rumbach utcában: a hagyományosan két rabbi egy személyben. Fél évszázadon át működött itt. Beiktatásakor (1926), mondják, lovasrendőrök tartották vissza a tömeget: várakozás fogadták, s népszerű maradt. A Holló utca 4-ben lakott, Kohn és Goldziher egykori házában. Fischer eszményképe a frankfurti neo-orthodoxia volt, R. Samson Raphael Hirsch (1808–1888), aki a hagyományos szertartásrendet, életvitelt a reform-mozgalmak vonzó vetélytársaként tudta bemutatni; két évtizeddel halála után ezt írta Pesten Hirschről valaki: „a németországi zsidók Pázmán Péterje” (*Magyar-Zsidó Szemle*, 1907, 353. old.). Azt tanította, hogy a zsidóság mindaddig, amíg nem jön el a messiás, nem nép, hanem hit, ezért a hagyomány előírásait megváltoztatni nem lehet, de az megengedhető, hogy a zsidók, ott, ahol történetesen élnek, azonosuljanak a nemzeti vagy politikai törekvésekkel, részt vegyenek a polgári életben maguk is. Fischer ezeket az elveket követte. Mindig magyarul prédikált, kivéve — évente két alkalommal — a hagyományos rabbi *dróse*-k napját (*sabbát gádol* és *sabbát suva*), amikor is jiddisül tartotta meg a beszédet. Alighanem ő volt az utolsó, aki Pesten nem orthodox szószékről jiddisül beszélt.

A „Rombach”-ban a nyolc, utóbb már csak hat férfiből és közel harminc fiúból álló kórus apró engedmény volt a neológia felé. Nők nem énekeltek a kórusban. Orgona nem volt. A kórus tagjai talárszerű, egyforma öltözékben léptek fel, a Tóraszekrény előtt, a vaskorlátnál álltak. Az ünnepélyességre egyébként is adtak. Az összesen hat *gabbaj* közül a Tóra-olvasásnál mindig hárman voltak jelen, sötét ruhában, cilinderben. A *hazzán* mindig kitűnő volt. A dallamok erősen a lengyel hagyományokhoz illeszkedtek, ennek azonban újabb stílusát, a különösen népszerű berlini Louis Lewandowskit (1821–1894) követték, Mendelssohn nagy kórusainak módján. Lewandowski feldolgozásainak (*Kol rinna u-tefilla*, „A könyörgés és ima hangja”, 1871; *Toda ve-zimra*, „Köszönet és ének”, 1876–1882) ma is meghatározó szerepe van a pesti zsidó énekkarok repertoárjában.

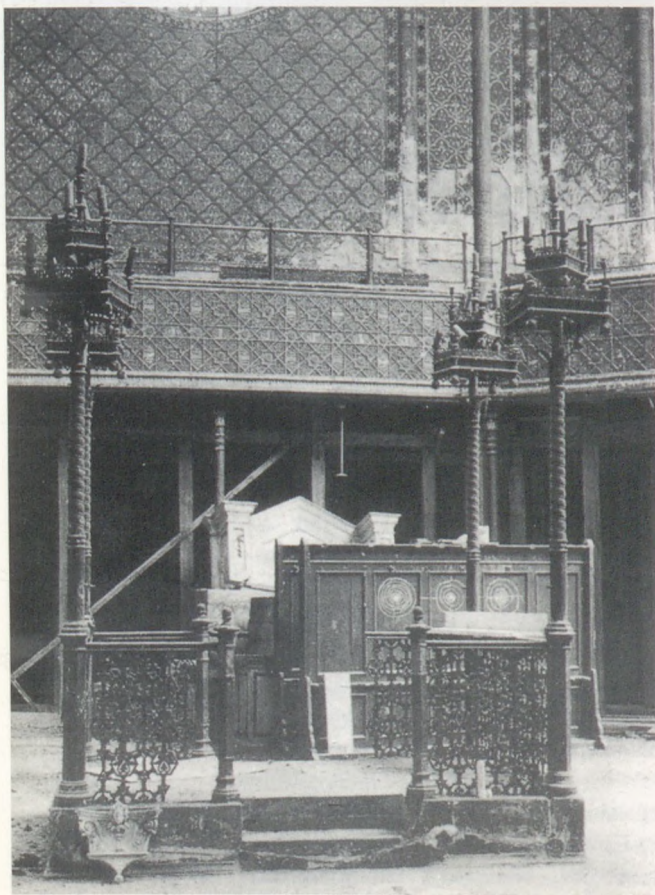
„A Rombach utca külön világot jelentett számomra már gyermekkoromban. Hétköznapokon csak akkor léptem be a zsidónegyed e szűk utcájába, amikor hetenként háromszor a templomtorony szobáiban elhelyezett Talmud-Tórába

152. A Rumbach utcai zsinagóga belső tere, 1971

153. Az egykori Tóraszekrény a Rumbach utcai zsinagógában, 1974

154. Az egykori *bima* a Rumbach utcai zsinagógában, 1988

jártam. Ilyenkor az utcát a szöveteknek és friss kartónoknak textilszaga hatotta át. A legkülönbözőbb szállítóeszközökön, kézi targoncákon és a nagy brandenburgi lovakkal húzott hatalmas szállítókoszton hozták ide mindenféle posztót, vég vásznakat meg norinbergi [= Nürnberg] csomagokat [rövidáru, biszu, játéke]. Hétköznaponként az utca hangos volt a kocsisok szitkozódásaitól és a málhahordók lármájától.

Bezzeg másképpen nézett ki az utca ünnepnapokon. Fel sem lehetett ismerni. Eltűnt minden piszok, valamennyi üzlet zárva volt, és a kociútból korzó lett. Ott járt fel és alá az ifjúság, akik önkéntes pihenést tartottak az istentisztelet közben, meg a «lógósok», akik a nagyünnepek alatt várták a kicsempészett templomjegyeket, hogy «tiltott» úton járjanak be imádkozni. Ilyenkor az egész Rombach utca egy nagy imaház lett, mert nemcsak a zsinagógában imádkoztak, hanem minden házban vagy állandó imaegyesület volt, vagy valami alkalmi pótimaház. Amikor a

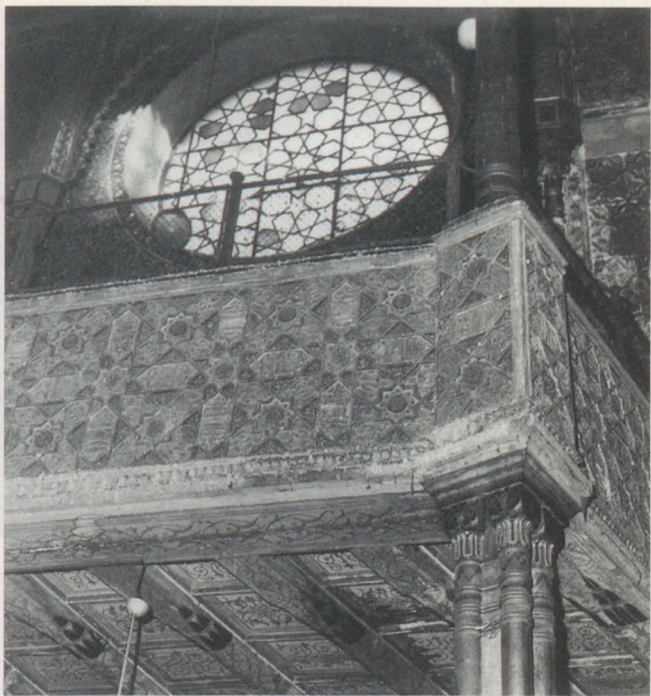
szelicha-napok idején vagy a nagy ünnepeken a kora reggeli órákban végigmentem a Rombach utcán, egy-egy nyitva hagyott ablakból hangos bűnbánó sóhajok, ünnepi melódiák foszlányai fel-felzúgó búgással törtek ki a hűvös őszi hajnalokon. (...)

A Rombach utcai templom híven töltötte be azt a hivatást, amit alapítói szántak neki. Őrizte a hagyományokat: a régi templomi énekeket, a régi szónoklatok stílusát s a régi, konzervatív emberek ideáljait. (...)

«Boldog az a szem, amely látta ezeket» — így kiáltott fel a középkori pijjut-költő, amikor megemlékezett a jóm kippuri fényes főpapi szertartásról, amely hajdan a jeruzsálemi szentélyben (...) lejátszódott. Boldog az a szem, amely látta ezeket

— így sóhajtok én is. Valóban boldog az, aki látta a pesti zsidóság e konzervatív magva teremtő erejének kibontakozását.”

(Munkácsi Ernő, 1943)

155. A női karzat északkeleti sarka a Rumbach utcai zsinagógában, 1971

A „Rombach” gyülekezete még ma is, évekkel, évtizedekkel a zsinagóga bezárása után is, összetart. Reggeli imájuk (*saharit*) hétköznapokon a Wesselényi utcai kis *bét ha-midrás*-ban van, együtt a Dohány utcai hívekkel, az imádkozás *sabbát* délelőtt rendszeren ugyanitt, de külön, és nagyünnepeken a Hősök templomában, ugyancsak külön.

1941 nyarán a Magyarországon elfogott „rendezetlen állampolgárságú” — értsd: idegen, azaz lengyelországi, németországi, szlovákiai menekült, kárpátaljai, és részben magyarországi stb. — zsidókat, akik Magyarországról tovább akartak menni, Palesztinába vagy máshova, belügyminisztériumi rendeletre internálták: gyűjtőhelyekre szállították, hogy áttelepítsék őket „Galiciá”-ba, mely akkor — a háború elején — német–magyar megszállás, katonai közigazgatás alatt állt. Az egyik „kisegítő toloncház”, a hatóságok számára is kényszermegoldás, éppen a Rumbach utcai zsinagóga volt, emellett a XIV., Columbus utca 46; VIII., Magdolna utca 39; IX., Páva utca 39; XIII., Szabolcs utca (a Zsidó kórháznál), de később a VII., Damjanich és a VI., Ó utcában is felállítottak hasonló menekülttáborokat. Az akciót végig a KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) irányította. A gyűjtőhelyeken az elemi ellátást a pesti hitközség és a Pártfogó Iroda (MIPI) szervezte meg. A Rumbach utcában elhelyezett zsidókat meglátogatta Bajcsy-Zsilinszky Endre országgyűlési képviselő is, s igyekezett közbenjárni érdekében a miniszterelnöknél (Bárdossy László), eredménytelenül.

A PESTI ZSIDÓ
HÁROMSZÖG
189

156. A Rumbach utcai
zsinagóga
épülettömbje.
(A műemléki
helyreállítás előtt,
1988)

157. A Rumbach utcai
zsinagóga
épülettömbje.
(A műemléki
helyreállítás után,
1991)

Az internáltakat 1941. július/augusztus folyamán elszállították Körösmezőre (jiddis néven: Jaszene), pontosabban: Havasaljára, ami Körösmező egyik kerülete volt, hogy majd ott, a Tatár-hágó alatt, néhány napon belül kitoloncolják őket, azaz áttegyék a volt — a háború kezdete előtti — határon, túl a Dnyeszteren. Azt mondták nekik, hogy a podóliai falvakban telepítik le őket, s korábban valóban voltak, akik beköltözhettek az elhagyott házakba. A körösmezei foglyok megmentésére — vagy legalább megsegítésére — kétségbeesett erőfeszítéseket tett többek között Slachta Margit.

158. Feldmann Mózes
arcképe

159. Adler Illés
arcképe

tás után órákon keresztül a tömeg-
gel esőben a nyílt teherkocsin való
továbbszállításra várni. Láttuk ezen
szerencsétlenek gúnyolására felállí-
tott akasztófát az állomáson a rajta
lógó varjúval, Karácsonyfalván a
beszögezett ablakú, néptelen háza-
kat, mert lakóikat éjjel vagy hajnal-
ban vitték el, a ricsei női koncentrá-
ciós tábor, (...) láttam a hosszú va-
gonsort, melyben a szerencsétlene-
ket odaszállították, (...) láttam, ho-
gyan rakják teherkocsira a falu bá-
mészkodása mellett, szuronyos ka-
tonák és csendőrök őrködése mel-
lett az embereket, amikor az akció
beszüntetésére már kiment a rende-
let, láttam egy csoportot, kiknek iratait a szolgabírótság beszedte, visszatartot-
ta és tulajdonosait elszállíttatta stb. stb.”

160. Fischer Benjámín
arcképe

(Slachta Margit levele Horthy Miklósnénak, 1941. augusztus 13)

Időközben a német hadvezetés elhatározta, hogy leállítja az akciót, mert félt,
hogy az áttelepítettek veszélyeztetni fogják a szállítási útvonalakat. Feljánlot-
ta, hogy a Magyarországról deportált zsidókat visszaszállítja. A magyar hadve-
zetés nem fogadta el az ajánlatot, nem egyezett bele abba, hogy az érintett zsi-
dók visszajöjjenek Magyarországra, s ezt követően a német hadsereg egységei

augusztus 27/28-án Kamenec-Podolszkijban (Podólia) és a közeli falvakban legyilkoltak — becslés szerint — 14–16 000 zsidót, „idegen”-eket és magyarországiakat, a budapesti toloncházakból, Kárpátaljáról, Máramarosból. A hazaérkező hírek kiváltotta tiltakozás nyomán a magyar hatóságok végül leállították a deportálásokat, az életben maradottak egy része mégis visszajött, de az internálótáborok fennmaradtak, a Rumbach utcában is, és a kitelepítési terveket sem ejtették el véglegesen. A magyar kormány a körösmezei deportálással a németek tervének megvalósítására vállalkozott: hogy minden zsidót áttelepítenek Keletre, ahonnan — úgymond — jöttek. Az akció a Holocaust előjátéka volt.

(10) Zsinagógában

Évszázadok során alakultak ki a konvenciók, melyek a zsinagógák: az egyszerű imaszobák és a pompás templomok elrendezését egyaránt megszabják. Mintául az i. sz. 70-ben lerombolt jeruzsálemi Templom szolgált, idővel egyre inkább ennek már csak a Biblia leírásai nyomán elképzelt ideálképe.

A régi zsinagógákat úgy alakították ki, hogy lehetőleg udvarról nyíljanak. Az udvar nemcsak elválasztott a nem zsidó világtól, de egyszerűbbé tett bizonyos szertartásokat is; ilyen szertartások, például, az esküvő és a *szukkot*, amelyeket hagyományosan a szabad ég alatt szoktak tartani. Az udvar, még ha kicsi volt is, bensőséges jelleget adott a zsinagógának, s a jeruzsálemi szentély udvarát idézte fel. Az Orczy-ház zsinagógái, s különösen a „nagy”, ebből a szempontból tökéletesen megfeleltek a hagyománynak. Budapesten később is sok volt az udvarból nyíló vagy kisebb-nagyobb udvarhoz csatlakozó zsinagóga (Dessewffy utca, Vasvári Pál utca, Újjak / Lajos utca, Teleki tér, Újpest stb., illetve Rumbach utca, Kazinczy utca stb.). Sok helyütt a zsinagóga közvetlen közelében álltak a zsidó község egyéb kiszolgáló épületei, például, a macesz-sütő, a vágoda, az iskola (*heder*) stb.; ez volt a helyzet Óbudán, s még az Orczy-házban is, de a nagyvárosi viszonyok között lassan megszűnt az intézmények térbeli összetartozása, és ma legfeljebb a Kazinczy utca orthodox környéke őrzi a régi elrendezést.

Mezúza a zsinagóga — szent hely — ajtaján nincsen; de a tanházra (*bét hamidrás*) kell tenni.

Dániel könyvének egyik történetére (Dán. 6,11) épült az a hagyományos előírás, hogy imádkozni csak olyan helyiségben szabad, amelynek ablaka van. A középkor óta a zsinagógákban az ablakokat magasra építik, hogy ne lehessen be- vagy kinézni rajtuk. Imaszobákban egyszerű függöny, matt üveg vagy papír is megteszi. A zsidó misztika (*kabbála*) tanítása szerint a helyiségre tizenkét ablakot kell vágni, hogy Izráel mind a tizenkét törzse a maga módján végezhesse a szertartást. Ez a hagyomány kapott új formát Budapesten az Izráel tizenkét törzsét ábrázoló domborművön a Goldmark-terem külső falán. Ezt a hagyományt elevenítette fel Chagall a jeruzsálemi Hadassza kórház üveglakáival.

A zsinagógákat, ha nem egyszerű alkalmi imaszobákról van szó, építetők a jeruzsálemi Templom másának szánták, „kis szentély”-nek (*mikdas meat*, Ez. 11,16). Az ideálképet azonban nem lehet átültetni a valóságba, mert maga az épület nyomtalanul eltűnt, a bibliai leírások pedig egy építészeti rekonstrukció-

hoz nem elég pontosak. Ezért a zsinagóga-épületek külső megjelenése, stílusa mindig más és más. De azért az alaprajzokban van egy közös szerkezeti elem. A jeruzsálemi Templom udvaraihoz és előteréhez (*ulam*) képest az újabb zsinagógák udvara, ha van egyáltalán, és az előtere — arányaiban — sokkal kisebb, a belső terük ellenben mindig aránylag nagy; nincs bennük Szentek szentje (*devir*), nincs szent tér (*hékkal*), helyettük van az *aron*, a *dukhan* és a *bima*. Akár a bazilika típusát követi az alaprajzuk, akár centrális elrendezésű, ezek a liturgikus terek mindig az épület hosszanti tengelye mentén helyezkednek el.

A zsinagóga belső terének a két legfontosabb részlete: a Tóra-olvasó emelvény és a Tóra-szekrény, a „frigyszekrény” vagy „frigyláda”. (Ez utóbbi szó Károlyi Biblia-fordítása nyomán gyökeresedett meg a magyarban.) A szekrény (*aron*) helye mindig és vitathatatlanul a főfal volt, az épület keleti oldalán, az emelvény elhelyezéséről azonban viták folynak a különböző irányzatok között.

Az emelvény (*bima* / *almemor* / *melemmer*) szokásos elnevezése görög (*béma*), illetve arab (*al-minbar*) eredetű. A hagyományos zsinagóga-építészetben és az orthodox zsinagógákban a helyiség közepén áll, hosszanti elrendezésű teremben közelebb a Tóra-szekrényhez, a hajó egyharmadánál; a reform-irányzatok áthelyezték, alkalmasint a keresztény templombelső mintájára, de a rabbinikus hagyományból vett érvek alapján, a Tóra-szekrény elé. Fontos, hogy valódi emelvény legyen: magasabb, mint a helyiség padlózata; a külön tér jelképesen kiemeli a közönséges térből, s egy másik síkba helyezi át a Tóra-olvasás szertartását; ez az elkülönítés teszi lehetővé, hogy a gyülekezet felolvasás közben ülve maradjon. Az emelvény négy sarkánál oszlop van, de legalábbis jelzése az oszlopoknak. A *bima* centrális elhelyezésének emléke: sok helyütt a tetőt tartó oszlopok közé épült. Az emelvényen áll a felolvasó asztal (*sulhán*), felső szélén kis peremmel (*zér*), hímzett takaró (*mikhsze* vagy *mappa*) borítja, erre kell elhelyezni a Tóra-tekerect. Újévkor a *bimá*-n állva kell megfújni a sófárt.

A *bima* előtt kettős szék szokott állni, Élijáhu széke, a „díszhely (*mosav kávod*)”, a körülmetélés szertartásánál ezen foglal helyet a próféta és az örömapa (*szandák*). Hasonló székre ültetik a Tóra-olvasás két „vőlegény”-ét: akiket a felolvasás éves ciklusa végén, illetve kezdetén az utolsó, illetve legelső szakaszhoz felhívtak (*hatan Tóra* és *hatan Berésit*). A talmudi idők óta ez az egyik kitüntetés: „előre ültetni”, „elől ülni”.

A „láda (*téva*)” vagy „a Szent szekrénye (*aron ha-kódes*)”, ritkábban: „szentély (*hékkal*)”, nálunk mindig az épület keleti falán van. Ima közben az egész gyülekezet Keletnek fordul; ez a Jeruzsálem felé néző irány. Az *aron* rendszerint díszes építmény; ajtó, díszes hímzett függöny (*parokhet* / *velum*) zárja el a benne lévő a Tóra-tekerceket. Ez a zsinagóga legbecsesebb része. Anyaga hagyományosan „*sittim-fa*”, a Biblia-fordításokban akác (?). Ha megrongálódik, anyagából nem készíthető profán rendeltetésű tárgy, de még Tóra-olvasó asztal sem. Többnyire valamilyen emelvény van előtte (*dukhan* / *duchen*). Függöny a jeruzsálemi Templomban is volt az elzárt, szent épületrészek előtt (Ex. 26,31-37). Szerepe, mint a *bimáé*, a szent és a közönséges tér elválasztása. (Ugyanezt a szerepet tölti be a keresztény orthodoxiában az ikonosztáz, melynek előzménye szintén a jeruzsálemi Templom függönye.)

Európa zsinagógaiban a keleti falon van a *sivviti*- és a *mizráh*-tábla ('kelet') is. A *sivviti*- (*sivvisi*-) tábla a *hazzán* asztala előtt az imairányt jelzi. Szövege zsoltár-

vers: „Az Örökkévalót mindig magam előtt tartottam (*sivviti*)” (Zsolt. k., 16,8), idézet a minden nap elmondott imából, és emlékeztetés rá. A *mizráh*- ('kelet') tábla a jeruzsálemi irányt mutatja. Van, ahol külön *mizráh*- és külön *sivviti*-táblák kerülnek a Tóra-szekrény falára. Mindkettőt különleges gonddal szokták díszíteni. A *sivviti*-táblák olykor valóságos kalligráfiai mutatványokkal szolgálnak: gyöngybetűkkel a teljes imarendet tartalmazzák, *menóra*, az izraeli szent helyek képe, bibliai állatok rajza stb. díszíti őket. Közepükön nagy, díszes írásjellel a négybetűs istennév (JHWH). A legtöbb zsinagógában külön táblán jelzik az imaidőket (*zemán*). (Jeruzsálemi látkép vagy *mizráh*-tábla sokfelé még a lakásokban is van, mindig a keleti falon, s nemcsak díszül, hanem az imarány jelzésére.)

161. A Rumbach utcai zsinagóga belső tere:

A Tóra-szekrény és a *bima*, 1985 k.

A Tóra-szekrény mellett kétoldalt, az emelvényen vagy katedrán, padok vagy székek állnak (*szafszal* és *katedra*), külön hely, jobboldalt, közvetlenül a Tóra-szekrény mellett, a rabbinak, s ugyanezen az oldalon a *dajján*-oknak és más tudós férfiaknak, baloldalt pedig a *parnesz*-eknek: a község elnökének és elöljáróinak. A szószék (*omed / stender / Ständer*), ahol a rabbi vagy hitszónok beszélni szokott, rendszerint a Tóra-szekrény előtt áll, magán az emelvényen, de mindenképpen a padlónál magasabban, szemben a gyülekezettel; hagyományosan hét lépcső visz fel hozzá.

A lámpák (*menóra*, többes számban: *menorot*) a Tóra-szekrény közelében a jeruzsálemi Templom mécseseire emlékeztetnek: az örök fény (*nér tamid*) (Ex. 27,20; Lev. 24,2) és a hétkarú gyertyatartó. Sok helyen egy *hanukka*-gyertyatartót is ide helyeznek.

Régi hagyomány, majdhogynem előírás, hogy a zsinagógában mindenkinek megvan a saját ülőhelye (*jid. shtodt*). Az önálló imaszékek helyett újabban már csak padokat építenek, ezeken is van olvasólap, fiók. Állandó helyről gondoskodik magának az imaházban — mondja a babilóni Talmud (Berákhót, 6b); s még határozottabban a jeruzsálemi: Jelöljön ki helyet magának. Aki csak teheti, egész évre megvásárolja magának a helyet. A pad-megváltás a községi adó egy része. Saját padjában, ha mindennap megy a *shul*-ba, imakönyvét, *tefillin*-jét, *tallit*-jét is tarthatja.

A nőknek elkülönített helye van (*ezrat násim*), rendszerint karzat, régebben egy szomszédos terem, akár nem is egybenytva a férfiak termével, vagy ettől ritkásabb „elválasztó fal” ráccsal (*mehica*) elválasztva. A női karzatra külön bejárat és lépcső vezet. A nők szabadsága a zsinagógában — érkezésben, elmenetelben — nagyobb, mint a férfiaké, a helyükön akár beszélgethetnek is. Sok helyütt

egyszerűen a tér bal oldali vagy hátsó fele a női ezra, esetleg még elvlasztás sincs. Leánykák számára nincs külön hely kijelölve. Ők is, és a még *bar micva* előtt álló fiúk is oda ülnek, ahová a szülei, és járkaíhatnak is a szertartás közben illedeemesen. Askenázi templomokban rendszerint van a községen egy-egy tudós nő, aki a női karzaton mondatról mondatra előre mondja az imák szövegét a többieknek (*forzágerin*).

A zsinagóga — vagy akár csak imaszoba — hagyományosan a zsidó közösség életének központja, helyszíne a közösségi élet minden mozzanatának. Itt imádkoznak, naponta háromszor; itt tanultak, minden szabad idejükben; itt tanácskozott és hirdette ki ítéletét a *bét din*; itt hajtották végre a büntetéseket, a korbácsolást, s végzi el ki-ki *jóm kippur*-kor a szertartási bűnbánatot; itt szállásolták el, külön kis szobában (*hekdés*), a pénteken már továbbmenni nem tudó vándorokat, utazó tudósokat, küldötteket, kereskedőket stb.

A legfontosabb szertartási ima a zsinagógában az *Amida*, elnevezésének jelentése szerint 'állóima', mert állva kell elmondani; a Második Templom lerombolása óta ez az *Ima* (*Tefilla*): mintegy a templomi szolgálat helyett. Mondják még úgy is, hogy „Tizennyolc (ti. áldás) (*Semóne eszré*)”, mert eredetileg ennyi rövid áldást tartalmazott, s bár utólag kiegészítették még egy szöveggel, és így összesen 19 szakaszból áll, a neve nem változott. A Második Templom korából származik, végső formáját Jeruzsálem eleste után, i. sz. 100 k. nyerte el. Az összesen 19, hasonló szerkezetű, de önálló formula együtt a személyes és közösségi lét egészét felöleli. Klasszikus zsidó ima (*tefilla*): „áldás (*berákha*)”, „kérés (*bakkása*)” és „köszönet” (*hodája*, szó szerint: 'magasztalás' vagy 'dicséret'). Az *Amida* a szertartásokban minden nap három alkalommal hangzik el, reggel és délután kétszer is, először ki-ki maga mondja, halkán (*tefilla be-láhas*), mint személyes imát, hogy csak az ajka mozog (I. Sám. 1,13), azután a *hazzán*, hangosan (*hazárat ha-sac*); este a *hazzán* már nem ismétli el. A napi istentisztelet e szöveg köré épül fel, mintegy a Templom áldozati szertartásai helyett. Kívánatos, hogy kilegyen a *minján*, de nem feltétel. Mindenki Kelet — Jeruzsálem — felé fordul, három lépést tesz hátrafelé, majd előrelép hármat és meghajol balra, jobbra, előre, mint ha a trónszék elé állna. Az első áldás kezdete: „*Bárukh atta Adonáj*. Áldott vagy, Uram.” Az első szónál („*bárukh*”) fejet hajt, a másodiknál („*atta*”) térdet, a harmadiknál („*Adonáj*”) fölegyenesedik. Ezt a mozdulatot még háromszor megismétli a szöveg bizonyos részeinél. Amikor áll, a lába összezárva marad. Nem szabad szorosan mások mellett állni, s az imára készülve, ki-ki megcsinálja magának az előírt „négy könyök (*amma*)” helyet. A meghajlásokat az ima végén

162. Imatábla.
Nagy fuvaros utcai
zsinagóga, imaszoba

megismétli. Ez alatt az ima alatt, éppúgy, mint a Tóra-olvasásnál, nem lehet zaj, beszélgetés a templomban. Ha megvan a *minján*, az ismétléskor mindenki vele együtt mondja a szöveget, hangosan (*tefilla be-kol*). A 19., utolsó áldás előtt mondják el nagyobb ünnepeken a kohének a papi áldást. Jámbor szokás még, hogy az *Amidá*-t követően mindenki elolvassa vagy elmondja a saját bibliai versét is, a *pászuk*-ot, amelyben az első, illetve utolsó betű ugyanaz, mint nevének kezdő-, illetve záró betűje. Rasi ezt Míkha egy versével (6,9) magyarázta: „Neved látni fogja a szabadulást.”

Ima (*davenolás*) közben egyébként is jellegzetesség a ritmikus hajlongás, templomban, temetőben, de otthon is olykor, még „tanulás”, a Biblia vagy a Talmud olvasása közben is. A német *schaukeln*, innen a jiddis-magyar *soklolni* (*saklizni*, jid. *shokeln*). Bizonyos imáknál előírás a jelképes vagy valóságos meghajlás, de a hajlongás különben csak szokás. Bibliai alapja a zsoltárvers: „Mondja minden porcikám (az Örökkévalónak)...”, ti. a dicséretet (Zsolt. k., 35,10). A vallástörténeti párhuzamok a földre borulás szertartási mozdulatára utalnak.

A hagyományos liturgia szerint az imákat a szertartás során mindig maga mondja mindenki, a saját ritmusa szerint. Az orthodox gyülekezetekben ma is ez a szokás. A halk vagy félhangos ima csöndes mormolássá olvad össze. A szertartás vezetője, a közösség megbízottja (*seliah cibbur*), az előimádkozó vagy felolvasó, magyarul gyakran kántor (*hazzán*) feladata, hogy az egyéni imák között bizonyos rendet tartson. Ez a megbízott azonban bárki lehet. Maga is a többiekkel együtt félhangosan mondja az imákat, de az utolsó szavakat megismétli fennhangon is. Ki-ki ebből tudja meg, hogy hol tart a többiekhez, a közösséghez (*cibbur*) képest. Bizonyos egységet tart fenn az imádkozás egyéni ritmusában a meghatározott szakaszok végén fölhangzó „Ámén” is.

A zsinagóga tanház vagy imaház, és nem lakóhely. De aki itt tanul vagy imádkozik, tulajdonképpen lakik is. Egy régimódi *shul*-ban, ha a tanulás szükségessé tette, alhatott is, ehett is akár. Az udvaron vagy az előcsarnokban szertartás közben beszélgetni lehet. Ebben a tekintetben a zsinagóga valóban gyülekezőhely. Akik különben nem tudnak találkozni egymással, itt együtt vannak. Azt nem teheti meg senki, hogy pusztán behúzódik az épületbe, eső elől menedékkül, vagy rövidíteni akarván az utat, keresztülvág rajta. Aki csak áthalad is a zsinagógán, legalább egy áldást el kell mondania.

Az ajtó közelében mindig van szertartási kézmosó (*kijjór*). (A héber szó a Templom egyik szertartási edényének neve volt, és sumer jövevényszó.) Rendszerint a bejárat mellett helyezik el az adománygyűjtő perselyt is (*kuppa*).

Belépéskor bibliai vers adja az ima szövegét: Milyen szépek a lakóhelyeid, Jákob, a sátoraid, Izráel (Num. 24,5); elmenetelkor: Boldogok, akik a házadban tartózkodnak: szünet nélkül Téged dicsérnek (Zsolt. k., 84,5), és: Köszöneted mond Nevednek az igaz, színed előtt lakik az egyenes (Zsolt. k., 104,14). A zsinagógába menet sietni szokás, elmenni minél lassabban kell. És a távozás előtt csöndben leülni még egy pillanatra. Vagy álldogálni, beszélgetni a többiekkel az előcsarnokban, az udvaron, a bejárat előtt az utcán.

(11) Papi áldás

Kohén (*kajhen*) mondja, csak ő mondhatja el, ezért „kohanita áldás (*birkat kohanim*)”, de nevezik „ároni áldás”-nak is, mert a kohének a Bibliában Áron, az első főpap leszármazottjai. Mondják rá azt is, hogy *duchenolni* (*duchenen*), mert szertartás közben a kohén az emelvényen (*dukhan*) áll a zsinagógában.

Az áldás szövege összesen tizenöt szóból áll, s három rövid mondata (Num. 6,24-26) közül az első a Bibliának írásban jelenleg a legkorábbról ismert részlete. Két kis ezüstlemezen, amelyeket amulettként föltekertek, Jeruzsálemben, az Óvárostól délnyugatra eső Hinnom-völgy (Gé-Hinnom) peremén (Keter Hinnom), a sziklába vájt sírok egyikében Gabriel Barkay régész 1986-ban, ásatáson, mint a tekercsek gondos kibontása után kiderült, a papi áldás szövegét találta meg. Az i. e. 7. század utolsó negyedéből való kis lemezek, bár csupán részletek vannak rajtuk, bizonyossá tették, hogy az Első Templom korában a papi áldás szövege ugyanaz volt, mint a Biblia legkorábbi, de jó másfél évezreddel fiatalabb kézírataiban. Bizonyára nem a legkorábbi szövegrészlete a Tórának, de egyelőre a legelső írásos emlék.

A papi áldás elmondása a zsidó liturgiában a kohénekre hárul; nagyobb ünnepeken mondják el, közvetlenül az *Amida* legutolsó szakasza előtt. Már valamivel előbb visszahúzódnak, levetik cipőjüket, keleties régiség, s kezet mosnak. A kohén kezére egy lévita — ha nincs, bárki — önti kancsójából a vizet; azóta, hogy nincsen Templom, tulajdonképpen csak ebből áll a léviták szolgálata. A *hazzán* megfelelő időben felhívja őket, s ők fölmennek a *dukhanra*. A zsinagógában jelenlévő kohének mind ott vannak. Mindkét kezüket fölemelik vállmagasságba (*nesziat kappaim*), tenyerüket kifelé fordítva, ujjait a gyűrűs és a középső ujj között szétnyitva. (Két kezüket egymás mellé téve kettesével zárják össze az ujjait, összesen öt nyílás lehet közöttük. A midrás szerint az Örökkévaló az ő ujjakon át tekint le a gyülekezetre.) Ujjhegyük kissé lefelé néz, jobbkezüik valamivel magasabban van, mint a bal. Ilyenkor teljes csöndnek kell lennie a zsinagógában, semmi sem vonhatja el a figyelmet. Ha a kohének maguk mondják el az áldást, a *hazzán* nem vesz részt a szertartásban. De rendszeren ő az, aki előremondja a szöveget, és a kohének megismétlik, szavanként, minden szó között, a nyomaték és az érthetőség kedvéért, kicsi szünetet tartva. Fejükön, vállukon a *tallit*, mélyen előre húzva. A gyülekezet tagjai nem nézhetnek rájuk, ők is beburkolóznak a *tallit*-jukba. Minden vers után mondják: „*Ámén.*” Ezt az áldást nem szabad más nyelven mondani, csak héberül.

A kohanita származás hagyománya eleven és erős ma is, apáról fiúra száll,

163. Lévita kancsó és tál

A PESTI ZSIDÓ
HÁROMSZÖG

őrzik bizonyos családnevek (Cohen, Kahána, Kohn, Kogan stb.), jelzi a sírkő, de a hagyománytartó, vallásos körökben főként a papi áldás gyakorlata és bizonyos tilalmak tartják fenn. Valóságértéke valószínűleg ugyanannyi, mint a genealógiáknak általában. A kohanita nevek minden nagyobb zsidó népességben 2–3 % körül vannak, s nehéz elképzelni, hogy valaki jogtalanul vegyen fel ilyen nevet, hiszen a nehezen megfogható presztizs mellett valóságos hátrányok járnak vele.

(12) Tálesz, tfilin – Sema, Kaddis

Az imaköpeny vagy imasál / imakendő (*tallit* / *talisz* / *tálesz*, többes számban: *taleszim*) az ókorban hétköznapi viselet volt, mint a római *pallium*, egyszerű felsőruha; később — a Tóra egyértelmű előírása nyomán (Num. 15,37-40) — a szertartásokra szorítkozott használata. Hagyományosan csak férfiak viselik; az újabb reform-irányzatok azonban kiterjesztik a jogot a nőkre is, bár Budapesten még nemigen látni ilyesmit. A négyszögletes gyapjú vagy len szövetségű nagysága változó, lehetőleg borítsa be az egész testet, de mindenképpen legyen elég nagy ahhoz, hogy befedje a fejet és a vállat, ellenben egy könyöknyivel rövidebb legyen, mint az alatta lévő ruha. Az askenázi zsidóságban a *tallit* anyagába fekete vagy kék csíkokat szőnek. Négy sarkában sodort rojtok vannak befűzve (*cicit*, 'szemlélőrojt', többes számban: *cicijjot* / *cicesz*), nyolc-nyolc mindegyikben (Num. 15,38-39). Egyik oldalán külön felvarrt díszes sáv van, „koszorú (*atára*)”, ez kerül a homlokra. Ima közben részben a vállra, részben — „arab módra (*ke-atifat Jismáélim*)” — a fejre borítva kell fölvenni, mindenképpen mintegy beburkolózva vele. A *tallit* viselése csak házas férfiakra kötelező, de sokan, például a haszidok, már egészen kis gyermekeknek is előírják. Ez a *tallit gádol*, a 'nagy imaköpeny', csak a reggeli imához. A *Sema Jiszráél* elmondható *tallit* nélkül is, de ha valaki fölvette, az ima közben szélét a szeméhez kell szorítania. Napközben külön tokban (hímzett zsákcocská) tartják; reggelenként nem nehéz fölismerni a templomba siető férfiakat a kezükben lévő *tallit*-zsákról. Mindenesetre, tudni lehet, hogy neológok, mert az orthodox férfi szombaton nem visz semmit; a *tálesz*-t is, az imakönyvet is a *shul*-ban tartja. (Ezért van szüksége állandó padra, a padban a saját fiókjára.) A hagyomány szerint a halottat az életében hordott *tallit*-ba begöngyölve kell eltemetni. *Jóm kippur*-kor, aki teheti, fehér aponon fehércsíkos imakendőt vesz fel.

A „kis *tallit* (*tallit kátán* / *talesz koten*)” egyszerű négyszögletes vászon (*arbáa kanfot* / *arba kanfesz*), négy sarkában az előírt rojtokkal, közepén megfelelő nyílással, hogy föl lehessen venni. Ezt napközben is hordják, sok családban már a három-négyéves kisfiúk is, a ruha alatt, közvetlenül a testen, bár a szigorú hagyománytartók a rojtokat a nadrág derékrészén kívülre teszik, hogy látni („szemlélni”) lehessen őket (Num. 15,39). Szemlélésük emlékezteti az embert a vallási parancsolatokra (*micva*). Közkeletű askenázi neve: *cicesz* (*cicit*) vagy — jiddis szóval — *tsidekl* (ném. *Leibzudeckel*), magyarul: *cidákli*. A halákhikus kötelezettség voltaképpen csupán abban áll, hogy a férfiak nappal kötelesek minden négyszögletű ruhadarabon, ami rajtuk van, hordani a szemlélőrojtokat. Hogy ez tálesz legyen-e, vagy cidákli, az nincs előírva. Az pedig, aki nem visel négyszögletű ruhadarabot, nincs kötelezve egyikre sem.

Az imaszíjra a reggeli imánál van szükség, minden nap, kivéve szombaton és az ünnepeken. Héber neve *tefillin* / *tfilin*; az ima szóból (*tefilla*) jön, ennek kései, arámi többes száma. Régi görög elnevezése (*phylaktérion*), mely először Máté evangéliumának szövegében bukkan fel (23,5), arra vall, hogy valamikor hordták amulettként is, nyilván egész nap. A Holt-tenger partján találtak *tefillin*-eket az i. e. 1. századból. A *tefillin* két kis bőrdobozka (*bajit*, 'ház'), kocka alakú mindkettő, rituálisan tiszta állatok bőréből, s mindkettőben négy rövid bibliai szöveg (Ex. 13,1-10; Ex. 13,11-16; Deut. 6,4-9; Deut. 11,13-21), az első helyen a *Sema Jiszráél*, pergamenre írva, szigorú előírások szerint, éppúgy, mint a Tóra-tekercesek. Rajtuk szíjak (*recuot*), amellyel a tok fölerősíthető. A *tefillin* a *Sema Jiszráél*-ban elrendelt jel (*ót*) a kézen és a homlokon (Deut. 6,8). Kétfajta *tefillin* van. A homlok-*tefillin* (*tefillin sel rós*), mint neve is mutatja, a homlokra kerül, középre, oda, ahol a haj kezdődik vagy hajdan kezdődött. Maga a bőrtok belül négy kis részecskére (*titora*, 'híd') van osztva, a négy rövid bibliai szöveget — gondosan csíkokra vágva — ezekben helyezik el, egyenként, meghatározott sorrendben. A kar-*tefillin* (*tefillin sel jád*) bőrdobozkájának csak egy rekesze van, s ezért ebben a pergamen egy darabban marad, szövege is folyamatosan van írva. Ez a *tefillin* a bal felsőkarra kerül (balkezeseknél a jobbkarra), a szívhez a lehető legközelebb. Szíját hétszer kell a kar köré tekerni. Az askenázi zsidóság kifelé tekeri a szíjat, a szefárdi éppen ellenkezőleg, befelé. A szíj végét a balkéz három középső ujjja köré csavarják. A homlok-*tefillin* szíja zsinór, melynek keresztmetszete kör, a nyak fölött kötik csomóra (*keser*); a kar *tefillin*-é lapos szíj. A bőrtokok is, a szíjak is fekete színűek; a bőrtok fedelét tizenkét öltéssel kell levarni. Először mindig a *tallit*-ot kell fölvenni, ez után következik a kar-*tefillin*. A tekintélyek nem tudtak megegyezni egymással abban, hogy a Deuteronomium két szakasza milyen sorrendben legyen a pergamenre írva, s ezért homlok-*tefillin* kétféle is forgalomban van. (A vitát nem döntötték el a Holt-tengeri tekerces nvezetes *tefillin*-leletei sem, ezekben is van mindkettőre példa.) Különösen jámbor személyek megkerülik a vitát, mindkét fajta *tefillin*-t fölteszik, vagy egyszerre, vagy ima közben megcserélve őket. Kívül mindkét tok oldalára van írva a *sin* betű, rövidítés, vagy a teljes szó: *Saddaj*, 'Hatalmas'; a homlok-*tefillin*-en mindkét oldalon, baloldalt négy kis szárral. Imaszíjat a *bar micva* után már minden férfi *légol*, de az avatásra készülők előbb is tanulják, gyakorolják, hogyan kell föltenni. Akinek *tefillin* van a homlokán, írja a Talmud (Menahot, 43b), *tefillin* van a karján, *cicit* a ruhája szélein, *mezúza* az ajtaján: védve van minden rossz ellen.

164. Ami a reggeli imádkozáshoz kell: A *tallit*, az imakönyv (*Sziddur*) és (a tokban) a *tefillin* egy asztalon a Kazinczy utcai zsinagóga téli imatermében

Szomorú pesti történet ellene mond a jámbor hagyománynak. Porzó / Ágai

165. A tefillin
felhelyezése
(itt: a tefillin *sel jád*).
Ámos Imre, „Tefillin.”
Linóleummetszet, 1940

legfőbb tanainak, parancsolatainak és hagyományainak foglalatja. Mindenki ezt az imát tanulja meg legelőször, és ezt mondja el a halálos ágyán: keretbe foglalja az emberi életet. Keretbe fogja a napokat is: mind reggel, mind este az ima középpontja. Előtte két rövid áldást kell elmondani, utána egyet. Ha valaki egyedül imádkozik, közvetlenül a *Sema* szövege előtt még három szót mond: *Él melekh neemán*, „Az Isten igaz király”, ha gyülekezetben imádkoznak, az ima végén megismélik a három utolsó szót: *Ha-Sém Elohékhem emet*, „Az Örökkévaló, Istenetek, igazság.” A *Sema* ezzel a vagylagos három szóval összesen 248 szóból áll, a hagyomány szerint ennyi az emberi testrészek száma, ennyi a pozitív vallási parancsolatok száma. Szó-kás, hogy az első vers elmondása közben ki-ki kezével eltakarja a szemét, hogy semmi se vonhassa el figyelmét a legfontosabb tételtől: „JHWH, az Istenünk, egyetlen JHWH.” Az ima kezdőszavának (*Sema*) utolsó betűje (*ajin*) és utolsó szavának utolsó betűje (*dálet*) a kéziratokban mindig kissé nagyobb, mint a többi, ugyancsak a nyomtaték kedvéért. Amikor a szöveg, a második szakaszban, a két *tefillin*-t említi, ki-ki megérinti saját *tefillin*-jét, s amikor a harmadik szakaszban a *cicit*-et, megcsókolja saját imakendője csücskét. A *Sema*-t nem szabad félbeszakítani, s utolsó szavai után azonnal el kell kezdeni az *Amida* szövegét.

A *Kaddis* nem pusztán halotti ima, ahogyan a laza közfelfogás véli, s tulajdonképpen egyáltalán nem halotti ima: hitvallás (*doxológia*), dicséret, áldás. „Mondassék nagyoknak és szenteknek...” Nem bibliai szöveg, nem is héber: arámi, a talmudi korból. Szövege és szertartási használata szerint az Isten dicsérete. A hagyomány azt tartja, hogy nyelve azért arámi, mert ezt a nyelvet az angyalok nem értik, s így az ima

Adolf beszélte el (*Utazás Pestről — Budapestre*, 1912), hogy 1849 nyár-
előn, Buda ostroma idején, a magyar
őrzőparancsnok a budai hegyek-
ben, a Normafa közelében elfogott
egy gyanús külsejű alakot. Zsidó
volt, s batyujában egy külön zacskó.
Ijedten próbálta a vizsgálódó fegyve-
resek előtt félretolni. Imádság van
benne, mondta az őrségnek, bőr-
imádság. „Tefillin volt benne: a zsidó
ember imádságos szíjja, melyet reg-
gelenként a fejébe húz s a bal karjára
csavar.” Az illető házaló az imaszíjat
mindig magával hordta. Az őrzőparancsnok
spionnak tekintette, „a [tefillin] koc-
kában” titkos hadi tervekkel, s
nyomban felkötötték a Norma-fára.

A *Sema Jiszráél* vagy egyszerűen
Sema a legfontosabb ima a zsidó val-
lásban. „Halljad, Izráel...” Bibliai
szöveg, három rövid idézet; ezek,
kezdőszavaik szerint: *Sema* (Deut.
6,4-9), *Ve-hája* (Deut. 11,13-21) és *Va-
jómer* (Num. 15,37-41). A zsidó vallás

egyenesen az Isten elé jut. Keletkezése korában köznyelvi szöveg volt: hogy bárki könnyen megjegyezze, mindenki megtanulja; mindenki az arámit beszélte. Ezt az imát csak teljes *minján* mondhatja, s elmondása közben mindenkinek Jeruzsálem felé kell fordulnia. A *Kaddis*-nak összesen öt különböző változata van.

(a) A *Kaddis de-rabbanan*, 'tudósok kaddisa' eredetileg a tanulás befejezésekor elmondott dicsőítő ima volt, s hasonló helyzetekben ezt szokás elmondani ma is: a szertartásban szereplő talmudi szakaszok vagy a tanulás befejezése után.

(b) A *Kaddis sálém*, 'teljes kaddis' a zsinagógában a szertartás végén hangzik el, a hazzán szájából.

(c) A *Haci kaddis*, 'fél (értsd: rövid) kaddis' a zsinagógai szertartás egyes részeinek végén elmondandó, rövidebb változat.

(d) A *Kaddis játom*, 'árvák kaddisa' a gyászoló dicsérő imája a zsinagógai szertartás során. Végül,

(e), a *Kaddis le-ithaddáta*, az árvák kaddisának bővebb változata, a temetési szertartásban szerepel, de ugyanezt a szöveget szokás elmondani a talmudi traktátusok tanulásának befejezése alkalmából is.

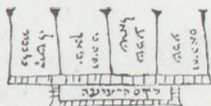
A *Kaddis* szövegében nincs utalás sem a halálra, sem az elhunyra, egyedüli tárgya az Isten dicsősége. A gyászolót éppen az isteni világrend gondolata nyugtatja meg. A *Kaddis* — a „teljes” és a „rövid” változat — minden zsinagógai szertartásban felhangzik, utóbbi többször is. A gyászoló fiú kötelessége a temetést követő évben — értelemszerűen: a gyász hónap után, azaz egy nap híján tizenegy hónapon át — naponta *Kaddis*-t mondani, ezt követően pedig mindig a halál évfordulóján.

Néhány szó az árvák *Kaddis*-ának szövegéből:

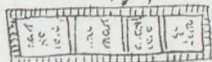
יתגרל ויתקדש
שמה רבא בעלמא
די כרא כרעותה
ויסליך סלכותה
בחייכון וביומיכון
ובחיי רכל בית ישראל
בענלא ובוסן קריו
ואמרו אמן

„Jitgaddal ve-jtkaddas
seméh rabba be-álma
di-bera ki-reutéh
ve-jamlikh malkhútéh

כבית רביעי שהיוו ושמאלו המנח
תפלו כרי שיהיה הקורו שופטו
כנגד עב האינח על הסדר כגון זה

ויום החולץ סרור זה עסולות ל
תפלו: של יד כותבם בירבעה דם
דפון כעיר אירך כספר תורה על
סדורן כגון זה

ויום כתבן על ירבעה עורות חכנ
החכנסן בבית יחדר יצלו וויגן ל

שליטה חריצים כרי שיעשה לו
ירבעה ירושים כגון זה

ואוקחין ער וירטיבין וזותו כמ
מים וישיווין מ העצ וירכנסין
זות הער כן ל חריץ וחריץ ויר
ואכישין וזותו הויו רטוב ויכון
ויכיון עד שיעושין וין הער ל
דיוות שין שיש לה שליטה יושין
ויווין הינח תפלו דיוות שיש
לה שין עם ירבעה רושין וישל
ושיווין האינח וינחין יוד
הער על העצ עד שיכש ויוחין

166. A *tefillin*
dobozainak rendje.
Magyarázó ábrák
Maimonides,
Misné Tóra kéziratában

A PESTI ZSIDÓ
HÁROMSZÓG
201

*be-hajjékhon u-ve-jomékhon
u-ve-hajjé de-khol bét Jiszráél
ba-agála u-vi-zemán káriv.
Ve-imru ámén."*

„Mondassék nagynak és szentnek
az Ő nagy neve a világban,
melyet akarata szerint teremtett,
és legyen meg az Ő királysága
életekben és napjaitokban,
s egész Izráelnek életében
most mindjárt vagy a közeli időben.
És mondjátok: Úgy legyen."

(13) Kazinczy utcai orthodox zsinagóga

(VII., Kazinczy utca 29–31)

A Kazinczy utca (régebben: *Kreutzgasse* / Kis kereszt utca) és a Dob utca (régebben: *Drei Drommelgasse* / Három dob utca) találkozásánál levő kis terület, a budapesti orthodox közösség központja, a modern nagyváros kellős közepén is sokat megőrzött a tradicionális zsidó község szerveződési mintájából. Reggel, este mennek imádkozni a *shul*-ba, a lakásuk nem lehet nagyon messze a zsinagógától. Ezt a mintát a vallásos zsidó élet szükségletei és a nem zsidó környezet együttesen alakították ki. A kifelé zárt, fallal körülvett zsidónegyednek alapvetően kettős szerepe volt: a lehető legpraktikusabb módon lehetővé tette a vallási előírások teljesítését és — a zsidó közösségnek az eman-

167. Az orthodox
iskola épülete
a Kazinczy utcai
zsinagóga udvarán

168. Az orthodox
iskola épületének
homlokzata, órával

cipáció (1867) előtti helyzetéből adódóan — megvédte a község tagjait a külvilág gúnyolódó tekintetével vagy esetleges támadásával szemben. A falat többnyire lakóházak alkották, és a házak által közrefogott területen belül helyezkedtek el a község legfontosabb intézményei: a zsinagóga, az iskola, a *mikve* stb.

Ilyen elrendezést mutat modern nagyvárosi viszonyok között is az orthodox község budapesti központja. Az L alakú telken levő kis orthodox városnegyed két irányból közelíthető meg, mintegy kapukon át: a Kazinczy utcából nyíló zsinagóga melletti kapun, magából a zsinagógából az *aron* falán nyíló kapun át, illetve a Dob utca 35, az orthodox község székházának bejárati udvara felől. A Kazinczy utcában a nagy zsinagóga udvari kapuja alól jobbra nyílik a Sasz Chevra zsinagóga, az udvarról pedig a hitközségi intézmények épülete: a téli imaház, az irodák és a Díszterem, az egykori iskola, a „Hanna” étterem és a község tulajdonában lévő lakások. Maguk az épületek csak a 20. század második évtizedének eleje óta állnak. Először az iskola készült el (1911), majd a székház (1912), tervezőinek nevét a székház utcai homlokzatán emléktábla őrzi, és évszám is (673 / 1913), majd ugyanezeknek az építéseknek a tervein alapján a zsinagóga (1913). A zsinagógát az őszi nagyünnepek előtti pénteken (1913. szeptember 26) avatták fel. Löffler Béla (1880–?) és Löffler (Samu) Sándor (1877–?) nyilvános pályázaton nyerték el a megbízatást; sikerüket bizonyára befolyásolta némiképpen, hogy az induló építészek közül egyedül ők voltak az orthodox község tagjai.

Hogy az orthodoxok reprezentatív zsinagógája csak több mint ötven évvel később készült el, mint a Dohány utcai neológ templom, önmagában is jelzi, hogy a főváros polgári, városi közegében az orthodoxok csak lassan tudtak komolyabb befolyásra szert tenni. A magyar orthodoxia bázisa, éppen fordítva, mint a neológiánál, főként vidéken volt, Északkelet-Ma-

169. Maharam
(Morénu ha-rav Móse)
Trebitsch, aki egykor
a *Hatam Szófér*
jesivájában tanult

170. A pesti orthodox
hitközség háza a Dob
utcában

171. Padsorok
a Kazinczy utcai
zsinagógában

gyarországon kívül is sokfelé, nagyobb városokban is. A legnagyobb zsidó népesség mindig is Budapesten élt, s nagyoobrszét a fővárosi neológ hitközségekhez tartozott, ellenben a vidéki hitközségek túlnyomó többsége orthodox volt, s lélekszámuk szerint is felülmúlták a neológokat. Az orthodox hitközségi szervezet központja, az államszervezet mintájára, persze, csak a fővárosban lehetett, de az igazán tekintélyes orthodox rabbik kevés kivétellel mind vidéki — jobbára keleti — községekben működtek. Mindamellett, egy mértékadó kézikönyv, Pinhász Zélig Schwartz, *Sém ha-gedolim* (Paks, 1913), a 20. század elejéről éppen huszonöt orthodox rabbit tart számon a fővárosban. Budapest a magyarországi orthodoxiának a központja volt, de nem számított jelentős orthodox hitközségnek.

Az orthodox zsidók számára mindig roppant fontos, hogy hol választanak lakást maguknak. A Kazinczy utca környékén régen valóságos kis orthodox negyed élt. Ide költöztek át a központi intézmények, az orthodox Központi Iroda, mely azelőtt a Terézvárosban volt (VI., Eötvös utca 19), a Szent Egylet (VII., Dob utca 12) stb. A Kazinczy — Dob utcai épülettömb udvarában eleve építettek „laska-“ (macesz-) sütő műhelyt, baromfi-metsződé. A székház legfelső emeletére került a hitközség Díszterme. Maga a Kazinczy utca, de a

szomszédos háztömbök is, ezüstművesek, ékszerészek negyede volt. A házak patinás, helyenként inkább elhanyagolt homlokzata mögött volt bizonyos érték, és ízlés is. A Löffler testvérek orthodox épület-együttese nem éppen a megrendelő és befogadó közeg ellenében lett a pesti szecessziós építészet egyik reprezentatív alkotása.

Orthodox **vendéglő.**

Tauber Adolf

BUDAPEST, VI., Rombach-utca 16.

Elsőrangú helyiség, kítünő konyha,
polgári árak, diner à la carte.

Referenciákkal szolgál :: :: :: ::

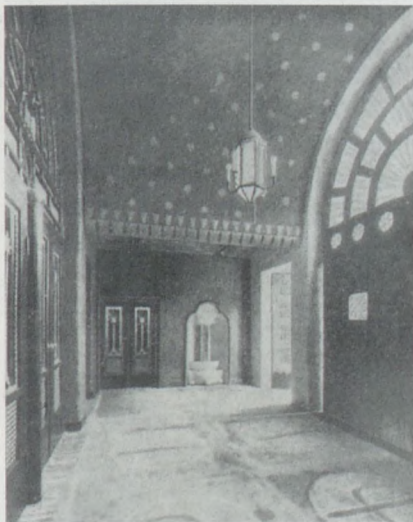
Reich Koppel

Rir. tanácsos, az orth. hitközség főbbija.

Weisz Mór Budapest, VII. Dob ucca 22

Következő gyártmányok kaphatók: **Albert- és Consum-keksz, teásütemény, piskóta, kétszersült** • Telefon József 123-65

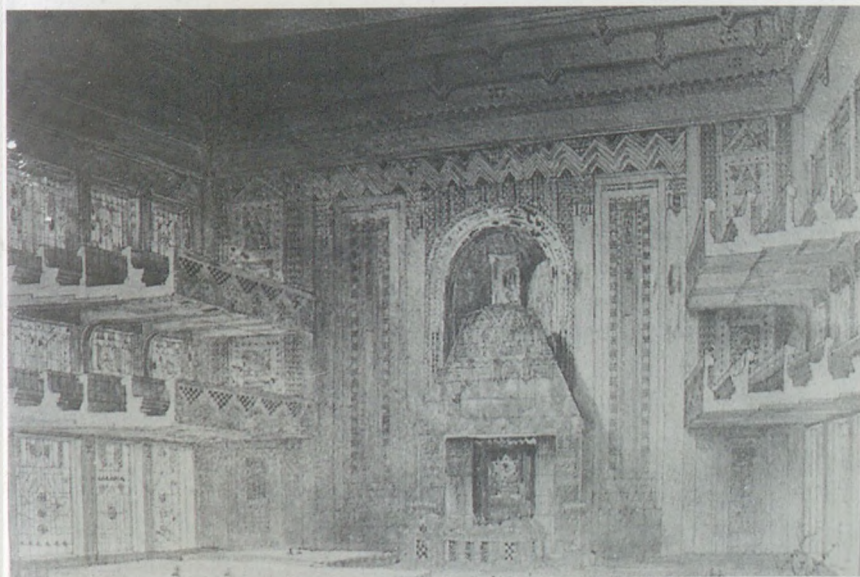
ארטה. כשר
תחת השגחת בית דין צדק וקרל יראים
בודאפעסט.

172. A Kazinczy utcai zsinagóga utcai bejárata és részlet a homlokzatról, 1913. Az (ál-)„rózsaablak”-ban: *menóra*

173. A Kazinczy utcai zsinagóga előcsarnoka a díszkúttal, 1913. (Jelenleg romos állapotban)

174. Tóra-szekrény és belső tér a Kazinczy utcai zsinagógában. Skutetzky Sándor & Porgesz József rajza, 1911

EZÜST

DISZMÓÁRU, EVŐESZKOZOK GYARI ÁRBAN

SCHLEIFER

EZÜSTARUGYAR, VII., KAZINCZY-UTCA 10.
TELEFON: 143-528

Talesz, tefilin, mezūze,

héber könyvek és kegyszerek
a legolcsóbb árban

UNGÁR MÓR

BUDAPEST, VI., KIRÁLY UCCA 17.

175. A Kazinczy utcai zsinagóga belső tere:
A bima / almemor

A Kazinczy utcai zsinagóga utcai homlokzata a magyarországi késő szecesszió kiemelkedő emléke. A homlokzati frízen kétsoros héber felirat. A be-tűk alakja igazodik a homlokzat építészeti stílusához.

176. A Tóra-szekrény és a keleti fal a Kazinczy utcai zsinagógában

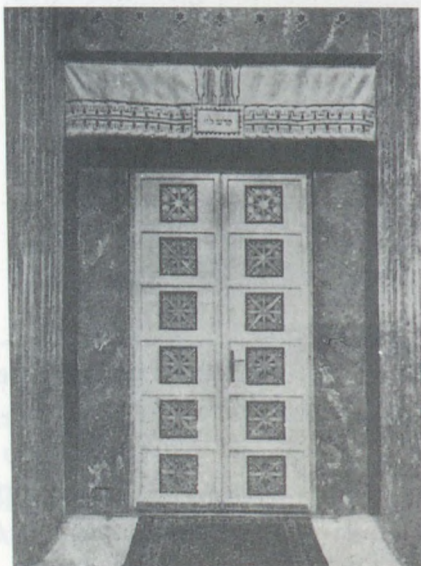
אֵין זֶה כִּי אֵם בֵּית אֱלֹהִים וְזֶה שַׁעַר הַשָּׁמַיִם

„Nem más ez, mint Isten háza, és ez az ég kapuja.”

(Gen. 28,17)

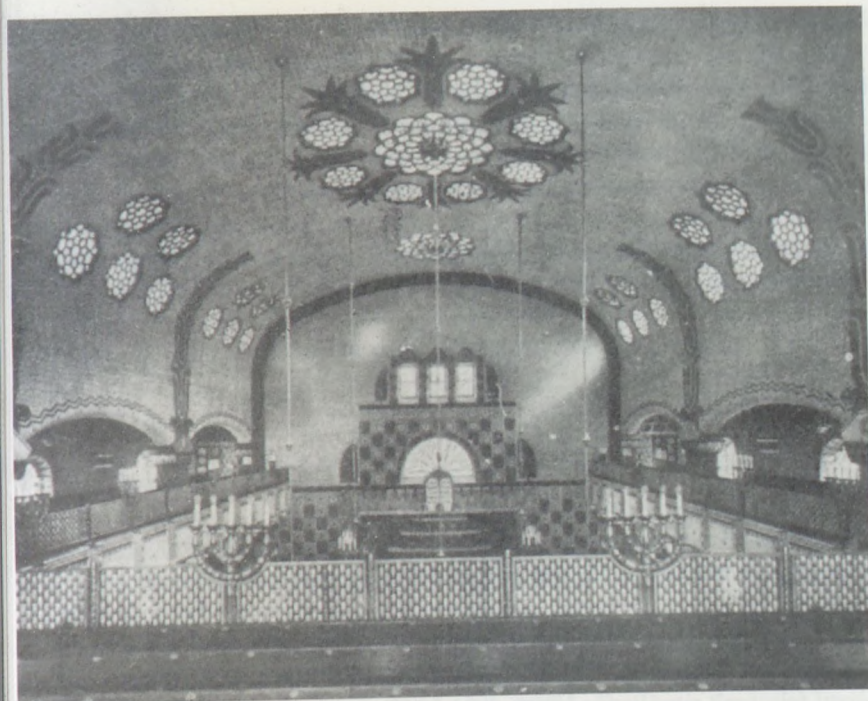
Az alaprajz hagyományos. A Tóra-olvasó emelvény (bima) a zsinagógai tér központjában helyezkedik el, öt lépcsőfoknyi magasságban a padlószint fölé. A Tóra-szekrény a keleti falnál van. Az előcsarnokot a női karzatra vezető

177. A Tóra-szekrény ajtaja a Kazinczy utcai zsinagógában

178. Téli imaterem a Kazinczy utcai zsinagógában

179. A Kazinczy utcai zsinagóga belső tere a II. emeleti karzatról nézve

180. A Kazinczy utcai zsinagóga belső tere, a Tóra-szekrény lépcsőjéről nézve

tő lépcsőházak övezik. A kétemeletes karzatot a 19. századi belsőépítészet gyakorlatának megfelelően vasbeton pillérek tartják. A zsinagógában a tervezők 479 férfi és 522 női ülőhelyet alakítottak ki.

A Kazinczy utcai zsinagóga napjainkban a budapesti orthodox zsidó közösség legfontosabb imahelye. Körötte helyezkednek el az orthodoxia intézményei. A gyermekek számára külön vallási iskolát tartanak fenn, „kis jesivá”-t (*jesiva ketána*). Magát a zsinagógát rendszerint csak a nagyünnepeken használják, közönségesen a Sasz Chevra zsinagógában szoktak imádkozni, télen a kis imateremben.

(14) Mikve

(VII., Kazinczy utca 16)

A Kazinczy utcában van, nem messze a zsinagógától, ma a főváros egyetlen „nyilvános” szertartási fürdője (*mikve*), jelenleg is az orthodox közösség használatában. A második világháború előtt a Kazinczy utcában két *mikve* működött, az volt a 40 sz. épület is, ezt a gettó heteiben kényszerűen hullaházként használták, s a háború után lebontották; helyén ma valami alumíniumvázás tákolmány áll. Az orthodox hitközség 1928-ban nyitotta meg modern technikával felszerelt rituális fürdőjét; a jelenlegit a második világháború után — a hagyományos előírások megtartása mellett — többször átépítették, korszerűsítették.

A *mikve* nem a tisztálkodás: a szertartási tisztaság céljait szolgálja. Csak természetes, „élő”, azaz folyó víz adhat tisztaságot, folyó vize, merített vagy fűrt kút, esővíz, de az állóvíz vagy fém vezeték vize nem. A fürdő méreteit úgy

kell kialakítani, hogy vízében álló helyzetben meg lehessen merülni. Lépcsők vezessenek a vízbe. A *mikve* használatát ma legszigorúbban az orthodoxia kívánja meg: asszonyoknál a tisztulás és a férjüktől való hétnapos elkülönülés (*nidda*) után (Lev. 15,19-24), lányoknál először az esküvőjük előtt, majd a nászéjszaka után, de megmerítkeznek a jámbor férfiak is, pénteken, ünnepek előtt, *jóm kippur*-t megelőzően mindenképpen, a haszidok akár naponta vagy legalább a hétköznapi Tóra-olvasás napjainak reggelén (hétfő, csütörtök) is. A hagyomány előírja a gondos tisztálkodást még a fürdő előtt, minden ékszer és a testen viselt bármi egyéb tárgy levételét, a haj kibontását, kifésülését, a köröm megtisztítását. Az

181. Rituális fürdés
(*micvat nidda*)

alámerülés a *mikve* vizében (*tevila / tojvl*) teljes legyen, hogy a víz három ujjnyira ellepje a fejtetőt, a haját is.

A zsidó vallás főlvételének (betérés) egyik szertartási aktusa is, férfi és nő számára egyaránt, a mikvében megmerítkezés.

Régebben sokfelé volt rituális fürdő a fővárosban, sokan igényelték, tudunk egyről, például, az egykori Orczy-házban, s egy másikról a közelben, a Mestetics-fürdőben, a Két szerecsen / Paulay Ede utcában (utóbbinak helyére került később a „Hunyadi János keserűvíz” cégháza). Szinte biztos, hogy minden konzervatív (orthodox) község fenntartott *mikvé*-t, még Pesten is, rendszerint a zsinagóga közelében vagy környékén, ha egyszerű is, alkalmasint fűrt kúttal, a pesti talajban nem volt nehéz vizet találni.

(15) Esküvő

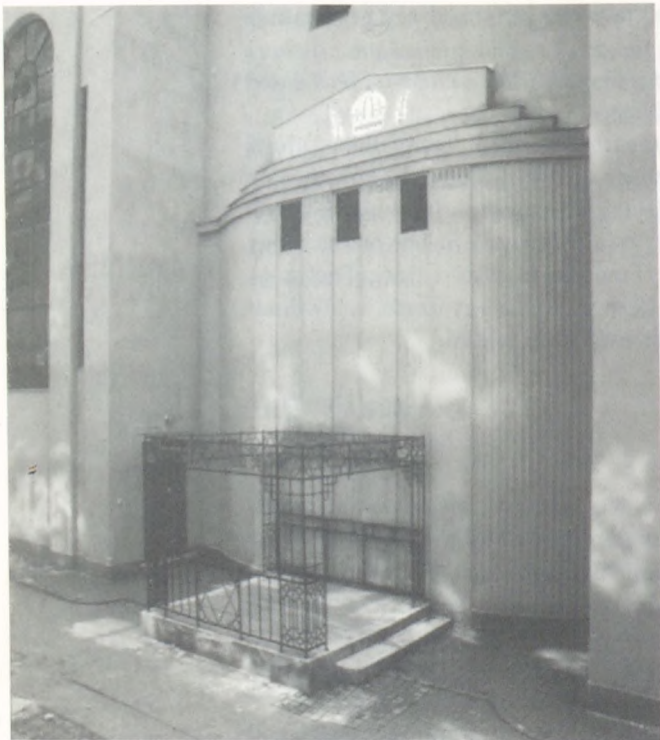
Az askenázi orthodoxok hagyományosan csak a szabad ég alatt tartanak esküvőt, csak a baldachin, a *huppa* (*hüpe*) lehet a mennyezet. Júda városaiban és Jeruzsálem utcáin felhangzik

קול ששון וקול סמחה
קול חתן וקול כלה

„A vidámság hangja és az öröm hangja,
a vőlegény hangja és a menyasszony hangja”

— idézi a Bibliát (Jer. 33,11; más összefüggésben: Jer. 7,34 is) a hagyományos felirat a Kazinczy udvarán álló szép és a zsinagóga stílusához jól illő *jugendstil* iparművész fémvázon. Ugyanezt az idézetet szokták ráírni az eljegyzési tányérra is, melyet a szertartás során eltörtek. (Szerencsére, nem használtak fel minden elkészült darabot: maradt fenn belőlük a Zsidó Múzeum kiállításán, s más gyűjteményekben is.)

Régen az volt a szokás, még a nagyvárosokban is, hogy a házasságok közvetítéssel jöttek létre. A jó kapcsolatot csak körülményes egyeztetés alakíthatta ki (*siddukh / siddakh*), mert tekintettel kellett lenni a felek státusára és anyagi viszonyaira, de előre meg kellett állapodni a hozományok és az esküvői ajándék összegében is. A partnereket, először a családokat, házasságközvetítő (*sadkhan / sadchen*) szokta megismertetni egymással. Bernard Malamud (1914–1986) novellája („A varázshordó” / „*The Magic Barrel*”, 1958) és a „Hegedűs a háztetőn” („*The Fiddler on the Roof*”) óta Pesten is inkább azt mondják: *matchmaker*; de maga a mesterség alkalmasint már kiveszett. (Igaz, Scheiber Sándor azt mondogatta, hogy ő a legjobb *sadchen* Pesten: péntek esténként, a Rabbiképzőben, nem egy kapcsolat, *match* alakult ki a *kiddus*-aira összegyűlő fiatalok között.) Ahogy a hagyomány tartja, az igazi *siddukh*-ot az Égi Hang (*bat kol*) csinálja, mindenkinek a születése előtt negyven nappal. A *sadchen* csupán megtalálja az illetőt, és segít a kölcsönösen kedvező megegyezés kidolgozásában. Ez utóbbi miatt is, a házasságnak a *sadchen* közreműködése adta meg az illendőség, tisztesség látszatát,

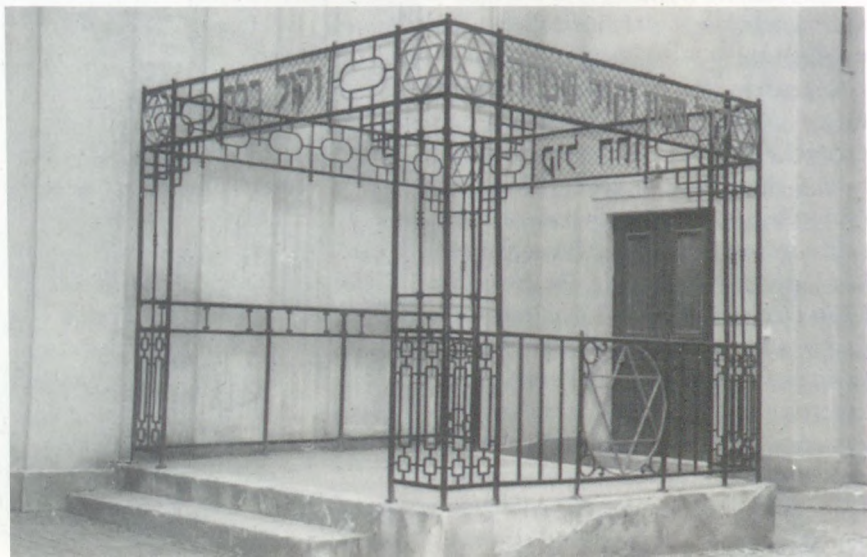
182. A Kazinczy utcai zsinagóga hátsó fala

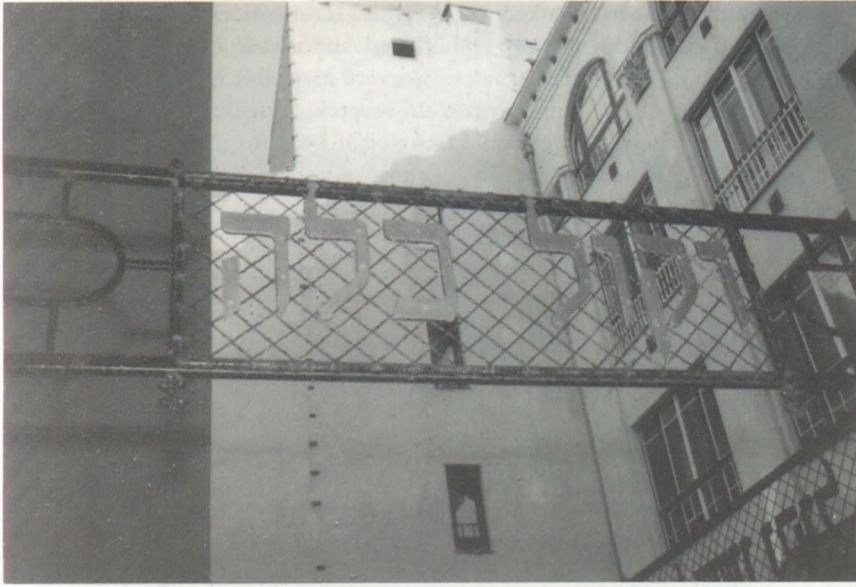
tolta az alkalmazat. Nagyvárosi viszonyok között egyenesen kívánatos volt, hogy a felek jóelőre megismerkedjenek egymással. E találkozásuk kedvelt helye a kávéház volt, Pesten a Gyertyánffy-házban lévő „Herzl”.

A házasságkötés első lépése a megállapodás volt. A szülők egymás között rögzítették a jövőendő házasság feltételeit (*tenájim / tnájim / tnóim*): a hozomány

gyakran fordultak hozzá akkor is, amikor a felek már ismerték egymást vagy maguk ismerkedtek meg. A *sadchen* közvetítése a kívülálló, a község számára is jelezte, hogy a fiatalok az illendő viselkedés egyéb szabályait is szigorúan megtartják. A házasságközvetítés régen igazi (mellék-) foglalkozás volt, az illető abból élt, hogy sokfelé megfordulván, mindenkit ismert, hozta-vitte a híreket, beszélt mindenkinek mindenki másról, igen, pletykált is, kombinált, közvetített; siker esetén a legvégén megkapta a jutalmát. Hogy a rokonok közvetítsenek, egészen magától értetődő volt. Goldziher még évtizedek múlva is föl-emlegette, hogy Bacher, akitől közben elhidegült, nála ismerte meg a feleségét. Nem mintha bárkit is férjhez akartak volna adni akarata ellenére. Ezt a zsidó hagyomány tiltja is. De ismerkedésre a hagyományos életvitel nem sok alkalmat nyújtott. A közvetítés pó-

183. Esküvői baldachin tartóváza a Kazinczy utcai zsinagóga udvarán

184. A Kazinczy utcai zsinagóga udvara, a hűpe tartóváza mellől nézve

összegét, a büntetéspénzt (*knasz*), arra az esetre, ha a vőlegényjelölt felbontaná az egyezséget. A megállapodás nem számított házassági kapcsolatnak, nem járt vele semmifajta szertartás sem. Talán ha az eljegyzési tényért törték el ilyenkor. De ezután már ki lehetett tűzni az esküvőt. Ellenben az előző hét szombatján a vőlegényt a zsinagógában felhívták a Tóra-olvasáshoz. Ekkor jelentette be az eseményt. Az *alijja* után a nők a karzatról mogyoró-, mandula-, dióval dobálták meg (*bavarfen*). A szombat kimenetele után volt a vőlegény házában a *forshpil*, a szertartás elő-játszása, a legénybúcsú.

Esküvőt nem tartanak olyan napokon, amelyeken jogi aktus nem végezhető (szombat, ünnepnapok, gyász). Egyébként azonban a szertartásnak nincs kötött ideje, lehet akár nappal, akár éjszaka, éppen csak alkonyatkor nem, mert akkor változik a dátum, és az előbb említett feltétel nem teljesíthető. Sokszor keddre teszik, mert a bibliai teremtés-történetben a harmadik napra az Isten kétszer mondta, hogy „jó” (Gen. 1,10 és 12), s ezért kétszeresen jó napnak számít. Péntek este vagy szombaton nincs igazi zsidó esküvő. A hagyomány szerint, és a szigorú orthodoxiában még a 20. század elején is, az esküvő napján levágták a menyasszony haját, tövig vagy egészen rövidre (Num. 5,18). Ezután már csak ál-kontyot vagy parókat viselt, azt is kendő alatt, egész életében.

SPECIÁLIS PARÓKAKÉSZÍTŐ

Legszebb kidolgozásu parókák,
hajrészek hullámosított hajból,
minden fazon a legtökéletesebb
kézimunka • Mérsékelt árak

HEISZ JENŐNÉ

Budapest, VII., Király-u. 53. III. 19

• Kénné hajfestés, tartós ondulálás, divatos vallási parókat jutányos árban készít

KRANITZ A. IV. Párisi ucca 5 (a főpostával szemben) Telefon 122-58 - Színes paróka kölcsönzés

„A menyegző napja bekövetkezett. (...) Szóltak a zenészek keletiesen vontatott hangái, midőn föloldozták szép Hännikának hajfonatait, hogy ős-szokás szerint levágják. (...) Reáborítva az arany récezetű fejrevalót, a rabbi megáldá, s a szabad ég alatt fölállított mennyezet alá vezetétek egyfelül az arát, másfelül a halálöltözetbe burkolt vőlegényt. Harsogott a zene mindenünnen, danolt a község kántora héber énekeket, ily alkalmakra készítvéket...”

(Szegfy Mór, „Az elátkozott bachúr. Eredeti beszély”,
in: *Első magyar zsidó naptár és évkönyv*, Pest, 1848)

A szertartás vallási részéhez hagyományosan hozzátartozik, hogy aznap mind a vőlegény (*hátán*), mind a menyasszony (*kalla*) böjtöl napközben; hogy a menyasszony délelőtt — életében először — elmegy a mikvébe; hogy mindketten, mint a haldoklók, nagy bűnvallomást tesznek (*vidduj gádol*), mert így tisztán kezdhetik el új életüket. A vőlegény a szertartás során — csak a *huppa* alatt — *kittel*-t visel, és fölteszi a *tallit*-ot is. (A *kittel*-t abban az évben már nem fogja fölvenni *rós ha-sána* — *jóm kippur* napján sem.) Van, ahol a menyasszony is fehér atlaszba öltözik (*szarganit / szargenesz*), halotti ruha ez is.

A szertartást nem kell zsinagógában tartani: bárhol lehet. Nálunk a neológ szokás mégis, a 19. század közepe óta, a templom. Minden zsinagóga mellett van egy külön helyiség, ahol a menyasszonyt barátnői felkészítik a szertartásra: felöltöztetik. A vőlegény itt, az araszobában keresi föl menyasszonyát, aki már esküvői ruhába öltözve, a menyasszonyi székben (*kisszé sel kalla*) várja. Csak akkor léphet be, ha a menyasszonyától megkapta az engedélyt. A szertartásrend szerint most látják egymást először, megnézi az arcát, mert a hagyomány, Jákob rászedetése (Gen. 29,16-26) óta, úgy rendeli, hogy a vőlegény közvetlenül az esküvő előtt nézze meg, kihez fog „bemenni”. A menyasszonyi fátyol (*jid. keppel*) föltevése (*jid. badeken di kalla / ném. bedecken*) is az ő dolga. Hátra van még „az ügylet rendezése (szó szerint: elfogadása) (*kabbálat kinján*)”. A jelképes aktusra a zsinagóga előcsarnokában kerül sor. A menyasszony apja nevében az egyik tanú egy kendőt vagy kesztyűt ad át a vőlegénynek (*kinján szuddar*), de elég az is, ha az utóbbi, a „vevő” csupán fölemeli a tanú kabátjának szélét (*kinján hagbáha*), vagy maga felé húzza (*kinján mesikha*), mert a ruhadarab átvétele a vételt jelképezi (*kinján meszira*). Egyébként a menyasszony szokott esküvői ajándéka vőlegényének rendszerint éppen egy „kendő”: egy szép *tallit*. A *hátán* és a *kalla* egymásnak adott ajándékait (imakönyv és gyűrű, illetve *tallit*) egyébként úgy nevezik, hogy *szivlonot* (*sziblonot*), „jelképek” (gör. *symbolon*).

Pesten a neológ zsinagógákban a 19. század közepe óta mindenütt a *bima* előtt állítják fel az esküvői baldachint. Állandó *huppa* az udvaron csak a Kazinczy utcában van, de az orthodoxok a szertartást általában a zsinagóga udvarán tartják. A pesti községben Schwab Löw volt az első, aki bevitte a *huppá*-t és a szertartást a zsinagógába. A zsinagóga belső terét ki kell világítani, a lehető legfényesebben. Menyasszony és vőlegény semmiképpen sem együtt mennek a *huppa* alá. Mindkét félnek fölvezetőre (*jid. unterfirer*) van szüksége. A vőlegényt az apja vagy a két örömapa kísérik. Legutoljára érkezik meg a menyasszony. Őt a vőfély (*sósebin*) vezeti a *huppá*-hoz. (A *sósebin* szó babilóni eredetű, *szuszapinnu*, a talmudi nyelvből való.) Rendszerint az apja a vőfély; régen többnyire idősebb férfirokon,

185. Esküvői meghívó.
 Nyomtatvány,
 18. század vége

nagybácsi volt. Van, ahol a menyasszony — s vele együtt esetleg az anyja és anyósa is — hétszer körbekerüli a vőlegényt (*hakkáfot*), aki már ott áll a *huppa* alatt (Jer. 31,21). Ha valamelyik szülő már nem él, feltétlenül visznek egy égő gyertyát jelképesen, nappal is. A szertartás alatt a résztvevők végig állnak, a szülők ott maradnak a *huppa* mellett. Az esküvői szertartáshoz — szigorúan véve — nem kell a *minján*, de hát rendszerint megvan, ki ne menne el, esküvőn részt venni előbbrevaló, mint a Tóra tanulása.

Maga a szertartás az áldással kezdődik. A rabbi, de lehet más is, pohár bor fölötte mondja el a *kiddus*-t (*birkat éruszin*, 'esküvői, szó szerint: eljegyzési áldás'), majd a vőlegény apja a poharat a fia ajkához emeli, utána felesége a menyasszonyéhoz, s mindketten isznak belőle.

Petrichevich Horváth Lázár leírt egy pesti zsidó „menyekző”-t (*Honderű*, 1847); leírásában felismerhető a Cultus-templom az Orczy-házban. A regényes leírás aránylag pontosan jeleníti meg a templom belsejét és a szertartást.

„Napokban egypár előkelő pesti izraelita család menyegzőre hívott. Az imaház tele volt. (...) Emelvényen, mit farostélyzat korlátoz, félkörben áll vala előttünk a dalnokkar, melyet fekete bő talárokba öltözött vigyorgó figyermek s az egyes hangokat éneklő férfiak — mindnyájan egyforma fekete barettel — képeztek. Köztük állt a hasonló öltöny és fëvegeken kívül még egy ezüsthímű folyárral is díszített földalnok. (...) Jobbról (ez emelvénytől) ültek a férfiak, túl pedig a nőrokonok s ismerősök. (...) Az óra jött, s íme, a főajtó magas szárnyain tódul be a násznép. Férfiak külön — külön a nők. Köztük a

menyasszony mint libánoni cédrus tűnik ki deli termetével, szellői alkatával. Nehéz selyemhabos díszruha — ártatlanság színében — ömlik el az arányteljes tagokon, dús hajzatáról drága fátyol titkolja a hószín váll és gyönyörű kar márványát, míg a ritka szépségű angyalfőt egyszerű fehér koszorú, mellét pedig hamvas bimbóbokor ékíti. (...) Szívemelő diapasonokban emeli föl harmóniadús énekét az ifjú kar, mit a földalnok művészi hanggörgéi (Tonrouladen) s mély érzésű előadása váltogat. Előttük aranydús hímzetű bíborfüggönyök mögött rejlik a frigy szekrénye, fölöttük Mózes táblája öröködik, meg a szent küszöb héber felirata, mely az Istent mindenkor és mindenhol jelenzi. Most a nőszülő pár és szülőik lépnek elő, egy tisztos főpap, a legtisztább morált zengetve ékes ajkain, hathatós szavakkal adja elő a házaselet kötelességeit, örömeit és terheit; megkérdi őket, szeretik-e egymást tartósan és híven? s egy hangos, de egyszerű igenlés után kicserélve köztük a gyűrűket, patriarkai tisztét bevégezé.”

A szertartás, melyet Petrichevich Horváth leírt, a neológia minden újítását tartalmazza már. A Cultus-templom hívei az esküvőket 1832 óta bent a templomban tartották.

A házasságkötés érvényét a Misna, a régi zsidó jogkönyv szerint (Kiddusin, 1,1) három jogi aktus valamelyike adja: „vétél” (Deut. 22,16), „okmány” vagy „együttlét”. Az esküvői szertartásrend (*kiddusin*) ezek mindegyikét előírja, de csupán jelképes formában. Jogi érvénye ezért az esküvő három mozzanatának van: az első az „eljegyzés (*érušin*)” vagy „elkülönítés (*kiddusin*)”, ez a gyűrű átadása; a második a „fölemelés (*nissuin*)”, a menyasszony bevitele a házba, amit a *huppa* jelképez, és a házasságlevél felolvasása; a harmadik az „együttlét (*jihud*)”.

A gyűrűt a vőlegény vette meg, de csak egyet, csak a menyasszonya számára, mert jegygyűrűt hagyományosan csak a feleség visel. A vételt, jelképesen, igazolnia kell. A menyasszonyi gyűrű (*tabbaat kiddusin*) értékes ajándék, s a nő külön vagyonát képezi, válás esetén sem lehet visszakövetelni tőle. Némelyik nem is hordható igazán. Például, mert kis kastélyféle díszíti, szintén aranyból. Felirata, mint a Nemzeti Múzeumban lévő darabon: „Sok szerencsét.” A gyűrűt a rabbi felmutatja, hogy mindenki lássa: valóban értékes darab, s ezután a vőlegény felhúzza menyasszonyának ujjára: nem a gyűrűs-, hanem a mutatójjra (!).

אני לְדוֹדִי וְדוֹדִי לִי

„Ani le-dódi ve-dódi li”

„Én a kedvesemé vagyok, s kedvesem az enyém.”

(Én. én., 6,3)

Hozzá tartozik a képhez, hogy az újabb európai szokások szerint a vőlegény, illetve már férj is kap gyűrűt, a felesége ajándékozza meg vele, az esküvőt követő első szombaton. A pesti Cultus-templom esküvőin, mint Petrichevich Horváth idézett szövege is jelzi, a 19. század közepén már az esküvői szertartásban felvette a gyűrűt az ifjú férj is.

A házasságlevél (*ketubba / ketuba*, gör. *gamiszkosz*) arámi nyelvű okmány, kétezer éves hagyomány szerint. Napjainkban nyomtatott úrlap is rendelkezésre áll, de régen a vőlegény írta sajátkezűleg, vagy pedig diktálta hivatásos írnoknak. A férj rögzíti benne mindazokat a kötelezettségeket, amelyeket a házassággal magára vállal felesége iránt, s feleségének jogait is. Formája szerint egyoldalú nyilatkozat. A szertartás során hangosan felolvassák, és két tanú aláírja, ezek azonban nem lehetnek közeli rokonok. Zsidó nevüket használják, héber betűkkel kell írniuk. Az okmányt ezután átadják a menyasszonynak, ő fogja őrizni. A hét esküvői áldást (*birkat nisszuim / birkat hatánim / seva berákhot*) új pohár bor fölött kell elmondani. Ezeket az áldásokat mondhatják vendégek is. Most a menyasszony apja és anyja emelik a poharat a vőlegény és menyasszony ajkához. Ezután, még a *huppa* alatt, a vőlegény egy üvegpoharat szét-tör a lábával. Fontos, hogy szét-törje: jelképes emlékeztető a Templom lerombolására. Néhol a zsinagóga udvarán külön hely volt a pohártörésre, a *Traustein*. Ezután a jelenlévők már mondhatják az ifjú párnak: *Mázel tov*, Sok szerencsét. A felek együttléte az esküvőn (*jihud*) a házassági aktus jelképe. Az ifjú pár néhány percre visszavonul egy zárt szobába, a férj „bemelegy” a feleségéhez, „egyedül vannak”, megtörik a böjtöt egy falat étellel. Az ajtó mellett két tanú vigyáz a pillanat zavartalanságára.

Az esküvői lakoma elején, a külön esküvői *barchesz* után, amelyből mindenki kap, az ifjú pár elé egy tányér tyúkhúsleveset tesznek, ez az „aranyleves (*goldene yoikh / goldzip*)”, az első étel, amit közös tányérből esznek meg. Ha a *hátán* alkalmas rá, kis beszédet mond (*derása / dróse*), a Tórából vett tárgyról, vagy énekel, a Tóráról, minél hosszabban, annál szebben teljesíti a kötelességét. Az ajándékok, amelyet az esküvő alkalmából az ifjú pár kap, tulajdonképpen ezt a beszédet jutalmazza, nevük is: *dróse*-ajándék.

Lakodalomban nélkülözhetetlen a zenész, a *klezmer* vagy *kleizmer* (többes számban: *klezmorim*). Lehet zsidó, de sokszor cigány vagy más nem zsidó: sajátosan zsidó muzsikát játszik. Szlávós dallamvilág, de a zsidó zenéből ismert kötetlenebb ritmus. Zenészek kísérik a vőlegényt és a menyasszonyt a szertartáshoz is, de az esküvői étkezés (*szeudat hátán*), vagy inkább: lakoma alatt és utána végig egész éjszaka játszanak, ami egyéb ünnepeken egyáltalán nem szokás. Hagyományos orthodox esküvői vacsoránál, természetesen, külön-külön asztal mellett ültek a férfiak és a nők. A táncház héber neve (*bét hatunnot*) elárulja, hogy tánra is, nem számítva a haszidok szombat esti táncait, leginkább a lakodalmakban nyílt alkalom. A táncokat hagyományosan, s kivált orthodox közegekben, a férfiak is, a nők is külön csoportban járták (*kóser tanc*). Körtáncot, s az ifjú párt mindig középre ültették. Egyetlen igazi „vegyes”-tánc volt, s ez a menyasszonytánc (*micve tanc*), természetesen az este fénypontja. A *badchen* vagy *marsalik* egyenként szólította fel a vendégeket, hogy forduljanak egyet az ifjú asszonnyal. Sorra kerültek még a koldusok is. Csak ketten táncoltak, a többiek körülállták őket, nézték a táncot és a ritmust tapsolták. Külön nevezetes pillanat volt a rabbi, illetve a férj tánca a fiatalasszonnyal, s az örömszülők tánca egymással (*mehutanim tanc*). A táncolók ilyenkor sem érintették meg egymást: a táncos mindig a menyasszony magasra tartott kendőjének (*szudár*) csücskét fogta, s fehér kesztyűt viselt még a vőlegény is. Haszid közösségekben voltak mulattató vagy ügyességi táncok is, a „veszekedős” (*brojgel tanc*), a

„tapsoló” (*klapper tanc*), kalács tánc, fonott („kettős”) kaláccsal (*kojlics tanc*), üveges tánc (*flas tanc*) stb. Az igazi esküvő hajdan hét napra szóló vigalmat jelentett, legalább falun, bibliai hagyomány alapján (Gen. 29,27; Bírák k., 14,12). Manapság a hagyománytartó orthodox családokban is ritka az ilyesmi, de a magyar haszidok körében Brooklynban is, Jeruzsálemben is szokás, hogy a következő hét minden napján *szeudá*-t tartanak barátaikkal, az esküvői vendégsereggel, s minden nap ismét elmondják a hét esküvői áldást.

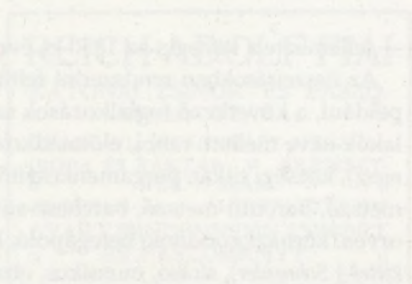
A pátriarchák — Ábrahám, Izsák, Jákob — a Biblia történeteiben többnejűségben éltek. A rabbinikus hagyomány ezek alapján megengedte, hogy mindenkinek négy felesége legyen egyidejűleg. Az iszlámban ma is ez a törvény. A többnejűség azonban nemigen vált gyakorlattá a zsidóságban. Nagyon nagy terhet jelentett volna. A zsidó jog védelmezte mindegyik feleség jogait. Az európai országokban maga az elv is ütközött a keresztény joggal és a szokásokkal. A poligámiát az askenázi zsidóság megszüntette. Rabbénu Gércsom ben Júda egy döntésében (*takkána*) átkot (*hérem*) mondott ki (1000 k.) azokra, akik több feleséget tartanak, egészen a folyó ötödik évezred végéig (1240); tilalma, meghosszabbították, érvényben van azóta is, egészen a messiás eljöveteleig. Rabbénu Gércsom megtiltotta továbbá a feleség elbocsátását, ha a nő maga nem egyezik bele a válásba, s megtiltotta más levelének elolvasását is. A diaszpóra fénye (*meor ha-góla*), mondták róla, mert mindenki az ő tanítása szerint él, s minden zsidó az ő tanítványai tanítványának mondja magát (Rasi). Gércsom döntésének bizonyosan szerepe volt abban, hogy a zsidó közösségek joggyakorlata másképpen fejlődött Európában, mint az iszlám országokban, s az askenázi és szefárdi zsidók — szokásaikban, életmódjukban — meglehetősen eltávolodtak egymástól.

Van válás is (*gérusin*). A zsidó házasságot érvényesen csak a váló- vagy elbocsátó levél (*gét / get*) bonthatja fel (Deut. 24,1). A nyilatkozatot három rabbi előtt kell megtenni, írnok (*szófé*) jelenlétében. A *gét* csak akkor érvényes, ha szövege 12 sort tesz ki (a 13. sorban a tanúk nevével), hasáb alakban van írva, koromfekete tintával, lúdtollal, s bizonyos betűknek is kötött helyen kell állniuk a sorokban. Törlés, javítás nem lehet benne. Este vagy ünnep előtti napon nem írhatják. Magát az okmányt az elbocsátott feleség kezébe adják, de rögtön visszaveszik tőle, szurkálással megrongálják, hogy ne lehessen visszaélni vele, és a felek tanúsítványt (*petor*, „fölmöntvény” / *setár pitturin*, „fölmöntő irat”) kapnak. Ady Endre (1877–1919) szép-kegyetlen verse, az „Elbocsátó, szép üzenet” (1912), Lédához (Brüll Adél), sajátos irodalmi *gét* volt; különösen bántó lehetett a versben, hogy a költő egy zsidó jogszokás irodalmi mását is megteremtette a szakításhoz.

A zsidó házasságjog két ponton érdemben különbözik a polgári szabályozástól. Az egyik, az úgynevezett sógor-házasság vagy levirátus (*jibbum*), érvényben van ma is, elvben. Ha az elsőszülött férfi gyermek nélkül hal meg, özvegyét (*jebáma / jeváma*) az öccse (a *jábám / jávám*) köteles feleségül venni, hogy neve fennmaradjon (Deut. 25,7-10). A fiatalabb fiú elháríthatja ezt a kötelezettséget, de csak jogszerű formában, s a szertartást (*halica*), amelyet Rút könyve ír le, mindenképpen el kell végeznie. (Az archaikus szertartás ma már homályos eredetű lényegi mozzanata szerint az özvegy lehúzza sógora jobb lábáról a lábbelit, sarut vagy cipőt, és messzire elhajítja.) Ezután az özvegy férjhez me-

het ahhoz, akihez akar. A másik: a nyomtalanul eltűnt férj felesége (*aguna*) csak akkor mehet férjhez, ha a házasságot felbontották. Ez az eljárás pótolja a válólevelet, és igen körülményes lehet, mert a férjet tulajdonképpen holtá kell nyilvánítani. A második világháború után különösen nehéz volt a munkaszolgálatban, fogságban és megsemmisítő táborokban odaveszett férfiak hátramaradt feleségének helyzetét rendezni. Ilyen ügyekben mindig rabbinikus bíróság (*bét din*) folytat eljárást.

196. A Fényes
Közösségi Ház
1000, József körút
100. sz. alatti
Közösségi Ház
Központjának
Könyvtárában
Könyvtári Rész
Könyvtári Rész

196. A Fényes
Közösségi Ház
1000, József körút
100. sz. alatti
Közösségi Ház
Központjának
Könyvtárában
Könyvtári Rész
Könyvtári Rész

V. Erzsébetváros

Itt éltek a pesti zsidók. A helyhez — még a 18. században — a vásár és az étterem kötötte őket, s a városrész zsidó jellegét éppen a kereskedők és a számos *traktéria*, a vendéglők, korcsmák, kávéházak tartották fenn később is.

(1) Boltok és mulatók

A zsidó újváros eleinte alig volt több, mint az eredeti központ: az Orczy-ház közvetlen környéke. Nemcsak zsidók laktak a Teréz- / Erzsébetvárosban: görögök, örmények, románok is, jóformán mindenki, akit Pesthez a vásárok, a piac kötött. Éppen ebből a rétegből alakult ki a polgári társadalom. Idővel, ahogyan a Körút felé eső városrész, s majd az Erzsébetvárosnak a Körúton túli része kiépült, az Orczy-ház szerepét lassan a pesti „zsidó háromszög” egésze vette át. A Nagymező utca és a Terézvárosi r. kath. templom láthatóan valamifajta határt jelölt. A széles, most már: nagyvárosias Nagymező utca kapcsolatot teremtett az Andrássy úttal, a Király utca újonnan kiépülő, többek között a Valero-udvar helyét is elfoglaló részeit jóformán egybenyitotta vele. A Terézvárosi templomtól kifelé, távolabb északkeletre, a városképet a 19. század közepén és második felében már a nagyvárosi polgár életvitele és igényei alakították ki. Az itt élő zsidóság már polgárként vett részt a nagyváros életében. A Terézvárosi templomtól kijebb polgári városnegyed kezdett kialakulni.

Élt a Király utcában, jórészt német eredetű polgárok bérházaiban, rongy- vagy nyúlászörkereskedő, de nagyiparos is, élt rabbi és mérnök, élt selyemkaftános *hószed* és majd hangversenylátogató zsidó polgár is.

„A legprózaibb gondolkodású ószeres zsidók; iparosok, kik egész nap a műhelyben voltak, mesterlegények, napszámosok, bolti szolgák, akik csak az ő néhány garasnyi keresetükkel törődtek, hogy aztán mielőbb túl is adhassanak rajta; foldozó szabók, folttisztítók, szegény asszonyok és házalók”

— jellemezte a közeget az 1850-es években Vámbéry Ármin.

Az összeírásokban rendszerint feltüntették a foglalkozásokat. Az 1820. évben, például, a következő foglalkozások szerepelnek az Orczy-házban és környékén lakók neve mellett: rabbi, előimádkozó (*hazzán*), templomi szolga (*sammas / samesz*), községi titkár, pergamenkészítő, „szépíró”, értsd: Tóra-író (*szófer / szajfer*), metsző, baromfi-metsző, barchesz-sütőnő, iskolaszolga és türelmi adó behajtó, orvos, kórházi gondnok, betegápoló, halottas ruha készítő (*Leichenhemds- [értsd: kittel-] Schneider*), sírásó, muzsikus, obsitos katona, kereskedő, divatáru kereskedő,

186. A Király utcai zsidónegyed külső széle: „A Nagymező utca a Terézvárosi templommal”, Schickedanz Albert festménye, 1880 k.

kósertej kihordó, vendéglős, ócskás, szatócs, zsidóbarát, házaló, szülésznő, tyúk-szemkiértő, orvosnövendék, orvosjelölt, diák, kéregető, továbbá szolgák, kocsisok, cselédek stb. Kinek-kinek családja, személyzete is; az alkalmazottak között olykor keresztény személyek is. Máshonnan más foglalkozásokról is tudunk: orvostudor, sebész, bába, táncmester, aranyfűstverő, ezüstműves, pipametsző, pipakukkoló vagy piparezelő, esernyős, gombkötő, órák, óratok csináló, sipkás, szőnyegfoltozó, tollas, gyapjúnyíró, gyapjúválogató, rozsolisfőző (*rossolis*, pálinkafajta), sokoládégyáros (így!), szivargyáros, keményítőgyáros, tollszárgyáros, ecetfőző, enyvfőző. Zsidó valahány.

Az igazi zsidó mesterség a szabóság volt. A 18. század végén még egy térítő szándékú, s mi tagadás, zsidóellenes — alább még említendő — vitairat is ezt írta:

„A zsidóknak legközönségesebb mesterségök a szabóság; sok helyeken (...) kereskednek ama megavult és viselt ruhákkal, azt azoktól, akik elúnják viselni, megveszik, és ismét a zsidóvásárban kevés nyereséggel is eladják.”

(Medicei Pál, Rosthy Miklós & „egy pétsi püspöki megyéből való pap”,
A zsidóknak szokási és szer-tartási, 1783)

Egy pesti összeírás 1846/47-ben — nagyjából a Király utcai zsidónegyedben — összesen 422 zsidó „mester”-t és 607 „legény”-t jegyzett fel, közülük szabó volt: 204 mester és 410 legény. Elképzelni sem tudjuk szinte, mit varrt ennyi ember, és kinek. Az egész városnak ők dolgoztak talán.

Ilyen tömeg embernek már szükség-

REICH ADOLF FIAI

KATONAI ZSINÓR- ÉS PASZO-
MÁNY GYÁRA
GYÁR: VI., PETNEHÁZY-UTCA 34.
IRODA ÉS RAKTÁR: V., ERZSÉBET-
TÉR 7. SZÁM.
TELEFON 90-04. ALAPÍTTATOTT 1868.
GYÁRT MINDENMŰ ZSINÓRT
ÉS PASZOMÁNYT.

ERZSÉBETVÁROS
219

BARBIN késnélküli illatos borotváló por
mindenkit meghódított!
Szállítás postán utánvétel.
HUNGÁRIA VEGYÉSZETI GYÁR
Budapest, IX., Páva-utca 7.

BARBIEN
késnélküli borotválópor
MINDENKIT MEGHÓDÍT
Kérjen árajánlatot!
BARBIEN VEGYIPAR, BUDAPEST VI., KIRÁLY-U. 30.
Telefon: 426-210

ge van mindenféle szolgáltatásra. A Király utca környékén akadt nem egy borbély is. Lehet, hogy az Orczy-ház előtt kinn az utcán is ültek vendégek, de az a mester, aki vitte valamire, műhelyt nyitott.

„Idevaló specialitás a kés nélkül borotváló borbély. Akárhány olyan borbélyüzletet találunk, ahol auripigmenttel (razollal) szakálltalanítják az orthodox vendéget, ki nem enged borotvát az arcára.”

(Egyenlőség, 1934. január 20)

Igazi vallási aggály tulajdonképpen csak az olló tekintetében merülhetett fel, mert a Tóra (Lev. 19,27) csak a szakáll „fürt”-jének vagy „szél”-ének (*péa*) megrottását, elcsúfítását helyezte tilalom alá, igaz, hogy ez — kiterjesztőleg értelmezve — kizárta a szakáll levágását, a késsel borotválkozást is. A borotválkozás gondját azóta megoldotta, még a minden tilalmat szigorúan megtartó modernnek számára is, az önborotva, a villanyborotva. Mégis, legjobb, ha az embernek hosszú szakáll ékesíti az arcát.

A Király utcában, írta August Ellrich (*Die Ungarn, wie sie sind*, Berlin, 1831), és más pesti tudósítások, szintén az 1830-as évekből, amely tudósításokat Bevilacqua Borsody Béla ismertette (1935): a Király utcában férfiak, a Lessing Bölcs Náthán köntösében illatszeres üvegcséket kínálnak, kínálgatják a Levante [Közel-Kelet] és a török kézművesség termékeit. Lengyelhoni hitsorsosaik

187. Király utca 12:
Az egykori
Gömöry-ház

188. Király utca 25–27:
Kis üzletek

189. Király utca 3:
Üzletek

gyűrűkkel és üvegkalárisokkal kínálgatóznak jellegzetes svádájukkal. Börzéken spekuláló emberek hullámszánk alá s föl, házaló árusok kínálják holmijaikat, Jákob fiai bűvészes mutatványokat mutogatnak, anélkül, hogy a bűvészség mestereinek mondanák magukat. Hasonló élénk nyüzsgésről tett említést, két évtizeddel később, a *Hartleben's Polyglotte-Führer* (1852): a Király utcában folytonosan emberek özönlenek, feltűnő a kávé-, sör- és borházak nagy száma.

Más.

„Az Erzsébetvárosban (...) a kifőzők számával vetekedik a kávéméréséké. Ebben a tekintetben ez a kerület hű leánya a Terézvárosnak. (...) Kávéházaiban a cukrosvíz a főital. (...) Az Orczy-kávéház az orthodox cukorvizet ivók gyülekezete, a Szege-di kávéházban az újítás szellője leng, itt már pikolóznak is. (...)

Mindenki az utcán él, a boltajtóban vagy a kapuban áll, ül, beszélget, kávézik, köt, varr, látogatót fogad, kölcsönt kér és kölcsönt ad. Másutt a kölcsön tárgya pénz, itt — főzőkanál, vörshagyma, fél citrom, mosóteknő, két tojás. Kamat nélkül való üzletek, kötelezvény és váltó nélkül. Ha a visszafizetés terminusát be nem tartják, nem a törvényszék, de a börzebíróság elé sem viszik a bajukat, az utcán vagy az udvaron végezik, szomszédasszonyok asszisztálásával.”

(Viharos / Gerő Ödön,
Az én fővárosom, 1891)

190. Hordár

191. Az Anker-ház.
Pörge Gergely rajza,
1908

VI., Deák Ferenc tér 6 (Király utca — Bajcsy-Zsilinszky út sarok): A Gyertyánffy-ház, örmény birtokos család tulajdona, 1815-ben épült a mai Anker-ház telkén, a Zsidópiac mellett, közel ahhoz a helyhez, ahol a zsidóvásár fog majd helyet találni magának. „Am Judenhof”, így hívták, ‘a Zsidópiac mellett(i ház)’, röviden, bár nem egészen pontosan: *Judenhof*, ‘zsidóudvar’. Ez volt Pest legelső négyemeletes lakóháza. Az építtető tulajdonos nyilván arra számított, hogy a házbér-jövedelem az Orczy-házéhoz hasonló lesz; nos, jól számított: az Orczy-háznál előkelőbb és kényelmesebb épületben nagyobb részben szintén zsidók laktak, valamivel tehetősebbek, mint átellenben, például, Hoffmann Albert, a Zsidó kórház chirurga (1820 k.); a háztulajdonos család, ugyanúgy, mint az Orczyak, a város legnagyobb adófizetői közé tartozott.

A Király utca bejáratánál mindkét oldalon egy-egy kávéház állt: délre, jobboldalt, az Orczy-kávéház, északra, baloldalt, a csak Zsidó kávéházként emlegetett „Herzl”. Utóbbi is, mint az „Orczy”-t, sokáig csak keresztény bérlők kaphatták meg, ámde a Gyertyánffy-házban az első ismert kávé egy *marrano* volt, bizonyos Filippi Giuseppe, aki Szegedről költözött Pestre; közkeletű nevét nem a kávéház közönségéről kapta a hely, hiszen a közönség zsidó volt az „Orczy”-ban is, hanem órára, az első zsidó *cavearius*-ról. Ez a két kávéház volt a 19. század első felében a pesti zsidóság üzleti életének központja. „Pesten a kávéházakban dől el egy országos vásár sorsa” — írta a már említett Ellrich (1832).

Az élénk üzleti élet zsidó szereplői előtt zárva volt minden polgári szervezet: arra kényszerültek, hogy mint a céhen kívüli kontárok, a szabad piacon kössék meg ügyleteiket. A kávéház nyilvános hely volt, szabad piac, börze, amelyben minden *alkusz* vagy *hajhász* (olasz *sensale*, ném. *Sensal*) könnyen megtalálta magának az üzleti partnereket. Amikor aztán — a század közepén — kialakultak a bank- és üzleti élet korszerű, és most már a zsidók számára is hátrányos megkülönböztetések

nélkül hozzáférhető intézményei, a Gabonacsarnok, a Lloyd Társulat, a tőzsze, nyugodtabbak, kedélyesebbek lettek valamelyest a kávéházak is. A bizalmas megbeszélések, igaz, többnyire a kávéházakban folytak még évtizedek múlva is, ezeknek köszönhető a 20. század elején az Andrassy úti kávéházak rangja és formája. De azért akkor már jutott hely a kávéházak mellett a társadalmi életnek is.

A Gyertyánffy-házban lévő zsidó kávéházat a 19/20. század fordulóján Krúdy Gyula említette gyakorta. A „Herzl” mindig is kávéháznak számított, mert nem volt biliárdja. Tejszínházos kávéházak szolgálták fel, mazsolás, fahéjas kaláccsal. Szolid helynek ismerte mindenki, s fő nevezetessége volt, hogy — talán szoliditása miatt — ez volt a pesti *sadchen*-ek (*shadkhen*) törzshelye. Nyilván egymás között adták-vették a partikat. A *sadchen* mutatja be egymásnak az általa közvetített — egymásnak ajánlott — párt: a leendő házaspárok is rendszerint itt találkoztak először.

Egy vicc a jó *sadchen*ről.

„Tudok magának egy jó partit: igazi szépség.

— Nem kell.

— Tudok egy gazdagot: mesés hozomány.

— Nem kell.

— De hiszen valóságos vagyon!

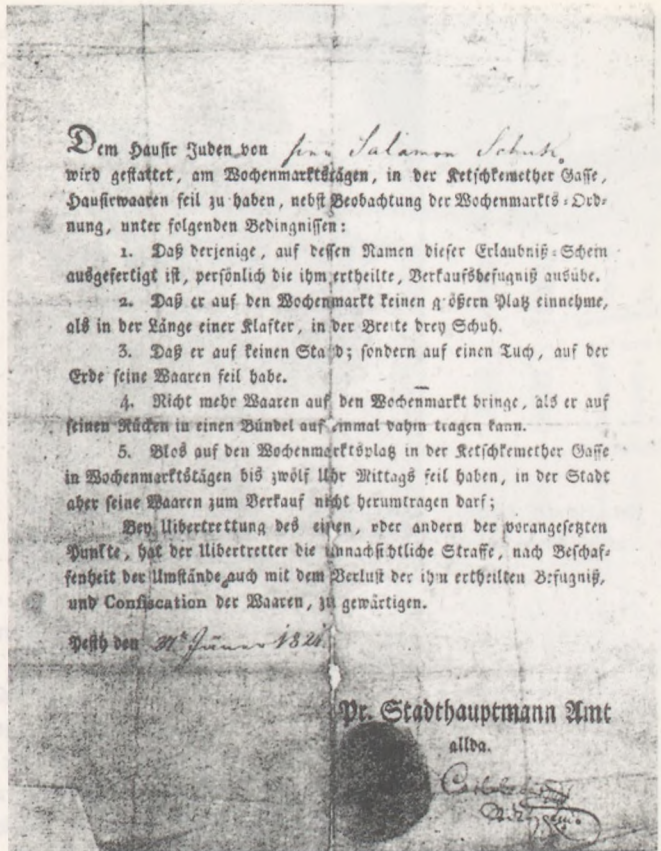
— Nem kell.

— Értem; maga egy jobb családból valót akar. Tudok ilyent is.

— Nem kell. Csakis szerelemből házasodom.

— Nálam van raktáron az is!”

A 19. században, de még a két világháború közötti évtizedekben is, a Király utca elején a lakosság jó negyede, talán harmada, némely háztömbben

192. Házaló zsidó (Hausir Jude) engedélye a pesti előljárástól

193. Házaló zsidó, éppen a pesti előljárástól engedélye (192. kép) szerinti batyuval, 1868

194. „Handlé”, házaló zsidó. Jankó János rajza, 1867

vagy az udvarról megközelíthető külön raktár. Itt már nem a kereskedő ment a vásárlóhoz: a vevő kereste fel az árust, a kereslet ment az áru után. A piac nyitottabb lett: a raktárak révén bővült a választék, a sok hasonló bolt révén élesebb lett a verseny. Üzleti tényezővé vált a jobb minőség és a jobb kiszolgálás. Most már megvolt a helye a luxuscikkeknek is: finom fehérneműnek vagy gyarmatárúnak (bors, gyömbér, muskotály- vagy szerecsendió, süvegcsukor, babkávét stb.). Az egymás mellett sorakozó, utcára nyíló kis zsidó boltok — már a létükkel — eddig ismeretlen, új minőséget adtak a pesti kereskedelemnek: városias, polgári jelleget. A nagyváros egésze számára ez határozta meg egy évszázadra a Király utca belső részének arculatát.

A szabadalmazott polgári kereskedők testületének összeírása a kereskedők árukészletéről (1803):

„Király utca, Glasser Ádám zsidó szatócs. 20 font* finom cukor, 2 font kávé, 1 font bors, 1 font szegfűbors, 3 font gyömbér, 1 font kandis-cukor, 2 lat** szerecsendió, negyed font fahéj, nyolcad font szegfű. A zsidónő mondja, hogy ma csak kevés cukra és kávéja stb. van készletben, de Tauscher ügynök megígérte, hogy ma vagy holnap fog szállítani.”

ZÁLOGCÉDULÁKAT

briliánsról, gyöngyökről, bármilyen ékszerrel, úgyszintén ruhaneműekről és szőnyegekről a legmagasabb árban veszek. — Ékszerek és órák nagy választékban olcsón kaphatók.

ADLER SÁNDOR ékszerész és órák-specialista
Budapest, VI. kerület, Király-utca 44. szám.

A Király utca boltjai, homályos raktárai szolgálták ki a közeli ócskapiacot vagy zsidvásárt is. Volt ugyan Zsidvásár utca a Belvárosban (a mai Párisi utca), de az igazi zsidvásár a 19. század közepén a mai Operaház helyén volt. Szegé-

* 1 (bécsi) font = 0.56 kg.

** A font 1/32 része (17.5 gr).

nyek piaca, tartottak itt árveréseket is, de főként használt ruhafélét, ingóságokat árusítottak. Nem a mai nagyvárosok bolhapiaca volt, ahol módosabb polgárok vagy gyűjtők vadásszák a különlegességeket, hanem egyszerűen a szegények beszerző helye. Amikor az Operaház helyét kimérték, és megkezdődött az építkezés, a zsidókereskedők kirakodóhelyét áttelepítették az Új vásártér legszéleire (1870). Ez volt a Zsidópiac fénykora néhány évtizeden át. Még a kisebb belvárosi uraságok is jártak ide, eladni; talán venni is. Amit itt kapni lehetett, „talált tárgy” volt, *meccje*, már csak az ára miatt is. Másfelől, az olcsó árun sokan meggazdagodtak; arany-szabály: alacsony ár, nagy forgalom — magas jövedelem. Hozzá tartozott az ócskapiachoz a *handlé* (ném. *Händler*) vagy ószeres, aki az árut beszerezte, járta a városnegyed utcáit. „Ószeres”, „Mindent veszek”, „Tollat, ruhát, rongyot — mindent veszek” — hangzott fel reggelente az éles, elnyújtott kiáltás az udvarokban, fölhallatszott az emeleti lakásokba is. Amit a *handlé* összeszedett, vitte a raktárral, bolttal, bódéval rendelkező zsidókereskedőhöz, itt szortírozták az árut, s kicsit igazítva rajta, deszkapultra, vászonra tették, árusították. A zsidókereskedő sátor- és bódépiac csak a 19. század legvégén vált kényelmetlenné a nagyváros kellős közepén, akkor az ócskapiacot áthelyezték a Teleki térre (1898).

VI., Király utca 34 — Székely Mihály utca 1 sarokház:

„Itt mindenki kereskedő volt... Mindenféle konfekció, bunda, télikabát. Volt olyan *részletes*, Deutschnak hívták, akinél vehettél részletre dunyhát, paplant, inget, hálóinget, gatyát, amit akartál. Fizettél egy összeget, s a hónap végén vagy a következő hónapban megint jöttél. Itt mindenki kereskedő volt. Az egyik nyakkendőt készített, a másik citromot árult. Mikor jött a zsidó ünnep, csináltak itt sátrat, az udvarnak a végén. Jött a *sachter* is, levágta a baromfit. (...) A Petőfi [/ Kazár] utcában végig használt ruhákat árultak. Akik itt, ebben a házban voltak, szombaton mind nyitva tartottak, nem voltak olyan vallásosak.

Neológoknak mondhatjuk őket. Annak idején, természetesen, voltak orthodox szombattartók is a környéken, akik bezártak szombaton.”

195. A Király utcai lóvasút (omnibusz) kocsija a Lövölde térnél

(Idős nő, őslakó a házban, 1985 k.)

196. Király utca 47:
Pekáry-ház, 1895.
Ludwig Rohbock
színezett metszete

197. Forgalom és
nyüzsgő tömeg
a Király utcában.
Karl Klic rajza, 1868 k.

ERZSÉBTVÁROS
226

Vicc a szombaton nyitva tartó boltosról. „No de Reb Icíg, szombat van, s maga üzletet csinál? — De hiszen féláron adom a ruhát — és maga ezt üzletnek nevezi?”

Jiddis közmondás az üzletről. *Az men hot gute skhayre hot men nit keyn moyre*, „Ha jó árut tartsz, nincs mitől tarts.”

„Temérdek kocsi volt ebben a szűk utcában; mindenféle kocsi volt, amely a város területén feltalálható. Nagy málhásszekerek mentek vagy jöttek, mintha itt keresnék azokat a raktárakat, ahol szállítmányuktól megszabadulnak. Minden bolt előtt kézikocsik voltak felállítva, amelyekre reggeltől estig pakoltak, mintha egyetlen nap alatt akarna elköltözni az egész utca helyéről. Postakocsik állongtak, amelyek kifogyhatatlanul ontották belsejükből a csomagokat, amelyekben talán a

földkerekség minden portékáját ideszállították. Citromos, narancsos, fűgés ládák tornyosultak a nyitott kapus udvarokon. Megszakítás nélkül következett egyik boltajtó a másik után, mindegyikben más portékát árultak, csak a boltosok voltak egyformák, akik ernyős, puha sapkáikban itt jöttek a világra és itt öregedtek meg. És az omnibusz úgy haladt ebben a zűrzavaros, látszólag fejvesztett utcában, mintha nem is törődne az emberekkel, akik ker-

esztül-kasul mászkáltak az úton, át beszélgettek egyik oldalról a másikra, terheket cipeltek, kocsikat igazgattak, gyerekeket vezettek, kirakatoikat nézegettek, tettek-vettek, sérenykedtek, mintha ez a nap volna az utolsó, amikor a Király utcában vásárolnak... Megismerkedve ruhásboltok, heringkereskedések, fűszerezések, vászonüzletek, udvarok látványaival, amely udvarokra, raktárakra, műhelyekre szinte meggörbödve hajoltak a vasrácsos gangok...”

(Krúdy Gyula,
Boldogult úrfikoromban, 1930)

A 19. század végén a Belváros, a Teréz- / Erzsébetváros nagy forgalmát fuvarosok, kocsisok, hordárok sokasága szolgálta ki. Egyik fő telephelyük éppen a Király utca — Bajcsy-Zsilinszky út — Paulay Ede utca — Andrássy út által közrezárt kis térség volt.

VI., Bajcsy-Zsilinszky út 3: Itt állt, a sarkon, a fiáker-kocsisok egyik kocsiszín-istállója, az Ybl Miklós építette ház fedett udvarán. Az istállóba, az épület nagy pincéjében, csigavonalban vezetett lefelé az út. Kőből faragott itatómedence és kút tartozott a berendezéséhez. A fiáker-istálló mellett az udvaron állt egy kovácműhely. A telep legalább fél évszázadon át zsidó tulajdonosoké volt (Holzer / Braun), és a kocsisok többsége szintén zsidó volt. Hasonló istállók voltak még a környéken az Ó utca 4, Dessewffy utca 23 sz. házakban is.

VI., Király utca 26: Jálics-ház. Hild József építette Jálics Ferenc András (1795–1874) borkereskedő számára (1840–1846). A 19. században Pest legnagyobb borpincéje volt a Jálicsé, egészen a Két szerecsen / Paulay Ede utcáig húzódó hatalmas, boltíves pincerendszer, holdnyi területen, gerenda lépcsőléjárattal, hordóemelő csörlővel, kocsiszínnel, istállóval. A házban „Jálics-pince” névvel sokak által kedvelt étterem működött. Rangadó nevezetessége, hogy egyszer itt villásreggelizett a walesi herceg, első budapesti tartózkodása idején (1873). Jálics Ferenc budai polgárból nemességre emelt családban született, mint

198. Király utca 47:
Pekáry-ház, 1896 k.

ERZSÉBETVÁROS
227

borkereskedő hatalmas vagyont szerzett, élete végén egyike volt a főváros legnagyobb adófizetőinek. Bár maga nem volt zsidó, a család — utódainak házassági révén — több zsidó kereskedő familiával került rokonságba. A második világháború után néhány éven át (talán 1946 és 1950 között) a Jálics-ház I. emeletén, az akkori tulajdonos lakásában imaterem is működött.

VII., Király utca 43–45: Ebben a házban lakott egy időben Baumhorn Lipót építész (1860–1932), aki a századvég–századelő magyarországi zsinagóga-építészetének arculatát megszabta.

VII., Király utca 47 — Csányi utca 12–14 saroképület: Pekáry-ház, 1847/48-ban épült, Brein Ferenc tervei szerint, Pekáry Imre volt városi alkapitány számára. A kapu melletti felirat Pollack Ágoston (1807–1872) művének mondja. Neo-gótikába oltott romantikus stílusú, háromemeletes sarokház, annak idején biztosan a legnagyobb és legékeesebb volt a környéken, mintegy lezárta a Király utca belső részét. Feltűnő a kapu feletti erkélyt és az ablakkereteket tartó konzolok hatágú csillag díszítése. Eredeti volna? Pusztán romantikus díszítmény? S vajon velük egy időben állították ide a két magyar vitézt is a kapu fölötti fülkébe? Zsidó és magyar jelkép együtt a zsidó negyed peremén. Vagy talán az 1870. évi tatarozás alkalmából kerültek a házra? A régi ábrázolás nem elegendő a döntéshez. Hevesi Lajos nyomán inkább eredetinek ítélnék:

„Íme, egy gót várlak, ormos, erkélyes, csúcsíves, szobrocskás. Furcsa fajtája a gótikának, és még nem bizonyos, vajon a keleti, nyugati, déli vagy éjszakai gótoktól ered-e; de némi izraelita elemek építészetében mégis félreismerhetetlenek, különösen azok, melyek az ablakokból kihajolva lenéznek az utcára.”

(Karczképek, 1876)

Mindenesetre, a Pekáry-házban a 19. század végén (1891 k.) jobbra zsidók laktak. Ekkortájt itt volt a zsidó legényegylet székhelye; egyik helyiségében imahely is. Ez a ház volt állandó lakáscíme 1899 legvégétől, Spiegler (Bogdán) Arabellával (Satanella) kötött házassága kezdetétől, néhány éven át Krúdy Gyulának, ha nem lakott is itt mindvégig. Arabella / Bella, az író szavai szerint, „egy képfestőgyár «leánya»” volt; óbudai képfestőgyáré, persze. Krúdy *innen* ismerte, belülről, a Király utca nyüzsgését, vendéglőit, korcsmás világát. Itt halotta folyton emlegetni a walesi herceg látogatását.

Király utca — Liszt Ferenc tér sarok (VI., Liszt Ferenc tér 8): Zeneakadémia. 1907-ben épült, helyén korábban kétemeletes ház állt, imaház (*bét ha-midrás*) is volt benne, még korábban a Valero selyemszövő telke. Még a 20. század legelején is itt volt a Vakok Intézete, a Király utcára nyíló üzletben egészen az épület lebontásáig árusították a zsidó vakok kézműves termékeit.

Mint évtizedeken át a *Nyugat* irodalmi matinéit, a Zeneakadémián tartották meg Saul Csernihovszki (Csernihovszky / Tchernichovski / Tschernikhowsky) (1875–1943) budapesti felolvasó estjét, a *Múlt és Jövő* szervezésében (1924. január 13). A bevezető előadást Patai József tartotta. A költő verseit magyar fordításban Jászai Mari és mások adták elő, közreműködtek az Operaház művészei, maga Csernihovszki pedig több versét héberül mondta el. Az oroszországi származású költő, a modern héber költészet klasszikusa, ebben az időben Berlinben

199. Király utca 64:
A(z) izr.) Vakok Intézete,
1900 k.

élt, de Patai választását nem egyszerűen a közelség és a személyes ismeretség befolyásolta. Csernihovszki — szemben a vallási hagyományokhoz erősen kötődő Bialikkal — a világi élet költője volt a modern héber irodalomban. Pár évvel később, Jászai Mari (1850–1926) halála után, a felolvasó est szervezője így emlékezett vissza az ország akkori első színésznőjének szereplésére:

„...Megjelent itt a nagy héber költőnek a karján, és fejedelmi gesztussal adta át a forró sikerek minden babérját a vendégnek, akit a pódiumon és a sajtóban annyi szeretettel halmozott el.”

A külső Király utca, a Nagykörúttól a Liget felé vezető útszakasz már inkább szórakozó- és mulatónegyednek épült ki, átmenet volt a zsidónegyedből a Városliget oldott hangulatú, felszabadult világába.

VII., Király utca 71: Király Színház, a főváros operettszínháza. Számos kis mulató és orfeum (Éden Színház, Rémi mulató, Somossy Orfeum) után végre egy nagyvárosi és nagyvilági szórakoztató színház nyílt meg a faszindelyes épületben, az első ilyen Budapesten (1903. november 6). Idők folyamán itt volt a bemutatója vagy éppen ősbemutatója sok híres operettnek: „János vitéz” (Bakonyi Károly — Heltai Jenő — Kacsóh Pongrác, 1904. november 18), csak ez a darab 689 alkalommal ment a színpadukon, továbbá „Gül Baba” (Huszka Jenő, 1905), majd „Víg özvegy” (Lehár Ferenc, 1907), „Luxemburg grófja” (Lehár Ferenc, 1910), „Leányvásár” (Jacobi Viktor, 1911), „Szibill” (Jacobi Viktor, 1914), „Csárdáskirálynő” (Kálmán Imre, 1916), „Mágnás Miska” (Szirmai Albert, 1916), „Sztambul rózsája” (Fall Leó, 1917) stb. Csaknem 250 darabot játszottak összesen. Bemutattak még dzsessz-operettet is. Itt játszott Fedák Sári, Rátkai Márton, Medgyaszay Vilma, Latabár Árpád. A színházat 1936-ban bezárták, s ezután az

épület egyik részét lebontották (1941), másik, kisebb részét átépítették. A megmaradt épületrészben, hozzáépítésekkel, ma autójavító működik. A házon a Király Színház emléktáblája.

VII., Király utca 77: A „Tátra” kávéház és mulató (1901) helyén Grüner Jakab „Trocadero mulató” névvel varietét alapított. 1921-ben a „Trocadero kabaré”, Harmath Imre „harmathrendű műsora” kapott otthont a kávéházban, ahol a III. (olvasd: harmathik) hely ára „1 harmath korona” volt, és a „habarék”-műsor mindig „harmathfél órakor” kezdődött. A *hamar* bukás után a következő évben (1922) a még pályakezdő Salamon Béla kezdett ismét kabarét játszani az „Új Trocadero” névre átkeresztelt helyiségben. Őt a „Pengő kabaré” követte (1926) rövidebb időre.

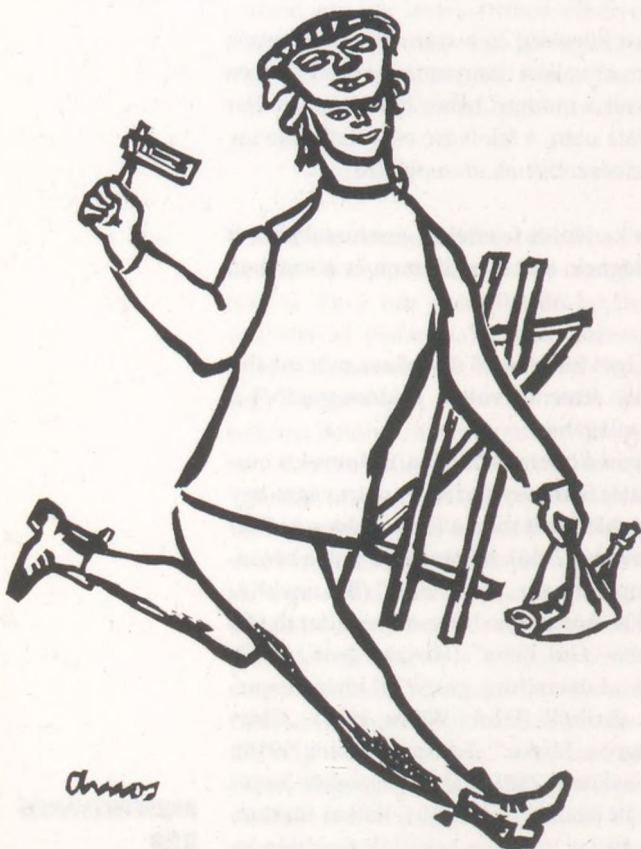
(2) Purim a Király utcában

A *purim* (*pirem / pürem*) igazi vidám zsidó ünnep. Eymagában ugyanaz, mint ami a nem zsidó világban Saturnalia és szilveszter, karnevál és farsang, sőt, kóstoló (falun, disznóvágáskor) és betlehemezés (karácsonykor) együtt. Nem éppen

az elmélyült imádkozás napja; de még így is, részben a zsinagógában zajlik. És a zsinagógából, lakásokból estére kihömpölyög az utcára.

A *purim* tavasszal van; amennyire a naptár megengedi, közel a tavaszi napéjegyenlőség dátumához: adár — szökőévben adár-II havában. Babilóniában ez az év utolsó hónapja; az újév a sors meghatározásának ünnepe. A *purim* neve az akkád (babilóni) *púru*, 'sorsvetés' szóból ered. Sorsvétéssel akarta Hámán is eldönteni, melyik napon pusztítson el minden zsidót a perzsa király egész birodalmában (Eszter k., 3,7). Tervét a királyné, a zsidó Eszter, és Mordekhaj, magasrangú udvari méltóság, megakadályozták, Hámán és tíz fia akasztófára jutottak, és velük együtt pusztult a zsidók minden ellensége.

Az előző napon böjt van, Eszter böjtje (*taanit Eszter*, Eszter k., 3,7). A zsinagógában adár 14-én már díszes feliratok függenek. A szertartás során Eszter könyvét olvassák, este is, és reggel is, tehát kétszer. A könyv neve: *Megilla*, azaz 'tekercs'; igazi tekercs,

mint a Tóra, de csak egy rúdon, s abban is különbözik a Tóra-tekerctől, hogy már a felolvasás elején végig kigöngyölik, mint a leveleket szokás (vö. Eszter k., 9,29). A régi Megilla-kéziratok, mint amilyen az Akadémiai Könyvtár Kaufmann-gyűjteményének egyik példánya, tartalmaznak képeket is, a történet jele- neteit, emberi alakokat is, és ott áll minden hasábjuk fölött a *Ha-Melekh* szó, 'a Király'; ez a zsinagógában, persze, nem a történet perzsa királya, Ahasvérós, ha- nem a Mindenség királya. Eszter könyvét egészen más dallammal kell felolvas- ni, mint a Tórát vagy a haftarákat. Fel lehet olvasni héberül, ahogyan a Biblia szövegeit kell, lehet görögül is, ha nem érti is a gyülekezet, de lehet bármilyen más nyelven, magyarul is. A könyv négy mondatát (Eszter k., 2,5; 8,15-16; 10,3), amelyek egybeolvasva azt mondják, hogy Mordekhaj megszabadította a zsidó- kat a pusztulástól, mindig nagy hangon olvassák, és a *hazzán*-nal együtt mon- ja, kiabálja a gyülekezet is. Hámán tíz fiának nevét (Eszter k., 9,7-9) egy szuszra kell kiolvasni. Zajt, felbolydulást okoz mindez, de még nagyobb a lárma, vala- hányszor Hámán neve elhangzik, a gonosz főminiszteré, aki álnok tervével rá akarta venni a királyt, hogy ölessen meg birodalmában minden zsidót. A gyűlö- letes név hallatán zaj támad (*slogen Hámán*): füttyül, padján kopog a „Hámán-ka- lapács”-csal (*humenkleppel*), lábával dobog mindenki, a gyerekek még a kereplőt is megforgatják. (A kereplőkön a héber felirat is átokszó: „*Arur Hámán*”).

Néhány szó idézet egy 18. századi polémikus — a zsidók „tévelygés”-eit ke- resztény tanokkal cáfolni akaró, a „hitetlen”-eket megtéríteni próbáló — olasz munkából, melyet egy élesen zsidóellenes konvertita, bizonyos Medicei vagy Medici Pál (Paolo Sebastiano Medici) írt, egy magyarországi pálos (Remete Szent Pál-rendi) szerzetes, bizonyos Rosthy Miklós „deák”-ra fordított (Nagy- szombat, 1758), s az ő latinjából más keresztény — r. kath., illetve görög kath. — papok kétszer is tovább fordítottak magyarra (Pétsett: Angyal János betűivel, 1783; Ungvárott: „Kelet” Könyvnyomda, 1889), s amely könyv egyébként kime- rítő tájékoztatást adott a zsidó szokásokról; a magyarországi elterjedtségére vo- natkozó adatok jelzéseül szolgálnak egyszersmind annak is, hogy a zsidó szer- tartásokat a magyar társadalom, még a 19. század végi Ungvárott is, inkább ismerte vitairatokból, mint közvetlen tapasztalásból, s hogy legjobb esetben is egzotikumnak tekintette őket.

„Valahányszor olvasás közben Aman nevét felemlítik, lábaikkal nagy dobo- gást visznek véghez, a gyermekek pedig e célra készített kalapácsokkal, mo- zsártörökkel ütik a padokat, mintha ellenségük fejét zúznák szét. Az olvasást ezzel fejezik be: Legyen átkozott Aman, áldott Mardocheus, (...) legyenek át- kozottak a gonoszok, áldottak pedig a zsidók.”

(Medici Pál, Rosthy Miklós & Fesztóry József,
A zsidók szertartásai és szokásai, 1889)

Hatalmas zshivaj a zsinagógában. Képzeljük el, mi volt az Orczy-házban vagy a Király utca valamelyik más imaszobájában. S mi volt aznap késő délután, és este, és éjszaka kinn az udvaron, az utcán.

Kiss József leírása a Király utcai *purim*-ról az 1860 k. évekről van mintázva.

(Szemben:)

200. Fiú, purimi
álarcban, viszi
az ajándékba küldött
ennivalót, másik
kezében kereplő.
Ámos Imre, „Purim”.
Linóleummetszet, 1940

„... Van az évnék egy éjszakája, amikor a Király utca és a vele egyenközűleg futó Két szerecsen utca a szokottnál pikánsabb képet nyújt, amikor egy darab középkor rikító színeit beleveti a modern életbe. Látjuk a zsidó farsang éjjelét, a purim éjszakáját.

Lépten-nyomon egy-egy süteményhordó gyerekbe botlunk, kinek sugárzó arcára fel van írva a mai nap öröme. Ha két kaftán találkozik egymással a járdán, barátságosan üdvözlök egymást: Güt purim, azután továbbmennek.

Itt-ott egyszerre összetorlódik a néphullámozás. Valami érdekesebb maskaravonta magára a közfigyelmet. Mert az egész utca tele van álarcosokkal: harlequinek, kéményseprők, parasztleányok és leányok, tótok és itt-ott egy-egy érthetetlenül, három-négy darabból összeállított csodabogár, amely eleven rébuszként mozog a tömeg között. Hogy az álarcosok tettelegességnak is ki vannak téve a publikum részéről, azt mindenki elképzelheti, ki e publikumot közelebről ismeri. Azért minden álarcos menet egy-egy csoport véderő kíséretében járja be az utcát és a kávéházakat. Apró csetepaték azonban még így is előfordulnak: a városi kapitányság ez éjszakára egy pár lovas trabantot is fel szokott állítani a Király utcában, komolyabb összekoccanások azonban nem fordulnak elő.

A kávéházak előtt, ahonnan az ének és zene az utcára kiszól, legsűrűbb szokott lenni a néptömeg: az álarcosok körül kör képződik, és azok elkezdik a Szent Dávid táncát járni, hogy csak úgy dül bele a publikum. A Teleki előtt három-négy kaftános lengyel zsidó hosszú, gondozott huncutkával halántékaik felett egy zsidó nótára gyűjtanak rá, és táncra egyenetlik lábaikat. Kissé befűtött nekik a mai nap öröme, és a bor gőze fejükbe szállt; nagyokat kortyantanak, és szédületesen járják a megnevezhetetlen táncot, a nézőközönség féktelen tapsai és tetszésnyilvánításai között, míg egyik a másik után elveszti az egyensúlyt, és össze-vissza bukdácsolnak.

Hurráh — hangzik egyszerre a Kék kakas utca felől. A Két szerecsen utcában kalandozó maskarák egy tekintélyes csoportja közeledik a Király utcának. Valami tizenkét leány és három-négy férfi; a férfiak össze-vissza tépett álcákat viselnek, a nők vastag fehér és piros festékreteget az arcon; egy része débardeurnek van öltözve, másik része uszályos ruhákat visel. Táncolva, ugálva, kurjongatva közelednek a Teleki kávéház felé. A Király utca publikuma kíváncsian elibük nyomul a Kék kakas utcába, viszont az álarcosokat kísérő tekintélyes tömeg feltartóztatlanul hömpölyög a Király utcának...

A Király utcán minden esztendőben megújulnak ugyanazok a képek, ugyanazok a jelenetek és örömvígság, lankadatlan teljességben őrzik a purim éj hagyományát, és ez mindörökké így lesz, még akkor is, ha a Messiásnak egyszer eszébe jutna a Király utcába bekukkantani.”

(Szentesi Rudolf [= Kiss József], *Budapesti rejtelmek*,
Második rész, III. k., 8. fejj., 1874)

Magyarázatul a helyszínhez:

Kék kakas utca: Székely Mihály utca

Két szerecsen utca: Paulay Ede utca

Teleki: Hajdan roszshírű kávéház a Kék kakas és Király utca sarkán. (A helyiségben vendéglő van ma is)

Késő délután, otthon, a *purim* étrendje (*szeudat purim*), különleges ételneművel: sós vízben főzött bab (Dániel kóser eledele a fogságban, Eszter királyné Ahasvérós udvarában), hal (adár jegye a zódiákusban), édes töltöttkáposzta (*megillokraut*), és különleges sütemények: a „Hámán-fül (*ozné Haman / hamanoren*)” vagy „Hámán-táska (*homentas / hümentas*, németesen: *Mahntasche*)”, háromszögletűre összehajtott tészta, mákkal, szilvalekvárral (aszalt szilvával) töltve, bejgli és *kindli* (mint a bejgli, csak kisebb, és másképpen összetekerve). Lehet *lékeh* vagy *lejkeh* is: mézeskalács (*Lebkuchen*), Hámán vagy Eszter alakjára formázva. Voltak külön *lejkeh*-dúccok is. A *malcheszbrejtel* pedig Eszter királyné (*malka*) koronája; sütemény (*jid. breitel*), persze.

Az önmegtartóztatás ezen a napon leginkább víz tekintetében ajánlatos. Az ivás (*miste*) nemcsak hogy megengedett, hanem szinte vallásos kötelesség. Elismeri még a *Sulhán Árukh* is, hogy az ünnep parancsolatának tesz eleget, aki ezen a napon annyit iszik, hogy már nem tudja (*ad de-lo jáda*), áldást mond-e Mordekhajra vagy Hámánra átkot. (Enyhítő, kegyes értelmezés szerint a kettőt csak azért fogja összetéveszteni, mert az áldás, „*Bárukh Mordekhaj*”, és az átok, „*Arur Hámán*”, betűinek számértéke ugyanaz, ti. mindkettő 502.) (Tel-Avivban, s persze, már napjainkban, a *purim* utcai mulatságát is erről a kifejezésről nevezték el: *Adloyada*.)

Talmudi eredetű tréfa a *purim* esti részegségről. Rabba és Rabbi Zeira együtt lakomáztak *purim* estéjén. Rabba felhevült, és megölte Zeirát, Másnap reggel, amint megvirradt, kérte Istent, legyen irgalmas, és Isten feltámasztotta a halottat. A következő évben megint összetalálkoztak. Mondta Rabba Zeirának: No-sza, csapjunk lakomát, és igyunk ismét együtt. Felelte Zeira: Ne bolondozz, nem mindenkor történik meg a csoda.

Purim napján mindenki ajándékot küld az ismerőseinek (*misloah mánot / selachmónesz / slachmónesz*), egynek legalább: azonnal fogyasztható kóstolót, mégpedig két „adag (*mána*)” vagy „fajta” ételt, süteményt. Az adomány is előírás (*mattenot la-evjonim*): adjon mindenki a szegények részére is adományt (Eszter k., 9,22), három „adag”-ot legalább, mert háromszor van említve a Bibliában (Ex. 30,11-16), vagy pedig a családtagok száma szerint. Az „adag” hagyományosan pénz: „fél sekel (*mahacít ha-sekel*)”. Kapnak belőle a nem zsidó koldusok is. A *purim* esti vacsorára igencsak költeni kell. Ezen az estén senki sem mondja azt, hogy „Köszö-

201. „*Purimkor* mindent szabad, de az ünnep után kiderül, ki volt pimasz.” Herman Lipót színes rajza

PURIMSÜTEMÉNYEK

kindli, fladen stb. tiszta nyersanyagból békeminőségben

TELEFON:
19-41.

FREUND cukrásznál
Budapest, VI., Király ucca 14. szám.

nöm", hiszen aki adott, parancsolatot (*micva*) teljesített, s inkább ő tartoznék köszönettel az alkalomért.

Vigalom, maskarák, alakoskodás jellemzi a zsidó *purim*-játékokat (*purimspil / piremspil*). Eredendően a megszabadulás történetét idézték fel. Az askenázi közsé-

gekben a 15–16. századtól kezdve *purim*-kor rendszeresen előadták az Eszter könyvéből ismert történetet, persze, jiddisül, rímes versezetben. Valódi színjáték volt, prológos, jelenetek, epilógus. A szereplők jesiva-bócherek voltak, maskarban, maskarában. A játékot narrátor (*lojfer, sreiber*) vagy mókamester, „pojáca (*pajac*)” vezette, és nem hiányozhatott belőle a vaskosabb tréfa sem. Megteremtették hozzá a párhuzamot a hagyomány műfajaiban is. Még a Tóra történeteit is elő lehetett adni tréfásan, gúnyosan (*purim Tóra*). Még a rabbit is megjelenítették esendő vagy nevetséges alakként (*purim rabbi*). (Ilyesmi Rabbi Elimelech is a kelet-európai népies zsidó énekekben.) Volt, ahol a rabbi időlegesen átadta kaftánját — és hatalmát — a gabbajnak, s ez gyakorolta is, mókázva, mint valami pünkösdi király. Máshol egy jesiva-bóher szórakoztatta a hallgatóit a rabbik kifigurázásával. Egy pseudo-talmudi traktátus, a *Masszekhet purim* végig a borivásról szól, komoly, értekező hangon. Sorra kerültek más történetek is a Bibliából: Józsefet eladják a testvérei, Dávid és Góliát, szinte minden történet, mely elég ismert volt ahhoz, hogy érdemes legyen paródiát formálni belőle, Hanna teherbe esése, Salamon ítélete stb. Ezen a napon a Biblia kikerült az utcára, vidámsággal. Még az imák és szertartási szövegek is. A Haggáda, „részegek éjjelére” (*haggáda le-lél sikkorim*). A tréfás rögtönzéseket a *badchen* vagy — lengyelesen — *marsalik* vezette. Kissé sikamlós dalokat adtak elő *hazzán* stílusban, tréfaaképpen, gúnyosan.

A *purim* éjjel mámorára utalt Szabolcsi Miksa is, amikor a cionizmust (nála is: *sionizmus*) így nevezte: *purimspiel* (*Egyenlőség*, 1897. szeptember 5).

Zsidó-német közmondás: *Purim darf man alles tun, nach jontef stellt sach-eraus, wer e asesponem war*, „Purimkor mindent szabad, de az ünnep után kiderül, ki volt pimasz.”

Talán akaratlanul is éppen a *purim* hagyományában gyökerezik az a budapesti gyakorlat, hogy tavasszal vannak a kántor-hangversenyek.

De a *purim* csak tömegben igazi. A tömegben látszik igazán a Király dicsősége — mondja a jámbor (Prov. 14,28). És ezen a napon szó szerint értették a tömeg szót. Estére már az utcán volt mindenki. Fiúk, lányok jártak kereplőkkel, csörgőkkel, a lengyel zsidók kolomppal (*homen-klapper, raasán / gregar / grager*), a cipők talpára írva Hámán neve: hogy megtiporják, a gyerekek házról házra mentek, bezörgettek mindenhová, adományt kértek. Maskarában voltak, versikéket skandáltak, rúdon Hámán rongy figuráját hordozták, a vidámság tetőpontján tűzbe vetették.

A 18. században a botránkozó városi polgárság már több helyütt követelte az utcára is kihömpölygő *purim*-játékok betiltását.

Kiss József az igazat írta mindenben. Egyébként pedig: a m. kir. Államrendőrség budapesti főkapitányságának irattárában fennmaradt egy beadvány: a VI-VII. kerületi rendőrkapitány kérte az előjáróit, hogy tiltsák be a *purim* ünnepi szokásos álarcos felvonulásokat (1883).

(3) Holló utca 4

A Holló utca a 19. században az aranyműveseké (córéf) volt. Dróthúzóok (Goldzieher), aranyfüstverők (Goldschläger), lánckészítők, csiszolók, galvanizálók műhelye; még kisebb gyárak is. Finom munkák kerültek ki a kezükből. Hogy mi okból költözött Goldziher Ignác felnőtt korában éppen ide, nem tudni; a család aranyműves talán a 16. században volt utoljára, Hamburgban. Magának Goldzihernek az apja, Székesfehérvárról Pestre költözve, bőrkereskedő volt a Lipótvárosban. Mindenesetre, nevükhez talált a Holló utcai mesterségek jellege.

A házban egymás mellett lakott Goldziher Ignác és Kohn Sámuel, lépcsőházsomszédok voltak az I. emeleten. Az épület tulajdonosa a Zsidó Fiú árvaház volt, s ők mindketten bérelték a lakásukat. Egymással baráti viszonyt tartottak fenn.

Goldziher Ignác (Jichák Jehuda), aki harminc éven át (1875. november — 1905) a pesti hitközség titkára volt, és Kohn Sámuel, a Dohány utcai rabbi, itt csak néhány percnyi gyaloglásra voltak hivataluktól. Állandó lakást egyikük sem akart magának mást, mint ezt, kényelmes volt számukra a környék. A szomszédok érintkezése merev maradt évtizedeken át: „Herr Doktor”, illetve „Sie, Goldziher”. De legalább feszültség nélküli. Goldziher, aki *Napló*-jában csak igen ritkán tett kedvező megjegyzést hazai ismerőseire, barátaira, szomszédját, Kohn dr.-t, akinek egyébként a hitközségben elfoglalt magas állását is köszönhette, egy alkalommal „Isten által mellém rendelt őrangyalom”-nak nevezte (1908).

A nyarakat Goldziher 1905 óta, legkésőbb a május 10 k.-i napoktól kezdődően egészen szeptember közepéig, ha nem külföldön, rendszerint a Zugligetben töltötte, ahol házat bérelt, s a Wellisch Alfréd építette, családja tulajdonában lévő kertes Wellisch-villa (Zugligeti út 21) eszményi hely volt — egy levelében írta — „az idillikus henyéüléshez”, valójában: a zavartalan, nyugodt irodalmi munkálkodáshoz. Java dolgait írta itt.

Egész életében kétféle nosztalgia gyötörte Goldziher-t, csillapíthatatlanul: az egyiknek tárgya az iszlám volt, a másiknak a nyugati tudományos élet.

Fiatal korában tett hosszú közel-keleti útja (1873/74) óta maradandó emlékek éltek benne az iszlám világról, Szíria, Palesztina és Egyiptomról, és tudományos kutatásaiban is ezzel a hagyománnyal foglalkozott. Vágyódott az iszlám után. A könyveibe ragasztott *ex libris*-en nincs egyetlen zsidó motívum sem. A képen emberi alak a muszlimok imádkozó testtartásában. Maga a szöveg idézet a Koránból, a József-történetből (12,18), ott Jákob szájába adott szavak: „Illendő (vagy: jeles / illő / szép) türelmet tehát. És Allah az, akihez segítségért kell fohászodni.” Kairóban az Azhar mecset sejkjének kérdésére, hogy mi a

202. Holló utca 4:
Padlómozaik hatágú
csillaggal a lépcsőház
földszintjén

203. Goldzieher Vitus
Srágó Feis Phoebus
(?-1844), Goldzieher
Ignác nagyapja

204. Goldzieher Nátán
Mayer (Méir) rabbi,
Goldzieher Ignác nagy-
bátyja

205. Goldzieher Méir
Hirsch Henrik
(1816-1884) rabbi,
Goldzieher Ignác
legidősebb nagybátyja

206. Goldzieher Adolfné,
szül. Berger Katharina
Güttl (1814-1884),
Goldzieher Ignác anyja

207. Goldzieher Adolf
(1811-1874), Gold-
zieher Vitus legidősebb
fia, Goldzieher Ignác
apja

208. Goldzieher Mária,
férjezett Glück Nátánné
(1852-1884), Goldzieher
Ignác húga

209. Goldzieher Izsák
(1820-1892), Goldzieher
Ignác nagybátyja

vallása, Goldziher keleties körülményességgel válaszolt: „A nevem Ignác al-Madzsári, mint a Könyv népének (*ahl al-kitáb*) fia születtem, és hiszem, hogy feltámadni azokkal együtt fogok, akik az Egy Istent vallják.” Nem mondta ki az igazságot, de nem is tagadta meg, s úgy fogalmazott, mintha nem volna különbség a zsidó vallás és az iszlám között. Tudományos írásaiban a zsidó hagyomány mély és eredeti ismerete látszik, az iszlám tanait nem egyszer zsidó anyag segítségével értelmezte. A *Napló*-ban sok bíráló és elutasító megjegyzést tett a rabbinizmusra. De kitérni a zsidóságból, kereszténynek, mint egykori tanára, Vámbéry Ármin, vagy muszlimnak, mint később Germanus Gyula, nem akart soha.

Ugyanez áll a nemzetközi tudományos élet iránti nosztalgiájára. Lipcsei és leideni egyetemi évei alatt, melyeket — Ballagi Mór és Vámbéry Ármin javaslatára — br. Eötvös József ösztöndíja (1868) tett lehetővé számára, otthonossá vált ebben a világban. Az iszlám tudományának génusza volt, s ezt mindenki elismerte a nemzetközi tudományos életben is. Fiatal korától kezdve bármikor lehetősége lett volna arra, hogy külföldre menjen, mint majd Stein Aurél tette. A *Napló*-ban sohasem mulasztja el nyugtázni a megtisztelő meghívásokat. De megmaradt — a nyári kongresszusokat és egyéb rövid alkalmakat nem számítva — a magyar tudományos életben. Kevés tanítványainak egyike, munkái teljes gyűjteményének kiadója, Somogyi József, idézi egy mondását: „A tudománynak nincs hazája, de a tudósnak van.” Tagja volt a M. Tud. Akadémiának, nem sokkal Leidenből hazajövetele után vá-

210. Oklevél Goldziher Adolf részére Moses Schreiber pozsonyi főrabbi (a *Hatam Szófér*) kezéből, 1828

211. „Fiúgyermekem, Jichák Leib (...) született jó órában, szent szombaton (...) tammúz 12. napján, 610, a kis időszámítás szerint (= 1850). Isten óvja és éltesse. (...)”

בְּעֵת יַתְעַכְךָ!
 הַמַּסַּע לְמִשְׁחָה מִהַיִּיב אֶת עַצְמוֹ בַּיּוֹם, מִסְעָד וְעַד עוֹלָם. שִׁיחַדָּה
 מִמַּעֲשֵׂי הַרְעִיָּה. וַיַּעֲזוּב אֶת דְּכִזּוֹ הַמְקוּלָּקָלִים, וַיִּשְׁתַּדֵּל
 תַּמִּיד לְקִיּוּם מַצּוֹת כְּבוֹד אֲבִי, וְאִם כִּמְהַשְׁכֵּתוֹכָהּ
 בְּתוֹרַת מִשְׁחָה עָה כְּבֹד יְיָ יִתְיַחֵד וְאֶת אֲמֵץ לְמַעַן
 יִזְכָּרְנוּ יַחַד שְׁמוֹת יְיָ וְיִאֲנוּכֵי לֹא כַעֲבֹד הַמַּשְׁמֵשׁ
 אֶת הַרְבֵּי לְקַבֵּל פֶּסַח יְהוּדָה, אִלֵּא כַעֲבֹד הַמַּשְׁמֵשׁ
 אֶת רַבּוֹ לֵאמֹר עַל מַגֵּת לְקַבֵּל פֶּסַח אִלֵּא מִיִּדְיָהּ
 שְׂמִיָּם. — יִמְחֹל לֵאמֹר מִזִּיד הַנִּכְבָּד אֶת כָּל
 חַטָּיָה וּפְשָׁעֵי שְׁחָטָאֵתִי וּשְׁפַשְׁפַּשְׁתִּי בּוֹ עַד הַיּוֹם הַזֶּה.
 יְהִי קֶרֶן סַחֲלִיזוֹכַי יוֹם דְּהַנִּיֵּן לְסֹדֵר אֲחֵרֵי מוֹת
 שְׁנַת וּמוֹדָה וְעֹזֹב יְרוּחַם תַּמִּיד. ק
 הַקְּטוֹן יֵאָדָּר לֵב { וְאַל-דִּפְיֵקֵר.

lasztották be (1876, rendes tag: 1892),
 s azóta — mint magántanár (*Privat-
 dozent*) — előadott az egyetemen is.
 Igaz, a ny. r. (= nyilvános rendes)
 egyetemi tanári kinevezést csak ké-
 sőn (1905) kapta meg. Maradt a pesti
 hitközség vezető alkalmazottja, ma-
 radt a zsidónegyedben.

Mindenesetre, bár nem tudta tit-
 kolni — legalább a *Napló*-ban nem
 titkolta — elégedettségét afőlött,
 hogy bölcsészkarai dékán korában
 (1917/18) díszmagyart kellett csinál-
 tatnia magának, karddal, s hogy a
 dékáni aranyláncot viselte, fél szem-
 mel mindig a Síp utca — Dob utca re-
 agálását figyelte: mit szólnak hozzá a
 többiek. Narcizmusa elválaszthatat-
 lan volt ugyanazoktól a bonyolult ér-
 zelmektől, mint amelyek a bibliai Jó-

212. Goldziher Ignác
 gyermekkori
 fogadalma apjának

zsefet fűzték testvéreihez (Gen. 42–45). Az erzsébetvárosi zsidónegyed magá-
 tól értetődően az életközeg volt számára.
 Egyik naplóbejegyzésében így írt (1917. szeptember 10):

„Holló utcai lakásomra huszáregyenruhába öltözött altiszt jött értem. Nyitott
 kocsiban utaztam a huszárral a bakon a Dob utcán át, hamisítatlan küllemű
 lengyel hittestvérek hosszú sorfalai között. Mit gondolhattak ezek kócsagtol-
 las kalpagom láttán? Azt az egyet biztosan nem, hogy inkább vagyok én
 göleszban, mint ők. Egyébként állítólag nagyon mutatós, magyaros jelenség
 voltam.”

S más alkalommal (1917. szeptember 30):

„Hintón, díszhuszárral a bakon, arany nyaklánccal hajtottam végig a Holló
 és Király utcán. Megbámultak a szegény zsidók, akik, kezükben az épp meg-
 vett lulábbal [= *luláv*], hűségesen készülődtek a másnapi Sátoros ünnepre.
 Mit jelentsen az öreg «titkár» aranylánccal és sujtásos huszárral? Esküszöm,
 szívesebben ballagnék lenn, lulábbal a kezemben, mint itt fönn, látszólag
 büszkén, huszárral és aranylánccal parádézom.”

(Scheiberné Bernáth Livia fordítása)

Ha az előző nemzedéket nézzük, azokat a tehetséges pesti zsidókat, akik ambi-
 cióikat az „*Out of the Ghetto*” csillagzata alatt érelték ki, s megpróbálták, így vagy
 úgy, kitörni a zsidónegyedből, s bekerülni a polgári társadalomba: úgy látjuk,
 Goldziher még kételyeivel viaskodva, még zaklatott lélekkel is mindig bizonyos
 volt abban, hogy zsidó. Családi hagyomány alapján írta róla kései, oldalági roko-

na, Hegedűs Géza: „Vallotta, hogy valamire való ember hű marad zsidó hitközségéhez, magyar hazájához és őseitől örökölt nevéhez.” Kortársai úgy emlékeztek rá, hogy a nagyünnepeken nem a Dohány utcába: mindig valamely kisebb, hagyományhű imaházba ment imádkozni — volt elég ilyen a környéken, könnyen tehetta. Egyetemi dékán korában, bár „nyugtalanító lelkiismereti aggályok” közepette, a zsidó újév megsértésével is részt vett „a kormányzat gnóosztikus-újplatonikus, anti-monotheista egyházi ünnepein”, nehogy igazolja az ősi vádat, „hogy a zsidó képtelen teljes értékű állampolgári tevékenységre”. Akart alkalmazkodni a közeghez, de megváltozni nem. Az úrnapi körmenetre azért dékán létére sem ment el: „...Ebbe biztosan belehalnék. Egyistenhívő, purista és meggyőződéses zsidóként részt venni az emberré vált Isten körmenetén? Ezt a szerencsétlenséget elhárítottam. Elkerültem hitem kényszerű megcsúfolását...” Másor: „Talán némileg túlzón idegenkedem lelkileg attól, hogy részt vegyek a bíboros-prímás által, természetesen, katolikus módon vezetett felvonulásban, amely voltaképpen hazafias, és nem vallási jellegű. (...) Nem vettem részt körmenetekben, nem lépkedtem a kereszt és annak eucharisztikus változata mögött.”

Goldziherhez közelebb állt a német zsidó reformok szelleme, mint hitközsége konzervatívjainak felfogása, ahogyan fontosabb volt számára, természetesen, a tudományos kutatás is, mint a magyar úri társadalom akadémiai vagy egyetemi intrikái, cselei. De nem akart kitörni a zsidó hagyományból, nem akart elmenni Magyarországról: jobbnak akarta tudni mindkettőt, s javítani akart, javítani próbált rajtuk. Goldziher életpályáját a Holló utcai lakásból lehet a legszélesebb metszetben látni.

A Holló utcai ház eredeti emléktábláján verses (disztichon) felirat hirdeti Goldziher Ignác egyetemi tanár dicsőségét, aki „e házban élt egy emberöltőn át”:

213. Goldziher Ignác *bar micva* beszédet mond a székesfehérvári zsinagógában, 1863. (A felvétel valószínűleg fényképész műteremben készült, díszlet előtt)

214. Goldziher Adolf levele fiához (1868. október 5)

Handwritten text in Hebrew script, likely a letter from Adolf Goldziher to his son. The text is written in a cursive style and includes several lines of prose and a signature at the bottom.

„Éjt napot itt munkált, kutatott nagy bölcse Keletnek
Itt értek csöndben lángesze nagy művei
S míg neve tündöklőn, hódítva bejárta a földet:
Ő maga holtig hűn megmaradott e rögön.”

Raphael Patai az emlékiratában idézi (saját angol fordításában) a felirat szövegét. „Night and day here worked, researched the great scholar of the East / Here matured quietly the great works of his genius / And while his name spread brilliantly conquering the whole world / He himself stayed put faithfully on this native soil.” Az utolsó sort Patai ürügyként használta fel ahhoz, hogy megrója a pesti hitközség vezetőit. Hibáztatja anti-cionista érzületüket. Hogy a felirat naiv hazafiassága voltaképpen az ő anti-cionizmusukat takarja. A feliratot a hitközség állította, szövegét valóban nem Goldziher írta, hanem Sebestyén Károly; de azért a *Napló* elég bizonyítékot jelent arra, hogy ő maga is így gondolkodott.

A pesti hitközségről, melyben, mellesleg mondva, harminc éven át ő volt a második számú világi vezető, Goldziher a *Napló*-ban mindig elutasítólag nyilatkozott, nem egyszer megvetéssel és gyűlölködő hangon. De tudni kell, hogy személyes sérelmei, melyekért a hitközséget hibáztatta, valójában nagyobbrészt nem voltak jogos sérelmek. Nemzetközi botrány lett volna, és a Rabbiképző működése alighanem lehetetlenné válik, ha szemikha

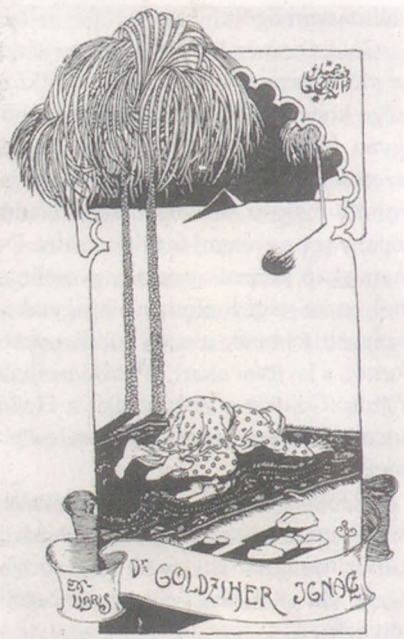
nélkül kineveztek volna professzornak valakit. Fialat éveinek barátját, Talmudstúdiumokban éveken át tanulótársát, Bacher Vilmost a *Napló* csak *bócher*-nek nevezi. A Bacher iránti lenézés, melyet nyíltabban is megfogalmazott, jogosulatlan,

1819 1856
Szeretett nővéremnek
örök emlékéül.
Goldziher Ignác f. m.

215. Goldziher Ignác
16 éves korában, 1866

216. Goldziher Ignác
az egyetemi doktori
cím elnyerésekor
Lipcsében, 1870

217. Goldziher Ignác
könyveiből: ex libris

Végrendeletem.

Életem utolsó eseményei: Találgatásokra töltöttem mindörre rendelkezéseimre, melyeket előttem írtam. Itt kegyetlen szerénykedtem a múltam megemlékezésemre. Az én feleségemnek kedves leányfiának mellé is négy 31. évi a hitvesek jogutódainak fennlési állapotainak este átvételével. Három öccsöm; kedves nőm, Károly fiam is megemlékezem. Ha meghalok, kérem a testvéreimnek, ne hagyják el a két leányt, melyek a Szentpétervári német meghagyás és a két mellől az ő akaratuk szerint.

Végzőm: viszonyaimban mind örökül megmarad. Ha fiam meghal, az ő utódai az én utódaim, gyermekeim kedves nőm legutóbbi testvéreim rendelkezésükre bízom. Kérem mindenkit, ne valaminek becsüld az életben, jóságos fiam kegyelme és kegyelme az mindent, hogy válasszon jó barátjait boldogságban. Én mátyás-élettel foglakom itt a kezében. Nyilvánvalóan álltam ellen 1875 óta a Kápolna várá, vagy becsülettel járó meghívásoknak. Itt nem maradtam és Károly leányommal maradtam. Legyen legutóbbi fiamnak némi juttatása az én múltamra és az ő gyermekeire, melyeket a gyermekek és testvéreimnek elkövettem.

Legyen mindenkinek, kinek szándékainak ellenében voltak meggyőződés, hogy az én mint a pillanatban. az én halálom után az én utódaimnak bűntudat megfosztása lesz a gondolatomban. Teljesen és véglegesen rá arra a sok elismerésre, mely Szentpétervári kegyelmeim hátán lejjel van felgyűjtve, ha az ő embereimben. Ajjánok van voltam arra, hogy az én utódaimnak

218. Goldziher Ignác
végrendelete

mint ahogyan méltatlan ez a szójáték is. Wahrmannra többször is azt mondja, hogy „lengyel (Pollack)”; pedig az elnöknek már a nagyapja, a pesti rabbi is Óbudán született. (Nyilván mert két nagybátyja, még az 1830-as években, Galiciában élt egy ideig — de hát ezért gúnyolni az elnököt nem volt éppen nemeslelkűség.)

Mondták, de le is írták (persze, a *Múlt és Jövő*): Goldziher a hitközségben viselt tisztségétől — a héberben járatos barátai előtt, magánbeszélgetésben — bibliai idézettel vett búcsút (Ex. 31,17): Köztem és Izráel fiai között *ausz* ez örökre. Az *ausz* mint héber szó: *ót*, 'jel', ez van a Bibliában, „jel ez örökre”, de Goldziher — a jiddis kiejtés szerint — német-jiddis szót csinált belőle: *aus*, 'vége', 'elég', azaz: „vége van örökre”. De nem volt vége semminek, s maga Goldziher akar-

ERZSÉBETVÁROS
241

szövegeket kérem képzésért. az. Kézzel írottakból, melyek
rövid nitek. De kézzel írott Károly fiának, a mit nagyon értékes
tett.

Köszöneteket küldök. ^{Kösz} Tisztelettel és hálalalattal. Tisztelettel
újság 1900 j. Ezeket ajánlók az én is szeretem is a többi mellett
ifjú királyos barátain. Belátásokra bizon. valon a nyelvi és
oktatás a közp. a Kézírás iránt is lapokkal.

Tisztelettel ajánlom némi kézirataim. Kérem barátainak, gondos-
kodjanak róla, hogy a többi ellenségeim - mert volt ilyen is kiderítés,
hogy mit is kért - az ajánlatok között kevéssé kerül. Kérem
főleg jó barátain a 23. zsoltáráneket mondják el; ugyanezzel
véljének el koporsómtól. Sírom kövére a zsoltáránek 4. versét
írassék fel az eredeti héber nyelven. Gyermekem tudja, mely hely volt
a zsoltáránek. Neut nem is lehet látni. Gyermekemnek a
Kézírás is vigasztal az élet minden vigasztalásain keresztül is
a győzelem erejével meggyőzőbbé látnak minden rosszakaró
rosszakaróval.

Barátainak itt a kézzel írt a kézzel írtakból, mely látnak lapokkal is fenn tartás.

Budapest 1901. szeptember 10. éj. 71000 011 185122.

Tisztelettel ajánlom héber részét
ide mellékeltem

Goldziher Ignác

Goldziher Ignác

ta így. A vélt vagy valóságos személyes sérelmek ránehezettek a lelkére, s igaz-
ságtalanná tették, de csak az indulataira lehettek hatással, komoly döntéseire
nem.

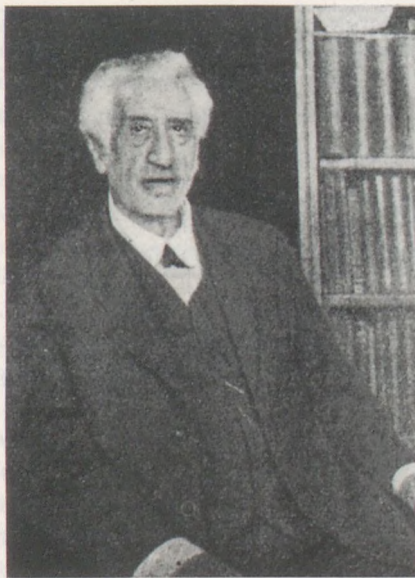
Goldziher halála napjáig ugyanaz maradt, mint aki születésekor volt; egy levelé-
nek (1889) szavai szerint: „Ami a nemzetiségemet illeti, dunántúli magyar vagyok,
ami pedig a vallásomat: zsidó. Jeruzsálemből eljövet azt mondtam: Megyek haza.”

Végrendeletében Goldziher meghagyta (1901):

„Koporsóm fölött jó barátaim a 23. zsoltáráneket mondják el; ugyanezzel vál-
janak el koporsómtól. Sírom kövére e zsoltáránek 4. versét véssék fel a hé-

ber nyelven. Gyermekek tudja, mily helye volt e zsoldárának szent szavainak lelki életében. Gyermekkorom óta kísért és vigasztalt az élet minden viszontagságain keresztül és a győzelem érzetét csepegtette lelkembe minden rosszakaró rosszakarata felett.”

A zsoldárverset, mely a sírkövén olvasható, nem sokkal azelőtt, hogy végrendeletét papírra vetette, ő maga fordította le magyarra, a Kaufmann Dávid temetésén mondott beszédében: „Még ha a halál árnyék-völgyében járok is, nem félek a rossztól, mert Te vagy velem.”

219. Goldziher Ignác utolsó fényképe, 1920

(4) Antikváriumok, antikváriusok

Itt, a Király utcában voltak a zsidó könyvesboltok. A legjobbak mindjárt az elején, átellenben az Orczy-házzal: Király utca 6, 8 (Neumann Benő, Schwarz Ignác), s így tovább. Mert zsidó könyvesboltból sok kell. Van ma is egy antikvárium, ahol a másutt szokásos kínálatnál jóval több a héber könyv, de ez már nem a régi, nem az igazi: szegényes a választéka. Egy igazi zsidó könyvesboltban nemcsak imakönyv vagy Biblia kapható, nemcsak Talmud vagy Maimonides és a *Sulhán Árukh*, de a gazdag új- és legújabbkori héber nyomdák minden — na, mondjuk, csaknem minden — terméke, responsum-gyűjtemények, rabbik Biblia-kommentárjai, vallási értekezések és vitairatok, s persze a feltámadó modern héber irodalom is, meg jiddis könyvek. Ilyen boltokat Brooklynban találunk, vagy Párizs és London zsinagógái közelében, s Jeruzsálemben; a Méa Seárim kis haszid boltjaiban a zsúfolt polcokon még Kelet-Európa is ott van. A zsidó könyv-árus talán nem is kereskedő: valósággal tudós. Aki ismeri a könyv értékét.

Egy Király utcai zsidó könyv-árus — *bouquiniste* vagy *mojkher szforim* — arcélét Trócsányi Zsolt rajzolta meg.

„A budapesti egyetem egyik nyelvész-professzora beszélte el az alábbi esetet. Egy héber könyv olvasása közben különös és meglepő idézeteket találtam egy másik héber munkából, amelynek soha hírét nem hallottam, bibliográfiákban címével nem találkoztam, s amelyet aztán hiába kerestem pesti tudományos könyvtárakban, az Akadémia világhírű Kaufmann-féle héber gyűjteményében és a megközelíthető külföldi könyvtárkatalogusokban. Nagyon bosszantott a dolog, mert e héber könyv idézetei egy készülő értekezésemhez igen fontos adatokat ígértek. Már-már végképp föladtam a reményt, hogy valaha is megtalálom ezt a reám nézve rendkívül becses könyvet, amelyért hajlandó let-

SCHLESINGER JOS.
könyvkereskedés

Budapest, VII., Király-utca 1.

Február elsejétől kezdve az új

Király-utcai
sarokházban

Telefonszám: 141-497

Új héber irodalmi művek,
imakönyvek, kegyszerek
nagy választékban!

tem volna milliókat is áldozni, amikor eszembe jutott, hogy szétnézek a pesti antikváriusok raktáraiban.

Héber könyvről lévén szó, természetesen, a Király utca felé irányítottam lépteimet. A véletlen különös játéka az egyik miniatűr boltban, ahol négy ember alig fért el egymás mellett, kezembe dobta a keresett könyvet. Az egyik polcon hátraesve hevert, kicsit rongyos volt, s meglátszott rajta, hogy a gazdája éppúgy nem sejtí, micsoda különös ritkaság, mint ahogy én sem tudtam hetekkel ezelőtt, és rajtam kívül talán senki sem tudja ma sem.

Ketten voltunk a boltban: az öreg, nagyszakállú könyvkufár, meg én. Eleinte közömbös

dolgokról beszélgettünk, természetesen, héberül, aztán én a könyvespolchoz fordultam, elkezdtem turkálni, az öreg pedig egy héber könyv olvasásába mélyedt. Egyszerre kezem nagyot rándult, léleketem elállt és szívdobogást kaptam, de a következő pillanatban már az öreg felé sandítottam, észrevette-e vajon izgalmam, mert ha nem, a sóvárogva keresett könyvkincs egy pár ezer koronáért az enyém. Az öreg szeme rajtam volt, de csak egy pillanatig, s a következő pillanatban nyugodtan olvasott tovább. Én is tovább kutattam a piszkos, poros könyvek között, és közben egyre lestem az öreg arcát, ám az közömbös volt és hideg, csak mintha a szeme sarkaiban ült volna ravasz mosoly.

Azt a haditervet eszeltem ki, hogy még egynéhány könyvet kiválasztok, és ezeknél is megrázkódom, reszketni fogok, sőt egynél, amelyik a legérdekesebb, föl is fogok sikoltani. Meg is tettem, s közben az öreg felé sandítottam. Ez azonban mozdulatlanul olvasott, föl sem tekintett, de mintha az ajka körül, a bajusza alatt ravasz mosoly játszadozott volna.

Nem bírtam sokáig a játékot, elébe pakoltam a kiválogatott könyveket; vegyesen, értéktelent, értékest, köztük az én kincsemet, amely tíz perccel előbb még kétezer koronát sem ért a könyvespolcon.

Az öreg szétválogatta a portékát, az én keresett könyvemet félretette, leporolta róla a vastag, fekete, évtizedes port, szemem közé nézett, s kijelentette, hogy ez nem eladó. Azzal kihúzta a pult fiókját és gondosan beletette a könyvet.

Pápaszemünk fölött egymásra néztünk.

— Nem eladó — ismételte az öreg.
— De ezeket itt olcsón megszámlítom. Minden lelkierőmet megfeszítettem, hogy arcom közönyös maradjon, de éreztem, hogy ő jobb ferbli-játékos, mint én, és ahogy a megrándulásomból észrevette, hogy valami rendkívüli, rám nézve becses dolgot találtam, most a szememből ugyanennek a tapasztalásnak a megerősítését olvassa ki. Mit volt

NEUMANN BENŐ

KÖNYVKERESKEDŐ

Budapest, VI. Király-utca 8.

Dús választéku raktár templomi aranyhimzések, a zsidó vallás keretébe tartozó szertartási cikkek.

Zsidó irányú könyvek nagy raktára.

Árjegyzék díjtalan.

mit tennem: megvettem két apróságot, amire semmi szükségem nem volt, s elbúcsúztam tőle. A boltajtótól pár lépésre már megálltam, hogy nem kiált-e utánam. Nem kiáltott. Álltam, álltam, s végül is — visszamentem magamtól.

Úgy látszik, ez alatt az idő alatt az öreg is meggondolta a dolgot — mert hát ha megtalálom a szomszéd boltban könyve párját —, és egy órai alku után egymillió koronáért nyém volt a könyv.”

(*Magyar régiségek és furcsaságok.* Negyedik sorozat,
Budapest: Dante, é. n., 140–145. old.)

Ki lehetett a tárcában szereplő tudós professzor? Csak találgathatunk. Az árak az első világháborút közvetlenül követő egy-két évre — a pénz (korona) értéktelenségére — vallanak. Kinek volt szüksége Pesten abban az időben ritka héber nyomtatványokra? Akkor még élt Goldziher, Kohn Sámuel, s élt Büchler Sándor (1870–1944), de az évszámokat nézve mindenki más előtt gondolhatnánk Weisz Miksára (Méir Cvi / Max) (1872–1931), a nagy héber bibliográfusra, aki Kaufmann Dávid könyvtárát katalogizálta, esetleg Krausz Sámuelre (Samuel Krauss) (1866–1948) is, ezektől eltekintve pedig a leginkább Kayserlingre. A tárca azonban mégiscsak irodalom, utalásainak nem kell évszámra, címre stimmelnie. Nevezettek közül a pesti egyetemen csak Goldziher volt professzor a szó szoros értelmében. S éppen őt nehéz elképzelni ebben a jelenetben. Büchler, a jeles történetíró, aki eyebekek mellett kitűnő könyvben írta meg, még fiatalon, Buda és Pest zsidóságának történetét (1901): Büchler keszthelyi rabbi volt, és az egyetemen — feleségének nagybátyja, Goldziher támogatása mellett is — csak a magántanári címet (habilitáció) szerezhette meg (1914). (1944-ben, a vidéki zsidóság deportálásakor, hitközségének tagjaival együtt Auschwitzban veszett.) Krausz, a talmodi régiségek nagy tudósa, már 1905 óta Bécsben tevékenykedett, az ottani rabbiképzőben. Weisz Miksa a pesti Rabbiképző professzora volt. A zsidó tudományoknak nem volt helye a pesti egyetemen. Az egyetemi nyelvész-professzor címet alighanem csak az írói képzelet adományozta a Király utcai zsidó könyvbúvárnak. Szelíden rápirítva a pesti valóságra.

Héber nyelvű vagy zsidó könyveket még az 1940-es években is (mind *ante*, mind *post*) lehetett kapni a Király / Majakovszkij utcában, s lehet ma is. Ritkaság felbukkanása azonban nem várha-

220. Büchler Sándor arcképe. Ez idő tájt készült el főműve: *A zsidók története Budapestben* (1901)

tó; igaz, ma már ritkaság számba megy Schlesingerék vagy Katzburg valamely régi nyomata is.

A leghíresebb pesti zsidó antikvárius azonban mégsem a Király utcában árulta a könyveket. Szabolcsi Bence (1899–1973), annak előtte és annak utána az egyetemes zenetörténet nagy tudósa, egy időben, az 1930-as évek végén, évekig, s nem éppen jószántából, könyvek és könyvrégiségek kicsi boltjában, nem messze innen: a Vilmos császár / Bajcsy-Zsilinszky Endre úton ült kis asztala mögött, létfenntartó munkában, árulta és gyűjtötte a könyveket, szíves szóval tartva mindenkit, aki kérdéssel fordult hozzá. Apósa, Győző A. Andor egykori könyvkiadó- és könyvesboltja, ahol Szabolcsi szolgált, könyvek otthona ma is. A Győző Andor cég 1898-ban alakult, s három évtizeden át a 40 sz. házban működött, majd innen pár házzal odébb költözött (1928), a 34 alá. Néhány évig még ugyanebben a házban volt a Hungária Hírlapnyomda, a *Múlt és Jövő* szerkesztőség- és kiadóhivatala is. Ugyancsak a 34-ben voltak, mindvégig (1908–1948) a *Nyugat* kiadóhivatalának irodái, a Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. Győző Andorék adták ki a két háború közötti időszak kezdeményező jelentőségű művelődési lexikonait: *Művészeti lexikon* (1926; második kiadás: 1935); *Irodalmi lexikon* (1928); *Színházi lexikon* (1930); *Zenei lexikon* (1930–1931; második kiadás: 1935); Szabolcsi Bence az utóbbinak egyik szerkesztője volt.

Nem antikvárium volt: hangszerkereskedés Reményi Mihály cége a VI., Király utca 58 alatt, de hangszer-régiségek gyűjteménye is, mintegy száz régi hegedű, a hangszer történetének valóságos múzeuma. 1944 nyarán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára a zár alá vett zsidó műtárgyak kormánybiztosához intézett átiratában úgy rendelkezett, hogy a „hazai viszonylatban egyedülálló gyűjtemény”-t a Zeneművészeti Főiskolának kell átadni; megtörtént.

(5) Héber nyomdák

A héber betűs szedés és nyomtatás terén Pesten Trattner János Tamás (1717–1798) nyomdáját illeti az elsőség (1783). A miscelánok kiadására privilegizált nyomda, az Úri utca (később: Koronaherceg utca, ma: V., Petőfi Sándor utca) és Gránátos utca (Városház utca) sarkán, illetve később a Károlyi–Trattner házban (V., Petőfi Sándor utca 3), csak szerény héber betűkészlettel rendelkezett, szavakat, pár szavas szövegeket tudott nyomtatni, idézetekben, példamondatokban. A cégalapító munkáját rokona, Trattner Mátyás (1745–1828) és ennek fia, Trattner János Tamás (1789–1825), majd veje, Trattner-Károlyi István (1794–1863) folytatták. Trattner Mátyás korábban egy ideig az egyetem nyomdáját vezette, így a héber könyvnyomtatás Pesten az első félszázadban a Trattnernek kezében volt.

Az Egyetemi Nyomda, mely Nagyszombatról az egyetemmel együtt költözött Budára, hasonló felszereléssel rendelkezett, mint a Trattner cég. A 18. század végén privilégiuma volt héber tankönyvek kiadására. A pesti zsidóság könyv-igényeit (imakönyvek) ez időben bécsi vagy pozsonyi cégek elégítették ki. Végül mégis az Egyetemi Nyomda keretei között alakult ki a zsidó könyvkiadás.

A híres móri jesiva *ruf*-jának (rabbi), Rosenthal Naftálinak (1727–1798) a fia, komáromi kereskedő, a sörfőzde bérlője, Rosenthal Éliás (Élija) (1758–1833), aki Pozsonyban, jesivában szerzett jó talmudi műveltséget, a zsidók polgári egyenjogúsí-

tásáért folyó felvilágosult törekvésekkel rokonszenvezve, 1790 tavaszán Budára egybehívta a nagy zsidó „zsinat”-ot (*aszifa*), országos gyűlést, hogy megfogalmazzák a zsidók kívánságait. Előkészítésül a francia zsidóktól kértek felvilágosításokat helyzetükről. Három heti tanácskozás után kérelmet szövegeztek meg a pozsonyi országgyűléshez. Kérték a zsidók számára a vallás szabadságát, a megtelepülés jogát, kereskedelmi jogokat, a személyes szabadságjogokat, engedélyt a rabbinikus bírásokra; hivatkozva a zsidóprivilegiumokra a magyar történelemből is. Bár gyakorlati eredménye nem lett, a tanácskozás és a kérelem országosan ismertté tette Rosenthal nevét. 1804-ben Pestre költözött, s itt könyvesboltot és papírkereskedést nyitott. Az apának fiatal korában szívélyes kapcsolata volt Mendelssohnnal, együtt tanultak, és később is leveleztek egymással; ez a kapcsolat meghatározta fiainak tájékozódási irányát. Rosenthal Naftáli családi iskolája, a móri zsidó felvilágosodás (*haszkála*) mégis csak Pesten tudott kivirágozni. Éliás Pesten engedélyért folyamodott a Helytartótanácsához héber nyelvű könyvek kiadására (1807), társult Trattnerrel, s az Egyetemi Nyomdából kért fel egy nyomdászt, bikfalvi Falka Sámuel (1766–1826) neves klasszicista betűmetsző személyében. Az első héber könyv, melyet együtt kiadtak, R. Münz üdvözlő irata volt a Napoléon feletti győzelem alkalmából (1814). A könyvnyomtató mellett Münz volt a rabbinikus tanácsadó. Rosenthal egyike volt az igazi tudós könyvkereskedő- és nyomdászoknak; könyvtára akkoriban híres volt külföldön is, maga Leopold Zunz (1794–1886) nyilatkozott róla elismerően, a zsidó felvilágosodás legelső tudományos tekintélye. A zsidó politika ügyeiben nem nyílt számára tér; szép lassan visszahúzódott könyvei közé. Testvére, Rosenthal Salamon (1764–1845), valamivel később ugyancsak feljött Pestre (1819), itt azonban inkább csak a tudományokkal foglalkozott, meg írt, és könyveket gyűjtött ő is. Az eleven nyelv érdekelte, fordított is héberre, Mendelssohn *Phaedon*-ját, Kantot, jól ismerte a keresztény Biblia-tudományt, s Mendelssohn munkáit is, de ellenezte a szertartási reformokat és a szövegkritikát. A reformok ellen még egy könyvet is kiadott (Óbuda, 1839). Pesten az 1820-as években a hebraisztika háttere nem az egyetem volt, de nem is a jesiva, ha-

221. Papír kereskedés nagyban és kicsinyben, kő- és könyvnyomdai munkák, 1901

nem a könyvgyűjtés–könyvkiadás; első jele a hagyományos zsidó tudomány polgári–városias modernizálódásának.

Néhány évvel később az Egyetemi Nyomda Rosenthal közreműködésével már imakönyveket, Haggádát és egyéb héber munkákat is adott ki, például, Brill Azriel tollából Magyarország leírását és rövid történetét (1821). A nyomda 1842-ben felújította a betűkészletét, s megpróbált lépést tartani a héber nyelvű könyvkiadás divatjával is, még ponyvaregényeket is nyomott, az úgynevezett Rasi-betűkkel, de az 1870-es években, amikor már számos héber nyomda működött országszerte, kivonult a zsidó könyvkiadás piacáról. A VII., Dohány utca 10–14 sz. alá majd csak a korábbi Forrás Nyomdával összevonása után került (1950).

A Dohány utcai nyomdahelyiség múltja önmagában is igen változatos történet. Egy időben, még az első világháború előtt, a Fried és Krakauer, majd Gutenberg, illetve Forrás (Forrai) Nyomda szerepeltek ezen a címen. Idők folyamán több hitközségi és cionista lapot állítottak elő. Az eredeti tulajdonos a Tolnai Nyomda volt, az, amelynél az évtizedeken át legnépszerűbb magyar hetilap, legelső címe szerint: a *Tolnai Világ-Lap* (1895–1944) is készült. Maga a tulajdonos és szerkesztő, Tolnai Simon (1868–1944), kezdetben szintén a közelben lakott, a Síp utca 10-ben. (Későbbi, már elegánsabb lakása: XIV., Erzsébet királyné útja 12.) A nyomda neve Tolnai államosítása (1941) után Forrás Könyvkiadó és Nyomda lett. A *Tolnai Világlapja* 1944-ben már csak *Világlap* címmel jelenhetett meg; de megjelent egészen december 20-ig. Tolnait azon év őszén Mauthausenbe deportálták, ott halt meg. A helyiségekben ma az Egyetemi Nyomda van. Rövid ideig itt nyomták a hitközség lapját, az *Új Élet*-et is (1955 k.). A Forrás Nyomda és a zsinagóga közvetlen közelében (Dohány utca 5/B) a

222. Ráth Mór
könyvkereskedése
„A vastuskóhoz”
címett házban
1890 k.

„Forrás” étterem nevének egybeesése talán nem volt pusztán véletlen. (A „Forrás” étterem helyén étterem van ma is, jelenleg koreai konyhával.)

Az Egyetemi Nyomdának egyébként volt kapcsolata a Wodianer / Vodiáner család leszármazottaival is. A héber nyelvű nyomtatásnak, de tágabb körben is: a zsidó könyvkiadásnak és sajtónak éppen a Wodianer cég volt a legfőbb előmozdítója Pesten.

A kisebb zsidó nyomdák, gyakran csak egy földszinti teremben, udvari szobákban, érthetően, Pest zsidónegyedében vagy ennek környékén működtek, s bár sokszor változtatták a helyüket, változtak maguk a cégek is, a nyomda-kézművesség vagy nyomdaipar jellege nagyjából ugyanaz maradt egészen a második világháború végéig, részben még azután is, a kisüzemeket felszámoló államosításokig.

Alább egy jegyzék következik a Király utca környékén elhelyezkedő nyomdáról, nem teljes, csupán azokat a nyomdákat említi, amelyek zsidó lapokat adtak ki vagy nyomtak az 1868/69. évi kongresszus és a második világháború közötti évtizedekben. (Az impresszumokban feltüntetett címek szerint.) Még ezzel

223. A Singer és Wolfner cég könyvesháza, 1912 k.

224. A Singer és Wolfner könyvesház belső berendezése, 1912

a megszorítással sem említ meg minden nyomdát; de nem is a nevek jelentik az igazi információt a jegyzékben, inkább a címek, a térbeliség; a kisebb-nagyobb nyomdák sűrűsége egy kis városnegyedben.

Dohány utca 18: Tábori Nyomda

Dohány utca 44: Neuwald Illés Utódai. A 20. század elején a szecessziós stílus egy változatát fejlesztette ki a héber könyvkiadásban

Hajós utca 27: Kellner Albert Könyvnyomda. (A ház III. emeletét nagys. Kellner Albert és neje, sz. Klein Etel építtetik 1927-ben.) Később (1946) Folio Nyomdai Műintézet (Schwarz Jakab)

Horn Ede utca (ma: Weiner Leó utca) 9–11: Igazság Nyomda

Kazinczy utca 5: Hoffmann és Tsa. Nyomda

Kazinczy utca 35 — Dob utca 28: Katzburg Nyomda

Kertész utca 21: Spatz Henrik Könyvnyomda. (Alkalmasint a ház hátsó traktusában)

Király utca 1: Schlesinger Jos. könyvkereskedő cége

Király utca 9: Viktória Nyomda

Király utca 18: Gevür cz Ferdinánd Könyvnyomda. A Katzburg nyomda mellett a két világháború közötti időszak legfontosabb héber nyomdája a fővárosban. A tudományos könyvek héber részét rendszerint a Gevür cz (Gewür cz) cég szedte és nyomta

Király utca 19: Admirál Nyomda

Király utca 26: Schvarcz és Krausz Nyomda

Király utca 47 (Pekáry-ház): Eckstein Bernát és Fia Könyvnyomda

Lipótvárosi templom tér (ma: V., Szent István tér) 2: Benndiner Testvérek és Grünwald A. Nyomda

Nagymező utca 3 — Paulay Ede utca 55: Általános Nyomda / Hírlapnyomda. (A két utcára nyíló épületben újságszerkesztőség is volt)

Ó utca 2: Neumayer Ede Könyvnyomda

Ó utca 5: Neuwirth Nyomda. Ők nyomták a Rabbiképző legtöbb kiadványát és egyéb zsidó tudományos munkákat

Ó utca 12: Európa Irodalmi és Nyomdai Rt.

Ó utca 50 (Gyár utca / Ó utca sarok): Gross és Grünhut Nyomda

Révay utca 14: A Corvina / Korvin Kő- és Könyvnyomda (Schlesinger Ignác) a Rostély utcából (ma: Gerlóczy utca) költözött ebbe a házba (1892 k.); a 19. században, csaknem negyedszázadon át, ők adták ki, többek között, az *Izraelita Tanügyi Értesítő*-t, az Izraelita Tanító-Egyesület lapját. Eredeti helyiségeikben, a volt Rostély utcában, ma az Akadémiai Kiadó és Nyomda könyvesboltja és nyomdája van. Révay utcai helyiségükben később (1920 k.) a Korvin Testvérek Könyvnyomda / Grafikai Intézete talált helyet magának. (Sejthetőleg kapcsolat is volt a két cég között.) Ugyanitt volt egy időben (1930 k.) a *Múlt és Jövő*

szerkesztősége és kiadóhivatala

Rombach utca 8: Pannonia Nyomda

מליתים ספרים **Héber és magyar könyvek**

az ország összes iskolái részére is kaphatók.

Héber könyveket legmagasabb árban vesz

MÜLLER könyvkereskedő, Laudon ucca 2

A kis nyomdák már a 19. század közepén kijelölték Pest várostérképén a jövődjő sajtónegyed helyét: a Teréz- /

Erzsébetvárost. A megelőző évszázad nyomdái még jobbára a Belvárosban voltak, de a modern sajtóiparnak tágasabb tér kellett. A kis zsidó nyomdák környéke kínálta a helyet. A méretek és arányok majd az Athenaeum új székházában (VII., Miksa utca, épült: 1898) és a Nagykörút más sajtópalotáiban váltottak át világvárosira.

Az Andrássy út 19-ben, később az Andrássy út — Nagymező utca sarkán (VI., Nagymező utca 26) volt a Löbl Nyomda (és papírkereskedés): a Löbl Dávid és Fia [Marcell] cég. Löbl Dávid 1875-ben alapította. A székházat a cégtulajdonos 1899-ben építtette, a tervező építész Kovács Frigyes volt. A földszinten, az udvarról, a nyomda helyiségei, az I. emeleten szép lakások a család részére, a két magasabb emeleten, függőfolyosókkal, bérlakások. Az udvaron álló épületet, pontosabban, a földszinti részt, már Löbl özvegye építtette (1924), Löffler Sándor terve alapján. A nyomdát az alapító unokái, Löbl / Landy Ödön (1904–1966) és Löbl / Landy Dezső (1908–1990) vezették fénykorában: a két világháború közötti években, amikor is egyike volt — ahogy mondani szokták — a *míves* pesti nyomdáknak. Könyvkiadó cégüket, az Officinát, 1936-ban alapították. A nyomda kéziszedői hibátlanul szedtek görög és héber szöveget is. Itt készültek Kerényi Károly kiadványai, az Officina cégjelzéssel megjelent Kétnyelvű Klasszikusok, és több más bibliofil könyvsorozat (Officina Képeskönyvek, Officina Hungarica stb.). De nyomtattak élő irodalmat is, József Attila utolsó verseskötetét, a *Nagyon fáj-t* (1936), a *Szép Szó* füzeteit (1936–1938), mindenben a legjobb minőséget nyújtva. Már 1944 elején, náluk jelent meg Szerb Antal örök klasszikus antológiája, a kétnyelvű *Száz vers*. A nyomda három udvari helyiségből állt mindössze, és csak néhány ember dolgozott benne. A második világháború után, már Román Imre vezette az üzemet, ugyanez az Officina még kiadta (1946) Lévai Jenő forrás értékű könyveit is, az 1944. évi zsidóüldözések és mentőakciók gazdagon dokumentált történetét (*Fekete könyv, Szürke könyv, Fehér könyv, A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története*). A ház eredeti vaskapuján a tulajdonos monogramja (L. D.). A homlokzaton, az I. emelet fölötti domborműben, 1980 k. még látszott Gutenberg János arcmása, s névfeliratából is néhány betű.

A legfontosabb orthodox műhely a Katzburg Nyomda volt, orthodox nyomda orthodox környéken: VII., Kazinczy utca 35 — Dob utca 28, az orthodox zsinagóga és székház közvetlen közelében. A nyomdát Dávid Cvi Katzburg rabbi alapította Vácott (1892). Később Pestre költözött. R. Katzburg számos héber nyelvű theologiai munkát írt; számára a nyomda nem annyira megélhetés vagy üzlet volt, mint inkább eszköz eszméi terjesztéséhez. Héber nyelvű, kétheti nemzetközi folyóiratot is kiadott (1892–1938), a bibliai *Tél Talpijjot* címmel ('fegyverház', 'gyakorlóterep', lásd Én. én., 44).

Jellegetes imakönyv-kiadó volt a Schlesinger cég. Bécsben alapította Joseph Schlesinger 1858-ban. Az osztrák–magyar–szlovák–morva határszögletből származó régi család sokféle módon beépült a 19. századi zsidó és világi társadalomba. Akiba Jozsef Schlesinger (1837–1922), a *Hatam Szófé*r követője, a zsidó felvilágosodással ellentétben a sajátosan zsidó vallási és társadalmi közösség (*kolél ha-ivrim*) megteremtését szorgalmazta, a cionista eszmék egyik korai hirdetője volt, fiatalon Palesztinába költözött (1870), s közreműködött a héber nyelv megújításában, a zsidó települések (*jissuv / jisuv*) létrehozásában. A szerteágazó csa-

lád más tagjai az újságipar, a bankok, a közgazdaság, a tudományok világában teremtettek egzisztenciát maguknak. A könyvkiadó cég már az osztrák–magyar kiegyezés előtt fiálét nyitott Budapesten is (Schlesinger Jos.). Könyveik évtizedeken keresztül változatlanul jelentek meg: *Peszah Haggáda*, imakönyvek különféle változatokban, több kiadásban. Ez utóbbiak között különösen népszerű voltak Kiss Arnold budai rabbi „női” imakönyvei: *Mirjam*. Imádságok zsidó nők számára (1899) és *Noémi*. Imádságok zsidó leányok számára (1906), valamint Hevesi Simon irodalmi értékű új imakönyvei: *Ateret sálom ve-emet* (1911); *Sziddur tefillat Jiszráél*. Üdvnek, igazságnak könyörgése (1913); *Örök áhítat*. Könyörgések és rövid fohászok könyve zsidó nők és leányok számára (1918) stb. Ez a választék, már a korai cionizmus hatása alatt, a *Kol Jehuda*, „Júda hangja” című — német és magyar változatában egyaránt terjesztett — ábécés, nyelv- és imakönyvvél bővült (1890 k.). A vékonyka füzetet, mellesleg, ma is használják, mármint a magyar változatot. A cégnek kisebb gondja is mindig nagyobb volt, mint a szöveggondozás, magyar fordításaik olykor a hírlapi szövegek mértékét sem ütik meg, de ezek a könyvek nem is akartak irodalom lenni, csak segédeszközök voltak a vallási élethez. A Schlesinger cégnek Pesten hosszú ideig az Orczy-házban volt a székhelye (VII., Király utca 1), majd a VI., Révay utca 14-ben, utóbbi helyen ugyanabban a házban, mint Niszel kóser kifőzdéje. A cég az 1930-as években — a növekvő zsidóellenesség miatt, de talán észak-afrikai üzleti kapcsolataik érdekében is — áttelepült Tel-Avivba, s még ma is nagyobbrészt ők látják el magyar nyelvű vallási könyvekkel mind a magyar nyelvű izraeli, mind a magyarországi piacot. Jobbára a régi kiadványokat nyomtatják újra; ezzel fenntartják a magyar zsidó könyvkiadás folyamatosságát. Üzletük, Allenby Road 72, ma Tel-Avivban a számos magyar szigetecske egyike.

(6) Budapesti zsidó rétegnyelv

Minden társadalmi csoportnak, ha valamelyest elkülönülnek a környezetüktől, még a családoknak is, kialakul a saját, belső nyelve. A köznyelvet olyan szavakkal, kifejezésekkel, fordulatokkal bővítik, esetleg a köznyelvi szavak helyett, amelyek szorosán kötődnek a csoport történetéhez, életmódjához, szokásaihoz, amelyekre csak nekik van szükségük, s amelyeket talán csak ők értenek, talán csak ők tudnak szabatosan használni. Alább a zsidó rétegnyelv jellegzetes szóhasználatát — idiomáit — mutatjuk be. A szavak egy része, magától értetődően, a zsinagóga vagy községi élet szakkifejezése. Felvettünk azonban olyan szavakat is, amelyek a hétköznapi életben használatosak. A héber eredetű szavak mellett sok a jiddis vagy zsidó-német elem. A zsidó rétegnyelv Pesten is őrzi a 18–19. századi jiddis és német beszélt nyelv emlékét. Az itt szereplő szavak, kifejezések egy része ma már nemigen használatos, nem is nagyon ismert, legfeljebb egészen szűk körben; mi a régiség és a dualizmus korának nyelvállapotait tartottuk szem előtt, azt a nyelvet, amelyet még a két világháború között is sokan értettek, használtak. A kiejtésnek sok esetben vannak más változatai is, mint az, amit megadtunk. A jiddis (Pesten régen így mondták: „zsargon”) szavaknál itt a hangzást próbáltuk rögzíteni, még nyilvánvaló hibák árán is, és

többszörre mellőztük mind a régi (németes) írásmódot, mind az újabb (YIVO) standard (a hangjelölés rendszerét tekintve: angolos) átírást. Egyáltalán nem vettük föl a *jidlizés* szavait és kifejezéseit, ez nem zsidó rétegnyelv volt, hanem ellenséges zsidócsúfoló. Bővebb magyarázatot csak ritkán adunk a szavak után, rendszerint csak akkor, ha a szójelentés feltétlenül magyarázatra szorul, vagy ha ily módon kényelmesen kiegészíthettük a könyv egyéb részeinek anyagát. A könyvben másutt megfelelő módon értelmezett szavakat itt általában nem ismétljük meg. Nem vettük fel azokat a tisztán magyar szavakat sem, amelyeknek a rétegnyelvi használata eltér a köznyelvitől; ilyen, például, a *bejön* — *ki-megy* (ti. a szombat), a *betér* (ti. a zsidó közösségbe, vallásba), *pontozott* (ti. szöveg): magánhangzó-jelekkel ellátott héber szöveg stb.

abarján (többszörben: abarjánim) / avarján: hitszegő, kilépő, áttérő, aki-re átok nehezedik; de azért *jóm kip-pur*-kor együtt imádkozhat a gyülekezettel ő is

aboda zára / avoda zára: bálványimádás

ad méa (/ méa ve-eszrim) sána, biz hundred (/ hundred un cvanzik) jor, ad méo sonó: „(élj) száz (százhusz) év(es korodig)” (lásd Gen. 6,3)

agáda / aggáda: elbeszélés, történet; a Talmud elbeszélő szövegrészei

aguna: eltűnt férj felesége

aharé mót kedosim: „a halál(uk) után szent(ek)” (gúnyosan) (két hetiszakasz kezdőszavának összevonásából)

aharon: 'utolsó', akit legutoljára, már a rendelt számú alijja fölött hívnak fel a Tóra-olvasáshoz

aharon / ahren (többszörben: aharonim / ahronim): 'kései'; a Tóra és a Talmud újkori magyarázóí

ahér: más, idegen

ajin ha-ra: gonosz szem, szemmelverés
ajlonisz: magtalan nő

ajreh / oréah / (jid.) fárer: vándor, utazó, bolygó (zsidó)

akdamut / akdómusz: előhang, proimion, bevezetés, előszó; „Akdamut” a címe a sávuot ünnepi hetiszakaszhoz írt arámi nyelvű középkori előszó-költevénynek (szer-

zője: R. Méir ben Jichák wormsi hazán, 11. század), melyben minden sor a *-ta* szótagra végződik

akéda: megkötözés; Ábrahám áldozata / Izsák megkötözése (Gen. 22); az askenázi zsidóság szertartási költészetében (*pijjut*) a szövegek egyik csoportja, melyben Izsák megkötözése mintegy a zsidó mártírok szenvedéseinek előképe

akum: nem zsidó (betűszó, héb. *ovéd kokhávim u-mazzálot*)

alefbét, alefbész: ábécé, elemi ismeretek

alénu le-sabbéah: „Az a dolgunk, hogy dicsérjünk...” (szertartási ima); mint szólás: „csak dicsérni lehet” (gúnyosan)

alijja / alija: felmenetel; alijja le-regel: felmenetel Jeruzsálemben (a zárán-dokünnepeken); alijja la-Tóra / lije: Tóra-olvasáshoz; alijja la-árec: kívándorlás Izraelbe, „alijázni”

álmon: özvegyember; álmona: özvegy-asszony

al regel ahát: féllábon állva, sietősen, kapkodva

al tiftah pe la-szátán: 'ne nyiss száját a Kísértőre'; vö.: ne kísértsd az Istent

am ha-árec / amhórec (jid. többszörben: amrácim): tudatlan, a valást nem ismerő személy (eredeti jelentésében: 'vidéki', szó szerint: 'a föld / ország / vidék fia')

- anús (többes számban: anúszim): (a kereszténység felvételére) kényszerített, marranus
- ápil: (adomány) kihirdetése
- apikóresz / efikajresz: hitetlen zsidó, szabadgondolkodó, istentagadó (Epikurosz nevéből)
- arévut: szolidaritás, kezesesség
- arkáot, arkáot sel gojim: nem zsidó bíróság
- ászur / ószer: tiltott, tilos
- avéra / avejre (többes számban: avérot / avejresz): bűn (a zsidó hagyomány törvényeinek áthágása)
- azhara: intés, figyelmeztetés (rituális ügyekben) (héb. *azhára*)
- baál cedáka: jótékonykodó
- baál maftír: akit a haftára felolvasásához felhívznak
- baál tefilla: az imádkozás vezetője a zsinagógában
- baál tesuva: megtérő, a valláshoz visszatérő; aki megbánta a bűneit; aki megbánta (szerelmi) szabadoságát
- badchen, batchen: rögtönzött, tréfás versek költője, mulattató, énekes, (lakodalmi) mulattató
- báhur (többes számban: bahurim): fiatalember, legény (héb. *báhur*)
- bajit neemán: igaz, vallásos ház
- bakkása (többes számban: bakkásot / bakasot): kérés (imában); bevakasa: kérem; bakoso: kérés haszid *rebé*-hez (kvitlin) (jid.)
- balbósz / balebosz: házigazda, gazda, családfő, a hitközség tagja (aki az adót fizeti), hívő, főnök (*baál ha-bájit*); balboszte: háziasszony
- balcedoke: jótékonykodó (héb. *baál cedáka*)
- baldarsan / baál darsan / Baldarser: (vándor) prédikátor (héb. *baál darsa*)
- baldóver / bal-dovor: a szavak ura, besúgó, üres fecsegő (héb. *baál dávár*). — Szellemes változat erre a kifejezésre, s egyben bibliai szójáték, amit a Rabbiképző néhai igazgatója mondott a hitközség egyik akkori vezetőjére: „az ígélet hölgye” (lásd Gen. 12,7 stb.); maga „az ígélet földje” (lat. *terra promissionis*) kifejezés nincs meg a héber Bibliában, csak az európai nyelvekben használatos (Lev. a héberekhez, 11,9 nyomán)
- balebatise jiden: úri zsidók (haszidoknál)
- bal ha-agóle: szekeres, fuvaros (héb. *baál ha-agála*)
- balmahome: katona (héb. *baál milháma*)
- balmeloche: mester, mesterember
- balnesz, baál nész: 'a csoda ura', csodatevő
- bal tashít / bal tashisz: ne pusztíts; ne rongáld
- bárukh / borukh ha-Sém: „hál'istennek” (szó szerint: 'áldott a Név')
- baszkol: aki hangokat hall, kinyilatkoztatást kap, hallucinál (héb. *bat kol*, szó szerint: 'a hang lánya')
- batlan / batlen (többes számban: batlánim / batlónim): foglalkozás, munka nélküli személy, élnetlenség; akit felfogadnak, hogy meglegyen a minján. — Szólás: Két lakodalmot egy napon: szerencsétlenség a batlannak, mert csak az egyikre tud elmenni
- behira / behíre: szabad akarat; önként, kényszer nélkül (héb. *behira*, 'választás')
- bechóved: tisztességesen (héb. *be-kávod*)
- bedikat hámeć: a hámeć keresése, hőmećolás
- be-ezrat ha-Sém: „Isten segítségével” (levelek, nyomtatványok elején, az *Új Élet* címlapjának jobb felső sarkában stb. rendszerint rövidítve: ה' ב' ה)
- befarheszjó / befreszjó: nyilvánosan

bekecser: (fekete) kaftán (mint a kapote, de egyszerű posztóból)
beli néder: 'anélkül, hogy fogadalom lenne'; ha tudom, megteszem; mindent megteszek, amit tudok
belfer: segédtanító a hederben (ném. *Behelfer*)
ben Tóra / ben Tojró: 'a Tóra fia', törvénytartó
bencsolás: áldás mondása (jid. *bentshen* < lat. *benedictio*)
bepóle / bepule: végeredményben, eredményképpen, ténylegesen
berákha (többes számban: berákhót) / bróche: áldás (imában)
berechabe: üdvözlés (jid.) (héb. *bárukh ha-ba*)
besóresz: haszon, nyereség (jid.)
be-szijáta di-semájja: az Ég segedel-méből
beszemedris: tanház, zsinagóga (*bét ha-midrás*)
beszojlem: (zsidó) temető (*bét olám*)
betámt: vonzó, bájos, megnyerő, „«tám»-ja van” (ném.-jid. < héb. *taam*)
bét vaad: közgyűlés
bikkur holim: a betegek látogatása
bilbul: megtévesztő híresztelés, rosszhiszemű pletyka, rágalom, hamis vád
bissul nokhri: idegen (nem zsidó) főzte étel (bizonyos körülmények között nem szabad fogyasztani)
bittáhon / bitóhen: remény
bittul zemán / bitlzman: időpocsékolás
bizkhut: (más valaki) érdeméből (*bi-zekhut*); bi-zekhut abot / avot: az apák érdeméből; az apádra tekintettel
böcher: a Talmud tanulásával foglalkozó személy, rendszerint fiatalember (héb. *báhur*, többes számban: *bahurim*)
bodék / bajdek: a rituális vágás után az állat vizsgálatát végző személy,

többnyire — de nem mindig — ugyanaz, mint aki a vágást végezte.
— Kis anekdota a két művelet közötti különbségről. Goldziher Ignác tanárként igen enyhén ítélte meg a tanítványait. Egyszer átengedett valakit, aki nagyon gyengén felelt. Miért nem vágta el? — kérdezték tőle. — Mert én csak *vizsgáló* (*bodék*) vagyok, és nem *metsző* (*sóhét*)
bróche: áldás (imában); jóra valóság (régiesen) (héb. *berákha*)
bruszt-tukh / briszt-tikhel / brisstekh: női mellény
busa / búse: gyalázat, szégyen (héb. *busa*)
caddik (többes számban: caddikim): jámbor, igaz, szent férfi; caddeket / cadejkesz (többes számban: caddkánijot / caddkónijesz): jámbor nő
cáluv: megfeszített (Jézusra vonatkozóan is)
car baalé hajjim: élőlények kíntása, állatkíntás, állatok sanyargatása
cavóe: végrendelet (héb. *cavóáa*)
cedáka / cedóke: jótékonyosság
celem: szobor, faragvány, kereszt
Cene-rene: a Tóra szemelvényes jiddis fordítása vagy parafrázisa, Jákob ben Jichák munkája (1590 k.), csak jiddisül tudó nők számára („*Frauenbibel*”), magyarázatokkal és más szertartási szövegekkel kiegészítve (*Ceena u-reena* / *Zeenah u-Reeinah*). (A címhez lásd Én. én., 3,11: „Menjetek és nézzétek”). A „Cene-rene” szövegeket rendszerint egy külön fél-kurziv betűtípussal nyomták
ceniut / cniesz: (női) tartózkodás, illedelem, szerénység, mértékletesség (öltözködésben, viselkedésben) (héb. *cánua*, 'szerény')
challa / halla / hále: kelttészta adag; tészta, kovász, áldozat (Num. 15,20), melyet elégettek; a nyers tészta egy darabja, melyet a házi-

asszony a tűzbe vet; péntek esti kenyér (*halla*) (Magyarországon inkább úgy mondják: barchesz)
 chazer / házer: disznó, disznóhús (szidalomként is) (héb. *hazir*)
 chazerbócher: korrepetitor
 Chelm: város (Lengyelország), a kelet-európai zsidó Rátót
 cholile: 'távol legyen', eszedbe se jusson (héb. *hálil / hálila*: nem illendő, profán) (vö. hasz ve-holíle)
 cibbur: közösség
 cu gezunt: 'egészség(ed)re' (ném.-jid.)
 curat ha-matbea: a pénz „képe” (verete), értelme szerint: 'írás'; a jámbor nem nézi meg, nem törődik a pénzzel
 cvinter: (nem zsidó) temető (*koiméterion, coemeterium*, 'fekhely', 'nyughely', vö. *cinterem*)
 cvóe: végrendelet, testamentum (*cavvóa, 'rendelkezés'*)
 dács: kételkedő (aki nem hisz a haszid *rebe* különleges képességeiben) (ném. *Deutsch*, értsd: 'szekuláris')
 daf: lap (a Talmudban); daf jómi: két oldal Talmud mint napi penzum, Meir Shapira (1887–1934) lengyel rabbi kezdeményezése, mely szerint — a Tóra-olvasás mintájára — a teljes Talmud (*Sasz*) tanulása hét-éves ciklusokban befejezhető. Shapira követői 1924-ben elkezdték az első ciklust, és 1990-ben, a kilencedik befejezése alkalmából, ezrek jelentek meg New Yorkban, a Madison Square Gardenben a *szijjum*-on (*szijjum ha-Sasz daf jomi*)
 dajján / dajan / (jid. *dayen*): (zsidó községi) bíró, a rabbi helyettese
 dajjenu: „Elég lett volna már ennyi is” (refrén a Haggáda egyik szövegrészletében); „egy kicsit sok”, „ez már túlzás” (gúnyosan)
 dálet ammot: '4 könyök' (a rituális távolságok mértékegysége); dálet am-

mot sel halákha: az előírt négy könyök távolság, védelemül
 dát: vallás
 dávár hádás: 'új anyag' (eredendően nem kóser anyag, mely feldolgozás, keverés stb. révén felhasználhatóvá, fogyaszthatóvá vált)
 davenen, davenol: imádkozni, imádkozik (< lat. *divinus, divinatio*)
 demaj: termény, amelyről gyanítható, hogy tulajdonosa nem fizette meg érte a (templomi) adót
 derekh: út; viselkedés, életmód, szokás; módja valaminek; derekh erectisztesség, tapintat, illendő viselkedés, jó modor, világi műveltség
 devárim be-gó: van benne valami
 dibuk: kóbor lélek (héb. *dibbuk*)
 dikdik: (héber) nyelvtan (héb. *dikduk*)
 din: törvény
 dintojre: per a bét din előtt (héb. *din Tóra*)
 dreidel / trenderli / szevixon: pörgettyű; a négy oldalán egy-egy héber betű van (*nun, gimel, hé, sin* vagy *pé*). A játékosok számára a négy betű jelentése egyszerűen: 'semmi (*nisht*)', 'az egész (*gants*)', 'fele (*halb*)', 'tégycs (shtetl *ayn*)'. Hanukkai játéknál a betűknek más értelmezést adnak
 dróse / derása: hitszónoklat, prédikáció, bibliamagyarázat
 duchenol / duchenen (jid.): (a *dukhanon*) elmondja a papi áldást
 ehad ba-pe ve-ehad ba-lév: álnok, mást mond, mint amit gondol; szó szerint: más van a szájon, és más a szívben
 ehrlicher Jud: aki megtartja a parancsolatokat
 emeszdiker Jud: aki megtartja a parancsolatokat (jid.) (héb. *emet*, 'igazság')
 emuna: hit; emuna teféla: tévtan, babona
 én brera: nincs más megoldás

erev: este, előnap, vigilia; erev sabbát: a szombat bejövetele; péntek este éruv: 'keverés', 'egyesítés', '(jogok) közössé tétele'; éruv sabbát: '(a resut ha-jáhid és resut ha-rabbim) szombati egyesítése', a szombatzi-sinór a magánterületet kiterjeszti a közterület elhatárolt részére is; éruv tavsillin: 'főzési éruv'; a főzés lehetőségének kiterjesztése, ha közvetlenül ünnepnap(ok) után szombat következik (ilyenkor előre megfőzzenek valami csekélységet, például, egy tojást, és félreteszik, s a kiegészítő étel elkészítése már megengedett)

ervó: (tiltott) meztelenség (héb. *erva*)
éset hajil: derék asszony; a feleség dicsérete (Prov. 31,10-31)
észev: nyers, durva (Ésau nevéből)
éver min ha-haj: élő állatból levágott húsdarab (melyet tilos elfogyasztani)
farknaszt: el van jegyezve (< *knasz*)
fartekh / fartukh: fejkendő (női viselet)
fetter: bácsi (ném. *Vetter*)
fin / finak: jiddis nyelvű (galiciai eredetű) kelet-szlovákiai, kárpátaljai, máramarosi, moldvai zsidó (a *fin Máramarossziget*, 'máramarosszigeti' típusú eredetnevek nyomán; a német *von jiddisül fin*) (gúnyosan)
fir kasesz: 'négy kérdés' (a négy kérdésre épülő szakasz, *Má nistána*, „Miben különbözik...”, a Peszah Haggádában) (jid.) (héb.-arámi *kusja*, 'nehéz, ti. kérdés')

frum: jámbor, hagyománytartó (ném. *fromm*)
gabbaj / gábe (többes számban: gabbáim / gabbóim): gondnok, pénzbeszedő, templomi előljáró
gabella (jid. *brivolgelt*): (közvetett vagy fogyasztási) adó, melyet a hitközség kapott meg
gajve: kevélység, undokság (héb. *gé*,

gée, nőnemben: *gέα*, 'büszke'); gajvedik: undok (jid.)
galách / galloch / galeh (többes számban: galachim / galóchim): nyírt, kopasz fejű, tonzurás férfi; r. kath. szerzetespap
galiciáner: a Galiciából vagy a lengyel határvidékről való zsidó (lenézőleg)
galil: körzet, kerület
galut / gólesz: fogság, diaszpóra
gam zu le-tóvo: 'ez is a javunkra van' (héb. *tova*)
gáon: dísz, büszkeség; nagyhírű tudós
gartel: öv (a haszidok azért hordták kittel fölött is, hogy imádkozáskor *mehica*, elválasztás legyen a szív és a test alsó fele között) (ném. *Gürtel*)
gasmíut / gasmiesz: anyagi jólét, anyagiasság
gazlan / gazlen: rabló. — Jámbor zsidó vicc arról, hogy melyik a gonoszabb: az erőszakos rabló-e (*gazlan*), vagy a közönséges tolvaj (*gannav*)? Válasz: Gonoszabb a tolvaj, mert az jobban fél attól, hogy meglátják az emberek, mintsem attól, hogy az Isten látja. A rabló azonban, dicséretére legyen mondva, legalább egyformán nem fél sem az embertől, sem az Istentől
gebura / gevura / gevüre / gevuró: hatalom, erőszak
gemilut heszed (többes számban: haszádím): kegyes cselekedet(ek) gyakorlása
Gemore / Gmóre: a Talmud (a Misna magyarázata) (Gemára)
genéve: lopás. — Askenázi zsidó vicc: Leszállt a galiciáner Genfben a vonatról. Megnézte a város nevét az állomásépület feliratában. (Francia helyesírás szerint: *Genève*.) — Azt elhiszem, mondja, hogy tolvajok, de azért mégsem értem, miért ilyen büszkék rá

- gér: jövevény, prozelita, aki felvette a zsidó vallást, betért
- gér cedek: őszinte betérő
- gér seker: hamis (színlelt) betérő
- geszisa: haldoklás
- gét / get: válólevél
- geula / geüle: megváltás
- gevald: erő, erőszak; 'Jaj!', 'Segítség!' (jid. < ném. *Gewalt*)
- gezéra (többes számban: gezérot): edictum; rendelet (csak meghatározott zsidó közösségekre érvényes szabály); tilalom; antiszemita törvények (modern)
- gezeresz: jajgatás, felháborodás; dúlás, pogrom (héb. *gezérot*)
- gezérot: az askenázi zsidóság szertartási költészetében (*pijjut*) a szövegek egyik csoportja: a mártírok szenvedéseinek megörökítése
- giddul bánim: gyermekek fölnevelése
- gijjur: áttérés a zsidó vallásra, betérés a zsidóságba (szó szerint: 'állandó tartózkodás') (< *gúr*)
- gijóret, gijóresz: jövevény, prozelita, aki felvette a zsidó vallást, betért nő
- gilgul nesámot: a halottak Jeruzsálembé gördülése (ha a messiás sófárja megszólal); 'lélekvándorlás'
- giluj: fedetlen
- girsza de-jankúta: gyermekkori tudás, nevelés
- glatt-kóser / hálak: a legszigorúbb előírásoknak is megfelelő étel (azért *glatt*, 'sima', mert szarvasmarha vágásakor ezt a minősítést a hús csak akkor kaphatta meg, ha az állat tüdeje „sima” volt, azaz nem találtak benne heget, csomót)
- goél: megváltó
- goj: nem zsidó (férfi)
- gojlem / gólem: testes, lomha, tunya, buta (héb. *gólem*, 'agyag', 'anyag'); lejminer gojlem: 'agyag-gólem', tök hülye (lejminer < ném. *Lehm*)
- gojszesz / gószész: haldoklás
- gómel bencsolás / gaumel bencsen: hálaadás a zsinagógában betegségből gyógyulás, bajból megmenekülés után
- greiner: verselgető, népköltő
- gvir: gazdag, úr (héb. *gevir*)
- hacica: akadály (mely lehetetlenné teszi a micva teljesítését)
- hadlákat micva: a micva (teljesítésének) meggyorsítása
- hadrán: 'Újra!', 'Ismét!' (a talmudi traktátusok tanulásának befejezése alkalmával mondták; értsd: majd még visszatérünk ehhez a traktátushoz)
- hagbála: korlátozás, elkülönítés
- haggáha: kéziratok ellenőrzése, kijavítása; javítás, lapszéli megjegyzés, glóssza; haggáhot: megjegyzések, jegyzetek (a Talmud kiadásaiban)
- hákhám: bölcs ember; haszid rabbi
- hakhnásza: bevétel, jövedelem; hakhnászat kalla / hachnusesz kalle: leány kiházásítás, gondoskodás a menyasszonyról (ha a szegény leánynak a község ad stafirungot); hakhnászat orhim: gondoskodás a vendégekről (szombaton)
- hakhsára: kiképzés (a cionista mozgalom tanfolyamai az alijja előkészítésére)
- halakka: nyírás (fiúk első hajvágása) (hároméves korban végzik, a zsinagógában vagy szertartás keretében, s a halántékfürtöt érintetlenül hagyják); (jid.) opserenisz (< ném. *abscheren*)
- hálfán: pénzváltó (héb. *halfán*)
- halica / halíce: eltávolítás; fölmentés (az úgynevezett levirátusi házasság kötelezettsége alól)
- halífa: csere, (pénz)váltás
- háluca: úttörő, előharcos (cionista telep Palesztinában)
- halukka: 'járadék', 'részesedés'; adomány a Palesztinában élő zsidók számára

halváj / haleváj: őszintén kívánom;
halváj volt: bár lenne...
hanhága: vezetés
harband, grint, kupke: asszonyok fejviselete
harif: éleseszű talmudista; harifut:
élesség, elmeél (halákhikus kérdések fejtegetésében)
hasás (többes számban: hasásot): félelem, aggodalom (a halákhikus előírások önkéntelen áthágásától)
hasgáha / hasgóhe: felügyelet (rabbinikus felügyelet a kóser vágásnál)
haskáfa: szemlélet, gondolkodásmód
haskáma: korai felkelés; kora reggeli imádkozás
hasz ve-holile / holile ve-hasz / hasz ve-solem: 'eszedbe se jusson', 'isten őrizz / ments' (mint cholile)
haszene / haszne: muzsika, mulatozás (különösen az esküvői vigalom) (< héb. *hatunna*). — Jiddis közmondás: *Liber a mize hasene, vi a shene levaye*, „Inkább egy rosszkedvű esküvő, mint egy szép temetés”
haszkáma: előszó, ajánlás könyvek előtt, rabbinikus tekintély jóváhagyása
hatám / hotám (birtokos szerkezetben: hatam): pecsét; Hatam Szófér: Móse / Moses Schreiber pozsonyi rabbi tiszteletet kifejező neve, responsum-gyűjteményének (nyomtatásban: 1855–1912) címeről: *Hatam Szófér*, '(Moses) Schreiber (*Szófér*) pecsétje (a Törvény értelmezésén)'
Hatikva / Ha-Tikva: 'A remény (*hatikva*)', cionista himnusz. Szövegét Naftáli H. Imber, zenéjét Smuel Cohen írta (1886). Ma Izrael Állam nemzeti himnusza. Mint a Himnusz; de ezt lehet föltett kalappal is énekelni
hattára: kibocsátás; engedély (rabbi állás betöltésére)
havér: társ; a halákhában járatos férfi,

'(a rabbi) társ(a)', aki másokat is taníthat; 'kolléga'
havura: társulat
hazáka: megerősítés, jog, jogcím
hazkára / hazkárat nesámot: megemlékezés a halottakról a zsinagógai szertartásban (peszah, sávuot, jóm kippur, szukkot napján)
hechsér / hechser: kóser igazolás (*kásér, hekhsér*)
heder / héder: szoba; zsidó elemi iskola
hefkér: gazdátlan, elhanyagolt
hekdés: menhely, menedék, szegényház („szent tulajdon”)
hérem (többes számban: harámim / haramot): kiközösítés, kiátkozás, átok
hérés: siketnéma (bizonyos halákhikus korlátozások vonatkoznak rájuk, de megalázni: „átkozni” nem szabad őket, Lev. 19,14)
heszebet / heszev-bet: karosszék, kezevet (a széderhez) (héb. *heszév*, 'támaszkodva ül', ném. *Bett*, 'ágy')
heszpéd: gyászbeszéd (temetésén); emlékbeszéd (rendszerint a zsinagógában) (héb. *száfod*, 'gyászolás')
hesztér pánim: '(Isten) arcának elrejtése'; a zsinagóga félhomályos marad (a gyász jeléül) (tisa be-áv napján)
hettér / heter: megengedett dolog; engedély, halákhikus fölmentvény
hezka: megerősítés; hezkat jissuv (hajissuv): megtelepedési jog, állandó lakhatási engedély, a község tagságának joga
hibbuv micva: szeretet a(z) adott micva iránt; buzgalom a micva (teljesítésében). A micvát örömmel kell teljesíteni (Lev. Rabba, 34,9)
hiddur micva: a micva (teljesítésének) megszépítése. Csinálj gyönyörű sátrat (*szukka*), gyönyörű sófárt, gyönyörű Tóra-tekercest (Sabbát, 133b)
hiddus: újszerű magyarázat; talmudista értekezés

- hidka: egy negyedik étkezés szombaton (a három előírt szeudán kívül) (*szeudat rabbi Hidka*, 'Hidka rabbi étkezése'); falánkság (gúnyosan)
- hilluk: (fiktív) halákhikus kérdés, (lát-szólagos) ellentmondás feloldása (tanulmányi vagy retorikai célból)
- hillul: megsértés; hillul ha-Sém / hílul ha-Sém: (az Isten) nevének megsértése; hillul sabbát / hílel sábesz: a szombati parancsolatok megsértése
- hizzuk: biztatás, megerősítés
- hoge: (keresztény) ünnep, ünnepség (héb. *hág*, 'ünnep')
- hokhma (birtokos szerkezetben): hokhmat / hochmesz / hochmec / hohmec): bölcsesség (gúnyosan is)
- hol ha-moéd: fél-ünnep, köztes ünnepnap; peszah és szukkot első két (második) és utolsó napja közé eső napok, s azok az ünnepnapok, amelyeken nem tilos a főzés és egyéb halaszthatatlan munkák elvégzése
- hómecolás: a kovászos, kelt tészta teljes eltávolítása a lakásból peszah előtt (héb. *háméc*)
- homen: zsidóellenes (< Hámán)
- hova: vallási kötelesség (héb. *háva*, 'adj!', 'nosza!')
- hórhaub: női fejviselet
- hukkat ha-goj: nem zsidó szokások. Követésüket tiltja a Tóra (Lev. 20,23 stb.). A hagyomány három fajtájukat különbözteti meg: (a) a bálványimádás, ezt — járjon bár a leg súlyosabb következményekkel — kerülni kell; (b) a mindennapi élet szokásai, ezek átvétele, ha nem ütköznek az előírásokba, megengedhető; és (c) a polgári társas érintkezés bevett szabályai, ezeket mindenkinek, aki kormányzati személyekkel vagy nem zsidókkal érintkezik, be kell tartania
- humas / humes / hümas: a Tóra, 'öt (könyv)' (a nyomtatott szöveg) (< héb. *hámés*, 'öt'); hamissa humsé Tóra: a Tóra öt könyve (szó szerint: ötödrésze); humas-Rasi: a Tóra, Rasi kommentárjával
- humra: szokás, kötelező szabály, szigorú előírás, a szabály megszigorítása
- iber / ibbur sánim / sána meubberet: szökőév (héb.-ném. *Ibbur-Jahr* > jid. *Über-Jahr*)
- ikkar / íker: a lényeg; a fő dolog (arámi *ikkára*)
- ikvot mesíha: a messiás lábnyoma, jele annak, hogy a messiás közeledik (bajról, rossz hírről) (héb. *ákév*, 'sarok', többes számban: *ikkevot*, 'lábnyomok')
- illuj: fiatal tehetség (a Talmudban)
- im jirce ha-Sém / mercesem: 'ha Isten úgy akarja'
- ingerisher: magyar zsidó (jid.)
- inján / injen: tárgy, téma (a Talmud tanulmányozásában)
- ipkha misztabra: éppen ellenkezőleg
- iszru hág: 'kösd meg (értsd: tartsd vissza) az ünnepet' (Zsolt. k., 118,27), az ünnep némi meghosszabbítása; a peszah, sávuot vagy szukkot után következő hét-köznap, melynek még fél-ünnep jellege van
- iszur: tiltott; tilalom
- ivré: héber olvasás
- jaikelte: nem zsidó nő (héb. *goj* > *jok* > *joikelte*)
- Jakenhaz: 'úzd a nyulat' (< ném. „*jage den Hasen*”), nyúl vadászat, a középkori Peszah Haggádákat díszítő képek egyik típusa. Maga az elnevezés német-jiddis betűszó, mely arra az esetre emlékeztet, ha a széder a szombat befejeződését követő estére esik, rövidítés a szertartás első részét leíró héber szavak kezdőbetűiből: *jajin*, 'bor' — *kiddus*, 'áldás' — *nér*, 'fény' — *havdála*, 'elválás-tás' — *zemán*, 'idő'; ti. mielőtt a

széder elkezdődnek, el kell búcsúztatni a szombatot, „elválasztani” (*le-havdil*) a rá következő ünneptől, nappalt az éjszakától (lásd Gen. 1,14). Az „idő” itt: „szabadságunk ideje (*zemán héruténu*)”, maga az ünnepi szertartás

járcejt: a halál évfordulója (ném. *Jahrzeit*)

jásár / jóser / jaiser: méltányosság, kedvezés

jécer ha-ra: gonosz hajlam

jerusa / jerúse: örökség

jichesz: (előkelő) származás; kiválóság (*jihusz*). A legjobb jichesz a (talmodista) tudás és a tanultság, ez után következik a kohanita vagy lévita származás

jiddiskájt: a zsidó szokások ismerete

jingl (többes számban: jinglech, jingele): fiú, fiúcska

jiszurim: szenvedés, megpróbáltatás

jóce: 'kimegy', elvégezte a vallási kötelességét, eleget tett neki

jok: nem zsidó (< *goj*)

jóm tov / jontov / jantev / jontev / jontef: ünnep; git jontev: jó ünnepnapot

jonteftik: ünnepre való, ünnepi (jid.)

jószóm: árva (*játom*)

jóvél sánim: ötven év, ötven éves jubileum

kabdéhu ve-hasdéhu: 'tiszteld, de légy vele szemben óvatos'

kabólósz és határah: rabbik bizonyítványa és működési engedélye (héb. *kabbálot, hattára*)

kacín (többes számban: kecínim): 'nemes'; udvari zsidó, „Hofjude”

kádes: fiúörökös (ti. aki a Kaddist mondja)

káhál / kól / kul / Kohl: gyülekezet, hitközség; káhál kados (rövidítéssel: פ״ק): 'a Szent gyülekezete', 'szent hitközség' (másképpen: éda, kehilla)

kaméje (többes számban: kameot): amulett (héber felirattal) (*camea*)

kapote: (fekete) kaftán, hosszú szatén vagy atlasz köpeny (haszid viselet; szombatonként és ünnepeken rendszerint hosszú szárú fehér zoknival hordják)

kappára / kappóre: engesztelőáldozat (kakas)

kehilla / kile: község, hitközség; kehilla kedósa: 'szent község' (rövidítése: פ״ק)

kelála / kelóló: átok

kélef / kélev: kutya (szitokszó is) (héb. *kelev*)

kén jirbu: 'így gyarapodjanak', „legyen még több belőle” (válaszul gratulációra, jókívánságra)

kepitel Thilim: egy zsoltár, a Zsoltárok könyvének egy fejezete (ném. *Kapitel, 'fejezet'*)

keria (birtokos szerkezetben: keriat / kriósz): ruha betépése a gyász jeléül

keszáfim: pénzbeli adósság

keszt: 'letét' (a költségekre) (a szülők adománya a fiatal házasoknak, ha a férj jesivában tanul, hogy legyen miből élniük) (ném. *Kost*)

kevod ha-mét: a holttest méltósága, tisztelet a holttest iránt

kezájisz: 'mint az olajbogyó', ételek rituális szempontból legkisebb mennyisége (héb. *ke-zájit*)

ke-matnat jádo: ki-ki tetszése szerint (adományról)

kijjum / (jid. kiem): létezés, fennmaradás, (a zsidóság) megmaradása

kimche: liszt; „szegények pászskája”; liszt adomány szegényeknek a maccot sütéshez (héb. *kemah, kemah anijjim*). — „Húsvétre a szegényeknek liszt s kovásztalan kenyér ingyen osztattatik ki” (*Első magyar zsidó naptár és évkönyv*, 1848)

kimpet-cetl / kimpet-brivl: gyermekágyas cédula (bibliai idézetekkel a

- rontás ellen) (jid. < ném. *Kindbett-Zettel, Kindbett-Brief*)
- kine-szine / kina-szina: irígység, 'szenvedély (és) gyűlölet'
- kirva la-malkhut: közelség a (világi) hatalomhoz
- kisef: bűvölés, boszorkányság (heb. *keseף*)
- kitli / kittel: halotti ruha, fehér vászoning
- klezmer: zsidó zenész
- klojz: haszid tanház (*bét ha-midrás*) (jid. < ném. *Klaus*)
- knasz: büntetés (szerződés megszegéséért) (lat. *census*); knaszmal: eljegyzési lakoma (amely után az eljegyzés felbontása büntetést von maga után) (ném.-jid. *Knass-Mahl*)
- knopp: díszű (nők hajában) (< ném. *Knopf*)
- koah gavra: 'emberi erő', külön, legalább jelképes, erőfeszítés az ima vagy szertartás elvégzésében (heb.-arámi)
- kófer: megtagadó, a (zsidó) vallást elhagyó (heb. *kófer*)
- kohén / kajhen: pap; Árontól származó férfi
- kohlecolás / kolecolás: beszélgetés, fecsegés (hitközségi ügyekről) (heb. *káhal*)
- Kohlstibel: imaszoba
- kol issa: női hang (orthodox férfi nem hallgathatja)
- kolél: felnőtt férfiak csoportja, akik együtt tanulják a Talmudot; (közös eredetű) vallási közösség; (Izraelben:) ugyanabból az országból származók hitközsége
- kólman: a kehilla ügyeivel önként foglalkozó személy, „kehilla-Mann”
- kremel (többes számban: kremlech): kis bolt; kremer: boltos (jid.)
- kreplach / krepleh / krepel: háromszög alakú húsostáska (derelye) (mint mondják, hagyományosan leginkább azoknak a napoknak az étrendjében szerepel, amelyeken a szertartásban „verés” / „rázás” van: purim, rós ha-sána, a jóm kip-pur előtti nap, hósanna rabba). Sajt-tal töltve sávuotra szokás készíteni
- krisme: a Sema elmondása (< *keriat Sema*)
- kumor / kumar / komer: keresztény pap, szerzetes
- kuppa / kupa: persely; segély-alap, alapítvány
- kusja és téric: 'nehéz (ti. kérdés vagy tárgy)' és 'magyarázat' (talmudi szöveghelyekről)
- kusvoch: 'csók-hét', mézeshét (ném.-jid.)
- kvitlech: kártya, kártyalap
- kvitli: cédula, melyre személyes kívánságot írnak, névvel megjelölve (és bedugják híres rabbi sírjába, haszidok átadják a *rebének* stb.)
- kvóresz: temető (jid.-heb. *kever*, többes számban: *kevárot*, 'sír')
- lamdán: a rabbinikus irodalomban járatos egyén (kevesebb, mint a talmid hákhám)
- lámed-váv caddikim: harminchat igaz ember minden nemzedékben (*lámed-váv*: ל"ו ; L = 30, V = 6)
- lében: kedves (nevekhez stb. csatolva megszólításban); rebelében: Kedves rabbi!
- lehajjim: 'az életre'; ma: egészségedre (jókívánság koccintáskor); le-hajjim u-le-sáalom: 'az életre és egészségre' (üzletkötést megpecsételő vagy szerződés értékű kézfogás kísérelő szavai)
- lehakhisz: szándékos boszszantásul (heb. *le-hakhisz*)
- lehavdil: legyenek megkülönböztetve (ha szent vagy zsidó dolgot együtt említenek profán vagy nem zsidó dologgal); bocsánat, hogy együtt említem ezt a két dolgot

lejnol: fennhangon, dallam szerint olvas (ti. a Tóra szövegét) (ném.-jid. *Leine*, 'vezeték')

leson ha-ra / losn hóre: gonosz nyelv, rágalom (héb. *lason*)

leson ha-kódes / losn-kojdes: szent nyelv; héber

le-sém sámajim: 'az Ég nevéért'; szívességből, ingyen

liberer: hitközségi tisztviselő, aki a temetések ügyeit intézi

lije: alijja

lilit: ördögös asszony, éjjeli boszorkány (néphitben) (héb. *lilit*, Jes. 34,14) (a sumer *lila*, akkád *lilú*, nőnemben: *lilitu* démon nevéből)

litvák: Litvániából való zsidó

lo alénu: nem rólunk (mondva), ránk ne (vonatkozzék) (rossz hír említések)

lo hája ve-lo nivra: soha nem is volt

losn: nyelv (héb. *lason*); losn askenázim: 'askenázi nyelv'; losn hóre: gonosz nyelv, rágalom; losn-kojdes: szent nyelv (ti. a héber); losn niszter: titkos nyelv (ti. a héber); mame-losn: anyanyelv (ti. jiddis)

luah: tábla; (naptári) táblázat, naptár; sené lúhot avánim / ha-Tóra / haberit: kettős kő- / törvénytábla, a szövetség két táblája

maapil (többes számban: maapilim): illegális bevándorlók (Palesztinába)

maarív: esti ima a zsinagógában

maaszér / majszer: tized; beszolgáltatás; maaszér rison: „első” tized (a lévitáknak járó djf); maaszér séni: „második” tized (az „első” tized utáni maradékból); maaszér min ha-maaszér: a tized tizede (a papoknak járó djf)

madrikh: irányító, vezető, nevelő

mafszík: aki (beszéddel) megtöri a szertartást (például, az Amida közben)

maftír: a Tóra-olvasás lezáró szakasza, az utolsó alijja; a haftára felol-

vasása; akit a haftára felolvasásához felhívnak

maggid: vendég- vagy vándorprédikátor (aki csak szombat délután prédikálhatott a zsinagógában)

mahloket / machlókesz: ellentmondás, véleménykülönbség, viszály, meg hasonlás

mahmír: szigorú (szabályozás)

mahzor: 'ciklus'; imakönyv (az ünnepi szertartásokhoz)

majél: körülmételő (héb. *mohél*)

malbís: ruha

malchemovesz: a halál angyala (jid.) (héb. *malaak ha-mávet*)

malenol: körülmétél (héb. *mál*, jid. *malen*)

malsín: rágalmazó, följelentő

mame-losn: anyanyelv (ti. a jiddis)

mámes / mamas: valóban

mamram (többes számban: mamramim): csekk, váltó (régiesen) (homályos jelentésű héber rövidítés: **מ״מ״מ / מ״מ**)

maot hittim: 'búzapézn' (adomány a szegények számára peszah előtt); a szegények ellátása

maot malka / malkagelt: 'a királynő pénze', királynépénz, zsidógaras (a zsidók Mária Terézia által elvárt újév napi ajándéka, s majd lassan a türelmi adó héber elnevezése)

marrano / marranus: a kereszténység felvételére kényszerített spanyol (szefárdi) zsidó

masgíah: rituális felügyelő (a hús és egyéb ételek kóser vágása mellett)

maszkíl: felvilágosító, a haszkála követője; tanult ember

maszóra: hagyomány

matone / mattána / mattán / mátán: adomány, melyet a Tóra előtt ajánlanak fel jótékonyági célra

mattán be-szeter / mátán be-szészter: titokban tartott adomány

- máven / mejven: szakértő (gúnyosan is) (*mévin*)
- mazkír: 'emlékez(tet)és'; szertartási megemlékezés a halottakról, haláluk évfordulójának (Jahrzeit) hetében, szombaton, a délutáni ima során, rendszerint a Tóra-olvasást követően; mazkír nesámot: megemlékezés a (halottak) lelkéről
- mebórér / mevórér (többes számban: mebórerim / mevorerim): 'kiválasztó(k)'; jelölőbizottság
- mechaje: szórakoztató, felélénkítő (héb. *mehajje*, 'éltető')
- mechile-béten: bocsánatot kérni kolnidré előtt vagy rokonnak a halott koporsója mellett
- mechó: fekete halotti takaró (héb. *míksze*)
- mecije: talált tárgy; olcsó vásár (héb. *mecia*)
- medina: ország
- mefurszam: 'kiterjesztett (működés)'; nyilvános vagy közéleti szereplésre vállalkozó rabbi; híres, ismert
- megíle: (hosszú) mese, (unalmas) elbeszélés (< héb. *megilla*, 'tekercs', 'Eszter könyve')
- mehila / mehíle: feledés, megbocsátás
- mejdl / mejdele (többes számban: mejdlech): leányka, hajadon
- mekabbéd / mekhabed: akit vallási feladat (micva) ellátásával megtiszteltek
- mékkél / mékl: engedékeny (szabályozás)
- melacse: a Chevra Kadisa fiatal tagja
- melámed / melamméd: tanító
- mélíc jásár / mélic jóser: igaz támogató, közbenjáró
- melica: művelt, idézeteket halmozó stílus
- memern: a mártirok nevének felolvasása a szertartás során (jid.)
- Memorbuch / Mazkirbuch: a község mártírjainak nevét megörökítő könyv. (Monumentális újkori Me-
- morbuchnak tekinthető a X., Kozma utcai temető Holocaust emlékfalára vésett névsor is)
- menia: akadály (vallási kötelezettségek teljesítésében)
- menüche: nyugalom (héb. *menuha*)
- mesórér: segéd (énekes); költő
- mesumad / mesumed / mesümed / mesumod: kitért
- mesubod: tempلمي alkalmazott
- meszira: feladás, följelentés (nem zsidó hatóságnál), árulás; mószer (nőnemenben: mószeret): följelentő, áruló
- meszirut nefes: önfeladás, önfeláldozás, odaadás
- meziga (többes számban: mezigot): ajándék (uraságnak)
- mezuman / mezumen: '(az ima közös elmondásához) meghívott (férfi)'; mezuman bencsen: 'meghívott imádkozás', az asztali áldások közös elmondása, ha legalább három felnőtt férfi van együtt az étkezésnél
- micva / micve (többes számban: micvot): parancs; a 613, ebből 365 negatív, 248 pedig pozitív vallási parancsolat (micvot se lo-taasze / se taasze); jócselekedet, szívesség. — R. Méir (2. század) mondta: Nincsen zsidó, aki naponta legalább száz micvát ne teljesítene
- micvótencel / micva tanc: lakodalmastánc, menyasszonytánc
- midda (többes számban: middot): mérték; erény
- mikra: 'olvasmány'; a (Szent)írás
- mín (többes számban: mínim): eretnek, szektás
- minha: délutáni ima a zsinagógában
- minhág: szokás, eljárás, eljárás mód; minhág ha-mákom: helyi szokás (rituális értelemben); minhág sevut: másodlagos, kiterjesztett szombati tilalom (például, nem zsidók dolgoztatásának tilalma); bolond szokás

min ha-sámajim: az égből (eredő)
 minjeman: akit felfogadnak, hogy
 meglegyen a minján, minján-Mann.
 — Jiddis közmondás: *Nayn rabonim
 kenen keyn minyen makhn ober tsen
 shusters yo*, „Kilenc rabbi nem tesz
 ki egy minjánt, de tíz suszter igen”
 minjoner: a minján tagja (jid.)

misebérah: 'aki megáldotta' (héb. *mi
 se-bérakh*), ima (a Tóra-olvasás után
 és egyéb alkalmakkor a közösség
 tagjaiért, az ósatyákért, rokonokért
 és jelenlevőkért)

Misnájesz / Misnajt: 'misnák', a
 Misna (a talmudi irodalom alapszö-
 vege, 'isméltés': a Tórából vett vagy
 levezetett szabályok rendszeres
 összefoglalása, hat részben)

mispat ivri: zsidó jog; a halákhikus
 jog hagyománya

mispóhe: család, rokonság (< héb.
mispáha)

misszinaj dallam: hagyományos, ősi
 (a Szinaj-hegyi kinyilatkoztatás óta
 meglévő) (héb. *mi-Szinaj*) vokális
 (szertartási) zene

miun: 'elutasítás'; ha kiskorú lányt
 férjhez adnak, s ő, elérve a nagy-
 korúságot, nem akarja a házasságot
 fenntartani, válólevelél nélkül eluta-
 síthatja a férjét. (Az askenázi zsidó-
 ság számára R. Menahém,
 Merseburg, a 15. században megtil-
 totta, s bár mértékadó halákhikus
 tekintélyek később is számoltak a
 lehetőségével, a gyakorlatban nem
 alkalmazták. Utolsó ismert esete:
 Buda, 1676)

mizrach-stot: a keleti fal előtti ülés a
 zsinagógában, a legelőkelőbb hely
 (jid. *shtodt*)

mocaé / mocoé / moce jóm tov
 (vagy: sabbát): az ünnep (vagy:
 szombat) kimenetele, szombat este

moci / mojci: a kenyér felett mondott
 ima (berákha): „Áldott légy, (...) ha-
 móci lehem min ha-árec, Aki a kenyé-

ret «kihozta» a földből”; maga a
 szombat esti kenyér
 mohar: (menyasszony) vételára
 molad: szombaton létrejött dolog,
 ezért aznap tiltott (például, aznap
 tojás, fáról aznap lehullott gyü-
 mölcs, frissen fejt tej stb.)
 more cedek: 'igaz tanító', Mester (kü-
 lönösen tekintélyes rabbi címe, rö-
 vidítve is: *ר"ם*)
 moredet: az a nő, aki a férjét válólevelél
 nélkül elhagyja
 morénu: 'tanítónk', a rabbi címe; tu-
 dósok címe, kitüntető jelzője
 mukce: szombaton és ünnepnapon til-
 tott dolog (vö. Ex. 16,15)
 mumar neged kol ha-tóra kullo: aki
 egyszerre minden törvényt áthág,
 „megszegi a Tórát, úgy, ahogy
 van”; apostata

225. „Mesümed
 ('kitért') úr
 és Mesümedné.”
 Fényes Adolf (?)
 karikatúrája

ERZSÉBETVÁROS
 265

mumhe: hozzáértő, szakértő, szakember
 muttár: megengedett; muttár lakh: „legyen neked megengedve”
 muszáf: szombat és ünnep reggeli ki-egészítő ima a zsinagógában
 muszár: intelem
 nádán / nedóne (arámi: nedunja): adomány; hozomány. — Jiddis közmondás: *A shon ponem iz a halbe nedan*, „A szép arc már fél hozomány”
 nahat / náhesz: elégtétel, kielégülés
 násim cadkanijot: jámbor (/ kegyes) nők (akik a hekdésben ápoltnakat gondozzák)
 nazir: keresztény; szerzetes
 nechemta: „részvétem”
 nedáva / nedóve (többes számban: nedávot / nedóvesz): adomány
 néder: fogadalom; néder u-nedóra: fogadalom és felajánlás; nedorim: felajánlások
 neemán: igaz, megbízható; megbízott, ellenőr
 negina (többes számban: neginot / neginosz): hangjegy; a bibliai szövegek felolvasásának dallamai
 nekhóme: vigasztalás, megnyugtató
 nesáma / nesóme: lélek; halottnéro (nőnemben: nérah) jajir: ‘világítson a fénye’ (ha élő személy nevét említik)

nész: csoda
 neszekh / jén neszekh: nem zsidó szertartáshoz használt bor
 netilat jádaim: (szertartási) kézmosás étkezés (kenyér fogyasztása) előtt. A kezet kissé fölfelé kell tartani (Zsolt. k., 134,2), s mindkettőt felváltva háromszor egymás után leönteni. (A szertartás folyóvízzel, például, csapról, nem végezhető el, kell hozzá az „emberi erőfeszítés”, erre valók az elterjedt kétfülű öntőpoharak)
 nidduj: eltávolítás (a község életéből), kiközösítés
 niggun (többes számban: niggunim) / nigun: dallam, dal (a haszidok körében)
 nitl: karácsony, Jézus születésnapja (< *natalitia, dies natalis*). (Ezen a napon az askenázi zsidóságban hagyományosan tiltott a Tóra tanulmányozása, és általában a tanulás, a kártyajáték ellenben megengedett)
 noachida törvények: a Tórának azon parancsolatai, amelyek nemcsak a zsidókra, hanem — az Ádámmal (Gen. 2,16) és Noéval (Noah / Noah) kötött szövetség (Gen. 9,4) alapján — az egész emberiségre kötelezők. A talmudi irodalomban kialakult tan (*seva micvot bené Noah*) Moses Mendelssohn értelmezése szerint az egész emberiség közös etikájának alapelve. Hét ilyen törvény van (Gen. 9,4-6): tilos a bálványimádás, az istenkáromlás (blaszfémia), a gyilkolás, a szexuális szabadoság, a lopás és az élő állatból kimetszett hús fogyasztása; előírt az igazságos rend bevezetése. (A talmudi felfogás szerint ezeket a törvényeket a nem zsidóknak is meg kell tartaniuk, hogy zsidók között élhessenek.) Újabban a hét noachida törvényt úgy értelmezik, hogy ez a zsidó vallás, a keresz-

226. Vízöntő bögre
 rituális kézmosáshoz,
 18. század

ténység és az iszlám közös etikai alapja
nokhri: idegen
nuszah: (helyi vagy alkalmi) dallam-változat, zsinagógai dallamkészlet
olám ha-ba: 'az eljövendő világ'
olám ha-ze: 'a jelen világ'
onész: kényszerítő ok (vis maior)
órah: kéregető (szó szerint: vándor) (héb. *oréah*)
orél: nem zsidó (körülméletlen) (héb. *árel*)
orélte: nem zsidó nő
oren: imádkozni (< lat. *orare*)
orn: (zsidó) koporsó (< lat. *urna*)
ószér: lásd ászur
ovdin de-hol: hétköznapi tevékenységek (amelyek szombaton tiltottak)
ovéd kohháxim u-mazzálot, '(aki) a csillagoknak és csillag-állásoknak szolgál', bálványimádó; rövidítése: akum
pajesz / pájesz / péa (többes számban: peot / pejesz): 'szél', 'vég', 'sarak'; férfiak halántékán a hosszú hajfürt, melyet rendszerint becsavarva hordanak. Egy bibliai előírás (Lev. 19,27) nyomán erős hagyomány volt a halántékfürt nyírásának tilalma, az orthodoxiában az ma is
pajtán: költő, szertartási költemények szerzője (< gör. *poiétész*)
parnász / parnesz: választott vezető, tisztviselő a községben
parnásze / párnásze: megélhetés, kereset, (kereső) foglalkozás (héb. *parnásza*)
parve / pareve: nem húsos, nem tejes étel (mindkét féle ételhez fogyasztható)
paszkán / paszkener: halákhikus kérdések eldöntésére képesített személy, döntnök, decisor
paszken / paszkenen: (halákhikus problémában) ítélni, döntést hozni; paszkenol: döntést hoz

pászuk / pószek (többes számban: peszukim / pszukim): (bibliai) vers, szakasz
pászul / pószl: rongált; rituális célra alkalmatlan (Tóra-tekercs, mezúza, tefillin)
pátur: felmentett
peloni / ploni (nőnemben: pelonit / plojneste): valaki; ez és ez; az illető (Jézusra vonatkozóan is); Peloni ben Beloni / Peloni ben Almoni stb.: XY
perek: szakasz, fejezet
pérus / pejres: kommentár, magyarázat
pesára: megegyezés, kölcsönös engedmény
peszak / pszak: ítélet, döntés, rabbinikus bíróság halákhikus döntése
pidjon: kiváltás; váltságdíj; fizetség (haszid *rebé*-nek a tanácsaiért)
pijjut: szertartási költemény (az imák szövegéhez kapcsolódik, de azzal nem egyenértékű, és elvben elhagyható vagy mással fölcserélhető, rendszerint európai versmértékben írt költemény) (gör. *poiétész*, 'költő')
pikkuah nefes: élet megmentése (megengedi még a Tóra előírásainak áthágását is)
pileges: ágyas, élettárs
pilpul: vita, fejtegetés, okoskodás; a tan mélyebb vagy rejtett értelmének megállapítása aprólékosan elemző Tóra-magyarázat segítségével; talmudisták szörszálhasogató vitája
pinkasz: mutató, jegyzőkönyv (< gör. *pinax*)
pizmon: szertartási ének refrénnel
pólisi: a lengyel határvidékről való zsidó (lenézőleg)
porus: 'elvált' (feleségétől külön élő férfi, aki egészen a tanulásnak szenteli magát) (héb. *párus*)
póse: bűnös, vétkes (héb. *poséa*)
pószék (többes számban: poszkim): halákhikus döntnök, decisor

227. Taslíkh.
Újévi üdvözlőlap,
1910 k.

pszak: lásd peszak
 pszule: leány, szűz (héb. *betula*)
 puske: (adománygyűjtő) persely
 rabbigelt: tandíj a hederben (ném. *Geld*, 'pénz')
 rabotaj: uraim (< *rav*, többes számban: *rabot*)
 rachmonesz / rachmonusz: részvét, szájalom; szájalmas ember (héb. *rahmanut*)
 randar: bérlő (jid.) (< *arendátor*)
 rása / róse: rossz, gonosz
 rasekol: hitközségi elnök (*rós hakáhal*). — Zsidó szólás: A király gazdag ugyan, de azért *rasekol* nem lehet belőle
 rav (többes számban: rabbánim): úr; tanító, mester, rabbi
 réa: (zsidó) felebarát
 reája: bizonyíték
 rebecin / rebecn: rabbiné
 rebunesz: rabbi hivatal (héb. *rabbanut*)
 refua seléma / refüe slejme: 'teljes gyógyulás', „Mielőbbi gyógyulást” (betegnek mondják) (A kol nidré esti ima szövegében)
 rehas: szertartás végzéseért járó díjazás, 'stóla' (rövidítés a rabbi, hazán, *sammas* szavak kezdőbetűiből: ezek kaptak díjazást)
 rehilut / rehílusz: visszamondás
 resut / resüsz: ellenőrzés, hatalom

(valami fölött). Midrás: Hat szerve (szó szerint: dolog) szolgálja az embert, közülük három fölött nincsen hatalma (*resut*), ezek: a szeme, a füle és az orra, s három az ő hatalma alá tartozik: a szája, keze és lába (Gen. Rabba, 67,3)

resut ha-jáhid: magánterület (ami a lakásban vagy az éruvon belül van)
 resut ha-rabbim: közterület (az éruv magánterületté alakítja át)
 ribbit: kamat; ribbit kecúca: rögzített kamat
 rison / risen (többes számban: risonim / risónim): 'korai'; a Tóra és a Talmud középkori magyarázói
 ruf: rabbi (héb.-jid.)
 saatnéz: vegyes (gyapjú és len) szövés, mely tilalomba ütközik (Lev. 19,19; Deut. 22,11)
 sábesz-goj: nem zsidó alkalmazott a szombaton tiltott munkák elvégzésére
 sac-mac: előimádkozó és rabbi (rövidítés: *seliah cibbur more cedek*); olyan személy, aki igen sokféle vagy túl sok dologgal foglalkozik; (hitközségi) mindenés
 saharit / saharisz: reggeli ima a zsinagógában
 sájle / sejle (többes számban: sájlesz): (halákhikus tárgyú) kérdés (a rabbihoz) (héb. *se'la*). — Jiddis szólás: *Ven sheyle shon trefe*, „Ha kérdéses, biztosan nem jó”
 saliah: küldött, követ, megbízott, meghatalmazott
 sáalom / sólem: béke, nyugalom
 salsüdesz / sale-szüdesz / salisüdesz / sálos szedot: '(a *sabbát*) három étkezése' (péntek este, szombat délután és szombat délután / este); köznyelvi szóhasználatban: a harmadik szombati étkezés (a minha után)
 sas: kártyapakli (tréfásan) (Sasz: a teljes Talmud)

saszipolák: aki az egész Talmudot (Sasz) kívülről tudja; jámbor, tudós (lengyel) zsidó

séd: rossz szellem (babilóni jövevény-szó a héberben, a *sédu* eredetileg a királyi palota kapui mellett álló ol-talmazó szobrok neve)

sejgec: nem zsidó fiú (*sikkuc*)

sejihje (nőnemben: setihje): „éljen” (ha élő személy nevét említik) (héb. *se-j/tihje*, 'aki éljen')

sejmesz: az istennevet tartalmazó nyomtatott könyvek és kéziratok, amelyeket — ha rituális használatra alkalmatlanná váltak (pászul) — szertartásosan el kell temetni (< héb. *semot*, 'nevek')

sejne jiden: előkelő, finom zsidók (haszidoknál)

seliah cibbur: a gyülekezet meghatalmazottja, a szertartás vezetője

semira: őrzés, virrasztás halott mellett

semitta: elengedés, felszabadítás (a hetedik évben); szombatév; semittat keszáfim: adósság elengedése

sené lúhot avánim (vagy: ha-berit): a két kőtábla (törvénytábla)

siddakh / siddukh: megfelelés, egybeesés, passzolás, megfelelő pár (talál a sadchen közvetítette parti)

sikor / siker: mámoros, ittas, részeg; jid. 'részeges (goj)' (héb. *sikkor*)

siksze: nem zsidó nő (*sikca*)

sinuj: megváltoztatás; másképpen, más módon (halákhikus előírás végrehajtásában); sinuj ha-sém: súlyos beteg nevének megváltoztatása (hogy a halál ne találja meg)

siur / sir: mérték; lecke (a Talmud tanulásában)

slatten samesz: mindenre felhasználható szolga, bérenc

sluf-stibli: alvószoba (a zsinagóga mellett, a vándorok szombat esti szállásául) (ném. *Schlafstube*)

smad: kitérés (héb. *semad*)

smájiszróél: felkiáltás, ha hirtelen va-

lami rossz történi; mint a „te jó ég” és hasonlók (< *Sema Jiszráél*)
smúzol: félhangon beszélget (a zsinagógában, ima alatt)
snóderol, snóderoz: templomi adományok (pénz) felajánlása (< héb. *senádár*, 'aki felajánl')
snorr-bahur: kéregető diák (héb. *báhur*)
snorrer: kéregető, koldus; aki pénzt tarhál; snorrol: pénzt gyűjt
sóchet ubódék: metsző és vizsgáló (héb. *sóhét u-bodék*)
sote: zavart elméjű, emiatt gyámságra szoruló személy

228. Taslíkh.

Ámos Imre

linóleummetszete,
1940

ERZSÉBETVÁROS

269

229. Ámos Imre,
„Vidd el, folyó, a mi
bűneinket.” Rézkarc,
1930

stadlán / stadlen (többes számban:
stadlanim / stadlonim): a zsidó
község vezető tisztségviselője (az,
aki a hatóságokkal tartja a kapcsolatot), közbenjáró

stadlonesz: közbenjárás

stajger: hangrend (jid. *shtayger*, 'pedál')

stetl / shtetl: zsidók lakta kisváros
(< ném. *Stadt*); klaynshtetl /
shtetele: 'kisvároska' (jid.)

stibl / shtibl (többes számban: shtib-
lach): kis (ima)szoba (< ném. *Stube*)

su: óra (jid.). — Jiddis szólás: *A shu
gelebt iz oikhet gelebt*, „Egy óra élet
is élet”

suk: piac (mint az akkád *szúku*, 'utca';
arab *szúk*, 'piac'; vö. magyar *szűk*)

szandok / szandák / szandek: 'ko-
ma'; aki a körülmetélés szertartásá-
nál az ölében tartja a gyermeket

(< gör. *szyndikosz* vagy *szynteknos*).

Felesége a szandakit

széfer: (vallási tárgyú) könyv

szefiro: számlálás (ómer-számlálás)

szegula: varázserejű mondás

szekhakh: lomb, zöld ág (esetleg friss
szalma) stb. (a szukka befedésére)

szekhar: bér (héb. *szekher* / *szákhár*);

szekhar betila: kártérítés

székhel: józan ész

szeliha / szliha: feledés, megbocsátás;

„bocsánat”; szelihot: engesztelő
imák

szetám / sztam: 'lepecsételt', illetve
'bizonytalan', 'kétes eredetű'; 'hite-
les'; szófér szetám: „hites” írnok
(aki a Tóra-tekercest ellenőrzi, javít-
ja, tefillint, mezúzáat ír); sztam

jénam: nem zsidók által termelt, ki-
fogásolható, hitvány bor

szveda / szüde: étkezés, lakoma, „pa-
szita” (régiesen). A hagyomány meg-
különbözteti a közönséges evést
(héb.-arámi *akilat araj*, 'mezei evés')
és a rendes étkezést (*szvedat keva*).

Ha kenyeret is fogyasztanak, elmon-
dandó a *moci* imája, s ez az enniváló
elfogyasztásának, rituális értelem-
ben, a *szveda* minőséget adja. Szveda
előtt elvégzendő a rituális kézmosás
sziddur: '(ima)rend'; imakönyv
(a hétköznapi szertartásokhoz). —
Jiddis közmondás: *Emes iz nor in
sider*, „Igazság csak az imakönyv-
ben van”

szijjum: befejezés; Sasz Chevrákban:
lakoma egy talmudi traktátus tanu-
lásának befejezésekor

szimha sel micva: a micva (teljesítésé-
nek) öröme

szippuk / szipek: ellátás, ellátmány; a
rabbi vagy a hitközségi alkalmazot-
tak fizetése

szitra aha: 'a másik oldal', bal oldal, a
démoni erők helye (arámi)

szpodak: hegyes szörkucsma (lengyel
zsidók hordták a strejmel helyett)

szróre: úr
szudar: kendő, keszkenő
taanit / tonesz (többes szám: tanej-
szim): böjt. — Zsidó találókérdés.
Van belőlük három pár: férfi és nő,
rövid és hosszú, fekete és fehér. Mi
az? A böjt. Mert férfi: Gedalja böjtje;
nő: Eszter böjtje. Rövid: tévét 10
(mert télen van, amikor rövidek a
napok); hosszú: tammúz 17 (mert
nyáron van). Fekete: áv hó 9 (mert
gyásznapi); fehér: jóm kippur (mert
a jámborak ilyenkor fehér halotti
köpenyt, *kittel*-t öltenek a zsinagó-
gában)
tachlesz / tachlisz: gyakorlati lehetősé-
g; eredmény; komoly ok; komoly
üzlet; a lényege valaminek (héb.
takhlit)
tacser: fonott kalács
tahanun: leborulás, könyörgés; a ka-
runkra lehajtott fejjel elmondott en-
gesztelő ima
táharat ha-mispáha: 'a család(i élet)
tisztasága' (a nemi élet halálkhi-
kus előírásainak megtartása)
taitel: mutató (olvasáshoz). A Tóra-ol-
vasáshoz használt taitel neve: jád
tajve / tojve: szívesség (héb. *tova*)
takkána (többes számban: takkánot):
rabbi vagy hitközségi előjáróság
döntése (halálkhi-
kus kérdésekben),
helyi szabály; takkánot ha-káhál:
hitközségi alapszabályok
talmetojre / Talmud-Tóra: (vallási) is-
kola
talmid hákhám: tudós, bölcs (a talmu-
di tudásban)
táluj / toluj / jid. tole: 'a felfüggesz-
tett'; a megfeszített (értsd: Jézus)
tám (1): jámbor, balga, együgyű (héb.
tám)
tám (2): báj, kellem (héb. *taam*);
betámt / támja van: vonzó, bájos,
megnyerő
tamhuj (a hagyományos ejtés szerint:
tamháve): jótékonyági persely,

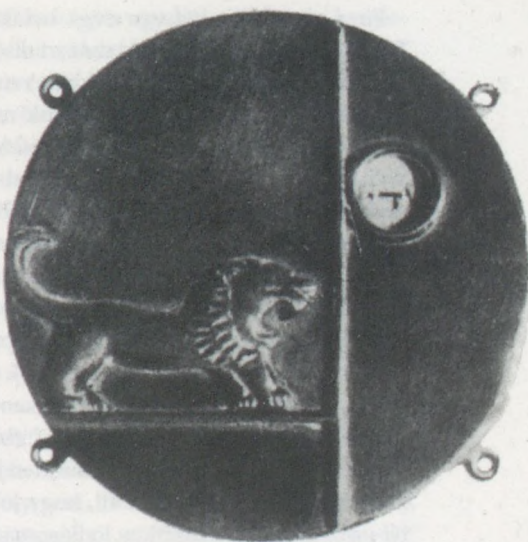
adomány szegényeknek, jótékony-
ság; leveskonyha (mint a R. Meisel
alapította pesti „Leves-intézet”)
Tanakh / Tenakh: a Biblia a zsidó ká-
non szerint (betűszó, תנ"ך : T =
Tóra; N = Neviim, „Proféták”; K =
Ketuvim, „Iratok”)
tanhum (többes számban: tanhumim):
vigasztalás
tarjag micvot: a 613 vallási parancs
תרי"ג : 400 + 200 + 10 + 3 = 613)
taslíkh: '(a bűn) elvetése', újévi szer-
tartás folyóvíz mellett (Míkha 7,18-
20), megszabadulás a büntől
tchum-hamojsev: 'település-határ',
'letelepedési terület' (Oroszország-
ban a zsidók letelepedésére engedé-
lyezett / kijelölt terület, „Pale of
Settlement”, „övezet”) (héb. *tehúm*,
'határ', *mosáv*, 'település')
techina, tehinna, tchine: ima, nők
imakönyve (*tehina*)
tefilla (többes számban: tefillot): ima;
elmélkedés (imában)
tefillat ha-derekh: úti imádság (ima-
és zsoltár-szövegek). — Szokás
volt, hogy ha valaki utazásra in-
dult, szerencsés visszaérkezése ese-
tére adományra tett fogadalmat: az,
hogy fogadalmának teljesítésében
fáradozik, micva, s útközben meg-
véd a bajtól
tefucot: a zsidó diaszpóra
tehilla (többes számban: tehillot): ima;
dicséret (imában)
tekhélet: kékbíbor, amely a cicit min-
den sarkán egy-egy bojt eszményi
színét adja. A hagyomány szerint a
hilton nevű tengeri lényből (bíbor-
csiga?) nyerhető ki, mely hetven
évente egyszer bukkan fel. Más fes-
téssel nem helyettesíthető, ezért a
cicit bojtjai inkább fehérek. A tekhé-
let a hagyományban az isteni igaz-
ság színe. Izrael Állam zászlajában
a kék ennek a színnek a jelképe. —
Figyelmet érdemel, hogy a Rabbi-

- képző elhunyt igazgatója, Blau Lajos emlékkönyvébe (1938) Raphael Patai éppen a *tekhélet* szóról írt cikket
- tekiat kaf / tkieszkaf: kézadás, kézfogás, a megegyezést lezáró vagy kísérő jelképes aktus, a régiségben szerződés helyett is; megegyezés, egyezés (vö. „kezébe csapott”)
- tekufa: fordulópont, napforduló (tavaszi és őszi napéjgyenlőség, nyári és téli napforduló)
- tesuba / tesuva / tsuva: megtérés, bűnbánat (*tesuva*) (rituális értelemben: rós ha-sána napján); felelet (halákhikus kérdésre)
- teuda: bizonyítvány
- tevel: termény, amelyért tulajdonosa nem fizette meg a (templomi) adót
- tfillint légol: fölteszi a tefillint (ném. *legen*, ‘tenni’, ‘felhelyezni’)
- tikkun: rendbetétel, megigazítás; tikkun hacot / chcosz: ‘éjféli (ima Izráel) helyreállítás(áért)’; tikkun halám: a világ helyreigazítása, megjavítása; Tikkun ha-Tóra: a Tóra-olvasás tankönyve (a Tóra-tekercs szövege magánhangzó-jelek nélkül és mellette „kipontozva”: magánhangzókkal és egyéb jelekkel)
- tilem: zsoltárok (héb. *tehillim*)
- tiliml: kártyapakli (tréfásan) (‘kis zsol-tárkönyv’, ti. amit örökké kézben tart az ember)
- tilimzágen: ‘zsoltár-mondás’ (súlyos betegért, minjában) (héb.-ném. *tehillim-sagen*)
- tinef: mocsok, ocsmányság (jid.)
- toda (többes számban: todot): köszönet (imában)
- toicheche / tochecho: átok, átkozódás (jid.) (Lev. 26; Deut. 28) (szitkozódás helyett is) (héb. *tokhaha*, *tokhéha*)
- tojvel: az újonnan vásárolt edények be-merítése tiszta (élő) vízbe használatba vétel előtt (< héb. *tevila*)
- Toszefesz: középkori magyarázók megjegyzései a Talmudhoz (*Toszafot*)
- toszefet sabbát: ‘hozzáadás a nyugalomhoz’; az ünnep megnyújtása (kicsivel előbb kezdeni, kicsivel később befejezni)
- tréfe: nem kóser, tréfli (héb. *teréfa*)
- trop: dallam, héber hangjegyek (< lat. *tropus*)
- umet: gyász, szomorúság (jid.)
- umonusz: mesterség, (kereső) foglalkozás (< héb. *ummánut*, a szó babilóniai eredetű)
- uvda (többes számban: uvdin) de-hol: ‘hétköznapi munka’ (ami a szombatnak hétköznapi jelleget adna)
- vészet: nyelöcső, hízlalt liba begye (kóser vágásnál külön vizsgálándó, nem sérült-e)
- vidduj: bevallás; bűnvallás; bűnvalló ima a halálos ágyon
- zeide: (jid.) nagyapa, öreg
- zekhut / zechusz (többes számban: zekhijot / zechuszim): érdem
- zemán (többes számban: zamanim): idő; imaidő; iskolai félév; korszak
- zemirot / zömirajs / zmíresz: ‘dallamok’, énekek szombaton és ünnepeken (asztal mellett)
- zimmun: meghívás
- zivvug, zivüg, ziveg: kötelék, égben kötött házasság (csak azok köthetnek egymással házasságot, akiket az Isten összepárosított)
- zugot: pár (a tanulásban)

(7) Zsidó otthon: a mezúza

A zsidó lakást, mármint a hagyománytartó család otthonát, már a bejáratánál felismerhetjük: mutatja az ajtófélfán jobboldalt a *mezúza* (*mezüze*). Maga a szó is azt jelenti, hogy ‘ajtófélfá’. A jelet a Tóra írja elő, a *Sema Jisráél*: erősítsd föl jelül

az ajtófélfákra kapudon belül (Deut. 6,9; 11,20). A régiségben csak a bejárati ajtófélfán volt, a kapun, de már hosszú-hosszú ideje minden lakóhelyiség ajtajára kiszögezik. (Fürdőszobára, kamrára, raktárra stb. nem kell.) A kis tok igen díszes is lehet, nemesfém akár, de egyszerű fa is megteszi. A tokban, pergamenre írva, tekercsbe göngyölve, a *Sema Jisráél* szövege (Deut. 6,4-9 és 11,13-21), hagyományosan 22 sorban, folyamatosan. A tekercs hátoldalán, de kívülről is láthatóan, a *sin* betű, az istennév helyett (*Saddaj*, 'Hatalmas'), vagy mint rövidítés: „Izráel ajtainak őrzője (*sómér delátot Jisráél*)”. Az újabb, kommersz mezúzákon már csak a *sin* van. A jelet harminc nappal az új lakásba költözés után kell kiszögezni, az ajtófélfá felső harmadánál, úgy, hogy befelé dőljön: hogy legalább jelképesen átérje az ajtófélfát. Jámbor zsidók minden ki- és belépéskor megérintik a mezúzát, s utána megcsókolják mutatóujjuk körmét. Hétévenként ellenőrizni kell, hogy a pergamen tekercsen nem kopt-e meg az írás. A mezúza szövegét írni és javítani egyaránt ugyanolyan körülmenyes gonddal kell, mint a Tóra-tekerceket.

230. Mezúza. Tevan Margit munkája

(8) Oneg sabbát

Az igazi otthoni ünnep a heti pihenés napja, a *sabbát* (*sábesz* / *sábósz*) vagy szombat; mind a szó jelentése, mind pedig eredetének bibliai leírása szerint egyaránt: 'nyugalom' (Gen. 2,1-3). „Aki a szombatot megtartja, mintha az egész Tórát megtartotta volna” — tartja a rabbinikus hagyomány (Peszikta); s valóban, a zsidó élet mindig is a szombat köré rendeződött.

Kezdeté péntek este (*lél sabbát*) van; mint minden új nap, a szombat is napnyugtával „jön be” (*erev sabbát*). A szombati gyertyákat (*nérot*) már előbb meg kell gyújtani. A gyertyagyújtás feltétlenül a ház asszonyának dolga. Az ideje alkonyat felé van, még mielőtt lement a Nap. (Szombaton már nem szabad munkát végezni; tüzet gyújtani sem.) Két különálló gyertyatartóra van szükség. (Kétkarú kandeláber nem felel meg.) Nem kell díszesnek lenniük, de azért a legtöbb házban van szép szombati gyertyatartó. Azért van két „*sábesz*-gyertya” és két külön gyertyatartó előírva, mert a Biblia a Tízparancsolat szövegének két változatában két különböző szóval figyelmeztet a szombat megtartására: „emlékezz rá (*zákhor*)”, azaz „ne feledkezz meg róla” (Ex. 20,8), és „örizd (*sámor*)”, azaz „tartsd meg” (Deut. 5,12). Az asszony, feje kendővel befedve, s már a gyufát sem fújja el, a gyertyák meggyújtása után háromszor körülsimogatja a lángot, és szeme elé emelve a kezét, tenyérrel befelé, hogy a szemét eltakarja, elmondja az imát, azaz áldást.

Ez a mozdulat kétezer éves halákhikus vitához kötődik. Még a második Templom idején, az i. sz. 1. század első felében, két nagy vallási tekintély, Hillél és Sammaj a rituális kérdésekben rendszerint egymás véleményével szemben foglaltak állást, utóbbi a szabályok merev, betű szerinti alkalmazását kívánta, Hillél engedékenyebb volt az értelmezés részleteiben. A gyertyagyújtást illetően a vita abban állt közöttük, hogy szabad-e a gyertyagyújtás áldását a már égő gyertya fölött elmondani. Mi van előbb, a gyertyagyújtás-e vagy az ima. A hagyomány Hillél véleményét fogadta el, a gyertyagyújtás van előbb, de méltányolta Sammaj érvelését is, ezért az eltakart szem. A gyertyákat aztán a vacsorázó asztalra teszik, s hagyják, hogy csonkig égjenek. Van, ahol olajméceset gyűjtanak ma is, vagy olajlámpát. A lámpáknak askenázi területen rendszerint hat égője volt, a hatágú sárgaréz csillárok ezért is kapták a *Judenstern* nevet.

A gyertyagyújtással egy időben van a zsinagógában, rendszerint csak férfiak részvételével, a sabbát „fogadása” (*kabbálat ha-sabbát*). A „Gyere, Kedvesem... (*Lekha dódi*)” éneklése közben minden jelenlévő nyugati irányba fordul, a bejárat felé, és lábujjhegyre áll, hogy jobban lássa Szombat Királynőt. Az ének a 16. századi zsidó misztikus vallásosság emléke, Száfedből terjedt el az askenázi világban. Az esti ima végén angyalok kísérték haza a férfiakat. Otthon is megszólalt, megszólal a szombati béke angyalait köszöntő ének: „*Sálom alékhem, malakhé ha-sáret...*” Szombat este még az üdvözlés is: *Sabbát sálom*; Pesten, Kelet-Európában, néha még ma is, a jiddis ejtés szerint: *Gut sabbát / Gite sábesz*.

Örömnök (*oneg*) fogod mondani a szombatot — olvassuk Jesája könyvében (Jes. 58,13), és a hagyomány ehhez a kifejezéshez kapcsolta a szombat este minden szertartását. *Oneg sabbát*: a szombat öröme. Az ünnepi étkezés önmagában is öröm; de még nagyobb (lásd *Én. én.*, 1,2), ha van hozzá bor is. A szombati áldást (*kiddus*) a vacsorázó asztal mellett kell elmondani, és egy pohár bor fölött. Ez a bor — többnyire igen kicsi pohár — a zsidó otthonokban mindig is szinte vallási parancsnak számított. Történetek szólnak arról, hogy ha valakinek nem tellett rá, inkább eladta a ruháját, csakhogy ne szegje meg a parancsolatot. Sok házban a *kiddus*-hoz szép ezüstpohár (*kiddus-serleg*) kerül az asztalra; csordultig kell tölteni a poharakat.

A szombat esti áldás (*ha-moci*) szertartásához két vagy kettős kenyér (*lehem misne*) kell. A kettős szám a sivatagi manna történetéből ered: szombatra, mondja a Biblia, kétszeres adag hullott (Ex. 16,11-27). A hagyományos előírásnak a *barchesz / berchesz* felel meg, a fonott, tojással megkent, nálunk mákszemekkel is meghintett kalácsféle, mely talán — bár ez vitatott — nevét is a héber „áldás” (többes számban: *berákhót*) szóból kapta. A szombati kenyér eredeti — és másutt ma is használatos — elnevezése: *halla*; többes számban, minthogy kettő kell belőle: *hallot*, '(kettős) lepény (kelt tésztaból)'; így hívták a templomi ételáldozatra félretett tésztát vagy kovászt is. Pesten elterjedtebb — és egyébként mindenféle fonott kalácsra használatos — a *barchesz* szó. A harmadik szombati étkezéshez ugyanilyen kenyeret szoktak sütni, csak kisebbet (*salesüdesz barchesz*). Az ünnepekre készített kenyér is mindig hasonló, de más alkalmakkor az áldáshoz egy elég, s némely ünnepen szokták külön is díszíteni.

Péntek este az asztalon külön takaró borítja a kenyeret, hímzett felirattal, ezt a kendőt (*mappa*) csak a szombati *kiddus*-hoz használják. Szertartás a kenyér megtörése is. A ház ura felhajtja a kendőt, a kenyeret a legszebb részénél késsel bevág-

ja, elmondja az áldást, majd a késsel darabokra vágja vagy kézzel feltöri a kenyeret, sóba mártja, lenyel belőle egy falatot, s ad mindenkinek. Ezután kezdődik a szombati vacsora, a három szombati étkezés (*sálos szejdot*) közül az első.

Hagyományosan a péntek este az ideje a Tóra otthoni tanulásának. Ilyenkor a rabbinikus Bibliát veszik elő, mely azért „Nagy Írás (*Mikraot gedolot*)”, mert tartalmazza a főbb középkori kommentárokat és egyéb magyarázatokat is. Az első „Nagy Biblia” Daniel Bomberg 1524/25. évi velencei Bibliája volt, mely kiadásnak sok újabb változata készült, és a kommentárok miatt mindig is nagy tekintélyt élvezett.)

És hozzátartozik a szombat öröméhez, hogy a sok évszázados zsidó hagyomány szerint péntek este a házastársi ágy fölött mindig ott van a jóváhagyó isteni jelenlét, a *Sekhina*.

A három étkezés ezen a napon vallási parancsnak számít, és mindenki ennek megfelelő gonddal készíti el az elsőt, a péntek esti vacsorát, és a másodikat is, a szombati ebédet. Szombaton már nem szabad főzni, délben csak az előre elkészített étel kerülhet az asztalra (Ex. 16,29), olyasmi, amit csak melegen kellett tartani. Ez az étel hagyományosan a sólet; kemencéből, sütőből. Az étkezés rendje hasonló a péntek estihez, de a szertartás sokkal egyszerűbb. A *kiddus*-t most nemcsak bor fölött lehet mondani, bármi más ital is megengedett.

Mind a két *szejuda* sokáig szokott tartani, ráérősen, s az asztalnál ülők még utána is hosszabb ideig együtt maradnak, éneklük a kedvelt szombati énekeket (*zemirot*), beszélgetnek. S ha máskor nem, ezeknek az étkezéseknek a végén mindig előkerül az asztali áldások könyve, a *Birkat ha-mázon*. Ahol legalább hárman vannak együtt, az étkezés szertartási része sem maradhat el (*mezuman bencsen*). Ezt a szertartást, ha vendég van, rendszerint nem a házigazda vezeti: mindig az, akinek az asztalnál ülők közül a legnagyobb tekintélye van, akit a házigazda meg akar tisztelni; ha *kohén* van jelen, ő, ha tudós (*talmid hákhám*), ő. A szertartás vezetője külön felhívja vagy meghívja a jelenlévőket az imára, innen a szertartás elnevezése is (*birkat zimun*). Az asztali áldások bevezetéséül egy-egy zsolttár szolgál, hétköznap a Templom pusztulására és a babilóni fogságra emlékeztető 137. zsolttár, sabbát és ünnepek napján a 126. A *Birkat ha-mázon* kéziratok díszítése, értéke hasonló a Haggádákéhoz.

A Zsidó Múzeum *Birkat ha-mázon* kézírata, mely megjelent nyomtatásban is, faksimile kiadásban (1991), nemcsak a szépségével okoz gyönyörűséget, bátran lehet használni is. Esküvői „kis ajándék (*minha ketána*)” volt, vőlegényé a menyasszonyának, a morvaországi Polna városában (ma: Csehó.), 1751-ben, híres bécsi mester keze munkája. Az étkezés imarendje után leírja, pontos utasításokkal, jiddisül, „*cene-rene*” írással, és miniatúra illusztrációkban be is mutatva, a nő három legfőbb rituális kötelességét a házban (*halla*, a kenyértésztaból az áldozati rész elkülönítése, *nidda*, a tisztaság és *hadláka*, a péntek esti gyertyagyújtás).

A harmadik szombati étkezésnek hagyományosan *sálos szejdot* a neve; helyesen, a 'harmadik' sorszámnevvel, ez volna: *szejuda selisit*. Az esti étkezés azonban most már csak jelképes. Jellegzetes étele a töltött hal (*gefille fish*) vagy halpástétom. Dióval töltött csukáról olvashatunk Kiss Józsefnél, más régieknél. A szombat délután inkább a társas összejövetel ideje. Talmud-tanulás (Misna, Gemára), gyermekeknek játék, a rabbi vagy tudós vendég előadása.

Régebben a vándor-prédikátorok (*maggid*) is ilyenkor tartottak a zsinagógá-

ban hitszónoklatot. Beszédeik vonzották a népet, mert az erkölcsi tanítást (*muszár*) humorba öltöztették, tréfákat, vicceket is előadtak, szórakoztatták a hallgatóságot.

(9) Havdála

Szertartás a *sabbát* „kimenetele” is: „elválasztás (*havdála / havdóle*)”; gyertya eloltása. Az időpont: már este, napnyugta után; mert korábban, amíg a szombat tart, nem szabad tüzet gyújtani. Ezzel a szertartással fejeződik be a szombat. Áldást mondanak a borra, csordultig kell tölteni a poharat, az illatos fűszerre (*beszámim / beszómim*), a fényre, azaz a gyertyára. A *havdála*-gyertya eloltása a szertartás központi mozzanata. A lángot pár cseppnyi borral kell eloltani. Amíg a fény áldását mondják, mindenki a körmeit szemléli, ahogyan a gyertya fénye visszatükröződik rajtuk. A sötétség beálltát jelzi, hogy a gyertyafény látható lesz; s ekkor végetér a nyugalom napja. A *havdála*-gyertyának külön jellegzetes formája van, színes, két vagy több vékony ágból fonott gyertyák, külön tartó is szolgál hozzájuk (*havdóle holc*).

A gyertya eloltása után a jelenlévők körbeadják az illatos fűszerrel (*beszámim*) teli kis edénykét (*hadasz, beszámim, beszómim-buchsz, pszomimbühsze*), s mindenki beszippantja a lyukacsos edényből kiáramló jó illatot. Szegfűszeg, fahéj, babérlevél mind megfelel, esetleg friss citromhéj is. Különlegesség a szegfűszeggel sűrűn megtűzdelt *etrog*; a *szukkot* után félretett gyümölcs

Amos

231. Havdála. A férfi kezében *beszámim* (mint az V:1. képen), a fiú kezében a jellegzetes fonott *havdála*-gyertya. Ámos Imre linóleummetszete, 1940

akár egy évig is eláll így. A fűszertartó szolgálatása igen régi szokást tart fenn. Az ókori Keleten nagyobb étkezések után, hogy elvegyék a nehéz ételek szagát, füstölőket égettek a lakomázó házban, hasonló szokás, Indiából, terjedőben van ma is. A *beszámim* a zsidó változata. Ezek a fűszertartó edénykéik, a leggyakrabban ház, torony, vár stb. alakjában, ezüstből, díszítésekkel, a zsidó otthon művészetének legszebb tárgyai.

Még nem ért véget a szombat öröme: együtt kell maradni minél tovább. Ilyenkor kerül sorra az Élijáhu (Illés) prófétát idéző ének (*Élijáhu ha-navi*). Miért éppen Illés? A hagyomány úgy tartja, hogy a messiás nem szombaton fog jönni: szombaton kerek a világ, tökéletes. És szombaton egyébként sem fog lovagolni. Majd hétköznap.

Amikor a havdála-gyertyát eloltották, a ház asszonya bátran a férjéhez fordulhatott, új ruhát kérve magának; az ilyenkor mondott kérést nem lehetett elutasítani. A jelenlévők minden jót kívánnak egymásnak a következő hétre: *Sávua tov / A gite voh*. S ha valaki szombat este elmulasztotta a havdála szertartást: legyen nyugodt, keddig még elvégezheti.

A nagy szombat esti vacsoráknak csak haszid körökben van hagyománya. A *rebe* asztala köré gyűlve, vele együtt vacsorázva, asztaláról, tányérjáról a megmaradt morzsákért — mert ha már vett belőle, ha csak egy csipetnyit is, „maradék (*seéraitm / sirajim*)” lesz az egész hal —, a hal-morzsákért vetélkedve töltötték az estét, éjszakát, a *rebe* ujjai közül ettek, mert így áll a Tórában: „A kezetekbe adtam az összes tengeri halat” (Gen. 9,2). Most, a sabbát végén, még az estét is meghosszabbítják (*toszefet sabbát*), hogy csak a lehető legkésőbb kelljen elbúcsúztatniuk a Szombatot. Ez a közös vacsora, a harmadik étkezés, persze, szertartás is: Sabbát Királynő kikísérése (*melavve Malka*), eltarthat órákon át. Ilyenkor voltak — Pesten bizonyára csak nagyritkán — az igazi haszid táncok, körtánc mindig, mert mindenki egyforma, mert nincs kezdet és vég, első és utolsó, körtánc lassú ütemben, lépegetve, s majd egyre gyorsuló ritmusban, önfeledten, szinte az önkívületig.

(10) Hanukka

A *hanukka*, rendszerint decemberben, hangsúlyozottan otthoni ünnep (kiszlév 25 — tévét 2). Otthoni, azaz megtartásának kötelessége ahhoz a helyhez kötött, ahol ki-ki lakik (alszik, étkezik), s világi, azaz a nyolc nap során nincs tiltva a munkavégzés. Az ünnep szent története egy jól ismert történelmi esemény egyik legendás mozzanata (Makkabeusok I. könyve). Szíria hellénizmus kori ura, Antiokhosz Epiphanész (i. e. 175–164) idején, amikor is a kortársak által — föl-vett nevének (*epiphanész*, 'a megjelenő isten') eltorzításával — 'örjögő'-nek (*epi-manész*) nevezett uralkodó fel akarta számolni a hagyományos kultuszokat és vallást, egy zsidó pap, bizonyos Mattitjáhu, Modiinban (a Jeruzsálemből Tel-Avivba vezető út közelében) megtagadta a hatóságok által éppen elrendelt ser-tésáldozat bemutatását. Akadt a gyülekezetben, aki elvégezte volna az áldozatot, de Mattatjáhu leszúrta, amint fellépett az oltárra. Fiai, Júda, akit majd Judás Makkabeusnak fognak nevezni (Makkábi, a 'Kalapács' vagy 'Pöröly'), és négy testvére, néhány bátor társukkal együtt fegyveres harcot kezdtek az idegen uralom ellen. A hároméves háborúban végül Jeruzsálemet is sikerült elfoglalniuk (i. e. 165). Behatoltak a Templom területére, ahol az égőáldozatok oltára fölött, Antiokhosz Epiphanész parancsára, most Zeusz Olümpiosz oltára állt. Megtisztították a Templomot az idegen kultusz maradványaitól, elvégezték a tisztító szertartásokat, és megrendezték a felavatás vagy újra-szentelés szertartását. A harcok során nem volt idejük a *szukkot* megtartására, s ezt az ünnepet is most tartották meg. Amikor meg akarták gyűjtani a hatalmas templomi mécses (*menóra*) szent lángját, csak egy korsó tiszta olajat találtak a Templom raktárai-ban. Ezen még rajta volt a főpap pecsétje. A legenda szerint az egyébként csak egy napra elegendő olaj nyolc napon át égett a mécsesben (Sabbát, 21b).

A *hanukka*, 'felavatás' (Num. 7,60) a legrégebb forrásokban nem más, mint egyszerűen az oltár felszentelésének (I. Makk. 4,59) vagy a Templom megtisztításának ünnepe (II. Makk. 1,18). Felszentelésnek mondja János evangéliuma is (10,22). Josephus Flaviusnál *Phóta*, azaz Fényünnep (*Zsidó régiségek*, XII, 7). A zsidó hagyományban a fény ünnepe (*hag ha-urim*). Középpontjában a gyertyatartó lángjainak meggyújtása és fénye áll. A fény parancsa, mondja a Talmud (Sabbát, 21b): egy fény minden házban; a jámboraknál: egy fény minden személyre; a buzgóknál: egy fény minden személyre minden nap. A hagyományban *hanukka* ünnepéhez kapcsolódott a megemlékezés a zsidó szabadság más jeles eseményeire vagy hőseire is, s különösen Judit emléke, a bátor nőé, aki a városát, Bethuliát (irodalmi helynév: Bét-Él) ostromló „babilóni” sereg vezérét, felkínálva magát neki, ágyában ölte meg. (A nem éppen hihetetlen, de történelmi forrásokból nem igazolható történetet a Septuaginta görög fordításában fennmaradt Judit könyve mondja el.) Juditot, de — a bálvány- (aranyborjú) imádás megszüntetése miatt — Áront is gyakran láthatjuk gyertyatartókon, főként a barokk művészetben.

A *hanukka*-gyertyatartót (*hanukka / menorat hanukka* vagy *hanukkia*) a lakás ajtaján kívül kell elhelyezni, hogy hirdesse az ünnep csodáját (*pirszum ha-nész*), itt láthatja más is, az ajtó bal oldalánál, a mezúzával átellenes oldalon. Ha nem az ajtónál, akkor az utcai ablakban, ablakpárkányon, s ha ott sem, a szobában az ajtó mellett van a helye. Aki a mezúza és a *hanukka*-gyertyatartó között elhalad, különlegesen erős védelmet kap. A gyertyatartónak nyolc karja van, s egy kilencedik, a szolgáláng (*samesz*), kisebb, mint a többi, levehető és rendszerint külön is van tőlük. Az ünnep nyolc napjának minden estéjén egy-egy újabb lángot kell meggyújtani, mindig a *samesz*-ről; az utolsó este már valamennyi láng ég. A nyolc lángnak azonos magasságban kell égnie. Ha a gyertyák egy sorban állnak, az első este a jobb szélsőt kell meggyújtani, s innen naponta befelé haladva, jobbról balra, mint az írásban, a következőt, de mindig az aznapit először. A *hanukka* idejére eső szombatokon (péntek este) először a *hanukka*-gyertyatartó lángjait gyújtják meg, s utána a szombati gyertyákat; bár a sorrendről vita van. Volt arról is vita, Hillél és Sammaj között, hogy először egy lángot kell-e meggyújtani, s utána naponta eggyel többet (Hillél), vagy fordítva, először mind a nyolcat, s utána naponta eggyel kevesebbet (Sammaj). A hagyomány Hillél véleményét követi. A szent lángot gyakorlati célra („haszonszerzés”) használni nem szabad; mondjuk, más gyertyát meggyújtani róla, vagy a fénye mellett dolgozni. Ugyanígy, a máskor használt gyertyatartók nem alkalmasak a *hanukka* parancsolatának teljesítésére.

A *hanukka*-mécseknek és -gyertyatartóknak idők folyamán igen sok változata alakult ki. Minden zsidó otthonban van belőlük, régi családi emlék, még a nagyszülők hagyatékából, Kelet-Európa sok országában, Pesten is, leginkább sárgaréz öntvény, mint a jeruzsálemi Templom egykori *menóra*-ja, mely Titus római császár (i. sz. 79–81) diadalívén (i. sz. 81) látható, Rómában, a Forum közelében. A tömör sárgaréz helyett — gazdagabb változatban — gondosan megmunkált ezüstöt használnak, igazi galíciai családoknál gyakori volt a filigrán ezüst. Napjainkban mindenütt sok az új, izraeli darab, s velük más vagy újabb formák is elterjednek. Sok családban a zsidóságból már csak a *hanukka*-égyő maradt meg, ezt őrzik, emlékképpen.

Az első nap, de ezeken az estéken máskor is, természetesen, olajban sült ételeket tesz mindenki az asztalra: reszelt krumpliból gyúrt lapos pogácsát (*latke*,

többes számban: *latkesz, levivot, lepcsánka*), fánkot (*szufganijja*). Ugyanilyen elterjedt minden tejes étel is. Az askenázi világban ilyenkor még a szigorú hagyomány kerítése mögött is megengedett a kártya vagy más szerencsejáték. (Kártyázni, a szigorú hagyományok szerint, csak *szukkot, hanukka* és *purim* estéjén szabad, továbbá a többnapos ünnepek köztes napjain, valamint karácsonykor. És a saját hálószobádban.) Játéknak számítottak a bibliai rejtvények, feladványok, fejtörők és egyéb elmés játékok is (*kattovesz*). Szokás volt az első este ajándékot küldeni, leginkább pénzt, a hitközség alkalmazottainak (*maot hanukka / hanukka-gelt*), de a szülők vagy vendégek szétszórtak aprópénzt a ház gyermekei között is, szép, fényes veretet, ahogy a fény ünnepéhez illik. A gyerekek ezen az estén pörgettyűvel szoktak játszani. Ha a *trenderli (dreidel)* négy oldalán álló héber betűket (N — G — H — S vagy P) akronymia gyanánt egybeolvassuk, az egykori jeruzsálemi templomavatásra (*hanukka*) utaló mondatot kapunk: „Nagy (Gádol) (csoda)jel (Nész) történt (Hája) ott (Sám) / itt (Po)”, ez azonban nyilván csupán a kockajáték esélyeit jelentő szavak kezdőbetűinek átértelmezése.

Az ünnep estéjén mindenütt a *Máoz cúr jesúati*, „Megváltásom sziklaerődje” kezdetű — középkori eredetű — dalt szokták énekelni.

Van-e köze a *hanukká*-nak a karácsonyhoz? A kérdést mindenki felteszi, zsidó is, keresztény is, hiszen a két ünnep közel van egymáshoz, olykor csaknem napra egybeesnek. Szokták is mondani a *hanukká*-ra, hogy „zsidó karácsony”. Mindenképpen közös bennük, hogy egyaránt a téli napfordulóhoz (*solstitium*, december 21) kötődnek. A jeles napot ünnepelte az antik világ, megünnepli minden kultúra. Egyébként pedig a *hanukka*, bár a láng-gyújtás hellénisztikus szertartás volt, eredet-története szerint határozottan az idegen kultuszok elutasításának ünnepe. A karácsony Jézus születésnapja. Hagyományosan nincs közük egymáshoz. Budapesten még a második világháború utáni években is élesen elvált egymástól a két vallási közösség ünnepe. A karácsonyfa lassan-lassan mint a polgári alkalmazkodás egyik jelképe bejutott sok nagyvárosi zsidó otthonba is, de nem szorította ki a *hanukka* megünneplését, nem is vették egészen komolyan, és inkább csak a gyerekek számára állították fel, hogy ne kelljen hallgatniuk az iskolatársaik előtt. Ma a *hanukka* ismét újraéledőben van, az ifjúság közösségi ünnepe, s láthatóan visszatér a családi otthonokba is. A december 25 utáni napokban Pesten az ablakokban rengeteg karácsonyfa látható; de ismét van, más ablakokban, kissé más napokon, *hanukka*-gyertyatartó is.

(11) Széder

Jellegzetesen családi ünnep volt, de napjainkban Budapesten egyre inkább közösségi jelleget kap a *széder*, a *peszah* első két estéje (niszán 14-15). A *peszah* az egyiptomi kivonulás (*jeciat Micrájim*), a fogságból való megszabadulás ünnepe, szabadságünnep. Az egyiptomi kivonulás az ókori Izráel eredethagyományának legfontosabb mozzanata volt. Erre az eseményre hivatkozik a Tízparancsolatban az Isten legelső mondata (Ex. 20,2), önmagát ezzel az eseménnyel határozza meg: „(...) a te Istened, aki kihozott téged Micrájim országából.” A *peszah* vagy pászkaünnep (*hag ha-maccot*) őrzi az ókori keleti újévünnep emlékét; a babilóni

naptárban niszán volt az év első hónapja, s a Biblia is mint a hónapok elsejét tartja számon (Ex. 12,1). Szerzartásai még az állattartó életformában, a pásztorkodás hagyományaiban gyökereznek (zsenge bárány áldozat, kovásztalan kenyér). A *peszah* egyike a legrégebb zsidó ünnepeknek; az Első Templom korában már biztos történeti források említik. A jeruzsálemi Templomban először alighanem Jósijjáhu király rendezte meg (II. Kir. 23,21-23), akkor, amikor megtalálta a mózesi törvények tekercsét (i. e. 622/21). A Második Templom korában ezrek és ezrek mentek évente Jeruzsálembé az ünnepre, vitték magukkal az elsőszülött bárányt; az áldozati részek (*korbán*) ott maradtak a Templomban, a fogyasztásra való részeket pedig hazavitték, és otthon megsütve a család együtt — áldozati lakoma — megette (Josephus, *Zsidó régiségek*, XVII, 9). Az ünnep ma is ugyanúgy megy végbe, kivéve az áldozati szerzartást, mint ahogyan i. sz. 200 k. a Misna (Peszáhim) rögzítette. Ezen a napon veszi kezdetét a zsinagógai szerzartásban, az esőért való ima helyén, a harmatért (*tal*) való ima.

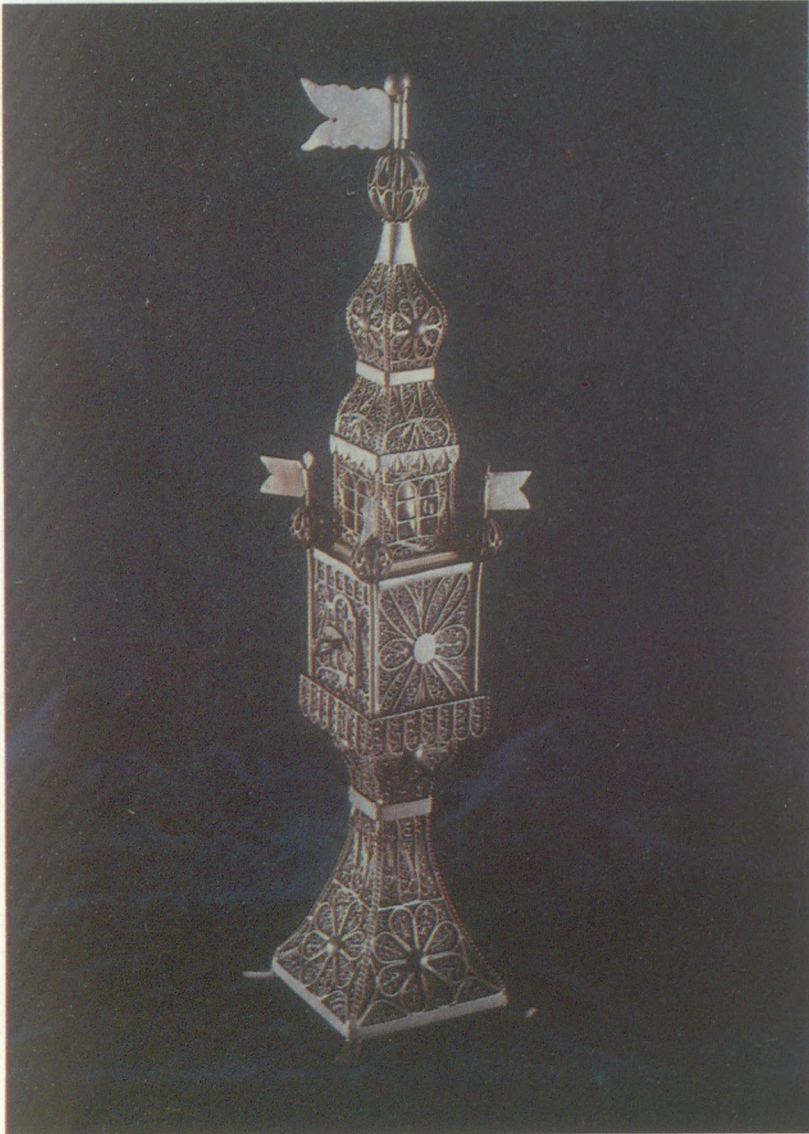
A *peszah* rendjét két bibliai előírás határozza meg, s a hagyomány ezekből a parancsolatokból vezette le az ünnep minden egyes elemét. Az egyik előírás: Hét napon át kovász nélküli kenyeret (*maccot*) egyél (Ex. 12,15); és a másik: Hét napon át ügyelj arra, hogy otthonodban ne legyen kovászos étel (*háméc*) (Ex. 12,19). A kovásztalan, kelesztés nélküli gabonakenyér a nomád állattartó életmód jellegzetessége volt, s a Közel-Keleten az ma is, eszik arab (*hobesz*), iráni (*szangaki*), török nomádok, de falun, városban is, eszik örmények (*lavas*). A zsidó vallásban ez a hagyomány az Egyiptomból való elindulás eseményeihez kapcsolódott.

A *peszah*-ot megelőző szombatnak külön neve van: nagyszombat (*sabbát gádol*). A hagyományos askenázi községekben a rabbi ekkor tartotta meg a *shul*-ban halákhikus tárgyú beszédét.

Ez után lassan kezdődnek az ünnep előkészületei. Az ünnep időtartama alatt a kovászos ételféleség és egyéb kelesztett vagy erjesztett étel (*háméc / hómec*), a legkisebb morzsa vagy csepp is, „nem kívánatos (*hefkér*)”. Ne legyen (*bal jimmáce*), és ne is látszódjék (*bal jéráe*). Kovászosnak számít minden gabonanemű (búza, rozs, árpa, zab, köles) és a belőlük vagy felhasználásukkal készült ételek; a rizs tekintetében nincs egységes vélemény, szigorú orthodoxok és a haszidok ezt is ide veszik. A lakás csak a *háméc* teljes és maradéktalan eltávolításával lesz a *peszah* megünneplésére alkalmas (*peszahdik*). Ami nem távolítható el (*chamecdik*), azt elkülönítik, elzárják. Az igazán hagyománytartók eladási szerződést (*setár mehira*) kötnek a rabbival vagy más valakivel arról, hogy az ünnep tartamára mindenüket, ami kovászt tartalmazhat, eladják neki (*mehirat háméc*). Amit így szerzett, persze, a rabbi is továbbadja megbízható nem zsidó személynek, bizonyos üzleti garanciák mellett. Egy hagyományos szövegű külön nyilatkozatban („*Kol hamira...*”) ki-ki semmisnek nyilvánítja a véletlenül nála maradt *háméc* minden darabkáját („olyan, mint a föld pora”). Az ünnep előtti este kerül sor a lakás teljes átvizsgálására. A *hómecolás* nem csupán nagyobbfajta takarítás, hanem emellett szerzartás is, a kovászos ételmaradékok rituális eltávolítása (*bittul háméc*), illetve elégetése (*biur háméc*), mindkettő főként a férfiak felelősségére és részvételével. A keresés gyertya mellett folyik. A gondos takarítás, rejtett polcok, sarkok kitisztogatása mellett feltűnő helyre letesznek egy — vagy akár tíz — kenyérdarabot, hogy biztosan találni lehessen olyan ételféleséget, amelynek eltávolításával a pa-

V:1. Ejegyzési tányér

V:2. Fűszertartó (beszámim)
a szombat-búcsúztató
szertartáshoz (havdála)

V:3. A kenyértészta egy darabjának elkülönítése (micvat halla)

V:4. Purim a zsinagógában: Hámán nevének említésekor dobogás, sípolás. A női karzaton még hangszerekkel is zajonganak

V:5. Purim: Ajándékok küldése (*mísloah manot*), a két személy láthatóan egymásnak viszi az ennivalóval megrakott tálat, láthatóan mindketten síetve

יום ארבעה עשר לחדש אדר ואת יום חמשה עשר בו במלשנה
ושנה כימים אשר נהו בהם היהודים מאיביהם והחדש אשר
נהפך להם מיגון לשבחה ומאכל ליום טוב לעשות אותם ימי

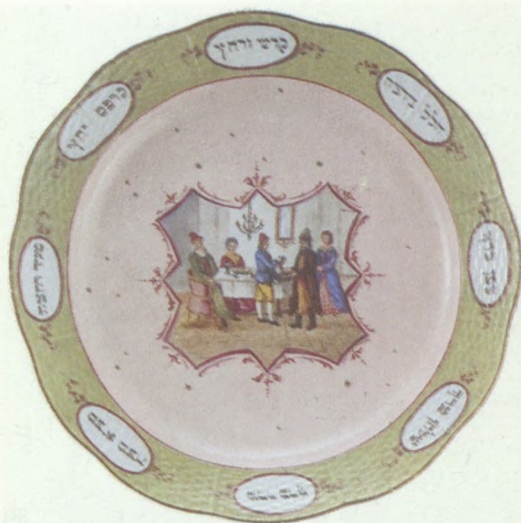
המלך אחשורש מס יעל הארץ ואיי הים וכל מעשה תקפו
וגבורתו ופרשת גדלת מרדכי אשר גדלו המלך הוא הסתונים
על ספר דברי הימים למלכי מדי ופרס כי מרדכי היהודי משנה
למלך אחשורוש וגדול ליהודים ורצוי לרב אחיו דרש טוב לעמו ודבר
עליום לבמה זמני

V:6. Dróse, erkölcsi intelmekkel

V.7. A szertartás vezetője
kezet mos
a széder kezdete előtt

V.8. Széder-tál. Kézi festésű
porcelán, Herend, 19. század
közepe

V.9. A széder-esti szertartás
és vacsora. A mennyezeten
Judenstern jellegű lámpás

rancsolat rituális értelemben is teljesíthető. A mindezek után még megmaradt kovászos ételeket az ünnep bejövetelét megelőző délelőtt el kell égetni. Szertartás ez is, minden háztartásban meghagynak valamit az eladás és takarítás során az égetéshez. A *peszah* jelképes és valóságos előkészületeinek szigorúsága igen különböző, nemcsak az orthodox, haszid és neológ irányzatoknál, hanem szinte gyülekezetről gyülekezetre, családról családra. Van, ahol nemcsak a rizst, de a babot, kukoricát is elutasítják, azzal az érveléssel, hogy ezek is megerjedhetnek. A szigorú előírások szükségessé teszik a kereskedelmi forgalomban lévő élelmiszerek ellenőrzését, nincs-e bennük kovászos étel mint nyersanyag vagy ízesítő (*taarovet hámcéc*). Whisky, vodka, gabo napálinka (*korn*) eleve nem lehet megfelelő; ezért a páratlan népszerűsége a kóser szilva- és barackpálinkának és a rituálisan kezelt boroknak. A rabbinátusi tanúsítványok (*hekhsér*) külön megjelölik, hogy az adott étel vagy ital kiállja a *peszah* előírásainak próbáját (*kóser sel peszah*).

Mint a lakást, ugyanúgy meg kell tisztítani az edényeket is, még azokat is, amelyeket egyébként is gondosan kezelnek. Igen ritka az a háztartás, Budapesten biztosan ritka, melyben minden konyhai felszerelésnek megvan a csak *peszah* alkalmából használatos párja. Az edények tisztítása során ugyanazt az eljárást alkalmazzák, mint amit olyankor, ha véletlenül húsos és tejes étel keveredik, csak most a ház minden edényére kiterjesztik a szigorú előírásokat. Az edények *kaserolása* többféleképpen történhet; az előírások a Bibliából származnak (Num. 31,23), de a részleteket évszázadokon át folyamatosan finomították. Az alapelvük igen egyszerű: minden edényt ugyanazzal az eljárással kell megtisztítani, mint amelyben a *hámcéc* étellel érintkezésbe került (*ke-volo kakh polto*). Az eljárások: forró (forrásban lévő) vízbe mártás (*hagála*), tűzben (láng) hevítés (*libbun*), forró vízzel leöblítés (*iruj*), hideg vízben áztatás és leöblítés (*milluj ve-iruj*). Mind-egyikhez aprólékosan kidolgozott fogások vannak. Bizonyos edényfajták *kaserolása* azonban egyáltalán nem megengedett: az agyagnemű, fajansz, porcelán porózus anyagnak számít. Ez az oka annak, hogy a polgári háztartások legalább az asztali edényekből külön készletet tartanak *peszah*-ra, s akkor már ez szebb is, értékesebb is, mint a közönséges.

A kovásztalan kenyér (*macca*, többes számban: *maccot* / *mácosz* / *macesz*), hivatalos elnevezéssel: húsvéti kenyér, a hétköznapi szóhasználatban, régies-vidékieken, *laska*, s — jobbra nem zsidók ajkán — *pászka*: „a nyomorúság kenyere (*lehem óni*)”, mert csak liszt- és vízből készül. Elkészítését szigorúan hagyománytartó férfi világegért sem bízna másra, maga készíti el, sajátkezüleg. Ha nem a saját kamrájából él, mint nagyvárosban a legtöbben, gondosan vizsgálgatva veszi meg a lisztet, még a rabbinátus boltjában is aggódalmasan mérlegel, rázza, nyomkodja a lezárt zacskót, nincs-e összecsomódosva benne a liszt. A búzát már aratástól kezdve külön kell őrizni (Ex. 12,7), külön megtisztított malomban őrölni, a lisztet gondosan szárított zsákba helyezni, nehogy csepp víz is érje. Csak az „őrzött macesz” (*maccot semurot* / *smire* vagy *smura macesz* / *bojusz*) adhatja meg a teljes biztonságot.

Az ünnep előtti reggel, akinek otthon nincs kemencéje, maga megy a pékműhelybe. A 19/20. század fordulóján külön kormányrendelet intézkedett arról, hogy „az ipari munka vasárnapi szüneteltetése” ellenére az „izr. húsvéti kenyerek előállítására és árusítására” vasárnapokon, de még Szent István király napján is folytatható, „mert a fogyasztó közönség igényei a folytonos üzemből tartást megkövetelik”. Még Pesten is, még a közelmúltban és jelenleg is az orthodox hit-

232. Gyermekek
„macó”-val. Üdvözlőlap
peszakra, 1908

hazaviszik. Régen kerek maceszt sütöttek, a négyzet alak csak a gépekkel terjedt el. A régi macesz-kendők is mind kerek alakúak. Van, ahol a tésztát, szurkálással, mintával, a *peszah* és a zsidó vallás jelképeivel, felirattal díszítik. A liszt kiöntésétől a *macca* elkészültéig — rabbinikus tekintélyek gondosan kiszámították — összesen 18 perc telhet el. Ezért a sietség; vidám, sőt, emelkedett hangulatú sietség egyébként, mert *micvá*-t teljesítenek. A legszigorúbban előírásos macesz, a *micva-mácó* már csak az ünnep bejövetele előtti legutolsó percekben készül. Ünneplő feketébe öltözve ott van a családból minden férfi, a fiúgyermek is. Ezt mindenképpen férfiak készítik. Munka közben zsoltárt énekelnek, s elmondják többször, hogy a *macca* a *peszah* ünnepére készül. Betegek, öregek számára „dús” maceszt sütnek (*macca asira*): víz helyett tojással vagy gyümölcslel.

A frissen készült maceszből majd csak *széder* este lehet enni először. Vannak, akik aztán már az ünnepek alatt más ételeket is készítenek belőle, a „tört” maceszből (*gebruk*), például, maceszgombócot; mások szigorúan ragaszkodnak ahhoz, hogy *peszah* idején a macesz csak az ünnepi szertartás során kerülhet asztalra. Akármilyen legyen is azonban a helység vagy a család szokása, a *peszah* elmúltával már a macesz is csak ugyanolyan étel lesz, mint a többi. Tejeskávéba aprítva, vajjal, lekvárral esszük, vagy csak magában; most már csak azért, mert ízlik.

A *széder* a diaszporában mindenütt kétnapos ünnep, a két napja egyenértékű. Budapesten legújabbban a legtöbb gyülekezet rendszerint két nyilvános *széder*-t tart, hogy minden érdeklődést kielégíthessenek.

A *széder* szó azt jelenti, hogy 'rend': az ünnep, közelebről, az első és második este otthoni szertartásának megszabott rendje. Középpontjában az egyiptomi kivonulás története áll (Ex. 12), ezt kell elbeszélni az ünnepi vacsora során. Mint a Talmud mondja, minden időben (szó szerint: nemzedékről nemzedékre) köte-

les az ember úgy tekinteni magát, mintha ő maga jött volna ki Micrájimból. Nem csupán atyáinkat váltotta ki a Szent, legyen áldott, hanem velük együtt kiváltott minket is (Peszáhim, 10,5). A *széder* estének a forgatókönyvét adja, és magát a történetet is föleleveníti a Haggáda ('elbeszélés') vagy Peszah Haggáda. A szertartás vezetésére már a Biblia mintegy kijelölte a család fejét, az apát vagy más tekintélyes, idősebb férfit: „Mondd el a fiadnak” (Ex. 13,8). A közösségi szertartásoknak rendszerint a rabbi a vezetője, az asztalfőn ül, fehér *kittel*-ben, melyet arany, ezüst hímzés díszít.

A *széder*-t nem szokás, nem is lehet fejből, emlékezetből tartani, könyv kell hozzá, a tömegkönyvek korában már lehetőleg minden résztvevő kezébe. A különböző *Peszah Haggáda* kiadások, esetenként a zsidó könyvművészet mesteri alkotásai, máskor szerény nyomdatermékek, minden házban megtalálhatók. A Haggáda kéziratokban nem volt tiltott a képes ábrázolás; és egyáltalán, a szobrok, képek készítésének tilalma (Ex. 20,4-5) valójában a bálványimádás ellen irányul, s nem a díszítést vagy illusztrálást tiltja. A legtöbb Haggáda gazdagon illusztrált, szigorúbban hagyományos módon csak virágdíszekkel, egyébként azonban a középkortól kezdve mindig is, és a nyomtatott kiadásokban különösen, a történeteket megelevenítő miniatúrákkal, rajzokkal. Az askenázi világban sok Haggáda a héber szöveg mellett jiddis fordítást is adott, s újabb időkben már általános gyakorlat, hogy a teljes szöveg mellett közölnek fordítást is. A két nyelv, a héber (néhány szövegrészletben: arámi) és a magyar, egymást váltja az este folyamán. Ha valaki nem értené az egyiket vagy másikat, a nyomtatott kétnyelvű Haggádjában követni tudja a szöveget. A szertartási szöveg hagyományos előadásmódja az éneklő felolvasás volt. Az énekek egy részét a nyilvános *széder* estéken ma *hazzán* adja elő. Nagyvárosokban olykor parodizálták is a *széder*-t, s készültek nyomtatott Haggáda-paródiák.

A *széder*-t csak este lehet tartani. A héber szóhasználat egyenesen „éjszaká”-t mond (*lajla*). A templomi áldozat előírta, hogy a bárány húsát este / éjszaka egyék meg (Ex. 12,8). A Haggáda a szokatlan időpont indoklásául egy kis történetet mond el, négy talmudi tudós (*tanna*) vitájáról, amely miatt *peszah* estéjük az éjszakába nyúlt. Ez történik minden *széder* este azóta is. A vacsorázóasztalon két gyertya áll, különlegesen hosszú *széder*-gyertyák, mert sokáig kell égniük.

A szertartás egybekapcsolódik a vacsorával. A teríték különlegesen szép asztalnemű. Nemcsak külön asztali edények: különleges abrosz és alátétek, terítők kerülnek az asztalra. Középre teszik a macesztartó állványt, melynek három polca van a három levélhez, hogy külön tartsa őket, és a *széder*-tálat (*keára*), amelyen feliratok és jelképek (*szimánim*) jelzik a szertartás és a vacsora különleges ételféleségeit. A hengeres, szekrényyszerű tartóállvány bécsi divat volt. A *széder*-tálat el lehetett helyezni a tetején is, vagy a tetejét képezték ki e célra, kis talicskával a *haroszet* számára. Külön áll Illés (Élijáhu) serlege (*kószó sel Élijáhu*) is, melyet —

A PESTI IZRAELITA HITKÖZSÉG

teljesen helyreállított

PÁSZKA-ÜZEME

(XIII., Dóisa György-ut 55) a rituális követelményeknek megfelelően a tórisztelendő rabbiság felügyelete alatt gyártja a fővárosi és vidéki hittestvéreink részére a pászkát. Nagy áldozatok árán sikerült a háborús események következtében tönkrement pászkadarálókat is teljesen helyreállítani, úgyhogy az elmúlt évszázadban már pászkadara-gyártás is volt. A legmodernebb technikai berendezés lehetővé teszi az egyenletesen megsült izleles macesz gyártását. Az üzem termelési kapacitása alkalmas arra, hogy a vidék igényeit is kielégítse. Felvilágosítással készséggel szolgál a Pesti Izraelita Hitközség Pászkairodája, VII., Sip-utca 12. l. em. 16.

233. Peszah a Kaufmann Haggáda egyik lapján. Előkészületek az ünnepre; bal oldali kép: család a széderasztalnál. A szertartás vezetője láthatóan a család fő. Miniatura, 14. század

mint a résztvevők poharát — szintén megtöltenek borral. Illés próféta a Megszabadítót (*goél*) képviseli az asztalnál. Serlege nagyobb és díszesebb, mint a vendégek ivópohara. Mindenkinek a terítke mellett négy pohár vagy serleg áll (*arba kószot*), de ha csak egy, azt négyszer kell megtölteni, az előírt négy iváshoz. József története (Gen. 40,11-13) az álomfejtés jelenetében összesen négyszer említi „a fáraó serlege” kifejezést, ezért ürtjük ki négyszer a borospoharunkat. Meg azért is, mert a kivonulás története az Egyiptomból való megszabadulásra négy különböző szót használ (Ex. 6,6-7). De használ ezen a négyen kívül még egy hasonló értelmű ötödik szót is (Ex. 6,8), az ötödik pohár, Élijáhu serlege, erre emlékeztet. Halákhikus vita volt, kell-e az ötödik pohár is. Nyitva maradt: majd ha Élijáhu eljön, eldönti. Ezért az ő serlege az ötödik pohár. Mindenesetre, a poharakban lehetőleg vörösbor legyen, emlékeztetőül az elindulás előtt levágott bárány vérére (Ex. 12,7) vagy a Vörös-tengerre. Régen azonban sok helyütt éppen a fehérbor volt szokás, védekezésül a vérvád gyanúja ellen. A bort, persze, bár a pohár mindig

csordultig lesz megtöltve, nem kell utolsó cseppig kiinni egyik alkalommal sem. Gyermekek a bor helyett inkább szőlőlevet, diót, cukorkát kapnak.

Az asztal mellett oldalra kell dűlni, legalább egy jelképes mozdulat erejéig. Ez a testtartás, a heverőn eldőlés, a szabadok szokása volt az antik világban, heverőszéken (*kliné*) csak szabad emberek ültek étkezéskor. *Széder* este mindenki — de esetleg csak a szertartás vezetője — párnával bélelt támlásszékekben (*heszebet*) ül, bal könyökére támaszkodva, „eldülve (*meszubbin*)”. Ezzel jelzi, rituálisan, hogy az egyipto-tomi kivonuláskor a szolgálta szabad emberré vált. Szokás, hogy *széder* este bort sem tölt saját magának senki, csak az asztalszomszédjának; mert a szabad embert kiszolgálták.

Az estének különböznie kell a többi estétől, az ünnepet éppen a különbség teszi, ezért bizonyos dolgokat a hétköznapihoz képest megváltoztatnak, máshová állítják az asztalt, másképpen terítik meg, mások az ételek, más az étkezés rendje, mint egyébként. A Haggáda, és gyakran a *széder*-tálak is, emlékeztető szavakkal rögzítették a különleges sorrendet. Az este során a különleges mozzanatok adják az alkalmat a négy kérdésre (*fir kasesz*): „Miben különbözik... (*Má nistána*)” ez az éjszaka a többitől. A kérdések eredetileg bármire vonatkozhattak, akár az asztal helyzetére vagy a terítésre is. A végül hagyományossá vált választok a szertartás és a vacsorázó asztal jelképeihez vezetnek el a résztvevőket.

A vacsora jelkép értékű része a sült bányahús (csont) (*zeroa*), a kovász nélküli lepénykenyér (*macca*) és a keserűfű (*maror / morajr*), nálunk leginkább torma. A lepénykenyérből három levélre van szükség, ezért a többes szám: *maccot* vagy *macesz*; kettő a szokott *lehem misne* (Ex. 16,22), a harmadik pedig a *peszah* este kenyere (Deut. 16,3). Vannak más magyarázatok is. A három levél együtt esetleg jelképezi a zsidó társadalom szertartási hármasság tagolódását. Az emlékeztető céllal feltálatl ételféleségek helyét a *széder*-tálon képek és feliratok mutatják. Bizonyos különbségek vannak az ételek elrendezésében az askenázi és szefárdi zsidóság hagyományai között, de még ezeken belül is. A sült bányacsontról nem étel, csupán jelképe a hajdani templomi áldozatnak, mint a sült tojás is (*beica / béca*, arámiul: *beija*), melyre szintén a templomi áldozatnál (*hagiga*) volt szükség. A *Hatam Szófér* a tojást különösen fontosnak tartotta: különbözik minden más ételtől abban, hogy minél tovább főzzük, annál keményebb lesz, mint a zsidók is, akiket a megpróbáltatások csak megedzenek. A *széder*-tálra kerül még egy különleges pép, az Egyiptomban a téglavetéshez használt agyag jelképéül, de azért éppen nem olyan, mint a sár: alma, tört mandula, mazsola, füge, fahéj, bor (ez jelzi az agyag barna színét) stb. keveréke (*haroszet / hrajszesz*); valami zöldség: zeller, újhagyma, retek stb., amiből aztán sós vízbe vagy ecetbe mártva kell enni (*karpasz*); a tál közepén a keserűfű (*maror*), ez szokásosan petrezselyem vagy fejjessaláta levele; s végül, még egy zöldségféle (*hazeret*). Az asztalon kis edényekben sós víz vagy ecet is van, a *karpasz* bemártogatásához.

Az este egy pillanatában négyen teszik fel a kérdést: Mi ez a szertartás? Négy fiú, ki-ki a maga módján, rendszerint gyermekek, akik a hagyományhoz való viszony négy különböző típusát testesítik meg. Az okos (*hákhám*): Mit jelentenek a szabályok, törvények, előírások stb. (Deut. 6,20). A rosszhiszemű (*rása*): Mit jelentenek neked ezek a szertartások? A tanulatlan (*tám*): Mi ez? És a negyedik, „ő még kérdezni sem tud (*se-éno jodéa li-seol*)”. Ezek a típusok a *széder* keretén kívül is gyakran szerepelnek példázatokban, különösen a második, a rosszindu-

234. Széder-tál (*keára*)
és hárompolcos
macesz-tartó állvány

latú (*róse*), és a negyedik, aki még azt sem tudja, hogy mit kellene kérdeznie (*se-énau jaudéa lisaul*). A kérdéseknek és a rájuk adott válaszoknak egyébként téjtjük van. A közös eredet és a közös sors tudatát kell megerősíteniük. A rosszhiszemű, aki nem azt mondja, hogy „*nekiünk*”, hanem: „*neked*”, a személyes névmás használatában mintegy elkülöníti magát a zsidó közösségtől; „ha ott lett volna Egyiptomban, nem szabadult volna meg.”

Mozgalmas, cselekményes az este mindvégig. A szertartás vezetője (*orékh haszéder*) az asztal mellett kis tálkában kezét mos. Kettétőri a középső *maccá*-t, s felét elrejt, ez majd csak a vacsora végén kerül elő. A másik fél levelet jelképesen felmutatja: Ez a nyomorúság kenyere (*lehem óni*). Felmutatja a báránycsontot. Megmagyarázza, mit jelentett a *peszah* áldozat, mire utal a *macca* és a *maror*. A *maccá*-t egy pillanatra a vállára veszi, jelezve, hogy a kivonuláskor a nép sietében a még keletlen tésztát vitte magával (Ex. 12,34). A keserűfű pedig jelképezi a keserű életet a szolgaságban. A történet egyik részleténél, mely az egyiptomi tízcsapást mondja el, minden egyes csapás említésekor a poharába mártva ujját, cseppnyi bort fröccsent a tányérjára. A macesz egész, illetve kettétört leveléből

egyszerre vagy közvetlenül egymás után kell egy-egy darabot megenni. „Hillél szendvice” (*kórékhi*): keserűfű két darab macesz között; a mester így gyászolta a lerombolt Templomot, az áldozat megszűntét. A tulajdonképpeni vacsorát nyitott ajtó mellett fogyasztják el, jelölül annak, hogy minden szűkölködő — de mindenki más előtt: *Élijáhu ha-navi*, Illés próféta — bejöhet és helyet foglalhat az asztal mellett. Az étkezés legvégén a gyermekek előkerítik a középső *macca* félretett darabját, az *afikommon*-t, amit a résztvevők ugyancsak elfogyasztanak; ez ’utóétel’, a görög eredetű szó (*epikómion*) jelentése szerint is. Sok helyütt az *afikommon*-t (*afikajmen*) a gyermekek a szertartás elején eldugják vagy „elcsenik”, és csak váltság ellenében adják vissza, máshol éppen fordítva, nekik kell megtalálniuk, s ügyességükért jutalmat kapnak.

A Haggáda egybeszővi a szertartást, ide értve az áldásokat is, az étkezés rendjét és a történetet. Hagyományos szövege évszázadok során alakult ki; a legutolsó réteg már kora-újkori kiegészítő anyag, a szertartás és a vacsora befejezése után, különböző énekek, amelyeket utólag „hagytak jóvá (*nirca*)”, igen népszerű valamennyi: „Övé a dicséret (*Ki lo náe*)”, „Ő a Hatalmas (*Addir hu*)”, „Ki tudja, mi az Egy? (*Ehad mi jodéa*)”, „Egy gödölye (*Had gadja*)”.

A *széder* este befejezése búcsúzó köszöntés, kívánság egyszerre: Jövőre Jeruzsálemben (*La-sána ha-báa bi-<Je>rusálajim*). A 19. században a különböző reform-mozgalmak változtatni akartak ezen a formulán, mert Jeruzsálem — akkor — a diaszporában élők számára elérhetetlennek látszott. A reform-szertartásrend kései, utolsó emléke nálunk a Kner Nyomda (Gyoma) *Haggáda* kiadása (*Haggáda peszach estéjére*, 1936) volt, nem használatra, inkább csak olvasmányoknak szánva; ebben a szertartási anyagot Naményi Ernő (1888–1957) közgazdász, jeles zsidó művészettörténész, ekkor már a Zsidó Múzeum munkatársa állította össze, de jóváhagyását adta rá Heller Bernát is; a szöveget Pap Károly fordította, helyenként fogalmazta. A „Jövőre Jeruzsálemben” helyett Jeremiás szavait idézték (Jer. 29,7), a próféta figyelmeztetését a Babilóniában élő zsidókhöz: „És keressétek a város békéjét, ahova telepítettek titeket, és imádkozatok érte az Úrhoz; mert az ő békéjében lesz számotokra is béke.” A Kner *Haggáda* szerkesztői elfogadták a diaszpóra létét. Pár évvel később (1942) az OMZSA *Haggáda* már másképpen fogalmazott: „Ma még itt vagyunk, de holnap már Izrael országában.”

Izrael Állam megalakulása óta, s a legutolsó években különösen, mindenki boldogan mondja a *széder* este végén — és *jóm kippur*-kor — köszöntésül a három héber szót; de azért a legtöbben csupán a jövőre is remélt izraeli látogatásukra gondolnak.

(12) Zsidó nevek

A Peszah Haggáda szerint a zsidók Egyiptomban — többek között — azért maradtak meg zsidóknak, mert nem változtatták meg zsidó nevüket. Az állítás mögött a kivonulás névjegyzékei állnak. Valójában azonban a zsidóság a diaszporában mindig is ugyanolyan neveket használt, mint környezete. Csak bizonyos névadási szokásokban volt különbség.

i Máfodik Jófef,

Iften kegyelméből választott Római Császár; Német, Magyar, Tseh, 's t' országoknak királya; Ostriának Ertzhertzege, Burgundiának, 's Lotharingiának Hertzege 's a' t'.

Minden rendtelenségeknek el-térítéferé, mellyek az olly emberi Nemnek mind Politikus, mind törvényes dolgaiban, sótt minden tiftzvtelés nélkül folytatott életében szükséges kepén elé-adják magokat, mellyben a' Familiák femmi bizonyos Vezeték - nevet, a' különös személyek pedig femmi isméretes előljáró nevet nem viselnek, minden örökös Országainkta nézve közöseségesen elvégeztetett

1. §.

A' Zsidóságnak minden tartományinkban arra való kínszerítettéfe, hogy minden Tselédes gazda az ő házi népére nézve, a' Tátor az ő árváira nézve, 's minden nőtelen férjfiúi személy, a' melly sem Atyjának hatalma a' att, fe Tátor, vagy Gondviselő alatt nintsen, 1788. efsztendőnek első Januariusától fogva bizonyos meg-határozott Vezeték - nevet viseljen; az alízfonyi rend hajadon létiben

az

235. II. József
rendelete a zsidók
névviseléséről,
1787

Askenázi közegeben az újszülött — főként az elsőszülött — rendszerint a család egy elhunyt tagjának nevét örökölte, hogy az ősök neve fennmaradjon, ez azonban nem volt merev szabály, és inkább állt a zsinagógai névre, mint a polgárra. Mindenesetre, az elsőszülött fiúk nevében egy-egy családon belül nem volt valami nagy változatosság. A 15/16. századi Mendelek családfáján, az igazat megvalva, el sem igazodhatunk. De az már igen ritka az askenázi világban, hogy a fiú az életben lévő apa nevét kapja meg. A zsidó névben, ahogyan a Tóra-olvasásra felhíváskor kimondják, az apa neve úgyis benne van: Jozséf *ben* Jákov, lányoknál, más szertartási alkalmakkor: *bat* Jákov. (A *ben* arámi alakban: *bar*. Arabul, a középkori zsidó nevekben: *ibn.*) Konvertitáknál (*baál tesuva*): P. *ben Avaráhám avinu*, „Ábrahám atyánk fia”. A zsidó rituális névhasználat az ókori, középkori hagyományokat mentette át a 18. századi reformok, a kötelező polgári névviselés utáni időkre.

A Monarchia területén II. József rendelete (1787. július 23) írta elő kötelezően a család- vagy vezetéknevét, illetve az „isméretes előljáró név [Vorname]” használatát. Aki maga nem választott, annak az osztrák hivatalnokok találtak ki családnevet, többnyire igen szokatlan, olykor nevetségesen hangzó német köznyelvi szavakat. (Jókai Mór *Rab Ráby* című regényében Ábrahám zsidó a *Rothesel* nevet kapta,

Szokás, mondhatni, hagyomány a zsidó világban mindenütt, Magyarországon is, hogy a gyermekeknek két személynevet adnak: polgárit és zsidót. A bibliai minták: Ábrám és Ábrahám (Gen. 17,3-5), Jákov és Jiszráél (Gen. 32,18-30), Száraj és Szára (Sára) (Gen. 17,15) stb. A polgári név (*kinnuj*) rendszerint magyar, de lehetőleg nem feltűnően keresztény. (Mondjuk, a Kriszta név nem éppen megfelelő.) Polgári okiratokban és a hétköznapi életben ezt a nevet használja mindenki. Német-askenázi közegeben hívják úgy is, hogy bölcső-név (*sém ha-arisza*). A zsidó név (*sém ha-kódes*) mindig héber, de hangzásában vagy jelentésében többnyire hasonlít a polgári névre, ha más nem, legalább a kezdőbetűjük azonos; ezt a nevet a hitközségi okmányok rögzítik, és leginkább a zsinagógában szokták használni, például, amikor valakit felhívnak a Tóra-olvasáshoz, vagy a héber nyelvű okmányokban. Jozséf ugyanaz, mint József, Jichák vagy Izsák megfelelő az István névnek, Móse vagy Mózes a Mórnak stb. Utóbbiak — és sok más nem bibliai név — zsidó szempontból „idegen név”-nek számít (*sém laaz*).

'veres számár', s ő csak nagy nehezen tudta csúfságát a *Rotheisen*, 'vörös vas' névre enyhíteni.) Néhány esetben a zsidó személynév vagy foglalkozásnév vált család-névvé, ilyen, például, az Ásér (Ascher, Ansel, Ancsel), a *szófé* (Schreiber), a *haz-zán* (Singer) stb., és a német mesterségnevek hosszú sora.

Van néhány jellegzetesen zsidó családnév, amelyek minden látszat ellenére tulajdonképpen rövidítések.

Back / Bak / Bock: *ben kedosim*, 'mártirok fia'

Basch: *ben Sammaj* / *Selómo* / *Semuél* / *Simeon* stb.

Bloch: *ben Léb kohén*

Braun: *ben R. Nahmán*, 'Rabbi Nahmán követője'

Brill: *ben R. Jehuda Lévi Léb*

Katz: *kohén cedek*, 'igaz pap'

Pach: *potéah hatám*, 'pecsétvésnök'

Sachs / Zaks: *zera kedosim*, 'mártirok magzata'

Schatz: *seliah cibbur*, 'a gyülekezet vezetője', 'előimádkozó'

Schick / Sik (magyar nyelvi közegben gyakran: Sík) / Schück: *sém Jiszráél kados*, 'Izráel neve / a zsidó név szent'

Schön: *saliah neemán*, 'igaz vezető'

Siegel / Segal / Segall / Chagall stb.: *szegán levájja*, 'a lévíták előljárója'. (A *szagán* jövevényszó Mezopotámia ősi nyelveiből, a sumerből és akkádból, eredeti jelentése szerint méltóságnév volt)

A 19. század közepén — utolsó harmadában nálunk is, mint a legtöbb nyugat-európai országban, szokás volt, szinte már divat, az idegen nyelvű családnevek megváltoztatása. A névmagyarosítás gesztus volt a befogadó közeg iránt, szerény hatású eszköz a társadalmi integrációban, bizonyos esetekben követelmény is. A német, szláv vagy román családnevekhez hasonlóan zsidók is megmagyarosították a nevüket. Mindent egybevéve is, a zsidó népességnek csak egy igen kis hányada magyarosított vezetéknevet, és inkább a fővárosban, mint vidéki közegben. Az egyéb zsidó névadási szokásokat továbbra is megőrizték. Az első világháború után már az első antiszemita hecckampányokban sértésként vagy a magyar közéletből való kiutasítás szándékával kezdték emlegetni a magyarosított nevek mellett az eredeti németes-zsidó névformát. A magyar hangzású név a zsidótörvények idején már látszat védelmet sem nyújtott. A második világháborút követően Izraelben eredeti német, angol, magyar stb. vezetéknevük helyett sokan a korábbi magyarosításhoz hasonló minták szerint vettek fel héber nevet (Landler: Artzi, Schwarz / Fekete: Kaddari stb.).

(13) Berit, pidjon bén, bar micva

Héber nevét a fiúgyermek mindig a körülmetélés (*berit mila* / *berit* / *brisz* / *circumcisio*) szertartásakor kapja. Szokták is, ritkán, s rendszerint nem zsidó közegben, tréfásan mondani a *brisz-re*, hogy „körösztlő”, így; a hang-torzítással eltávolítva a szót tulajdonképpeni jelentésétől. Lányok héber nevét a születésük utá-

236. Illés széke (*kisszé sel Élijáhu*). Pesti asztalosmunka, 1827

ni első szombaton a zsinagógában mondják ki először, amikor az apát felhívják a Tóra-olvasáshoz. Férfiköszöntő (*sálom zákhár*) az egyik, leányköszöntő (*sálom nekéva*) a másik szertartás elnevezése.

A körülmetélésre a születés utáni nyolcadik napon kerül sor. Ezt az időpontot a hagyomány Izsák (Jichák) története (Gen. 21,4) nyomán jelölte ki, és mindig is igen szigorúan vette (Gen. 17,12; Lev. 12,1-2). A szertartást legfeljebb a gyermek gyengesége miatt lehet elhalasztani. Az apa távolléte sem akadály. Elsőbbséget kap még az ünnepek előírásaihoz képest is. Tehát megtartandó akár szombaton is, akár *jóm kippur*-kor is. A zsidó identitást nem a körülmetélés szertartása adja.

Zsidó az, akit zsidó anya szült, vagy aki a halákha előírta módon betért a zsidóságba. A körülmetélés csak jel; mint neve is mondja, a szövetség (*berit*) jele.

Magát a műtétet külön szakember végzi el, a *mohél* (*majhel / majél / majl*), ha ilyen nincs, és nem lehet máshonnan sem hozatni, ugyanolyan jól megcsinálja a *sakter* is, a metsző. Kisebb helyeken ez a kettő régen egy foglalkozásnak számított. Ha szombat volt a napja, a szertartást a zsinagógában tartották, főként a kis községekben, s az ünnepséget vagy lakomát (*szeuda*) is vagy ott, az előcsarnokban, vagy otthon. A nagyvárosi gyakorlatban többnyire otthon van, vendégek jelenlétében. Erre a szertartásra meghívót nem szoktak küldeni, csak előszóban értesítik a közeli rokonokat, barátokat. De kívánatos, hogy a hívottak eljőjenek: hogy kilegyen a *minján*. Az időpont a nap lehető legkorábbi órája, az apa ezzel jelzi, hogy *siet* teljesíteni a parancsolatot.

Az újszülött férfi köszöntéséhez két díszes szék van előkészítve, a jobb oldali, párnával, takaróval, Illés számára (*kisszé sel Élijáhu*), a másikban, a próféta bal oldalán ül a *szandák / szandok / szandek*. Illés a tanú minden aktusnál, mely a szövetséget (*berit*) érinti (Pirké de-Rabbi Eliezer, 29). A gyermeket a *kvater* (ném. *Gevatter*) és felesége (*kvaterin*) hozzák be a szobába, és átadják a szandeknek. Illés székére majd a *mohél* teszi. A jelenlévők így üdvözlik: *Bárukh ha-ba*, „Áldás arra, aki jön.” A *szandek* „az öleiben (*al ha-birkajim*)” tartja a csecsemőt; az, hogy „tartja”, inkább csak jelképes kifejezés, elég, ha az ölebe veszi, s azután éppen csak ott áll mellette, a műtét sokkal biztonságosabban végezhető el egy asztalon.

A *mohél* szerszámai: borotvaéles kés (*izmel* vagy *szakkín*), rendszerint a penge mindkét éle kifelve, kis fémpajzs, V alakú bevágással, kis tál, egy dobozkában fertőtlenítő púder. A művelet egyébként három egyszerű mozdulattal áll: „(a fityma) *lévágása (mila)*”, „(vissza)nyomkodás (*peria*)”, „(a vér) leszívása (*mecica*)”. A szertartási keret ezúttal is az áldások. A *mohél* pohár bor fölött mondja el az áldást, s amikor bevégezte, ujját a pohárba mártva, megnedvesíti a csecsemő

ajkát is. (A szájba vett borral locsolást Magyarországon egy belügyminiszteri rendelet 1899-ben megtiltotta, de a rendeletet már a következő évben visszavonták, „mert a zsidófelekezet illetékes tényezői a saját hatáskörükben is meg akarják és meg tudják óvni a szertartásnál az egészségügyi szempontokat.”)

Maga a szertartás igen rövid ideig tart; a jelenlévők egész idő alatt állva maradnak. Utána vendéglátás (*szeuda*) következik (lásd Gen. 21,8), ezzel már nem kell, nem is szokás sietni, az ételek között hagyományosan borsó is van, sós vízben főzött sárgaborsó, borssal ízesítve (*zókher-borsó*), s *jóm kippur*-t kivéve még a böjtöt is meg lehet törni miatta. Inni hagyományosan bort kell ilyenkor, de a 19. század óta, bár az *áldás*-nál (*bróche*) megmaradt a bor, az *áldomás*-hoz (*szüde*), orosz–lengyel hatásra talán, egyre inkább pálinka kerül a poharakba.

Szokás, hogy a *brisz* előtti este a *mohél* meglátogatja a családot, és kését elhelyezi a gyermek párnája alatt. Nemcsak a rontás ellen védelemül: másnap, a szombaton (*sabbát*) nem kell megszegnie a munka tilalmát azzal, hogy viszi a szerszámaikat. Az apa és a rokonság éjszaka virrasztanak (*vahnaht / Wachnacht*), gyertya mellett, hogy őrizték a csecsemőt, vidáman, bab vagy borsó ételeket fogyasztva. A körülmetélés előtti este neve „férfi-este (*erev zákhár*)”.

Nagy megtiszteltetés, ha valakit a *szandek* vagy a *kvater* tisztségére felkérnek. Tehetségükhez képest bőséges ajándékokat hoznak. A gyermek sorsát később is figyelemmel kell kísérniük, ha szükség lesz rá, elsőként ők fognak segíteni neki. Nem hoz szerencsét, ha ugyanaz a család kétszer kér fel valakit *szandek*nek. A pohár, amely fölött a *mohél* az áldást mondta, rendszerint értékes ajándék, esetleg ez lesz majd a fiú *kiddus*-pohara. A szertartást követően a kicsi bőrdarabkát (*orla, praeputium*) homokkal kell borítani, ez emlékeztet a szövetség ígéreterére: mint fővény (homok) a tengerparton (Gen. 22,17 stb.). Német községekben sok helyütt szokás volt, hogy a körülmetélés szertartásakor használt pelenkát (*vindel / Windel*), mely eleve nemes anyagból készült, utóbb négy csíkra vágva hosszában összevarrták, díszítést, feliratot hímeztek rá, s a fiú első születésnapja alkalmából mint Tóra-kötőt (*vimpel / Wimpel*, 'pólyaszalag') a zsinagógának ajándékozták.

A második világháború után Európában, Magyarországon is, sokan elhagyták fiaiknál a circumcisiót. Nem könnyen feledhető, hogy 1944 őszén az utcai igazoltatásoknál gyakran hangzott el a durva parancs: Na, told le a nadrágodat!

Akinek felnőtt korában van a *brisz*-e, vagy pedig betér, azon a szertartást többnyire kórházban végzik el. Ha valaki már körül van metélve, de a szertartás nélkül, pusztán egészségügyi okokból, maga a művelet most csak jelképes lesz: tűszúrásnyi vér (*hatáfat dam berit*).

Egy vicc, igaz, szörnyű idétlen, de talán menti, hogy csak azok érthetik, akik ismerik a szak kifejezéseket, s így inkább tudálékosnak mondható. Melyik a legrosszabb *micva*? — Egy felnőtt *baál tesuvá*-nak a *berit milá*-ján *mecicá*-t csinálni. És egy másik vicc is, amelyet Kiss Arnold budai főrabbról mesélt volt Scheiber Sándor, s most könyvben is közölt Kertész Y. István.

„Egy fiatal budai házaspárnak fia született. Rabbijuk, Kiss Arnold felajánlotta, hogy mindent megszervez a *brisz*-hez, de az apa vonakodott. Először a fiú volt túl gyenge, azután az apának kellett elutaznia üzleti ügyben, majd jött a nyaralás, és egyre világosabbá vált, hogy a családnak nincs szándékában elvégezni a szertartást. Egyszer csak eltűntek néhány hónapra, s amikor újra fel-

bukkantak, azt mondták, hogy megtörtént. Mire Kiss Arnold: Nem baj, akkor majd csinálunk egy *rebrisz-t*."

Az elsőszülött fiút (*bekhor*) születése után egy hónappal, amikor már látszik, hogy „életképes”, „megmarad” (*ben kajáma*), ki kell váltani a templomi szolgálat kötelezettségéből (Num. 18,15-16). *Kohén* és lévita fiára ez a kötelezettség eleve nem vonatkozik, és a közrendűek közül is csak az anya első terhességéből született fiúra, „aki a méhét megnyitotta (*peter rehem*)” (Ex. 13,2). A fiú kiváltása (*pidjon bën / pidjon bekhor*) pénzbeli: „öt *sekel*”. A fölmentést bárki *kohén* megadhatja. A szertartásra vendéglátás (*szeuda*) közben kerül sor. A *kohén* ilyenkor elmondja a papi áldást. Előre kikötni nem szabad, de hagyomány, és a 18. század óta úgyszólván előírás, hogy az „öt *sekel*”-t a *kohén* visszaadja az apának; R. Jacob Emden (1697–1776) a döntésében azzal érvelt e szokás mellett, hogy egyetlen *kohén* sem lehet biztos a tiszta származásában, ezért nem formálhat igényt a csak a *kohén*-nek járó díjazásra sem.

A fiúk elsőszülöttsége külön státust jelent a zsidó közösségben. A *peszah*-ot megelőző napon böjtölniük kell, az egyiptomi kivonulás emlékére, amikor — a bibliai elbeszélés szerint — a tizedik csapásban minden elsőszülött egyiptomi fiú elpusztult, de az Isten a zsidó gyermekeket megkímélte, s ezért igényt tart rájuk a maga szolgálatára (Ex. 11,5; 12,12). Az elsőszülöttek böjtje (*taanit bekhorim*) alól bármi más *micva* teljesítése fölmentést ad, ezért az a szokás, hogy *peszah* napjának reggelén a zsinagógában megrendezik az elsőszülöttek kegyes lakomáját (*szeudat micva*), amelyre egy talmudi traktátus tanulásának befejezése (*sziijum*) adhat alkalmat.

A *bar micva* a felnőtté válás szertartása, beavatás a felnőtt életbe, a szó vallási-rituális értelmében. A gyermek tizenhárom éves korában kerül rá sor. Ekkor hívják fel először Tóra-olvasáshoz. Elmondja az áldást, és ha felkészült rá, olvas is a tekercsből és a haftárából. Esetleg rövid beszédet is mond. Szép ajándékokat kap. Ettől az időponttól kezdve a község teljes jogú tagja, „nagy / felnőtt (*gádol*)”, a parancsolatok rá is vonatkoznak (innen a kifejezés: *bar micva*, 'a *micva* fia', 'aki a parancsolatok hatálya alatt áll'), és megtartásukért ő maga viseli a felelősséget. Lányokat — a 19. század óta — a tizenkettedik évük betöltése után avatnak *bat micvá*-vá.

A *bar micva* idején a fiúk hagyományosan már hét-nyolc éve tanulták a Tórát és a könnyebb talmudi szövegeket. Ha valaki különösen tehetségesnek (*illuj*) mutatkozott, a *bar micva* alkalmából — a *szeuda* vendégei előtt vagy esetleg a zsinagógában — megtarthatta első nyilvános beszédét a Tóráról (*devar Tóra*). A gyermeki eruditióra nálunk Goldziher Ignác Pesten nyomtatásban is közzétett exegetikai értekezése a legjobb példa.

(14) Kóser és tréfli

A zsidó étkezést a *kasrut* előírásai szabályozzák. A *kásér / kóser* szó, 'megfelelő', 'kifogástalan', azt jelenti, hogy rituálisan megengedett, tiszta. Nemcsak ételre használják: Tóra-tekercs, *tefillin*, *mezúza*, *mikve*, *cicit* egyaránt, ha megfelel az előírásoknak, ugyancsak *kásér*.

Hogy mit szabad enni, s mit nem, a Tóra előírásából következik; a hagyomány minden tilalmat a Tórából vezet le. Először is, megengedett minden növényi táplálék (Gen. 1,29). Fogyasztható azoknak az állatoknak a húsa is, amelyeket a Tóra külön mint ilyeneket említ (Deut. 14,4-5) vagy amelyekre általánosságban utal (Deut. 14,6); ezek az állatok tiszták (*táhor*). A fogyasztásra alkalmatlanokat (*táme*) is terjedelmes jegyzék sorolja fel (Deut. 14,7-8). Némely madár ugyancsak tiltott (Lev. 11,13-19; Deut. 14,12-18), a többi azonban tiszta. A vízben élő állatok közül csak azok tiszták, amelyeknek uszonya és pikkelye van (Lev. 11,9-12; Deut. 14,9-10). Végül, a rovarok közül csak néhány nagytestű sáskafajta megengedett (Lev. 11,21-22). E jegyzékek alapján a hagyomány nagyjából egységes véleményt alakított ki arról, mi ehető és mi nem.

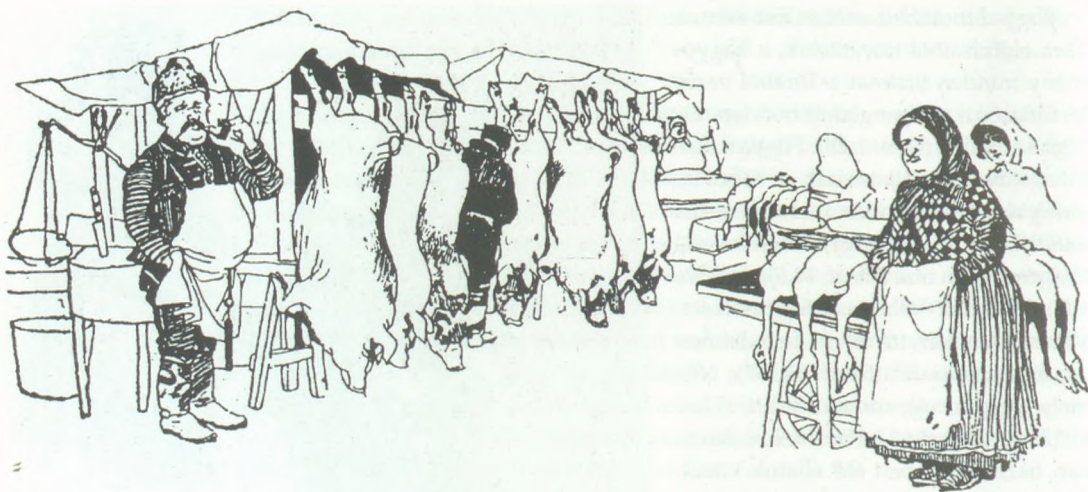
Komolyabb halákhikus vita csak a tokfélék (kecsege, sőreg, tok, viza) (héberül: *balik*) körül volt. (Lőw Lipót egyenesen cikkének címébe írta: „Der Stör [= tok] als Friedenstörer.”) Régen a Fekete-tengerből még a viza is feljött ívni a Dunán, Pesten a Vizafogónál (az Újpesti rakparton, a Meder utca és a Dráva utca között) sokat fogtak ki belőle; kecsege minden folyónkban volt. Bőrük nem egészen felel meg a Tóra által megkövetelt pikkelynek. Fogyasztását az askenázi felfogás általában elutasította, a szefárdi azonban nem emelt kifogást ellene. Chorin Áron egykori halákhikus véleménye, mely R. Münz ádáz haragját váltotta ki, a szefárdi felfogásnak felelt meg, s napjainkban világszerte osztják, kivéve az askenázi hagyományhoz szigorúan, makacsul ragaszkodó községeket.

Ugyancsak a Tóra szövegén (Ex. 23,19; 34,16; Deut. 14,21) alapul a hús (zsíros ételek) és tej együttes elkészítésének vagy fogyasztásának (*bászár be-hálávo*) szigorú tilalma. A kétféle ételt el kell választani egymástól, étkezéskor bizonyos szünetet kell tartani közöttük, szigorúan véve: hat órát. A kóser konyha egészen külön kezeli a húst és a tejet, sajtot, túrót, vaját, külön tárolják, készítik őket, s lehetőleg elkülönítik még a *flejšik* (héberül, bár Pesten soha így nem mondták: *bészári*) és *milkhik* (héberül: *halávi*) edényeket, eszközöket is. Értékesebb edények, tálak, ón, porcelán, jobb fajansz, gyakran eleve úgy készülnek, hogy szerepel rajtuk a „Hús (*bászár*)” felirat. A nem hús, nem tej ételek közös neve *párev / parve*, ezek a kétféle közül bármelyikkel együtt fogyaszthatók. Ide tartozik a hal és a tojás, minden gyümölcs, zöltség, mindenféle fűszernövény, szemestermény, s természetesen az ezekből készült cukor, kávé, tea, lekvár, mustár, olaj, gyümölcslé. Régen a módosabb háztartásokban volt egy-két tál, nem rosszabb, mint a többi, külön felirattal megjelölve: „A gojé 1''ש”; a *kasrut* előírásai a nem zsidó alkalmazottakra nem vonatkoztak.

Vicc a szigorú *kasrut*-ról. Három férfi találkozik, három különböző *kilé*-ből. Az egyik ezt mondja: A mi rebénk olyan szent, hogy külön konyhája van a zsíros-

237. Vágott baromfi rituális ellenőrzését kéri a háziasszony a rabbától. Herman Lipót rajza

238. Kóser-határ az István (Klauzál) téren. A jobb oldalon libát árulnak, a bal oldalon disznót

hoz, és külön a tejeshöz. A másik: A mi rebénk két cselédet tart, egyet a zsíroshoz, egyet a tejeshöz. A harmadik: A mi rebénk, ha a jesivában tanít, és a szövegben előfordul a *boszor becholov* kifejezés, akkor kimondja a *boszor-t*, azután vár hat órát, és a *becholov* szót csak akkor ejti ki.

A hat óra, amennyit a szent *rebe* a *hús* és a *tej* szó kimondása között várakozott, valóságos előírás volt az étkezésben. Ma legtöbbször beérik három órával.

A megengedett állatok vágását (*sehita / site*) és kezelését is szabályozza a hagyomány. Az állatot kíméletesen kell levágni, a legkevesebb fájdalmat okozva neki. A metsző (*sóhét / sajhet / sakter*) kése (*hallaf*) tökéletesen éles legyen. Ujjbeggyel és a hüvelykujj körmével kell megvizsgálni, háromszor, nincs-e rajta apró csorba (*pegima*).

A pesti Marhavágóhíd és Húsfeldolgozó IX., Soroksári úti telepén (épült: 1870/72):

„...A folyosó közepe táján, a kapu előtt ül egy fehér szakállú, szelíd öreg zsidó, aki a körmén húzza végig a hosszú és széles metszőkés pengéjének hajszálfinomra köszörült élét, hogy hibátlanul s megakadás nélkül, áldás mormolása közben a gerincoszlopig vágja keresztül az állat torkát, mint ezt Mózes törvénye parancsolja.”

(Porzó / Ágai Adolf, *Utazás Pestről — Budapestre*, 1912)

Igen, a vágásnál a kés a legfontosabb. Régebben, falun, egy-egy rabbi, ha tudós látogatója jött, s húsetellel akarta megkínálni, magához hívatta a saktert, elkérte tőle a kését, s kitette az asztalra. A kés élén láthatta a vendég, ellenőrizhette is, hogy a háznál betartják az előírásokat. A rituális vágás fő célja, hogy az állat húsból eltávolítsa az utolsó csepp vért is. Az ép és egészséges állat torkát egy gyors húzással (*derásza*, 'nyomás'): egyetlen mozdulattal kell elmetszeni. Ezután fejfelé lógatva kicsorgatják, a vért földdel (*áfár*, 'por') felszórják (Lev. 17,13), majd a kötelező vizsgálat (*bedika*) során, az állatot felnyitva, kényes részeit (légcső, tüdő, szív stb.) megvizsgálják, nincs-e rajtuk valami fogyatékoság (repedés, heg, zúzódás), nincs-e nyoma mérgezésnek stb. Zsíros részeit eltávolítják (*nikkur*), az inakat

kivágják (*reinigolás*). A fogyasztásra alkalmas húst vízben áztatva, majd sóban is (*meliha*, 'kiszózás'), a vér cseppnyi maradványaitól is megtisztítják (*kasero-lás*). A nem megfelelően vágott és feldolgozott hús *teréfa / trejf / tréfli*, ez a szó eredetileg a vadállat marcangolta húst jelentette; a fogyasztása nem megengedett. Elhullott állat húsa (*nevéla*) egyáltalán nem fogyasztható.

A rituális vágásra minden községben nagy figyelmet fordítottak. A metsző foglalkozása külön működési engedélyhez (*kabbála*) van kötve, munkája állandó ellenőrzés és felügyelet alatt áll. Abszolút bizalmi állás, vallási státusa a rabbi és a *hazzán* rangjéhez hasonló. A húson saját pecsétjével jelöli, hogy kóser, személyes felelősséget vállal az általa vágott és kezelt húsfélésekért. (A kóser húspeccéte- lőket gyűjtik a múzeumok. Egy pesti, a 20. század elejéről, New Yorkba került, a Zsidó Múzeumba.) Újabban a metsző már elvégzi azokat a műveleteket is, amelyeket hagyományosan a háziasszonynak kellett, és *kikóserítva*, azaz fogyasztásra készen árulja a húst. Ahogyan a nem zsidók ételét vagy borát, a hagyománytartók ugyanúgy mindig is elutasították a más halákhikus felfogás szerint vágott hús fogyasztását is. A *glatt-kóser*, *kóser*, *kóser jellegű* minősítések csak a legdurvább osztályozást jelentik. A zsidóság némely irányzatai nem engedélyezik még a más felfogás szerint kósernek minősülő húsételeket sem.

A zsidó negyed határa az Erzsébetvárosban *kóser-határ* volt: élelmiszer is kijelölte.

„Az erzsébetvárosi nőnek lelke gyönyörűségét — a felbontott libái szerzik meg. Nem a pecsenyének örül, hanem annak a percnak, mikor az ámuló szomszédasszonyoknak a libája temérdek zsírjáról, a máj óriási nagyságáról és a töpörtyűk piros, ropogós voltáról csodákat mesélhet.”

(Viharos / Gerő Ödön, *Az én fővárosom*, 1891)

Ágai Adolf az István / Klauzál térről, mely a 19. században igazi piactér volt, a nagy vásárcsarnokok felépülte (1897) előtt Budapest legnagyobb élelmiszeri vására, lacikonyhával és árusokkal, mutatványosokkal és majmos-papagájos menaszériával:

„Két nagy táborra szakad a tér: az északkeleti része keresztény, a délnyugati része zsidó. Amott véges-végig, hosszában kettéhasított kövér disznótetemek. Emitt, főleg tél idején, sakterolt hízó ludak hekatombái. Azok nem rőfögnek már ide, ezek nem gágognak már vissza.”

(*Utazás*, 1912)

A bor kezelése során az a régi elv érvényesül, hogy zsidó nem vehet részt pogány (ital-) áldozati szertartásokban (*libatio*), s ezért nem fogyaszthat olyan bort sem, amelyet esetleg ilyesmihez használtak (*neszekhi*), elvben, s a régiség-

BORPINCE

Ajánlom kitünő hegyaljai, verpeléti, pecsenye és asztali fehér, vörös מבשר borokat legolcsóbb árban, kicsinyben és nagyban

Orth.

כשר

LÁZÁR MÁRKUS

Klauzál-tér 16 * Tel. 1-405-54

Megrendeléseket házhoz szállítok

ben, egyáltalán, a nem zsidók készítette — kétes — borral (*sztam jénam*) még kersekedni sem volt szabad. Pesten sem tűnt el egészen a szokás, különösen az idősebbek és hagyományos felfogást vallók körében, hogy hagyománytartó zsidó csak olyan borból iszik, melynek palackját, ha már nyitva van, nem zsidó nem érintette. A házigazda nem udvariatlan, ha engedi, hogy az orthodox vendég a kóser bort maga nyissa ki, és mindenkinek ő maga töltsön a poharába. A *széder* borát (*kóser sel peszah*) különös gonddal kezelik: a rabbiság felügyeli a feldolgozás minden mozzanatát, és csak zsidók foglalkoznak vele, betartva minden rituális előírást.

Nemcsak a terézvárosi Niszzel kifőzde verpeléti borának (rizling) volt jó híre, a Klauzál téri borok — Verpelétről változatlanul, de újabban Egerből is (Cabernet Sauvignon) — és a kóser szilvapálinka ma is nagyjából a legjobbak minden ital közül, ami Pesten egyáltalán üzleti forgalomban van.

(15) Kalapban, kipában

Idők folyamán sokat változtak a sapkaviselés szokásai. A régiségben — a babilóniai zsidóságban — csupán a Tóra tudósa viselt sapkát, ez volt bölcsességének jelvénye. A középkori *Judenhut* megalázó megkülönböztetés volt, amelyet rákényszerítettek a zsidókra; de megalázás csupán a szokatlan formában volt, mert egyébként mindenki hordott valamilyen kalapot, süveget. A fej befedése a zsidóságban csak az újkorban vált vallási előírássá és általános szokássá. Nyilván konzervatívizmusból: ragaszkodás a hagyományhoz, ebben az esetben a középkori, kora-újkori öltözködési szokásokhoz, mint általában is, s Kelet-Európában különösen, a hagyományos viselethez.

A hagyománytartó zsidók a 17/18. század óta járnak mindig sapkában vagy kalapban, van rajtuk fejfedő még olyankor is, amikor mások — a polgári szokásoknak megfelelően — leveszik. Mondták azt is: megkülönböztetésül a nem zsidó szokástól (*hukkat ha-goj*), mert hogy a gojok fedetlen fővel imádkoznak. Az orthodoxiában és a haszidoknál nemcsak illendő: egyenesen kötelező a fejfedő viselése. A fedetlen fej (*kallut rós / kalesz ros*) könnyelműségnek, nőknél — férjes asszonyoknál — szemérmetlen kihívásnak számít. A haszid férfiak, jámborságuk jeleként, rendszeren fekete bársony kalapot hordanak, a *rebe* és aki megteheti, szombaton és ünnepeken különleges laposkucsmát (*stremel / strájmli*). Hódprém (*biber*) is lehet, vagy coboly (*szoibel-hit*), vagy plüss (*szpodak*).

A reform-irányzatok, és a pesti neológia is, csak a zsinagógában és ima közben írják elő a fej befedését. Vallásos zsidók étkezés közben is fejkön tartják vagy fölteszik a sapkát, kalapot, bár ez inkább csak szokás: az előírás csupán az ima idejére vonatkozik. De viselik a *Hatikoa* éneklése közben, és sokan még kántor-hangversenyen is. Általában a zsinagógában, és ahol Tóra-tekercs van, és a Tóra tanulmányozása közben, még ha ez a tanulmány csupán más jellegű szövegben szereplő idézeteket jelent is, egyszóval: a Tórával szemközt mindig fedett fejfel kell mutatkozni. A zsidó sapkaviselet ily módon a *tallit* polgári változatának mondható.

Többféle a neve is. Budapesten régebben a rabbik kis fekete sapkája volt a leginkább elterjedt, a *keppel* vagy *kapele*, *kapedli*, régies latin–keresztény nevén *pileolus*. Csak lakásban, épületben hordták, hordják, az utcán fekete kalapot tettek fel helyette. A haszidok ennek nagyobb és bársonyból készült változatát viselik, de a kalapjuk alatt is, hogy még véletlenül se maradjanak fedetlen fejjel.

Egy futólagos leírás az Orczy-házból:

„Hátul a kalap karimája alól jókora karaja kibújik annak az ősi kerek sipkának, mely emberünk fejbübján, mint valami selyem tarhely, örökkön örökké ott gubbaszkodik, még hajadonfőtt is, még éjjeli álmában is.”

(Hevesi Lajos, *Karczképek*, 1876)

Másutt Kelet-Európában inkább a jiddis *jarmulka* / *jarmülke* elnevezés terjedt el. A németes *sábeszdekli* szót inkább csak a kívülállók szokták használni, nem ritkán — bár nem feltétlenül — csúfolólag. A 19. században a városi — nagypolgári — zsinagógákban gyakori volt, és sokáig megmaradt, különösen ünnepeken, a cylinder. Napjainkban egyre szélesebb körben terjed, Izraelből, a *kipa* (*kippa*) szó, s vele a színes, élénk mintás, horgolt izraeli fejfedő (*kippa szeruga* / *kipa szru-ga*), amelyet eredetileg a vallásos cionisták hordtak.

Még több a bizonytalanság a női fejviselet körül. Az újkori orthodoxia és a haszidizmus a férjnél levő nőknél tiltja, hogy fedetlen fővel járjanak, még inkább a kibontott haját. De csak a nagyon szigorú felfogás kívánta meg a haj rövidre vágását, kendő, selyemsapka (*kupka*), ál-konty vagy paróka (*sájtli*) viselését. Ezt még maga Moses Schreiber, a *Hatam Szófér* is ellenezte. Sokan ragaszkodtak hozzá mégis, még egy-két nemzedékkel ezelőtt is. A polgári világban a 17/18. századi divatból megmaradt fejviselet szokásos, ez is csak a zsinagógában: sötétebb színű, ünnepélyes, esetleg csipke fejkendő; idősebb hölgyeken ma is ezt látni, a Dohány utcában is, a Rabbiképzőben is.

A *kipa* mindenütt a világon a zsidó öntudat egyik jelképe lett, megszabadulás a félelemtől, a gettóbeli szorongástól. Ez a szelíd biztonság a pesti utcákon egyelőre csak a zsinagógák közvetlen közelében érzékelhető, és csak a szertartások idején.

(16) Vasvári Pál utcai zsinagóga

(VI., Vasvári Pál utca 5)

Az épületben, mint ezt a homlokzatán ma is meglévő felirat hirdeti, az 1842-ben alapított Budapesti Talmud Egylet működött. Udvarán 1887-ben épült fel az imaház, melyet orthodox hívek látogattak. Sasz Chevra zsinagóga volt: nemcsak imádkozni jártak ide, az egylet tagjai itt töltötték, tanulással, idejük nagyobb részét. A női karzat a terem hátsó részében van, elválasztó ráccsal (*mehica*), és külön lépcsőn lehet megközelíteni. Még a Lipótvárosból is jártak ide.

A jelenleg is működő zsinagóga 1992 óta a Budapesten néhány éve honos

239. A Vasvári Pál utcai zsinagóga belső tere

gi vándorlás emlékére az ünnepet sátorban kell eltölteni (Lev. 23,33-43, s. kül. 23,42 sk.; vö. Num. 29,12-38; Deut. 16,13-15).

Sátrat, természetesen, a ház udvarán szokás állítani. Olybá kell venni, hogy az ünnep napjaiban ez a család lakóhelye. Pesten — a Király utcában és környékén, a Külső-Józsefvárosban — volt is sátor szinte minden házban, az udvarokban, visszaemlékezések szerint még a két háború közötti években is. Ahol erkély volt, talán ott is, mint napjainkban nem egy nagyvárosban. New York egyik zsidó negyede, Brooklyn-Williamsburg, ahol sok magyarországi haszid család él: a híres szatmáriak (angolul: *Satmars*), *szukkot* hetében tele van sátrakkal, utcán, erkélyeken, több emelet magasságban is.

A *szukkot*-sátor (*szukka / szükó / szüke*) felállítását a talmudi hagyomány teljes részletességgel szabályozta. Ki-ki maga készíti el a sátrat családja számára. A lényeg az, hogy legyen minden ideiglenes az építményben. Anyaga növényi eredetű, más célra még nem használt deszkaféle, ág, gally, nád, de nem gyorsan romló virág. Legyen legalább két fala. Teteje zöld lomb vagy sás, elég árnyékot adó, de láthatók legyenek alóla az ég csillagai. Tető — vagy nagyvárosban: másik erkély — alá ezért nem szabad sátrat építeni. Belső legyen minél díszesebb, sokféle gyümölcssel: a falán felkötözve alma, dió, szőlő. Különösen Izrael földjének hét élelmiszer-növénye: búza, árpa, szőlő, olajbogyó, datolya, gránátalma és füge (Deut. 8,8). Ezekből enni az ünnep ideje alatt nem szabad. A falon legyen kitéve a vendégtábla, a sátor „vendég”-einek (*uspicin*) képmása is. Ábrahám meghívta a látogatóit, legyenek vendégei (Gen. 18,4). Isaac Luria száfedi kabbalista (16. század) vezette be a szertartásba Ábrahám, az öt igaz férfi (Izsák

lubavicsi haszid közösség imahelye. 1993-ban, az őszi ünnepek előtt, szépen rendbehozták.

Az épület érdekessége, hogy a lépcsőházból, a női karzat felől megközelíthető egykori samesz-lakás egyik helyiségét *szukkot*-szobának alakították ki.

(17) Szukkot

A *szukkot* / *szukkausz* / *szükesz*, más néven: sátorosünnep, a — régiesen — árnyékos hajlékok vagy a betakarítás ünnepe (*hag ha-ászif*), vagy egyszerűen az Ünnep (*hág*): a termés őszi betakarításának ünnepnapja, „örömmünk ideje”. Hétnapos, első napján teljes, a többin fél-ünnep (tisri 15-21, szeptember/október). Hajdan a három zárandóünnep (*regálim*) egyike volt, mint a *peszah* és *sávuot*. A sivata-

240. Etrog-tartó doboz,
Óbuda, 1865
(a felirat dátuma)

és Jákob, József, Mózes és Áron) és Dávid meghívását. Minden nap más jöjjön közülük. Az *uspicin* — helyettük, vagy inkább képviselőjükben — hét szegény is lehet, minden nap más. Ha valaki a „vendég”-ek valamelyikének nevét viseli, egy pohár borral köszöntik. Étkezni, naponta kétszer, bőségesen, és még hálni is a sátorban kell. Északi országokban ezt az előírást nehéz maradéktalanul megvalósítani, a hagyomány is megenged különféle könnyítéseket: lehet ünnepelni másnak a sátrában is, rossz időben nem kötelező „kinn” tartózkodni stb. Praktikusabb és kényelmesebb megoldásul szokás volt külön *szukkot*-szobát építeni a ház részeként. Nálunk az olaszliszkai haszid *rebe*, Friedmann Hersele (meghalt: 1874) egykori házában máig fennmaradt szép példája. A „Vasvári”-ban, mint Olaszliszván, tekerős fogaskerék- és csigaszerkezet segítségével lehetett a tetőt az ünnep idejére elmozdítani. A Vasvári *szukkot*-szobáját bizonyára nemcsak a ház egykori lakói használták: a zsinagóga jámbor hívei is. Az épület fala mellett, az udvaron, ma is van *szukkot*-sátor, sásból.

Gyermekkori emlék Ámos Imre (1907 – meghalt: Lager Ohrdruf, Thüringia, 1944/45) ukrainai munkaszolgálatos verseiből (1942); melleleg mondvá, anyai

nagyapja, akit itt felidézett, az izr. elemi népiskola tanítója és a hitközség kántora volt Nagykállóban:

„(...) Eszembe jut

(...) egy sátor bódító illata, sátoros ünnep, hófehér nagyapám nádtetőt aggat a deszkák falán,
felülre cifra díszítéseket rak, birsalma, körte, boros, vizes palack,
és ünnepvárós, csurgatott hársfaméz.”

Az ünnepen, már az első nap reggelén, áldás közben a szertartás résztvevői jobbkezükből a pálmaágat (*luláv / lülov* vagy *kappot temárim*) tartják, baljukban az *etrog*-ot (*eszrog / eszrig*). A lulávhoz csokorként jobbról mirtuszágat (*hadasz*), balról fűzfa- (szomorúfűz-) vesszőt (*aráva*, többes számban: *aravot*) kötnek. Az *etrog*: mint a finomhéjú citrom, erős, olajos fűszerillata van, „gyönyörűség (*hádár*)”. Hívják úgy is, hogy „Ádám almája”, az Éden-kertből. Egyébként: *citrus medica*. Az erdélyi szombatosoknál neve *cédrusalma* volt. Ha az *etrog* alsó részén kis dudorgyűrű van, az „Ádám harapása”. Ez a négyfajta növény (*arbáa mínim*) együtt mintegy szertartási kellék. A lengő pálmaág, a telt, fanyar citrusillat, az érett gyümölcsök, őszi sás vagy sátorlomb ma is, Jeruzsálemtől irdatlan távolságban is a keleti termésünnep elégedett, örömteli, vidám hangulatát teremti meg.

A *szukkot*-szobában — szabad ég alatt — az ünnepi étkezés, a legszebb edényekből, család, barátok, jó ismerősök vidám társaságában, igazi diaszpóra-ünnep: a jeruzsálemi zarándoklat (*alijja*) nosztalgikus hangulata. A zarándokünnepekre előírt parancsolatok egyike éppen az „öröm (*szimha*)”: sok hús, bor is, gyümölcs, édesesség osztogatása, asszonyok, gyermekek megajándékozása, zene, tánc. Még a nagyvárosban is: valóságos szüreti vigalom, józanul, mértékkel.

A *szukkot* hetének utolsó napja félünnep; neve: *Hósanna rabba* (*hosanna rabo / hajsájne rábe*), 'a nagy szabadulás'; a hívők fehérbe (*kittel / kitli*) öltözve, kezükben a lulávval, a négyfajta növény csokrával, melyet a 118. zsoltár szövegére (118,1-2 és 25) meglengetnek („ráznak”), hétszer körbejárják a zsinagóga belső terét, s a körmenetek (*hakkáfot*) során szertartási

241. Sátoros ünnep.
Ámos Imre
linóleummetszete,
1940

énekekben kéri az Isten segítségét (*hósanna*, 'ó, segíts hát'): az Isten ezen a napon végérvényesen lepecsételi a könyvet, amelyben döntött kinek-kinek a sorsáról. A zsinagógában a Tóra-szekrény ajtaját kitarják, kivesznek minden tekercset, és az *aron*-ba égő gyertyát vagy mécseszt állítanak.

Ezt az éjszakát a hagyomány szerint kint a sátorban szokás tölteni — vagy a zsinagógában. Látni kell az eget a lombokon át, figyelni, hogy mikor nyílik meg. Ki-ki megláthatja, mi lesz a sorsa abban az esztendőben. Vagy egy kvitlire írva kapja meg az ember az égből a sorsát, s ezért jókívánságképpen is ezt kell mondani: „*A gite kvitl*”, azaz „Jó cédulát”.

A Hósanna szertartásán a négyfajta növény mellett még egy csokor van mindenki kezében: másik fűzfavessző csokor (*sanesz*), melynek ágaival a kórmenetek után az ima bizonyos szavainál gyengéden megütik a padot vagy padlót (*saneszklופן*). A levelekből fájdalmat enyhítő főzet készül, a vesszőt elteszik, s róla gyűjtik meg *peszah* előtt a macesz-sütő kemence tűzét.

Szokás, hogy ünnep után az etrogot egy állapotos fiatalasszonynak adják a családban, aki a csúcsát (*pitum* vagy *pitom*, dudor a gyümölcs alján, a virág megmaradt csonkja) leharapja, hogy fiút szüljön és könnyű szülése legyen.

Egy jiddis szólás: *Esroygim nah sukes*, „Etrog a szukkot után”, „Eső után köpönyeg.” És még egy, amelyet bizonyára elmondtak Pesten is nem egyszer az elmúlt csaknem fél évszázad folyamán: *Vas tut kol on esrig? Men begeyt zikh*, „Mit tesz a hitközség, ha nincsen etrog? Megvan anélkül.”

Közvetlenül *szukkot* után még két ünnepnap következik: a gyülekezet nyolcadik, „ráadás” napja (*semíni aceret / semíni áceresz / smíni áceresz*), amely az esőért (*gesem*) való ima (*gesem bencsen / gsem bensen*) évadjának kezdete (tisri 22), és a Tóra örömnépe (*szimhat Tóra*) (tisri 23). Ez utóbbi a lezárása az őszi nagyünnepeknek. Az esőért való imát egészen *peszah* első napjáig kell mondani, beillesztve az *Amida* szövegébe, s akkor átveszi a helyét a harmatért való ima. Az örömnépe napján káposztát szokás enni, töltve, rétesnek, bármi más módon elkészítve is.

VI. Józsefváros

A belső Józsefváros nem volt zsidónegyed. Éppen ellenkezőleg, a Belváros folytatása, reprezentatív kiterjesztése. Itt épült fel a Nemzeti Múzeum, itt állt — a Kerepesi úton — a Nemzeti Színház, itt van a régi képviselőház (Főherceg Sándor utca 8 / VIII., Bródy Sándor utca 8, ma: Olasz Intézet), itt volt a Nemzeti Lovarda (Ötpacsirta utca, ma: Pollack Mihály tér; épült: 1858, a második világháborúban elpusztult), a Nemzeti Tornacsarnok (Szentkirályi utca 26). Számos palotáját a 19. század második felének nagymestere, Ybl Miklós (1814–1891) tervezte: Károlyi-palota (Ötpacsirta utca / Esterházy utca 40 / VIII., Pollack Mihály tér 3, 1859), Festetics-palota (Esterházy utca 26 / Pollack Mihály tér 10, 1852–1865), Pálffy-palota (Ötpacsirta utca / Esterházy utca 44 / Dienes László / Esterházy utca — Reviczky utca sarok, 1867). A 19. század utolsó harmadában itt építették ki az új egyetemi negyedet, az orvosegyetem épületeit és a klinikákat, a műegyetemet, az egyetem vegytani és élettani intézetét. (Magának az egyetemnek az épülete a Belvárosban állt, a Papnövelde utcában.)

Ebben az előkelő városnegyedben, mágnások palotái közelében egyetlen egy zsidó intézmény van: a Rabbiképző. Homlokzata, főbejárata a Sándor térre (ma: VIII., Gutenberg tér) néz; az épület nyugati tájolása, a nemzeti negyedhez igazodó elhelyezése jelzi státusát a nemzeti intézmények között. Nem kétséges, hogy alapításakor a Rabbiképzőt a nemzet különösen fontos és reprezentatív intézményének szánták.

(1) Országos Rabbiképző Intézet

(VIII., József körút 27)

Az Intézet a József körút / Bérkocsi, újabban: Bérkocsis utca / (Gutenberg tér) / Röck Szilárd utca által közrefogott háztömbben található. Az eredeti — a mainál kisebb — telek címe Bodzafa (Röck Szilárd) utca 19 volt. Több más zsidó művelődési és oktatási intézmény is helyet kapott ebben a háztömbben. Itt van egyelőre a hitközség által fenntartott iskola, az „Anna Frank” Gimnázium. A tömb tulajdonképpen két épület. A József körút 27 négyemeletes sarokház. A 19. század végén bérháznak épült; Freund József (az óbecsei hitközség elnöke, s egyébként Kohn Sámuel unokatestvére) és neje 1918-ban, nagy összegű alapítványt téve, megvásárolták és a Rabbiképzőnek adományozták, a Rabbiképző és a Tanítóképző internátusául; jelenleg a hitközség tulajdona. (Az adományozók emléktáblája az utcai kapu fölött; arcásuk, olajképek, Szenes Fülöp munkái, 1920 k., a Rabbiképző irodájának falán.) A Rabbiképző eredeti épülete, a főbejárata, a Bérkocsi(s) / Röck Szilárd utcai épület volt. 1877-ben épült, Kolbenmeyer Ferenc és Freund Vilmos tervei

alapján. Stílusa a kor oktatási és középületeinek geometrikus szigorúságát orientalizáló és népies elemekkel (ablakkeretek díszítése stb.) oldja. A József körüli ház-
zal csak utólag nyitották egybe. A földszinten, az udvarban, zsinagóga is van.

A magyar zsidó szellemi életben, de Közép-Európa zsidósága számára is, több mint egy évszázada meghatározó jelentőségű, központi intézmény a Rabbiképző.

Az Intézet vagy Szeminárium, ahogyan nevezték (ti. a *seminarium* 'papnevelde' jelentésében), évtizedeken át Ferenc József nevét viselte. A névnek története van. Az 1848/49. évi szabadságharc és függetlenségi háború után br. Julius J. Haynau tábornagy (1786–1853), főparancsnok (a hadügyminisztérium 1849. szeptember 17-i rendeletében) a zsidók részvétele miatt 2 300 000 forint hadisarcot rótt ki egyetemlegesen a magyar zsidóságra, pontosabban, a következő zsidó községekre: Arad, Cegléd, Kecskemét, Irsa, Nagykőrös és Pest. Ez az összeg tulajdonképpen nem más, mint a zsidó községnek a türelmi vagy kamarai adó (*taxa tolerantialis*) eltörlésekor (1846) függőben maradt — 1828 óta felgyülemlett — tartozása. A kimutatott adósság helyett annak idején V. Ferdinánd kész volt elfogadni a felajánlott 1 200 000 forint összeget. De az 1848/49. évi függetlenségi háború kitöréséig még ennek a kiegyenlítésére sem volt elegendő idő. Haynau mindjárt „a csend és rend helyreállítása” után (1849. július 19.) a pesti és óbudai zsidó hitközségtől külön nagy értékű egyenruházati és egyéb felszerelést követelt, cipőt, gatyát, inget,

242. óbecsei Freund József, a Rabbiképző és Tanítóképző Intézet internátusának alapítója, díszmagyarban

243. óbecsei Freund József és neje a Szentföldön, beduin öltözetben

244. Blau Lajos
rabbiképző intézeti
hallgató korában,
1885 k.

nadrágot, köpenyt, nyakravalót stb., „a lázadók ügyének sokféle kedvezése és támogatása” miatt „jól megérdemelt büntetesként, valamint más hitközségeknek figyelmeztetésül”; a türelmi adónak pedig az eredeti összegét akarta behajtani — ugyancsak büntetésül vagy bosszúképpen. Ferenc József visszatért az elődje által egyszer már megkötött megegyezés kevésbé súlyos feltételeihez. Hozzájárult ahhoz (1850. szeptember 20), hogy az egyszer már kialakult 1 200 000 frt-ot kelljen öt éven belül megfizetni, s azután, hogy végül kiegyenlítették, a császár — mint már eredetileg is kilátásba helyezte — ezt az összeget hiánytalanul visszaadni rendelte zsidó iskola-alap céljára (1856).

Másfél évtizeden át folyt magában a zsidó közösségben a vita arról, mi legyen a megfelelő oktatási cél, amelyhez

Ferenc József adományát felhasználhatják, s hogy vajon egy rabbiképző intézet elfogadható-e a hagyományhű zsidóság számára. A zsidó felvilágosodás, a *haszkála* Európában sok helyütt elérte, hogy a rabbiképzés számára — az orthodoxia minden ellenállása mellett is — magasabb, egyetemi szintű intézményeket állítsanak fel. Nálunk Breslau (Boroszló / Wrocław) (1854) és Berlin (1872) rabbiképzői voltak a közvetlen példa. De már ezek alapítását jóval megelőzően is, a berlini „Szabadiskola” (*Freischule*, 1778) és más hasonló németországi intézmények hatására, Friesenhauser Dávid ben Méir (1750 k. – 1828) matematikus és Talmud-tudós 1806-ban József nádorhoz írt beadványában kezdeményezte modern rabbi-iskola felállítását. A Helytartótanács több éves halogatás után elutasította a javaslatot, arra hivatkozva, hogy a rabbiképzők a zsidóság elkülönülését segítenék elő; de 1844-ben a tek. karok és rendek és a főrendi ház már ilyen értelemben hoztak határozatot. 1864-ben, amikor az iskola-alap révén megvolt a pénz is, egy külön e célra összehívott tanácskozás kidolgozta az Intézet terveit.

A belső viták csak az 1868/69. évi kongresszus után dőltek el. A Rabbiképző a magyar neológia intézménye lett. Az engedélyt 1873-ban adta ki Ferenc József. Az Intézetre az orthodox rabbi tilalmat (*iszur*) mondtak ki, ezzel zárva le az ádáz harcot, amelyet megalapítása ellen évtizedeken át folytattak. Schweitzer József írja, a hagyomány nyomán, hogy a nagy orthodox ellenfelek közül R. Móse Schick (Sik), amikor meghallotta, hogy elkezdték a Rabbiképző építését, sírt és megszaggatta ruháit; R. Hillél Lichtenstein (Szikszó) böjtöt rendelt el; R. Menahém Eisenstatt (Ungvár) pedig prédikációban bűnbánatra és megtérésre (*tesuva*) hívta fel híveit. Mintha gyász érte volna a zsidóságot. Magyar orthodox rabbi nem léphet, sohasem lép be, még ma sem, az Intézet kapuján, mint ahogy neológ zsinagógába sem teszi be a lábát. A tilalom a külföldi — akár magyar — rabbikra nem áll, ezért a Szemináriumnak ma már számos magyar orthodox

vendége akad, rabbi is akár, a hazalátogatók körében.

A Rabbiképző felavatására végül 1877-ben került sor (október 4). Az avatás valóságos társadalmi esemény volt. A breszlai *Seminar* köszöntését a korszak nagy zsidó történetírója, a Szeminárium professzora, Heinrich Grätz (1817–1891) tolmácsolta. Másnap a zsinagógában is kigyulladt a *nér tamid*. Utóbb, néhány héttel a megnyitás után, maga a király (és császár) is megtisztelte látogatásával az Intézetet (1877. november 15). Beszélnek, hogy Bacher Vilmos professzor, akinek tudományos anyanyelve a német volt, s aki tudományos munkáit szinte valamennyit németül írta, magyar beszéddel köszöntötte Őfelségét, hazafias okokból.

Ferenc József nevét az Intézet már a király halála után, (IV.) Károly király (1916–1918) engedélyével vette fel (1917).

A rabbiavatáshoz (*szemikha / ordinatio*) hagyományosan három rabbi jóváhagyása kell. Az Intézet megalakulásakor a tanári kar éppen három professzorból állt, követve ezt a sok évszázados hagyományt. Az első tanári kar: Bloch Mózes, Bacher Vilmos és Kaufmann Dávid. Bloch a Talmudot és a szertartást tanította, Bacher a Bibliát és a bibliamagyarázat történetét, később ezek mellett homiletikát is, Kaufmann pedig középkori zsidó történelmet és vallásfilozófiát, és saját kérésére ő lett a Rabbiképző zsinagógájának hitszónoka. Mindenüttl ezek a rabbi képzés hagyományos területei: Biblia, Talmud, *Sulhán Árukh*. Minden egyéb: előismeret vagy kiegészítő tárgy; minden egyéb hozzákapcsolható ezekhez. A tanításba idővel többen bekapcsolódtak a rabbikar tudományos felkészültségű tagjai közül. A teljes tanzabadság lehetővé tette, hogy a katedrán mindenki érdeklődésének megfelelően alakítsa ki saját tantárgya kereteit. Bloch németül tanított, s később is, még a két világháború közötti évtizedekben is mintegy íratlan szabály maradt, hogy a Talmudot a Szemináriumban németül kell tanítani.

A századforduló körüli évekből a Rabbiképző legjobb leírása Kiss Arnold regénye, a *Fehér szegfű* (1917). A két világháború közötti időkből Patai Ervin György vagy — a tudományos világban ismertté vált nevén — Raphael Patai emlékiratai adnak részletekben is gazdag képet mindennapi életéről: *Apprentice in Budapest*. *Memoires of a World That Is No More* (1988). Adatszerű jelentés és tudományos beszámoló készült a Szeminárium munkájáról a kerek évfordulók alkalmából, legutóbb a Moshe Carmilly-Weinberger szerkesztette angol nyelvű tanulmánygyűjtemény és bibliográfia (1986).

Az Intézet kezdettől fogva, s jelenleg is, kormányzati támogatással működik. Eredetileg két tagozata volt. Az alsó tagozat (öt év) a klasszikus gimnázium felső évfolyamainak felelt meg. A gimnáziumi anyag mellett a zsidó nyelvi, vallási ismeretek, a hagyományos szövegek volt a tananyaga. Érettségít adott, s elő-

245. Blau Lajos katonaruhában mint tábori rabbi

készített a rabbiképzőbe való felvételre. A felső tagozat volt a tulajdonképpeni rabbiképző. Hallgatói egyszersmind a pesti tudományegyetem bölcsészeti karán is folytattak tanulmányokat. Őt, esetleg még több évnyi rabbinikus tanulmányok (Misna, Talmud, a midrások, Maimonides, a *Sullhán Árukh* stb.) és egyéb studiumok (arab, görög, latin nyelv, történelem stb.) után a szigorú követelményeknek eleget tevő hallgatót három tekintélyes rabbi ünnepélyesen rabbivá avatta. Külön eljárásban kötelező volt megszerezniük az egyetemi doktori (bölcsész tudor, Dr. phil.) címet is, ez előfeltétele volt a rabbivá avatásnak.

Bloch után a második igazgató Bacher volt. Nem költözött be az Intézetbe, de a közelben lakott: VII., Erzsébet körút 9. Az ő tanári és igazgatói működése során — évtizedekre kihatóan — normává vált az Intézetben a zsidó tudományok filológus művelése: szövegek kiadása és magyarázata, híven a breslauer *Seminar* szelleméhez.

A harmadik igazgató, Blau Lajos (1861–1936), mint kutató a zsidó írásbeliség formáinak történetét tanulmányozta (a héber könyv története), s innen fordult érdeklődése a papirusz- emlékek, amulettek és varázs-szövegek, a házassági szerződés és válólevél stb. felé. Alapos talmudi tudása lehetővé tette, hogy a zsidó írásbeliség ezen — akkoriban általánosan mellékágaknak vélt — hagyományait visszakapcsolja a fő áramlatokba.

Magyarországon évtizedeken át egyedül a Rabbiképzőben folyt komoly, nemzetközileg is számontartott oktatás és kutatómunka a középkori zsidó irodalom körében, de még a sémi nyelvtudományban és az arabisztikában is. Az első évtizedekben ékírást: akkád nyelvet is tanítottak. Szokás volt, hogy a hallgatók legjobbjai egy évet Breslauban töltsenek, kitágították tanulmányaik körét és lehetőséget kaptak arra, hogy a német tudományos élethez kapcsolódjanak. Az Intézet tanárai közül több a tudomány valóságos — az egész világban megbecsült — óriása volt. A humán tudományokban — *humaniorák*, mondhatnánk régiesen — minden idők legismertebb magyar nevei közé tartozik Bacher Vilmos és Goldziher Ignác.

Az Intézet igazgatója (rektor / főigazgató) volt:

Bloch Mózes: 1876–1907

Bacher Vilmos: 1907–1913

Bánóczy József / Fischer Gyula (ügyvezető igazgató): 1914

Blau Lajos: 1914–1932

Hevesi Simon (ügyvezető igazgató): 1932–1933

Guttman Mihály (1872–1942): 1933–1942

Löwinger Sámuel: 1942–1950

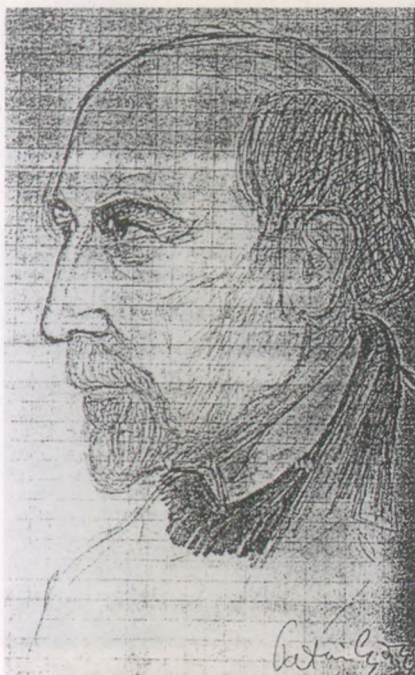
Róth Ernő és Scheiber Sándor (évente felváltva): 1950–1956

Scheiber Sándor: 1956–1985

Salgó László (1910–1985) (ügyvezető igazgató): 1985

Schweitzer József: 1985–

Fennállása alatt az Intézetből napjainkig összesen mintegy háromszáz rabbi került ki, s nemcsak magyarországiak. A legnagyobb létszámot, jóval a százon felül egyidejűleg, a hallgatóság a két világháború közötti években érte el. Az Intézet irodájában és a folyosók falán, mint más iskolákban, a végzetek tablói: a magyar zsidó történelem és tudománytörténet arcképcsarnoka.

246. Fischer Gyula
arcképe

247. Hoffer Ármin
arcképe

Volt a tanárok között szigorú konzervatív felfogású, s volt olyan is, aki egyben-másban több szabadságot engedett meg. Anekdotikus, de igaz történet. Fischer Gyula és Hoffer Ármin (1870–1941) vizsgáztatták a jelöltet, aki kalapban jött be, s így ült le az asztalhoz. Kolléga úr, ez nem korcsma — szólt rá Fischer, ő maga liberális az öltözködésben, s odafordult a szigorú Hofferhez, mintegy kérve, erősítse meg a figyelmeztetést. A rabbi és tanár tekintélyét nem érheti sérelem, de még kevésbé szenvedhet csorbát az igazság. Hoffer tapintatos, de elutasító válasza ez volt: Igen, a Rabbiképző valóban nem korcsma, hanem *bét ha-midrás*. Tanház.

Goldziher, aki nem volt rabbi, s ezért szóba sem jöhetett, hogy professzora legyen a Szemináriumnak, mint előadó tanított, a vallástörténetet adta elő. Halála után Heller Bernát kapta meg a tárgyat. Hallgatói beszélnek, hogy Heller az órákon soha nem ült le a „tanszék”-re, az előadói asztal mögé, ahogyan szokás, mindig csak *mellé*, oldalt: nem tartotta magát méltónak arra, hogy a mester helyét elfoglalja.

Bár maga Goldziher nem szokta volt: férfiak a tisztelet jeléül tegyék föl kalapjukat emlékükhöz előtt.

A cionizmust a Rabbiképző hosszú időn át nem engedte be falai közé. Az első világháború előtti években a hallgatók között már terjedt, de a tanárok részéről leginkább gúny illette a cionista törekvéseket. Ők legfeljebb a nosztalgikus közepekori Szentföld-szeretet keretében voltak hajlandók értelmezni. Aztán változtak az idők. Az 1930-as évek vége felé a Kárpátaljáról jött hallgatók, akik az ungvári, munkácsi zsidó gimnáziumok és az arrafelé igen erős cionista mozgalom jóvoltából kitűnően ismerték a beszélt héber (ivrit) nyelvet is, mintegy divattá tették a héber szót tantermekben, folyosókon egyaránt. Az eleven hébernek akkor már cionista jelentése volt.

248. A Díszterem
az Országos
Rabbiképző Intézetben

Egy kis vita is támadt a tanári karban, Hevesi Simon és Hoffer Ármin között. Hevesi mindig is erősen ellenezte a cionista eszméket. Szeretett volna támogatást kapni tanártársától is. Hoffer csak egy idézettel felelt, Bileám jóslatából: E nép egymagában fog lakni, és nem tartják olyanoknak, mint amilyen a többi nép (Num. 23,9). Hevesi nevetett, és kezet fogtak. A magyar hazafiság mellett meg kell engedni a cionista gondolkodást is.

A jeruzsálemi Héber Egyetem támogatására megalakult szervezetben (Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége) a vezető magyar rabbik mind benne voltak, Heller Bernát a vezetőségében is. A budapesti rabbikar fenntartásai a cionizmussal szemben, amelyeket egyébként a fővárosi zsidóság óriási többsége is osztott, ha a Rabbiképző, a Dohány utca vagy akár az *Egyenlőség* felől nézzük, nem a zsidó hagyományok és eszmények elutasítását jelentette, éppen ellenkezőleg, ezek felelősségérzettel teli védelmét.

A cionista mozgalom Pesten jobbára vallástalan volt, vagy éppen vallásellenes, átítatva erősen szocialista színezetű, és az akkoriban — gyanútlanul — divatos német fajelméletből is táplálkozó eszmékkel. Az orthodoxia meg egyenesen vakmerőségnek tartotta, hogy emberi törekvés siettesse, amit a zsidóság két évezrede a messiástól várt. Eleve így reagáltak Herzl mozgalmára: „Azt a sort, melyet a Mindenható rendelt Israel számára, semmiféle mesterséges mozgalommal megváltoztatni nem lehet” (*Zsidó Híradó*, 1897. július 1). Az európai életformából való kiszakadás és a palesztinai arabokkal való konfliktus az 1930-as évek közepén nem kínált vonzó esélyt a pesti polgári lét, a magyar állampolgárság és kulturális integráció helyett, nem ígért jobb lehetőségeket a zsidó hagyományok és vallási életkeret fenntartására, mint Közép-Európa, ahol a zsidóság már régóta otthon volt. Ezt a vitát nem az ellenfelek érvei döntötték el: a történelem zárta le, az előre nem látható történelem, Budapesten 1944-ben, s olyan

eszközökkel, amelyeket egy évtizeddel korábban elképzelni sem tudott volna senki, maguk a cionisták sem.

Az Intézet, melyben kóser menza is működik, jelenlegi — 1993. évi belső újrafestése után is teljes renoválásra és technikai korszerűsítésre szoruló — állapotában is becses emlék, ami belső berendezését illeti. Előadóterme, melyet — némi nagyozolással — nagyelőadónak szoktak nevezni, a tanári katedrával, asztallal, a katedrát a teremtől elválasztó fa korláttal, a lépcsőzetes padosorokkal, a 19. század hamisítatlan, komoly főiskolai hangulatát őrizte meg. Nem ez a legmodernebb tanterem a fővárosban, egyáltalán nem; ilyen régi másutt már sehol nincs. (1993-ban valamelyest átalakították. Kidobták a régi padokat.)

A Díszterem főfalán az Intézet jeles tanárainak galériája, a könyves-szekrényekben értékes régi kéziratok, nyomtatványok. Tóra-szekrény függönyök (*parokhet*) is, szinte már második zsidó múzeum gyanánt. Hosszú időn át itt állt, az egyik szobában, Goldziher egykori hivatali íróasztala; ez jelenleg a Síp utca 12-ben van, az 1970-ben megalapított Magyar Zsidó Levéltár ideiglenes helyiségében. A Díszterem gyakorta előadások, ünnepélyek színtere, de minden évben van itt *széder* is.

A Rabbiképzővel szoros kapcsolatban, főként Bacher Vilmos révén mintegy személyi összefonódásban működött, megalakulása (1894) óta, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (az akkoriban közhasználatú rövidítéssel: IMIT), itt szerkesztették az IMIT *Évkönyv*-eit, a magyar zsidó történeti kutatások kincsestárát, és a *Magyar-Zsidó Szemlé*-t, évtizedeken át legfontosabb zsidó szellemi és közéleti folyóiratunkat, melynek 1884 és 1948 között 65 kötete jelent meg.

A Zsidó gimnázium utódja, az „Anna Frank”, mely most az épület nagyobb részét használja, a második világháború után tulajdonképpen az Orsz. Izraelita Tanítóképző Intézet helyét kapta meg. A Tanítóképző 1856-ban létesült, a Helytartóság felhívására, a zsidó iskola-alapból mint kir. izr. Minta elemi főtanoda (gyakorlóiskola), leányiskola és tanítóképző. A hitközség oktatási intézményei az állami oktatási szervezet mintájára épültek ki. A Tanítóképző eleinte a VI., Dalszínház utca 17, majd a VII., Rombach utca 9 alatt működött, s 1877-ben, amikor a Rabbiképző megalakult, és épülete elkészült, átköltözött a Bérkocsi(s) utca 2 két alsó szintjére. Az új épületben szerencsésen egymás mellé került a zsidó oktatás legmagasabb szintjeinek mindkét intézménye. Ez az eredeti elgondolás a Rabbiképző keretében 1990/91-ben felállított tanári tagozattal („Pedagógium”) legalább elemeiben új életre kelt. A Tanítóképző rangját jelzi, hogy igazgatói között volt Bánóczi József (1849–1926), a M. Tud. Akadémia lev. tagja (1879), jeles irodalomtörténész, filozófus és pedagógiai író, akinek óriási érdemei vannak a zsidó szellemi élet fellendítése és magyar irodalmi pallérozása terén. A Tanítóképző másik nagy igazgatója volt a filozófus és irodalomtörténész Szemere Samu (1881–1978), hosszú élete második felében klasszikus filozófiai szerzők, köztük Baruch Spinoza (1632–1677) műveinek kiváló magyar fordítója, előadó tanár a Rabbiképzőben is. Spinoza biblikritikai értekezése, a *Tractatus theologico-politicus* (1670), Szemere Samu fordításában (1953) akkor Magyarországon éppen a komoly, elfogulatlan, beható bibliai kutatásokhoz adott ösztönzést.

A Rabbiképző kezelésében működik ma az ország egyetlen zsidó szakkönyvtára. A könyvtár, melyet Lelio della Torre páduai rabbi gyűjteménye alapozott meg, hetvenezer — vagy ki tudja, pontosan hány — kötetével ma is igen jelentős judaica gyűjtemény, bár igazi erőssége még mindig a múlt századi anyag.

Aki a régi magyarországi rabbik héber nyelvű értekezéseit vagy a híres külföldi zsidó nyomdászok, például, a vilnai Romm család értékes vagy tömeges Talmud-nyomatait keresi: messze földön csak itt találhatja meg őket. Ide került Bloch Mózes és Bacher Vilmos magánkönyvtára is. A könyvtár nagy raktára három emeletnyi teret foglal el, de csak a középső szintről érhető el, csak innen, az épület II. emeletéről lehet belső lépcsőkön megközelíteni a „pince” és az „emelet” raktárait, valójában az épület I., illetve III. emeletét.

Eichmann, aki már 1941 óta gyűjtötte az anyagot egy majd Majna-Frankfurtban felállítandó Zsidókutató Intézet múzeumához („A kivezett zsidó faj központi múzeuma”), és aki pesti tevékenységének már a legelején önkényesen elkobozta Freudiger Fülöptől az orthodox hitközség több Tóra-tekerését, a tervezett múzeum könyvtára számára néhány ezer kötetet Prágába vitetett a Rabbiképző és más zsidó gyűjtemények anyagából is. Hogy ki szedte össze ezeket a könyveket, nem tudni. Rögtön a német megszállást követő napokban Eichmann megtekintette a Rabbiképző könyvtárát, hivatalába vitette leltárkönyveit. De talán mégsem ő maga válogatott. A könyvek Prágában az összeharácsolt gyűjteményt gondozó *Treuhandstelle* raktárába kerültek, a háború után pedig a prágai Zsidó Múzeum őrizte őket, mint a mindenfelől összehordott anyag nagyobbik részét is. Végre 1989-ben — állami közreműködéssel — hazaérkezett a préda, mondhatni, sértetlenül. Itthon azonban végül is csalódást okozott. A mindvégig lezárt ládák felnyitása után kiderült, hogy szinte csak másodrangú, kevésbé fontos könyvek vannak bennük. Aki a sajátos *transzport*-ot összeállította, tudta, mit ad át a németeknek, jótét lélek volt.

Az 1980-as évek második felében sikerült felszámolni a könyvtár több évtizedes elhanyagoltságának — és részben hanyag kezelésének — leginkább szembe-tűnő nyomait, s jelenleg egy kis olvasóterem is az érdeklődők rendelkezésére áll, kézikönyvtárral. A könyvtár második világháború utáni anyaga roppant szegényes, mégis, leginkább ez a gyűjtemény szolgálhatna alapjául egy előbb-utóbb kifejlesztendő Magyar Zsidó Könyvtárnak.

A háború utolsó évében, nyomban a Magyarország német megszállását követő napokban a német hadsereg koncentrációs tábor — vagy inkább, mint annak idején mondták: kiségitő toloncházat — rendezett be a Rabbiképző épületében a pesti zsidó társadalmi és pénzügyi élet előkelőségei („*die Prominenten*”) számára (1944. március 21). Mintegy kétszáz embert őriztek itt; túsok voltak, vagy váltságdíjat reméltek értük, vagy elejét akarták venni annak, hogy szabadlábon ellenállást, netán felkelést szervezzenek. A foglyok étkezéséről az Intézet kóser menzája gondoskodott. Foglyaikat a németek havonta-kéthavonta váltották. Akiket elvittek innen, csak egy másik lágerbe kerültek, Kistarcsára, máshova; nem szabadultak. A legelső magyar transzport Kistarcsáról indult Auschwitzba (április 28), s voltak benne a Rabbiképzőből oda átszállított foglyok is. Az utolsó szerelvényen részben ugyancsak kistarcsai, részben egyenest a Röck Szilárd utcából átszállított zsidó foglyok voltak (július 19).

Sárospatakon a Ref. Kollégium épületének falán szép emléktábla hirdeti az emlékezetét azoknak a hajdani kollégiumi diákoknak, akiket a törökök annak idején gályarabnak hurcoltak el. A Rabbiképzőnek is vannak gályarab alumnusai, akik marhavagonokban vagy lágerek rabjaként végezték, a tudományos vagy gyakorló rabbi pálya helyett. Az ő emléktáblájuk csak az Intézet tablói; de csak azok számára, akik tudják, mi történt velük.

A Szeminárium zsinagógája nem körzeti imahely, de azért van törzsközönsége: a mindenkori ifúság. Annak idején Scheiber Sándor péntek esténként a szombatot köszöntő áldás (*kiddus*) alkalmából, és részben ürügyén, a Rabbiképzőhöz kapcsolta az emelkedett zsidó társaséletet is. Szellemi *oneg sabbát* volt vele minden péntek este, valóban „öröme a szombatnak”. Scheiber, rabbi-ként sem annyira a pap, mint inkább a tanító és tudós, reménytelen szeretettel foglalkozott a fiatalokkal; ami a péntek estéket illeti, ez biztosan így volt. Akik részt vettek valaha is legalább egy *kiddus*-án, péntek este, a Rabbiképző szerény, de az ünnepeken mindig bensőségesen otthonos és ilyenkor a hagyomány szellemi fényétől mindig felragyogó dísztermében, azok tudják: Scheiber, az igazgató, éppen abban volt igazán nagy, hogy megtartó erővé tette a tudást. A Rabbiképző nemes hagyománya nehéz években is eleven maradt.

Móse Arje Bloch / Bloch Mózes

(1815–1907)

már nem volt fiatal, amikor elfogadta a meghívást Budapestre. Morvaországi községekben volt rabbi több mint két évtizeden át, utolsó állomáshelyén, Leipnikben (Lipnik nad Bečvou, Cseho.) nagy jesivát is tartott. Személye mintegy összekötő kapocs volt a jesiva-hagyományok és az új rabbiszeminárium egyetemi jellege között. Talán azért is esett rá a választás, mert a kongresszusi zsidóság vezetői szerették volna, hogy személye csillapítsa majd az orthodoxia ellenszenvét a Rabbiképző iránt; ez a remény azonban nem vált valóra. Bloch Pesten szinte egygyé vált a Rabbiképzővel; „a hármassal otthon, az iskola, a templom és családi hajlék, mely egyazon épületben volt, teljesen körülzárta” — írta róla első *Jahrzeit*-jén tanítványa, Guttman Mihály, aki majd az utódja is lett az igazgatói székben. Bloch agyának minden sejtje talmudista volt; Pesten írt tudományos munkáiban is kizárólag halákhikus kérdésekkel foglalkozott, a modern polgári társadalom viszonyain próbálta ki a zsidó jog érvényét. Két főműve, a *Saaré torat ha-takkánót*, „A rendelkezések (*takkána*) jogának tárháza” (1879–1906) és a *Saaré ha-maalot*, „A (szentség) fokozatai” (1908) a zsidó jog történetének legjobb tudósai között jelölték ki a helyét. Kiadta a rothenburgi R. Méir ben Bárukh (13. század) responsumait, éppen azokat a halákhikus döntéseket, amelyek az askenázi zsidóság számára évszázadokra szóló érvénnyel rögzítették a mértékadó előírásokat a gyakorlati (üzleti) életben (1885, 1891). Bloch a hagyomány rendszerezésével akarta kijelölni a zsidó utat a modern világban. Itthon a Rabbiképző *Évkönyveiben* gyors egymásutánban magyarul

249. Bloch Mózes arcképe

is, németül is megjelenő könyveinek tárgya: a rendőri jog (1879), polgári perrendtartás (1882), örökösödési jog (1890), szerződés (1893), birtokjog (1897), bűnvádi eljárás (1901), gyámság (1904), s az etika is halákhikus szempontból (1886). A maga nemében mindegyik világszerte is az első kísérlet volt a zsidó joghagyomány beillesztésére az európai jogfelfogás rendjébe. A 19. századi zsidó tudomány (*Wissenschaft des Judentums*) jellegzetes programja; a Rabbiképző első évtizedeinek tanári kara ezzel a programmal jegyezte el magát.

Bloch Mózes sírja a Salgótarjáni utcai temetőben.

Kaufmann Dávid

(1852–1899)

Morvaországban született és nevelkedett, már tizenöt évesen bejutott a híres *Seminar*-ba, Breslauban, itt tanult és kapott rabbi oklevelet (1877), Lipcsében doktorált (1874), s amikor a Rabbiképző megalakult, őt hívták meg, boroszlói tanárai ajánlására, a zsidó vallásfilozófia és zsidó történelem tanárául. Korának legnagyobb tudós tehetségei közé tartozott, termékenysége és szorgalma is páratlan volt, 30 könyv, félezernél több dolgozat került ki a kezéből. Büszke volt arra, hogy héber nyelven is írt tudományos dolgozatokat. Budapesten — és nyári szabadságai idején az Alföldön — hamar megtanult magyarul, s fényes tehetsége népszerűvé tette a zsidó szellemi élet társasági köreiből is. Házassága révén — a Gomperz családból választott feleséget — jelentős vagyon fölért rendelkezhetett, s ez tette lehetővé, hogy valóságos kincstárat hozzon létre a zsidó tudomány számára: kézirat- és könyvgyűjteményét. Mint nagy kortársai, Bacher és Goldziher, mindig a nemzetközi tudományos életet tartotta szem előtt. Egy időben (1892-től haláláig) szerkesztője volt, Budapestről, a korszak legfontosabb zsidó tudományos folyóiratának (*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*), melyet még a németországi *Wissenschaft des Judentums* első nagy korszakának egyik kiválósága, Zacharias Frankel alapított (1851). Kaufmann, mint a morva zsidóság általában, a német zsidó felvilágosodás (*haszkála*) tudományos eszményén nőtt fel, s ezt hozta magával Budapestre is. A zsidóság történetének irodalmának művelését a kor tudományos normái, a kritikai normák is, határozzák meg, s a cél a hagyomány sokrétű, gazdag megismerése, elevenen tartása, éppen a zsidó élet gazdagítása érdekében. Kaufmann több területen új kutatási irányzatokat kezdeményezett, kijelölte a zsidó művészet történeti vizsgálatának kereteit, a budai sírköveken megmutatta, hogy a héber felirattant történeti tudományként kell művelni. Halálát véletlen baleset okozta, fiatalon.

Sírja a Salgótarjáni úti temetőben.

Bacher Vilmos

(1850–1913)

a zsidó felvilágosodás és a magyar nemzeti hagyományok közegeből érkezett. Apja, Bacher (Bachrach) Simon (1823–1891), egyike volt a legelsőeknek, akik magyar versek fordításával gazdagították az éledező héber költészetet.

VI:1. Az Országos
Rabbiképző Intézet
és az egykori Izr.
Tanítóképző Intézet
(ma: „Anna Frank”) épülete

VI:2. A „keleti” fal az Országos Rabbiképző Intézet zsinagógájában

VI:3. Festett üvegablak a Rabbiképző zsinagógájában

VI:4. A nagyelőadó kathedrája a Rabbiképzőben

VI.5. A Magyar Zsidó Levéltár egykori igazgatói szobája az Országos Rabbiképző Intézetben

A „Nemzeti dal”, a „Szózat”, Arany János az ő fordításában szólaltak meg először a Biblia nyelvén. Magyar népdalok héberül. De Lessing „Bölcs Náthán”-ja is, a *bestseller* a zsidó felvilágosodás és a „polgáriasítás” hívei számára. Ma már fordításainak nyelvezete is, mint az eredeti szövegeké: patinás. Gyűjteményüket, apja halála után, a fiú rendezte sajtó alá, három kötetben, saját héber nyelvű előszavával (*Saar Simon*, 1894). A család egyébként, Bacher születése idején már Liptó megyében, Magyarországra a Rajna-vidékről került. Bacher Simon 1874-ben Pestre költözött, és itt haláláig a hitközség legfőbb pénzügyi vezetője volt.

A fiú, Bacher Vilmos Breslauba ment tanulni. Őt is az vonzotta oda, hogy a *Seminar*-ban nemcsak a *szemikhá*-t kaphatta meg: beavatást nyerhetett a korszerű tudományba. Goldziher Ignác a tanulótársa volt, már Pesten is, Vámbéry egyetemi óráin, majd Breslauban; ő Goldzihernek — akkor még — a legjobb barátja. Ők tartották fenn a *Seminar*-ban a magyar egyesületet (Boroszlói Magyar Olvasó Társulat), Bacher távozásakor magával hozta az iratokat, a pecsétet. Rövid ideig Lőw Lipót utódja volt Szegeden (1876/77), s innen hívták meg a Rabbiképző tanárának.

Pályakezdeként, fiatal korában Bacher apjának nyomdokain indult el: verset fordított, s írt maga is, héberül, németül egyaránt. Héber versei közül nyomtatásban először Schillert adott ki (1865): „Der Jüngling am Bache”, magyarra ezt a verset Petőfi fordította: „Ifjú a pataknál”, s a tudós kamaszt nyilván nemcsak saját neve miatt vonzotta ez a vers: Petőfi miatt is. Petőfitől a „Reszket a bokor”, a „Szabadság, szerelem” szólalt meg az ő héber nyelvén. Goldziheret héber és perzsa versekben köszöntötte 20. születésnapján. Héber elégiát írt — neki magának is támogatója — br. Eötvös József halálára. Összesen mintegy harminc héber verse és fordítása közül nem egy kiadatlan maradt, s máig is az, a Rabbiképző őrzi őket. Ifjúkori költői vonzalmait a tudós a perzsa költészet elemzésében élte ki.

תפלת הארץ.

שיר מעלות המצוקה אשר עברו.

Kölcssey.

ברוך אלהים את בן-ארץ הונגריה
 ברוך סמכהו בתעצומות ועז
 זרוע עזרתך נטה לו כמושיע
 בהלחמו עם אויביו יעשה נפלאות.
 מאז דכאו ראשו ימי עמל ורעה
 רצוהו כאב נאמן תן לו שנות ששון
 עונו כבר נרצה בכבוד התלאה
 גלחצה נפשו בין קירות האסון.

250. Bacher Simon
 két héber versfordítása:
 Kölcssey Ferenc,
 „Hymnus”

שיר הבציר.

Vörösmarty

פניני שמחה ישיף יין
 לנפשות
 טוב כי כן הוא גיל ועדן
 בכוסות.
 תעלה מעלה שמחתנו
 שמימה
 ורגבי ראנה בשליך ארצה
 הפעמה.

és Vörösmarty Mihály,
 „Fóti dal”

לגוף יתנו חזק מסעד
 מאכלים
 אך היין יחדש חיים
 לאמללים.
 בני אם אחת יין ונפש
 פאח ואחות
 עדנים יתן כטל שמים
 בצחצחות.

JÓZSEFVÁROS
 313

251. Bacher Vilmos
mint táborigabla
a boszniai okkupáció
idején, 1878

felfedezése az ő érdeme. Munkáiban a középkori tudományosság és költészet három nagy nyelve, az arab, a perzsa és a héber emlékeinek első rendszeres tárgyalására vállalkozott. A keleti háromnyelvűség, amelyben — bár együtt indultak — még Goldziher sem tudott lépést tartani vele, Vámbéry Ármin hatása volt. Heller Bernát írta: Vámbéry Árminnak hasonló rendeltetés jutott Bacher Vilmos és Goldziher Ignác professzorok pályájában, mint Elisa ben Abujának a nagy R. Méir [i. sz. 2. század] tanulmányaiban: előkészített magánál magasabbrendűre.

Tudományos munkái mellett Bacher jelentős szerepet játszott, szervező és szellemi munkát végzett a szélesebb közönséget is a zsidó szellemi élethez kapcsoló intézmények megteremtésében és fenntartásában. A Talmud-Tórák igazgatója lett (1885), Bánóczi Józseffel együtt megindította és éveken át szerkesztette a *Magyar-Zsidó Szemlé*-t (1884), egyik alapítója és egy időben alelnöke volt az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak (1894).

Bacher könyvtárát végrendeletileg a Rabbiképzőre hagyta, s a család megőrizte munkáinak kézirátjait. A köteteket szétfeszítik a jegyzetek számára beillesztett lapok, minden szabad hely, margó teleírva gyönyörű, egyenletes betűvel, ez igen gyakran héber kurzív; munkáin haláláig továbbdolgozott.

Hevesi Simon, Bacher 60. születésnapján (1910):

„A bölcsök tanítása (...) rövid szavakban maradt ránk. A rövid szavak csak emlékeztető. Minden szöveg olyan, mint egy sírlelet, amelyben a földi maradványok rejlenek. (...) A századok sírjából az ásás csak a földi maradványokat hozhatja föl: a nyelvi kifejezést, de az igazi szellemi munka (...): kiemelni a maradványból az

egész gondolatvilágot. A Biblia-magyarázat mestere, a nagy exegéták tanulmányozója, az atyák aggadójának feltárója (...) behatolt a korok, az írók szellemébe és a kincsekkel, amelyeket így talált, gazdagította (...) zsidó és — ami nem ellentét — emberi közművelődésünket.”

És csak néhány évvel később, a temetésén (1913):

„Ez volt Bacher Simon fia, Bacher Vilmos, az írástudó, a hagyománykutató, a rózsakertek poétája, a mélylelkű exegéta. Világtekintély volt. Megértése előtt egység volt a zsidóság egész több évezredes nehéz literatúrája, héber, arámi, arab vagy perzsa, görög vagy újkori nyelv ruhájában. Egymás fölé alakuló rétegekben, mint Biblia, midrás, Misna, Talmud, kommentár, bölcsészet: élő egységnek mutatkozott szelleme előtt a zsidó irodalom, lelkével rokon, véle is egy.”

Sírja a Salgótarjáni utcai temetőben.

252. Bacher Vilmos a dolgozószobájában

Bacher Vilmos filológusi gondosságának és részben magyar nyelvi biztonságának emléke az IMIT négykötetes Biblia-fordítása (1898–1907). A fordításban közreműködött Bánóczi és Krausz Sámuel is; mind máig nincs ennél jobb zsidó bibliafordításunk. Második kiadásából csak az I–II. kötet jelent meg, Blau Lajos és többen mások közreműködésével, részben új fordítások, részben egyszerűbb nyelvezetű átdolgozás (1925). Ez volt, alcíme szerint is, az *Iffjúsági és családi Biblia*. Az újabb IMIT Bibliával csaknem egy időben Frenkel Bernát (1881–1961) szerkesztésében is megjelent egy új, teljes fordítás: *Szentírás a család és az iskola részére*, első kiadása Bécsben, a szerkesztő kiadásában (1915 k.), második kiadása már Pesten (1925 k.), ahol is szerkesztőségének címe VIII., Teleki tér 5 volt, s később még szemelvényes változata is, *Kis Szentírás* címmel (1935 k.). Ezt követően zsidó Biblia-fordítás már csak a Tóra ötkötetes, kétnyelvű kiadása jelent meg magyarul, a magyarországi származású Joseph H. Hertz angliai főrabbi kommentárjával (1939; második kiadás: 1942; reprint: Akadémiai Kiadó és Nyomda, 1984), de lényegében az IMIT Biblia szövegével.

Bacher Vilmos magyar szövege filológus munka volt, mesteri héber fordítás, de azt nem tudta elérni, hogy a kedvéért legalább a zsidók letegyék kezükből Károlyi Gáspár Bibliáját (1590), illetve ennek sokszorosán átdolgozott — magyar nyelvezetében rontott, az értelmezésben nem javított — újabb kiadásait.

Löwinger Sámuel

(1904–1980)

1931-ben lett rabbi. A Rabbiképzőben Bibliát és Talmudot tanított. 1942-től az Intézet igazgatója volt. A második világháború után ő gondoskodott a Szeminárium helyreállításáról és a tudományos élet újraindításáról. 1950-ben Izraelben telepedett le. A Jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár kéziratokkal foglalkozó intézetének igazgatója lett. Mint tudós főként a Biblia-kéziratokkal foglalkozott, közülük is a híres Aleppói kódexszel, mely a héber Biblia hagyományos (maszoréta) szövegének egyik legrégebb teljes példánya (10. század), a legrégebb aleppói zsinagógában (Musztariba, 4. század) maradt fenn és a második világháború után, amikor az épületet egy pogrom során hatósági segédlet mellett a csöcselék felégette (1947), eltűnt, s kalandos úton Jeruzsálembé került. Löwinger készítette el a Vatikán és az egykori bresloui *Jüdisch-Theologisches Seminar* héber kéziratainak katalógusát.

Róth Ernő / Abraham Naftali Zwi Roth

(1908–1991)

253. Róth Ernő
arcképe, 1942

A hagyomány utolsó nagy tudósa a Rabbiképző élén minden bizonnyal Róth Ernő volt. Akik utána következtek, másban voltak jelesek; Róth a zsidó jog, a *halákhá* ismeretével tűnt ki, nemzedéke számára szinte olyan volt, mint az első igazgató a Szemináriumban, Bloch. Annyi különbséggel, hogy az ő kezéből nem könyvek — gyűjtemények, történeti feldolgozások — kerültek ki, inkább kis cikkek, számos kis értekezés, amelyek a halákhikus gondolkodást teljes történeti felkészültséggel, de működésében mutatták be. Róth volt egy időben a pesti hitközségben a zsidó jog döntnöke, *paszkán* vagy *decisor*, s ezek az értekezései is közel állnak a döntvény hagyományos műfajához. Mielőtt a Rabbiképzőbe jött volna tanulni, már jesivákat járt, apját, másokét, amint szokás volt. Megkapta a hagyományos *szemikhá*-t is, három tudós rabbitól. Az Intézetben szerzett diplomája ehhez képest már csak ráadás volt. Rabbiképzős és egyetemi tanulmányai a tudományos képzettséget adták meg neki. Amint végzett, nyomban kinevezték tanárrá a Szemináriumban, Hoffer Ármin utódjául. A Talmudot és a későbbi halákhikus iratokat tanította, mindig együtt a szövegeket és a problémát. Különösen komolyan foglalkozott a Vészkorszak fölvetette vallásjogi kérdésekkel. Mély halákhikus tudásával senki sem versenyezhetett a környezetében, senki Magyarországon. Az igazgatói székben jó fél évtizeden át évente váltották egymást Scheiberrel. A váltakozó igazgatók rendszere nehézkes volt, feszültségek támadtak, s 1956 őszén Róth inkább elment külföldre. Tekintélyt Németországban is mint halákhikus ügyekben *decisor* szerzett. Tudományos munkát emellett a nagy német és osztrák könyvtárak héber kéziratainak katalogizálásával végzett. Ez a munka nem egyszerűen jegyzékeket jelent. Azonosítani kell a kéziratok különböző részeinek tartalmát, feltárni a kéziratok irodalom szerzteágazó kapcsolatait, felismerni az eredeti részeket. A munkát csak az végezheti el, aki ismeri a teljes szöveghagyományt.

JÓZSEFVÁROS

316

Külföldre távozása után Róth pesti emlékét a feledés és feledtetni akarás pora fedte be; kristálytisztá értekezéseivel talán hazatérhet egyszer.

(2) M. Nemzeti Múzeum: Római kori sírkő Aquincumból

(VIII., Múzeum körút 14/16)

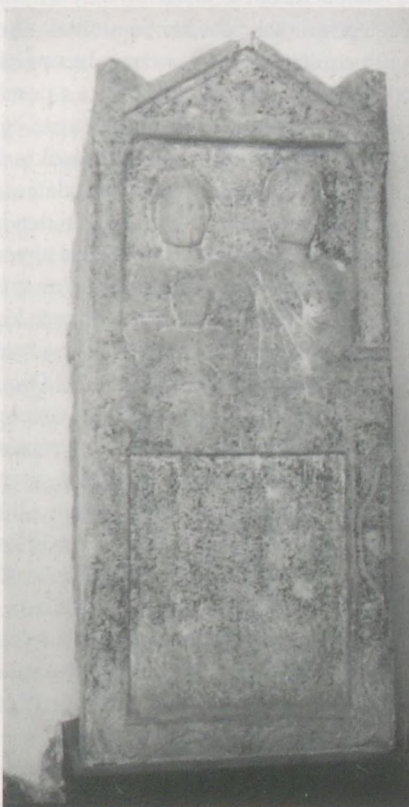
A Nemzeti Múzeumban a „Magyarország története 1703–1849” című kiállításon határozottan zsidó kiállítási tárgy jelenleg *nem szerepel* egyetlen egy sem. A kiállított darabok közül *nem tudjuk meg* egyetlen egyről sem, vajon van-e zsidó vonatkozásuk. Mintha zsidók nem éltek volna Magyarországon ebben az időben. Maga a gyűjtemény, raktárakban, számos emlékét őrzi zsidóknak, a magyar zsidóságnak. Római kori emlék még kiállításra is kerülhetett.

Pannónia területén számosabb zsidó jelenlétről az i. sz. 3. század óta beszélhetünk. A zsidók mint a római birodalom hadseregének katonái vagy mint a hadsereg ellátását szolgáló kereskedők és iparosok érkeztek a provincia területére. Zsidó voltukat sírköveiken rendszerint a *menóra* vagy más zsidó szimbólum (*luláv, etrog, sófár*) jelzi, egy aquincumi feliratban pedig a *Heisz Theosz* kifejezés is: 'egy az Isten', mely a *Sema Jiszráél* első mondatát visszhangozza.

A sírkő a Nemzeti Múzeumban tekinthető meg, ki van állítva a régészeti kiállításon. Talán a 4. századból, s valószínűleg Aquincumból származik. Kalandos már a története is. A gr. Szapáry család az 1830/1840 körüli években szerezte meg Pesten, árverésen. Divatja volt mindenféle romoknak, régiségeknek: kivitték birtokukra, Alberti–Irsa községbe, és befalazták a kastélyparkban álló kis kápolna falába. Lehet, hogy keresztény emlékeknek vélték. Először Wolff (Vajda) Károly, a család gyermekeinek nevelője írt róla mint antik emlékről a frissen megindult *Egyetemes Philologiai Közlöny* lapjain (1878). Csak évekkel később jött rá Fröhlich Róbert, hogy a *menóra* zsidó eredetet jelez (1891). Aquincumba pedig Krausz (Krauss) Sámuel utalta (1904), az ókori zsidó régiségek kiváló tudósa, az

254. Zsidó sírkő
Aquincumból (?).
Részlet

255. Zsidó sírkő
Aquincumból (?)

ΜΗΜΟΡΙΑ ΑΝΕΚΤΑΚΙΟ ΕΤ ΔΗΚΟΥΚΑΝΙ
ΕΤ ΒΗΝΕΙΑΜΙ ΕΤ ΦΕΙΛΑΓΙΩ
ΝΟΚΤΡΩ

ΕΙC ΘΕΩC — ΕΙC ΘΕΩC

256. Három bekarcolt
menóra és görög-zsidó
felirat az aquincumi
zsidó sírkövön

időben az Országos Izraelita Tanítóképző tanára, utóbb a bécsi Rabbiképző, majd — a *Kristallnacht* után — a Cambridge-i egyetem professzora. A sírkő a rajta látható emberalakok miatt bizonyos hírnévre tett szert a nemzetközi tudományos irodalomban. Véglegesen csak Scheiber Sándornak sikerült földériteenie a titkait.

Az aquincumi követ kétszer használták fel. Először egy nem zsidó család állította korán elhunyt fiuk sírja fölé, s a domborműben a saját arcmásukat is megörökítették. A sztélét később megszerezte egy zsidó család. Az értékesebb sírköveket gyakran felhasználták, utólag, mások is. Nyilván egyszerűbb volt, mint egészen újat faragni. Az ábrázolás bizonyára talált a zsidó család helyzetére, maguknak és fiuknak akartak emléket állítani. Az eredeti három mellkép mellé egy-egy *menóra*-t vés-tek, vagy inkább karcoltak, s ezzel egyértelművé tették, hogy zsidók. Meghagyták az eredeti feliratot, a kő alsó felén, mely akkor már talán a föld alá került, de a mellképek fölött-között szabadon maradt kis helyekre bekarcolták a saját feliratukat. A szülők görög neve mögött felismerhetően héber nevek állnak: Anasztasziosz / Anastasius = Eljákim; Dékuszané / Decusane = Cidka. A fiú neve, mint oly sokszor a romanizált diaszpóra-zsidóság körében, héber, bibliai: Béneiamin = Binjámin.

Az eredeti feliratban (a kő alsó részén) nincs semmi zsidó elem, s ez is elárulja, hogy a három emberi alak (férfi, nő, gyermek) mellett látható *menóra*-k utólag kerültek oda. Az ugyancsak utólag bekarcolt felirat görög nyelvű. Az „Egy az isten” formula is háromszor van felírva, görög helyesírási hibával mindháromszor. Későbbi korokból visszatekintve, külön érdekessége a sírkőnek az emberi alakok ábrázolása, még ha a domborművet az eredeti nem zsidó megrendelő készítette is. Egy zsidó család a 4. században nem látott nehézséget abban, hogy síremlékéül olyan követ vegyen, amelyen emberi alakok szerepelnek, értelemszerűen: ők maguk. A Tízparancsolatba foglalt tilalom: „Ne csinálj magadnak faragott képet...” (Ex. 20,4-5), valószínűleg csak a késő ókorban kapott — egy időre — szigorú értelmezést.

Nem kétséges, hogy a sztélé a római provincia szokásaihoz alkalmazkodó zsidó férfi — egy ókori asszimiláns — fiának sírja fölött állt.

VII. Terézváros

(1) Sugár út / Andrássy út

A Sugár vagy Andrássy út a tudatos várostervezés egységes és nagyszabású alkotása; alighanem a legszebb útvonal Budapesten. Korábban Könyök utcának hívták az elejét, s eredetileg igénytelen és szabálytalan elrendezésű volt. A Könyök utcában, a zsidó negyed szélén lakott 1865 k., éppen megérkezvén a fővárosba, Kiss József is.

A sugárút tervét először Kossuth Lajos vetette fel, már 1841-ben, 1868-ban pedig gr. Andrássy Gyula miniszterelnök, akiről az út később az új nevet kapta (1885). A Király utca már-már életveszélyessé váló forgalmának tehermentesítésére Reitter Ferenc egy a Terézvárosi templomtól kiinduló „Városligeti sétányút” építését javasolta (1869). A Fővárosi Közmunkák Tanácsa, melynek Reitter lett az első főmérnöke, megalakulása (1870) után programjába vette kellő szélességű közlekedési fővonalak nyitását. A képviselőház 1870-ben hagyta jóvá a Sugár út tervét, s nyomban megindult a pénzügyi előkészítés (kisajátítások, bankkölcsön stb.), majd 1872-ben az építkezés is. Az építkezés ütemét nagyon lelassította az 1873. évi európai gazdasági válság, 1876 augusztusában azonban a városatyák mégis megtudták nyitni a Sugár utat a forgalom előtt. Az útvonalon 1885-re valamennyi ház (összesen 115) megépült. A képviselőház is hozzájárult ahhoz, hogy az építkezés kifizetődjön legyen: harminc évre teljes, illetve legalább részleges adómentességet szavazott meg az útvonal mellett álló házakra.

A sugárút terve mindig is arra irányult, hogy a túlzású belvárost egy széles útvonal kösse össze a Városligettel, a főváros zöld szórakozónegyedével. Korábban, már csaknem egy évszázad óta, ezt a célt a Király utca szolgálta. De a Király utca a zsidónegyed volt. Az osztrák–magyar kiegyezést követő időkben, amikor a magyar nemesi és dzsentri politikai elit a fővárosban fokozatosan kiépítette magának a reprezentációs tereket, a belvárosi úri közönség nem nagyon akart a Király utcán át kihajtani a ligetbe. Mindamellet, abban, hogy a Sugár út létrejött, a jelek szerint óriási szerepet játszott a budapesti zsidóság, s különösen ennek legfelső, vagyonos rétege, az ő reprezentációs igényük. A zsidóság lassú hivatalos befogadásának és kulturális asszimilációjának korában az új, exkluzív „dísz-utca” jó lehetőséget kínált a magyar társadalom felsőbb köreivel azonosulni kívánó vagyonos zsidók számára ahhoz, hogy e törekvésüket a reprezentatív fővárosi negyedbe költözéssel is közelebb vigyék a megvalósuláshoz. A Sugár úton az eredeti háztulajdonosoknak az öröklött és pénzarisztokrácia képviselői (Koburg, Pallavicini) mellett közel 60 százaléka volt zsidó, de az építkezésekbe pénzt befektető bankok között ezenkívül is jó néhányan volt zsidó vagy zsidó származású a vezetője, tulajdonosa, s az építésszek között szintén többen voltak zsidók (Freund Vilmos, Kallina Mór, Quittner Zsigmond).

Az Andrássy út némely háza különösen értékes a magyarországi zsidóság története szempontjából.

(2) Wahrmann-palota

(VI., Andrásy út 23)

A telket 1882-ben vette meg Wahrmann Mór (Móric) (1832–1892), a korszak egyik jelentős közéleti személyisége. Israel Wahrmann, az első pesti rabbi unokája, igen jómódú kereskedő (Wahrmann Mayer Wolf) fia, roppant vagyon ura maga is; mint már az apja: textil nagykereskedő és nagyiparos. Ott-hon még németül beszéltek, ő azonban magyar iskolába járt, az ev. gimnáziumba, héberre pedig házitanító tanította. Bölcsészetet is hallgatott a pesti egyetemen. Közben már tizenöt évesen belépett (1847) apjának vászon-, zsák- és csinvat- (matrachuzat) kereskedésébe a Váci körút elején (ma: VI., Bajcsy-Zsilinszky út), az Anker-palota helyén álló házban (akkor: Váci körút 1). A céget maga jelentősen kibővítette és felvirágoztatta. Egyik alapítója volt a Pesti Lloyd Társulatnak (1853), mely a főváros kereskedelmi életének érdekképviseleti szervezete volt, s 1854 óta kiadta, németül, a *Pester Lloyd* című — reggeli és esti kiadásban megjelenő — napilapot. Apjának halála után Wahrmann a vállalkozások egyedüli tulajdonosa lett (1859), egyre gazdagabb és befolyásosabb. Az üzlet (Wahrmann & Sohn) is elköltözött, a Lipótvárosba, közvetlenül a Bazilikával szemben álló házba (*Drei Kronen Gasse* 10, ma: V., Nagy korona utca / Hercegprímás utca). Felesége rövid házasság után korán meghalt (1865); az ő emlékét is vállalkozással: a Lujza gőzmalomban akarta megörökíteni.

Mielőtt az Andrásy útra költözött, Wahrmann-nak volt még egy lakása a Lipótvárosban: a M. Tud. Akadémia épületének szomszédságában. Itt nyitotta meg az újabb üzletházát (V., Akadémia utca 3 — Arany János utca 5); irodái a földszinti helyiségeket, lakása az I. emeletet foglalták el. (Sok-sok év múlva a hitközségnek még egy vagyonos vezetője vette ki ugyanezt a lakást: Glückstahl Samu alelnök a két világháború között.) Ma már csak a ház a régi: Hild József nagyjából eredeti állapotában megmaradt klasszicista épülete, a Tánzer-ház (1836), a sok hasonló közül talán a legnagyobb és legszebb; jelenleg (1993/94) a „Magyar Fórum Borház” van benne: korcsma, étterem, a Magyar Igazság és Élet Pártja (Csurka István), borgőz.

A gazdasági életben Wahrmann mindig az Ausztriától való függetlenség politikáját hirdette. Az 1868/69. évi kongresszuson a vezető személyiségek egyike volt, alelnök, s ő állt a Ferenc József elé járuló zsidó küldöttség élén. Már korábban is felemelte szavát a sajtóban a zsidó egyenjogúságért, s most arra a meggyőződésre jutott, hogy ennek útja a társadalmi asszimiláció. Kongresszusi szereplésével szerzett tekintélye okán Deák Ferenc támogatását élvezve 1869-ben mint a Lipótváros képviselője bekerült a parlamentbe,

257. Wahrmann Mór
arcképe, 1868/69

258. Wahrmann Mór
arcképe

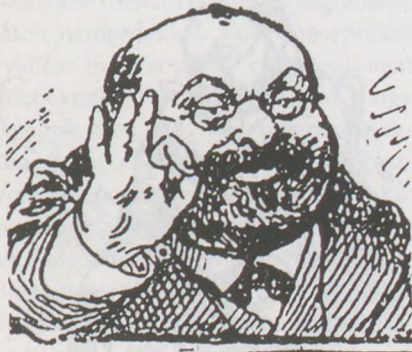
VII:1. A Terézváros térképe.
Vasquez Károly, Buda
és Pest térképe, 1838

VII:2. A Párisi Nagy Áruház
belső tere, 1910 k.

az első zsidó vallású képviselő volt a magyar országgyűlésben. (Ezt követően még négy választáson szerzett mandátumot.) Ami Deák támogatását illeti, az a hír járta, hogy szemben gyermekkori barátjával és vetélytársával, a kikeresztelkedett Falk Miksával (1828–1908), aki — éppen Wahrmann felkérésére — a *Pester Lloyd*-ot szerkesztette: Deák szemében Wahrmann volt „a valódi zsidó”, s ezért éppen a Lipótvárosban nagyobb eséllyel indulhatott.

259. Wahrmann Mór.
Karikatura

Deák Ferenc, levélben, a két rivális képviselőjelölt nevében döntést kérő Tencer Pálnak:

„Igenis óhajtom, hogy a közelebbi országgyűlésre, legalább a főváros részéről, ha lehet, valamely kereskedelmi notabilitás is választassék, mert a kereskedelmi érdekek hazánkra nézve a legnagyobb fontosságúak. (...) Kívánatosnak tartom, hogy a zsidók egyenjogúsága e részben is tetteleg életbe lépjen...”

Képviselősege mellett Wahrmann a Budapesti Ipar- és Kereskedelmi Kamara elnöki posztját is betöltötte. Pénzügyekben igen jelentős szerepet játszott a parlamentben. Ehhez értett mesterien: a bankügyekhez, a nemzetközi pénzügyrendszerhez. Már országgyűlési szűzbeszédét is az aranypénz-verés tárgyában tartotta (1869. június 14). Ágai Adolf a *Borsszem Jankó*-ban órá találta ki a „Börzeviczy W. M.” rovatot.

260. A Pannonia
gőzmalom, 1864

261. Wahrmann Mór
elbóispokol a Hubay
[Jenő] – Popper
[Dávid] kvartett (házi)
hangversenyén,
1888 k.

Szabolcsi Lajos írta Wahrmannról
(1940/1942):

„(Wahrmann) személye az új életre
ébredő zsidóság erejét és öntudatát
jelentette. A hatalom nimbuszával
ült az elnöki székben, befolyás és va-
gyon tökéletes fény-kévéi közepette.
(...) Wahrmann volt a hatalom, a be-
folyás, a tekintély, a vagyon.”

Bár más szavakkal, ugyanezt mond-
ták gazdagságáról a fiáker-kocsisok
Krúdy Gyulánál: „Ah, hányszor lehe-
tett hallani a stand borméréseiben a
könnyelmű Wahrmannok (...) nevét.”
(Értsd: fiákerre könnyelműen költő.)

Jiddis mondás: *An oysher hot umetum a daye*, „A gazdag véleménye mindenütt
számít.”

S még egy: *Gelt halt zih nor in a grobn zak*, „Pénz csak vastag zsákban marad
meg.”

Amikor Wahrmannt megválasztották a pesti hitközség elnökének (1883. no-
vember), (id.) Chorin Ferenc volt vele szemben az ellenjelölt; Wahrmannt maga
Tisza Kálmán miniszterelnök és belügyminiszter ajánlotta. Wahrmann elnöksé-
ge idején a hitközség titkára Goldziher Ignác volt; ezt a tisztséget egyébként már
1876 óta ő töltötte be. Goldziher a *Napló*-ban nem talált jó szót Wahrmann jellem-
zésére: „ő gazdagsága”, „lengyel pénzeszsák”, „pénzzel bearanyozott fickó” —
csak így emlegeti; panaszkodott, hogy Wahrmann egy évtizeden át „kínpadra
vonta”. A kortársak azonban nemigen tettek különbséget kettejük között: a hit-
község vonatkozásában egyszerűen Wahrmann–Goldziher rezsimről beszéltek.
Mégiscsak ők ketten együtt szilárdították meg a pesti hitközséget mint a magyar
zsidóság legjelentősebb szervezetét, a kongresszusi Országos Irodával szemben
is. A pesti hitközség: a magyar neológ zsidóság — így ítélte meg a helyzetet a ko-
rabeli közvélemény.

Wahrmann képviselőként is nyíltan kiállt a parlamentben a magyar zsidóság
legfőbb érdeke: a vallásszabadság mellett. Beszédeiben gyakran mondta, s má-
sok is sokszor idézték tőle, tréfás szólássá vált: „Amint a t. Ház tudja, magam is
zsidó vagyok.” A jegyzőkönyvben sokszor áll e szavak mögött a közbekiáltás:
„Éljen! Éljen!” Engesztelőnapon, ha volt is parlamenti ülés, természetesen, a Do-
hány utcában töltötte az egész napot. Persze, szombatnaként gyakran felhívták
Tóra-olvasáshoz, és ő mindig tudta, mit kell tennie. (Adomány megajánlásában
is.) A tisztaeszlári per hónapjaiban Wahrmann éles megjegyzéseket tett a folyo-
són Istóczy Győző antiszemita beszédeire. Képviselőtársa *provokáltatta*, s a töm-
zsi, nehézkes mozgású, vaksi Wahrmann kiállt ellene (1883). A párbaj Ercsi mel-
lett folyt le, egy erdei tisztáson. A képviselő párbajvétségét utóbb a székesfehérvári
törvényszék tárgyalta. A vétkeseket egyformán nyolc nap államfogházra
ítélte.

A recepciós törvény (1895: XLII. tc.) előkészítése idején Wahrmann szembeke-
rült hitközségének egy részével, a fiatalabb nemzedékkel, akik a recepciótól
nemcsak a vagyonosak: minden izraelita vallású magyar polgár egyenjogúságát
remélték, a javasolt jogoknál többet, és többeknek. Wahrmann félt attól, hogy
egy új antiszemita mozgalmat hívnak ki maguk ellen, félt, hogy megrendül sa-
ját helyzete, s amit ez jelképezett: a zsidóság betagozódása a hivatalos Magyar-
ország társadalmi rendjébe, ki-ki vagyoni állapota szerint. Ellenfelei, akik
Wahrmannat gőgösnek tartották, 1892-ben mást választottak meg helyette elnök-
nek; de még az új elnököt is a kongresszusi nemzedékből. Wahrmann ekkor már
beteg volt, s néhány nap múlva meghalt. Végrendeletileg jelentős összegű alapít-
ványt hagyott a M. Tud. Akadémiára, pályadíjak fedezetéül, ezt végül az alapít-
ványok 1949. évi államosítása sodorta el. A Rabbiképzőben Hevesi Simon tartott
fölötte gyászbeszédet (*heszpéd*) (1892. december 22); a jövődő Dohány utcai
főrabbi számára ez rangot adó pesti bemutatkozás volt. Wahrmann két fia
nyomban a halála után, kedvenc gyermeke, leánya (Rebeka / Rifke / Regina /
Rene) pár évvel később, áttértek a r. kath. vallásra.

Az Andrassy úti házat Wahrmann megbízásából Freund Vilmos és társa,
Kauszer János tervezték. A háromemeletes palota 1885-ben készült el. A kapube-
járat mellett ma is látható Flóra-szobrokat Stróbl Alajos készítette. A ház említés-
re méltó látványossága még a lépcsőház eredeti kovácsoltvas korlátja, amelyet
vasvirágok és sárkány alakok díszítettek, valamint a lámpatartó oszlopok és a
néhány megmaradt tábla maradt, illetve színes üveglak (utóbbiak a
Kratzmann Ede üvegfestő cég műhelyéből). A II. emeleten az udvarra néző falon
antik mitológiai freskók. A tulajdonos lakása az egész I. emeletet elfoglalta.
A fényűző nagypolgári lakás mai állapotában is figyelmet érdemel. Látszik min-
den részletén, hogy a megrendelő a rangja és vagyona szerint társadalmilag őt
megillető életvitelt folytatta. Egymásba nyíló hatalmas szobáiban fényes életet
képzeljünk el, estélyeket, talán hangversenyt is, előkelő vendégeket. Értékes fa-
munka borítja a falakat, mennyezetet. Két kandallón is faragás. Látványosság
számba mennek a hatalmas szárnyasajtók. A lakás falait híres festmények ékesít-
ték; Wahrmann szenvedélye volt a műgyűjtés, a felesége halála óta keserű,
epés, sokszor rideg ember csak képei között oldódott kissé. Az ablakokat
körülvéő stilizált meander díszítést néhány évtizeddel később akár szvasztiká-
nak is lehetett volna nézni; a hitközség elnökének ízlése a kor és a közeg ízlésé-
hez igazodott.

Wahrmann sírja a VIII., Salgótarjáni utcai temetőben; a síremlék Quittner Zsig-
mond műve.

Emlékét egy utcanev is őrzi, kissé váratlan helyen: az Új-Lipótvárosban. Ré-
gebben nagy utcája volt, a még csak éppen kiépülő negyed északi peremén, ta-
lán az egykori Pannonia gőzmalomra utalásképpen, de ezt az utcát a második
világháború után Victor Hugo-ról nevezték el. Wahrmann utcája szerényebb lett,
de legalább most is ugyanazon a helyen: a Szent István parktól (XIII., Pozsonyi
út / Victor Hugo utca sarok) északnyugatra nyíló kis Wahrmann Mór köz (aze-
lőtt: Pozsonyi köz), csupán egy-egy ház van mindkét oldalán.

262. Wahrmann Mór
síremléke

(3) Andrassy út 43

és a két szomszédos épület, a 39 és a 41

A háromemeletes bérház 1880-ban épült, kora-eklektikus stílusban. A III. emeleten működött, egészen a második világháború végéig, Friedmann József „Karmel” kóser panziója, 24 vendégszobával.

Az épület szépen felújított kapualjának festett mennyezete ma is vonzza a látogatókat.

Aszomszédos épület (41) a Rumbach utcai zsinagóga másodtervezője, Kallina Mór tervei alapján épült 1880 és 1885 között. A házat 1904-ben az óbudai textilgyár tulajdonosa, a Goldberger család vette meg, s a család tagjai laktak itt mindvégig: a deportálásokig, illetve egészen a második világháborút követő államosításig (1948). Maga Goldberger Leó ugyan másutt tartott lakást, nyugodtabb helyen: VI.,

Benczúr utca 45. Az épület ma meglehetősen elhanyagolt állapotban van, ezért csak kívülről érdemes egy pillantást vetni rá.

— Goldbergerék megrendelésére épült 1911-ben a szomszédos Párisi Nagy Áruház új épülete. Előzményei voltak: egy zsúfolt, kis bazár a Kerepesi út / Rákóczi út — Klauzál utca sarkán, a Párisi Nagy Áruház a Rákóczi úton; utóbbi 1903-ban leégett. Az Andrassy úti telken eredetileg a Terézvárosi Kaszinó állt. Ennek Petschacher Gusztáv (1844–1890) volt a tervezője, báltermének mennyezeti freskóját Lotz Károly (1887–1904) festette, más freskóit pedig Feszty Árpád (1856–1914). Az Áruház építésekor a bálterem Paulay Ede utcára néző traktusát megtartották, belefoglalva az áruházi épületbe; a szecessziós ízlés könnyen befogadta a historizáló stílusú emléket. A Nagy Áruház tervét Sziklai Zsigmond (1864–?) készítette, a kivitelezést az eredeti Kaszinó tervezőépítészére, Petschacher Gusztávra bízták. A galériás elrendezésű, egy légerterű épület különlegessége az öt emeletnyi magas, fedett üvegudvar, és az üvegfalú, tükrös felvonók. A tetőn körben kilátósétány épült. Ez volt Budapest első modern áruházépülete. A Párisi Nagy Áruház a Goldberger gyár érdekeltségébe tartozott. Jelenleg Divatcsarnok a neve.

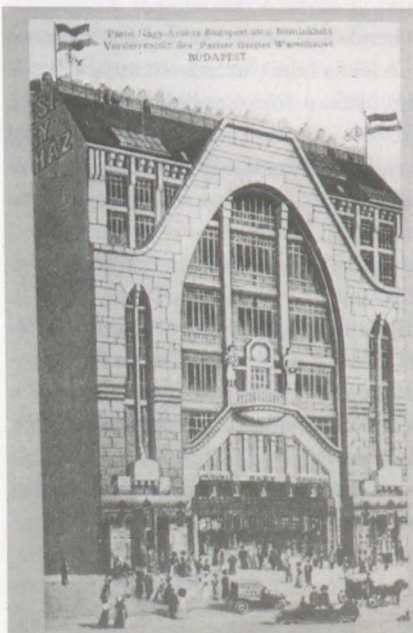
Karmel ארטה כשר Penzió Budapest

VI., Andrassy-út 43 * Telefon 1-289-67

Villamos és autóbusz összeköttetés a város minden részébe

Elsőrendű családi penzió a város központjában, teljesen újonnan berendezve. Legnagyobb kényelem, modernül berendezett, szépfekvésű szobák folyó vízzel. Fürdőszobák. Bőséges és elismerten kitűnő konyha. Kivánatra diétikus ellátás. Figyelmes kiszolgálás. Abszolút tisztaság. Olcsó árak, hideg- és melegvíz. Referenciát a budapesti orth. rabbiság ad. Szobák napokra is igénybe vehetők. Előzetes szobafoglalás. Szíveskedjék nagybecsű látogatásával bennünket megtisztelni.

263. A Párisi Nagy Áruház az Andrassy úton

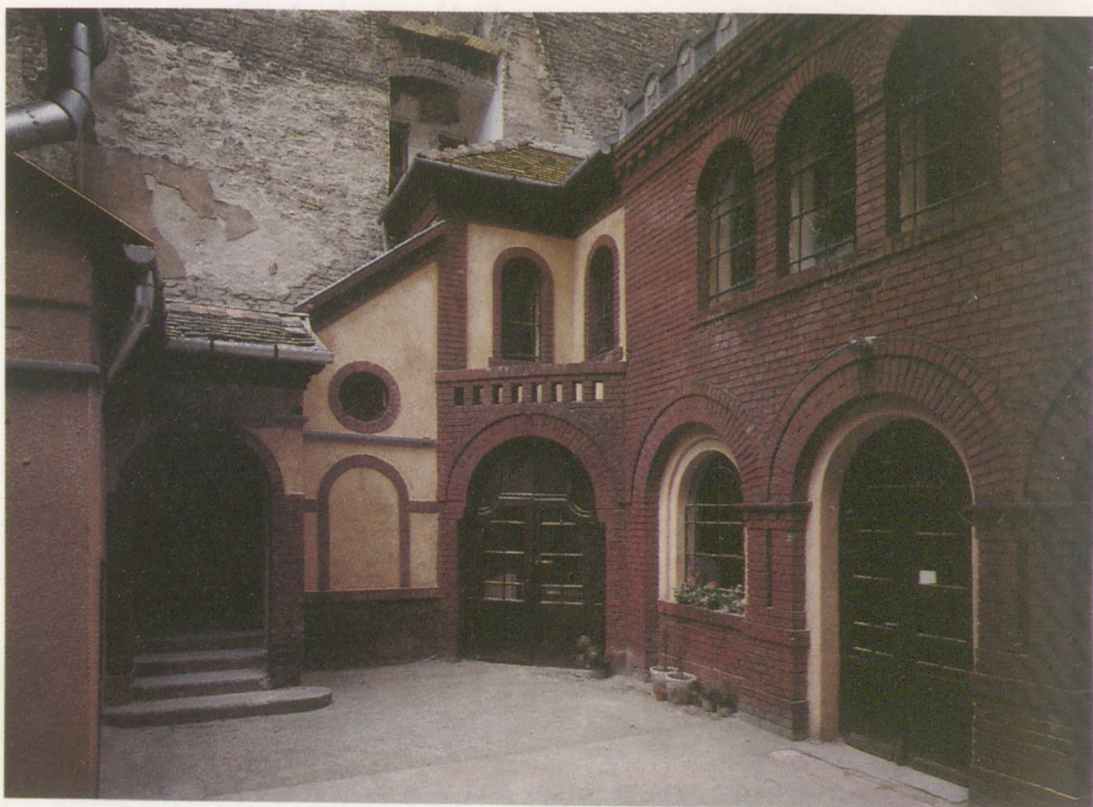

VII:3. VI., Andrassy út 23:
Wahrmann-palota.
Lépcsőház

VII:4. Wahrmann-palota:
Kovácsolt vaskorlát a
lépcsőházban

VII:5. Wahrmann-palota:
Maratott üvegablak a
lécsőházban

VII:6. A Dessewffy utcai
zsinagóga udvara

(4) A Terézváros átalakulása

A Sugár / Andrassy út előkelősége kisugárzott a környékre is. A környező utcákban az új építkezések léptékét a 19. század végén már a paloták adták meg. E neo-barokk paloták szomszédságában három- és négyemeletes bérházak épültek, ugyanannak a stílusnak egyszerűbb és nem egyszer silányabb változatai. Más lett a városkép, s valamelyest megváltozott a lakosság is. Sokan jöttek ide tisztviselők, alkalmazottak. De a zsidó lakosság megmaradt. Akik már régóta ezen a környéken laktak, s észak-északnyugati irányban egyre messzebbre tolták ki a Király utcai zsidónegyed határát, nem húzódtak el máshová. Közülük főként azok költöztek át az új házakba, akár tulajdonosként, akár mint bérlők, akik már többé-kevésbé beilleszkedtek a hivatalos Magyarország új rendjébe. Akik most már nemcsak a községhez tartoztak: polgári státusuk volt, még ha alacsony is. Az Andrassy út környéke mintegy a társadalmi asszimiláció lépcsőháza volt a zsidó középrétegek számára. Urak lettek, vagy legalább jobb polgárok, de nem távolodtak el messzire az eredeti közegtől. Legtöbbjük továbbra is eljárt a régi imahelyre; többségük, természetesen, a Dohány utcába ment, a reprezentatív zsinagógába. Persze, a lakosság egészét nézve, itt valamivel kevesebb volt — számban is, arány szerint is — a zsidó, mint a Király utcában.

Az előkelő sugárutat a Terézvárosba vágták; de csupán az utat. Magában a zsidónegyedben, melyet az új úttal éppen kikerülni akartak, az építészeti és társadalmi modernizáció sokkal kevesebb változást hozott magával. A Terézváros nagyjából szimmetrikusan helyezkedik el az Andrassy út két oldalán, s a két félvárosnegyed zsidó világa sem különbözött egymástól túlságosan: jobbra is, balra is szegényesebb utcák, kézműves, kereskedő, vállalkozó népeség, kisebb üzletek, műhelyek. Mintha a teréz- / erzsébetvárosi zsidónegyed — észak felé terjeszkedésben — egyszerűen áthömpölygött volna az Andrassy úton túlra.

(5) Baumgarten Alapítvány

VI., Szerecsen / Paulay Ede utca 15: A hatalmas bérház a Baumgarten családé volt. A 19. század utolsó harmadában a család vagyonos ágát több testvér jelentette. Baumgarten Alajos „háztulajdonos és terménykereskedő”-nek volt két másik háza is: Három korona / Nagy korona utca 15 / Wekerle Sándor utca / V., Hercegprímás utca 13 az egyik, és V., Erzsébet tér 11 a másik. Testvére, Ignác, mint terménykereskedő adózott. A Szerecsen utcai ház (épült: 1897) egyik felének Lajos volt a tulajdonosa, és csak másik felének Ignác, valamint öt gyermeke. Lajosnak ezen az épületen kívül is volt számos jó ingatlana.

A tulajdonképpeni Baumgarten-ház a lipótvárosi palota volt, a Nagy korona utca 15 / V., Hercegprímás utca 13, Baumgarten Fülöp megbízásából építette Zofahl Lőrinc, neo-reneszánsz stílusban (1861), homlokzatán az I. és II. emelet magasságában díszítésül három-három ión féloszlop, udvarán, mint sok terézvárosi házban, a vízcsapnál vörösmárvány kút. A háztulajdonos — mint rendszeren — az előkelő, erkélyes I. emeleten lakott.

A polgárrá válás egyik útja volt a nagyvárosban a Baumgarteneké: kereskedésből származó jövedelmüket fővárosi ingatlan- vagy háztulajdonba fektették. A pesti bérházak jövedelmezősége semmiben sem maradt el a földbirtokétól. Már egy nagyobb bérház is komoly jövedelmet nyújtott, két-három pedig igazi nagy vagyonnak számított.

A család egyik tagja, Baumgarten Ferenc Ferdinánd (1880–1927), akit esztétikai és irodalomtörténeti munkássága fiatal kora óta Németországhoz (Berlin, München) kötött, milliós vagyonát (1 200 000 pengő) végrendeletileg alapítvánnyá alakította át (1928), az élő magyar irodalom támogatására.

„Nehéz feladat nemzeti hovatartozását megállapítani. Eredetére nézve zsidó volt, vándor és otthontalan fajtának gyermeke. Nyelve, kultúrája, érdeklődési köre, irodalmi oeuvre-je német volt, és belső közösséget csak azzal a szép országgal érzett, amely azóta a szemünk láttára foszlott a semmibe: a weimari Németországgal, amelynek egyik büszkesége volt. De nagylelkű tetteivel mégsem a német, hanem a magyar irodalom felé fordult, és magyar földhöz köti mégis a sírja, melyben zarándok-fáradságát kipiheni. Hová tartozott ez a hontalan lélek, hol voltak igazi gyökerei, mi volt az, amitől vándorlásai közben sem tudott elszakadni? (...) Baumgarten pesti volt. Pesti volt a szó legnemesebb és nemigen használt értelmében: pesti volt, a régi Pest nagy polgári hagyományainak, nagy magatartásának tudatos örököse. A régi Pest egyik patricius-családjának késő sarja volt...”

(Szerb Antal, 1937)

A Baumgarten Alapítvány vagyonának kamataiból 1929 óta folyamatosan, s még a második világháború után is, az Alapítvány megszüntetéséig (1949) évente az alapító halálának évfordulóján (január 18) kiosztott, jelentős összegű díjai, havi részletekben kifizetett jutalmai és segélyei a magyar irodalom — költészet, próza, kritika — legmagasabb rangú elismerését jelentették, és mint támogatás is fontosak voltak.

„Nem a «tehetség jutalmazásáról» van itt szó; nem is könyöradományokról, apró nyomorok pillanatnyi enyhítésére. Szabadságról van szó, függetlenségről és munkalehetőségről a Szellem számára.”

(Babits Mihály, 1927)

A kuratórium, Babits Mihály, Schöpflin Aladár és Basch Lóránt, jobbára a *Nyugat* esztétikai elveit érvényesítette. A Baumgarten-díj kitüntetés volt; aki megkapta, irodalmi siker értékes jeleként tartotta számon.

Az Alapítvány a Lipótvárosban (V., Sas utca 1) nagyszerű magyar irodalmi könyvtárat is fenntartott, találkozóhelyül is írók, irodalmárok számára. Az olvasó és könyvtár két tágas helyiséget kapott az I. emeleten, a belső szobában a könyvespolcok és a könyvtáros íróasztala, a két szoba közötti választófalban a mindkét szobát fűtő cserépkályha, az ajtó helyén felcsapható könyvtári deszkapult, a külső szobában az olvasóasztalok, zöld lámpákkal. Barátságos hely. Heti három alkalommal volt nyitva, kétszer délután, egyszer délelőtt. A könyvtárosi állás — vagy inkább: megbízás — három évre szólt, s ösztöndíj-félének számított maga is.

Devecseri Gábor (1917–1971), már abban az időben Homérosz himnuszainak igazi költői tehetségű fordítója, aki később — filológus pontossággal és költői leleménnyel — megcsinálta magyarul a teljes Homéroszt, 1942 és 1944 között volt az Alapítvány könyvtárosa.

A Baumgarten-könyvtárról, visszaemlékezésében:

„Baumgarten Ferenc olvasmányain kívül Tóth Árpád, Király György, Kosztolányi [Dezső] gyűjteményei találtak otthon a Sas utcai ház első emeletén. Az utolsó esztendőkből pedig egy elzárt szobában Babits Mihály könyvei és írószobája is csatlakozott hozzájuk. S e félig könyvtár, félig kegyhely ajtajában egymást váltották az irodalom ministránsai. Olvasni vágyó írók és tudósok jöttek: mindegyik sietve érkezett, hogy gyorsan elmondhassa a szívét feszítő hírt: valami új jót a világirodalom időben vagy térben távolabb fekvő részéről, és valami új rosszat a közelben élő íróársárol. (...) Az újonnan beszerzett, nagyszerűen kiválogatott angol anyag Babits Mihály összeírása alapján került a könyvtárba. (...) A köteteket az első könyvtáros, Sárközi György rendezte el, s az utána következők, Illés Endre, Fenyő László, (...) mind jelentettek valamit a könyvtár számára, egyéniségük nyomát ütötték rá, míg az olvasószoba hív könyv-falóit szeretettel szemlélte a közelmúlt és régmúlt költői mellől a falról Baumgarten Ferenc, Ambrus Zoltán, Osvát Ernő. (...) A könyvtár élt. Most, tűzhalála után, nem lehet leírni, hogy milyen értékek pusztultak el.”

(„Egy könyvtár emléke”, in: *Lágymányosi istenek*, 1967)

A Sas utca 1, már 1944 nyarán, az egyik bombázáskor találatot kapott, kiégett, s teljesen elpusztult a Baumgarten-könyvtár is.

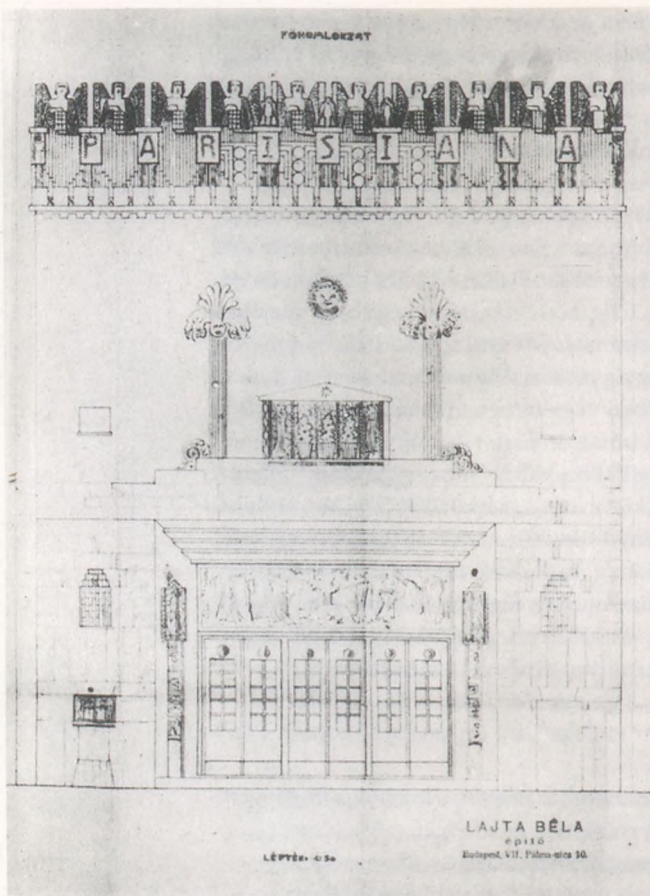
A ház kapuja mellett Baumgarten Ferenc emléktáblája.

(6) Parisiana

(VI., Paulay Ede utca 35)

Lajta Béla tervei alapján épült fel, Friedmann Adolf 1896-ban alapított zenés varietéje helyén, a Szerecsen / Paulay Ede utcában, és nyílt meg 1909-ben a „Parisiana” orfeum, zenés mulató. Lajta épületének — önmagában véve — nincs semmi köze a zsidósághoz; a hitközséghez meg éppen semmi nincs. A polgári társadalom igényeit elégítette ki, s mint polgári, világias (*mondén*) — vagy félvilági — szórakozóhely az ellentéte volt a zsinagógák, a mégoly reform irányzatú zsidó templomok világának. Csak éppen a polgárosodást a magyarországi közegben, Budapesten, részben — ha nem nagyobb részben — a zsidóság hordozta. És zsidó volt az építész, Lajta Béla is. A „Parisiana”-t, igaz, nem mint zsidó építette. Építészeti feladatot oldott meg, korszerű eszközökkel, művészi szinten, mértékadó stílusban és ízléssel.

A „Parisiana” épülete kapcsán is megfogalmazható, hogy a zsidó társadalom városalakító szerepe a fővárosban a dualizmus korában jobbra nem specifikusan zsidó teljesítmény volt. A nagybani kereskedelem, az export, a pénz- és

264. „Parisiana”
mulató. Lajta Béla
engedélyezési
tervrajza, 1908

265. A „Parisiana”
homlokzata

266. A (volt) „Arany
János” Színház
homlokzata az 1991.
évi műemléki
helyreállítás után

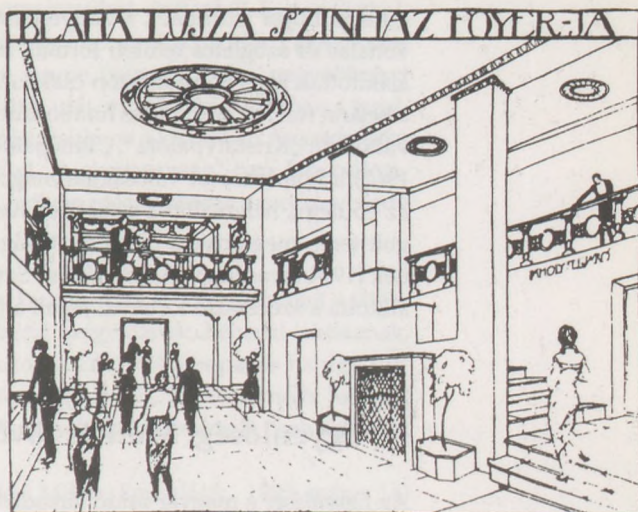
TERÉZVÁROS
328

tőzsdélet főbb szereplői, legyenek bár származásuk vagy vallási hovatartozásuk szerint zsidók, ebben a minőségükben most már nem mint zsidók léptek fel; polgárok voltak évtizedek óta, mégpedig erős nemzeti identitást mutató magyar polgár a legtöbbször. A nagyjából zsidó polgárság által kialakított Budapesten éppen zsidó jelleg nem figyelhető meg; egyszerűen azért, mert nincs. Ahogyan korábban Pollack Mihály vagy Hild József a kor jellegzetes stílusában tervezték a zsidó megrendelők épületeit, a zsidó községi rendeltetésű épületeket is, úgy most modern művészek, történetesen zsidók, a kor stílusában alakították ki a város új arculatát. A „Parisiana” homlokzatát a környék más épületeivel együtt nézve, különbség nem abban mutatkozik közöttük, hogy zsidó vagy nem zsidó, hanem abban, hogy modern (szecessziós) vagy neo-ba-rokk.

Lajta a szecesszió keleties irányzatai közül itt az elő-ázsiai stílust vá-

lasztotta. Nagy, téglalap alakú, díszítetlen falfelületek, a kevés építészeti és díszítő elem sokszori ismétlődése, néhány jellegzetesen mezopotámiai eredetű motívum — utóbbiak között különösen a lépcsőzetesen egymás fölött elhelyezkedő téglalap formák, az úgynevezett „zikkurat-motívum” — jelentik ennek az orientalizáló stílusnak a régészeti örökségét. A Louvre mezopotámiai kiállításán megfigyelt építészeti motívumok modern épületen éppúgy Párizst idézik fel, mint a szecesszió. A „Parisianá”-ban szecesszió az egymás mellé állított sokféle nemes anyag, márvány, fém (réz és alumínium), üveg stb., mind a felületalakításban, mind a díszítésben, a fényes felületek, a buja színgazdagság, a népi (magyaros) díszítőművészetből kölcsönzött díszítőmotívumok.

267. „Blaha Lujza”
Színház, foyer.
Vágó László terve,
1921

„Fehér márványhomlokzata, ormán azokkal a szögletes, komor szobor-alakzatokkal olyan volt, mint egy szabadkőműves páholy vagy mint egy fáraó síremléke”

— írta a Szerecsen utcai épületről Nagy Endre (*A kabaré regénye*, 1935). Eszerint az épületről a kortárs azonnal a nemzetközileg ismert stílusra asszociált, a szabadkőművességben magára a kozmopolitizmusra.

Lajta stílusválasztása rányomta bélyegét a korszak polgári építészetére, nemcsak saját munkáit jellemezte, zsidó közösségi épületek is készültek később ennek a stílusnak más változataiban, például, a Kazinczy utcai orthodox zsinagoga, a Wesselényi utcai Hősök temploma.

A „Parisiana” eredeti épületéről írta Dávid Ferenc: „A színház az az épületfajta, amely a legmélyebben fejezte ki a polgárság győzelmét az arisztokratikus társadalom fölött, hisz otthona, sőt, temploma a műveltségnek... Az az építészeti műfaj, melyet a polgárság a kastélytól hódított el, s tett meg a nagyvárosokban a társadalmi élet központjának. A színház az újfajta ünnep színhelye, érthető hát, hogy díszes, pompás. S a mulató is, a színház fattya, a nagyvárosnak viszont édes gyermeke, pompás, sőt, pompázatos. Persze, talmibb és harsányabb módon, még több plasztikával és még több aranyozással, még több bársonnyal és főként még több tükörrel.”

Lajta az eredeti épületben a szűk háztelken is jó elrendezésű mulatót alakított ki. Az épület utcai részén — emeleten — egy külön bejárati ajtón át és külön lépcsőházból megközelíthető kisterem helyezkedett el. A főbejárat az előtérbe nyílt, s emeleti folyosója is volt. Maga a nagyterem különösen ünnepélyes volt: magas tér, trapézmetset, hatalmas márvány falfelületek, fölöttük a két hosszanti oldalon dúsan aranyozott, lépcsőzetes párkány. A hátsó falon néhány emeleti páholy volt, elöl pedig kicsiny színpad.

Az épületet Vágó László tervei alapján 1921-ben színházzá alakították át

(„Blaha Lujza” Színház), a nagyteremben két emeletnyi erkélyt helyeztek el, a vonalas és szögletes felületi formák helyett neo-empire gömbölyded formákat alakítottak ki. A homlokzaton csak kevés változtatást tettek (üveg előtető épült a bejárat fölé, az addig üres homlokzatra felirat került). Később az épület neve is változott: „Kristálypalota”, „Táncpalota” stb. Még későbbi átalakítások (1950 k., 1962) a homlokzatot valósággal megcsúfolták. A Főváros 1991-ben újjáépítette az épületet, helyreállítva az eredeti homlokzatot, újralkotva a foyer szépen tagolt terét, megtartva a belső teret Vágó színháztermében. Az új színházépületnek (1994 tavaszáig: „Arany János” Színház) külön jelentőséget ad, hogy visszaállította a szecesszió történeti jogait a pesti városképben.

(7) Egyenlőség, Múlt és Jövő

Az *Egyenlőség* a magyar zsidó társadalom legfontosabb orgánuma volt évtizedeken át (1881–1938). A tiszaezlári hazug vérvád (1881) és maga a per (1882/83) hívta létre: a lap Bogdányi Móric napi tudósításaiból nőtt ki. Röviddel a per lezárása után Szabolcsi Miksa (1857–1915) vette át a szerkesztést (1884), jesivában szerzett, kifogástalan hagyományos zsidó tudása erős újságíró tehetséggel párosult, haláláig ő, utána pedig fia, Szabolcsi Lajos (1889–1943) állt a lap élén. Maga a szerkesztőség is hosszú időn át Szabolcsi Miksa lakásában volt (VII., Lövölde tér 2/A). Az *Egyenlőség* táborát a magyar társadalomba beilleszkedni kívánó zsidóság, a neológia alkotta. Küzdelmei a zsidóság jogi státusának rendezése érdekében a magyar parlamenti — és ennél szélesebb társadalmi — erők támogatását élvezték, és ezeket az erőket támogatták. A lap az emancipálódott magyar zsidóság irodalmát szólaltatta meg. Szerzői voltak Ágai Adolf, Ignótus (Veigelsberg Hugó), Kiss József, Kóbor Tamás, és a zsidó élet jeles regényírója, Ujvári Péter (Groszmann Pinhász Júda) (1869–1931). A maga idején az egyetlen jelentős zsidó felekezeti újság, voltak idők, hogy negyvenezer példány ment el belőle. Aki ma kézbeveszi, látja: még az apróhirdetések is értékesek benne, kordokumentumok.

Grätz monumentális zsidó történetét, a *Wissenschaft des Judentums* történelem-szemléletének summázatát is Szabolcsi Miksa adta ki magyarul: *A zsidók egyetlen története 6 kötetben, Grätz nagy műve alapján és különös tekintettel a magyar zsidók történetére* (1906–1908); a magyar tárgyú kiegészítő fejezeteket, mint a címlap mondja: „Kohn Sámuel könyve nyomán”, Sebestyén Károly írta.

Az *Egyenlőség* bizalmatlanul fogadta, bírálta, elutasította a kezdeti gyenge cionista törekvéseket, mert féltette tőlük a legfontosabb ügyet, amelyért mindig is küzdött: a magyar társadalomba való beilleszkedést, az emancipációt; de

268. Szabolcsi Miksa arcképe

nem tagadott meg semmit a zsidóság hagyományaiból, értékeiből. Éppen Szabolcsi Miksa szervezte meg a magyar zsidóság első zarándokútját Palesztinába (1905); a bérelt különhajón, Fiume – Haifa – Fiume, összesen 145 — nagyobb részt neológ — személyiség tette meg a háromhetes utat, ez volt Palesztinában a legelső nagyobb zarándokcsoport Európából, érkezésükkor a kikötőben Ausztria–Magyarország tiszteletbeli konzulja fogadta őket. A „szent ország”-ban, Jeruzsálemben, az emancipált európeér pesti zsidókat mélyen megrendítette a megelevenedő zsidó élet.

„Hallottunk anyákat, kik héber nyelven kecsegtették el gyermekeiket a játéktérről, ahol az édes apró emberkék héberül kergetőznek, héberül labdáznak, héberül mondják el egymásnak, mit hozott a vásárról a papa, és ha úgy fordul, héberül verekednek is. Megfigyeltem egy anyát, ki csecsemőjét héberül altatta, azon a nyelven, melyen máshol némely zsidó tudós is csak dadogni tud.”

(Szabolcsi Miksa, *Egyenlőség*, 1905. május 14)

Az *Egyenlőség* megjelenésének az első zsidótörvényt követő betiltás vetett véget (1938) — az első zsidótörvény drasztikusan véget vetett az egyenlőség iránti reményeknek is.

A Szabolcsi családból származik, Szabolcsi Miksa fia volt a magyar zenetörténeti kutatás legnagyobb mestere, Szabolcsi Bence, a M. Tud. Akadémia tagja (1948, rendes tag: 1955), a Zeneművészeti Főiskola tanára (1945), akinek munkássága átfogta a zsidó zene történetét és néprajzát is, e tárgyú munkásságáért a *Royal Asiatic Society* tagjává választották (1936), és aki a második világháború előtt — zenetörténeti kutatásai mellett — jelentős tanulmányokban vizsgálta a zsidóság magyarországi történetét és beilleszkedésének problémáit.

A *Múlt és Jövő* (1911–1944) szinte az *Egyenlőség* ellenében indult. Az *Egyenlőség* egykori munkatársa alapította, Patai József (1882–1953), s ő szerkesztette, ő szabta meg szellemi irányát mindvégig. Sokszor költöző szerkesztőségének címe sokáig a VI., Podmaniczky utca 6 volt, de volt a Révay utca 14 és a Vilmos császár út 34 is. Az asszimiláció eredményeivel, vagy inkább a zsidó létre hátrányos mellékhatásaival, elégedetlen fiatalabb magyar zsidó nemzedék tagjai, ízlésüket tekintve — látszott már a folyóirat címlapján — a szecesszió hívei, a zsidó élet más, tágasabb lehetőségeit keresve Palesztina és a cionista mozgalom felé fordultak. A nagyalakú folyóirat rendszeresen közölt tudósításokat, fényképeket a Palesztina zsidó betelepítésére érkező *háluc*-okról, az „Ország (*erec*)” építéséről. A *Múlt és Jövő* a magyar zsidó szellemi élet cionista irányzatának volt a lapja, s nagyobb részt alakította is a szellemi és érzelmi cionizmust. A magyar nyelvű irodalmi és kulturális folyóirat bekapcsolta a cionista eszmekörbe a magyar zsidóságot, a fővárosi zsidó értelmiséget. Patai lakása, egy időben a Városmajor közelében (II., Fillér utca 18 — Nyúl utca 22), mintegy a *Múlt és Jövő* második szerkesztősége volt. Maga Patai 1940 óta már kint élt Palesztinában, de onnan is részt tudott venni lapjának irányításában. A *Múlt és Jövő* megjelenésének a német megszállás vetett véget, az utolsó szám 1944 márciusában jelent meg.

Patai héber nyelvű versekkel kezdte irodalmi pályáját (1902). Mindjárt első palesztinai útja (1926) után határozottan a cionista eszmék mellé állt, és támogatta ezek gyakorlati megvalósítását. A Pro Palesztina szövetségben, hivatalos nevén: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége (I., Fő utca 12), melyet nem sokkal a hazajövele után — Baracs Károly és mások támogatásával — kezdeményezett és szervezett meg (1927), létrehozta az értelmiségi rokonszenv és támogatás szervezeti kereteit is. A pesti hitközség vezetősége ellenezte a cionizmust, és csaknem egy évtizedbe beletellett, míg valamelyest oldódott a feszültség Patai, illetve a cionista mozgalom és a hitközség között. A Pro Palesztina Szövetség szolidaritást vállalt a pár évvel azelőtt alapított és akkortájt (1925) megnyílt jeruzsálemi Héber Egyetem eszméjével. Patai József fia, Patai Ervin György / Raphael, a Rabbiképző elvégzése — és a szokásos boroszlói év — után tanulmányait a Héber Egyetemen folytatta, és itt szerzett doktorátust. Egy időben szinte ingázott Budapest és Palesztina között, s aztán véglegesen a külföldi tudományos élet mellett határozta el magát.

Az *Egyenlőség* a hazai zsidóság itthoni jogait, beilleszkedését szolgálta, az egyenjogúságot, a diaszporát, a *Múlt és Jövő* a zsidó haza és zsidó állam eszméjének ébrentartását. Olvasói, hívei voltak mindkét lapnak, mindkét irányzatnak. A történelem, Hitler nemzeti-szocialista Németországa és Magyarország nem *igazságot tett* a két tábor között folyó vitákban, csupán *döntött*, tragikus kegyetlenséggel.

(8) Japán Kávéház és Ernst Múzeum

A „Japán Kávéház”, az Andrássy út és Gyár utca / Liszt Ferenc tér sarkán (VI., Andrássy út 45), a két világháború között Budapest egyik leghíresebb művész- és irodalmi kávéháza volt. Az 1890-es években nyílt meg, nevét keleties mintájú csempe falburkolatáról kapta. 1909-ben Brüll Alfréd segítségével — az ő pénzén — vásárolta meg Weisz Richárd (1879–1945) birkózó és súlyemelő, olimpiai bajnok (London, 1908), az MTK versenyzője és mindvégig egyik vezéregyénisége. Weisz családjaé volt a Lipótvárosban a „Continental” Szálló, ahol éppen ebben az időben a *Nyugat* készülődött, rövid ideig ő maga is ott dolgozott az emeleten, a bárpultnál. A „Japán”-ban szigorú rendet tartott, de a művészeket szívélyesen fogadta. Bár adósságban az ő idejében nemigen maradt senki; a hitelező idők később jöttek, az első világháború után. Hogy adósságát megfizesse, Weisznek a „Japán”-t végül el kellett adnia.

Mondják, 1919 késő őszén a *champion* táblát akasztott a mellére, s ezzel a felirattal járkált az utcán: „Zsidó vagyok.” Weiszbe aligha mert belékötni bárki *britanniás*.

Az irodalmi élet éttermi és kávéházi korszakában tulajdonosok és közönség összekapcsolták a két vendéglátó helyet, a „Continental”-t és a „Japán”-t. Járt a „Japán”-ba Lechner Ödön, az építész, Lajta Béla mestere, Szinyei Merse Pál, Kernstok Károly festők, később pedig inkább írók: Molnár Ferenc, Nagy Lajos, József Attila, az Operából Székely Mihály.

A felismerhetetlenül megváltoztatott helyiségekben ma — egyelőre még — az Írók Könyvesboltja van.

269. A Japán Kávéház törzsvendégei, 1912 k. Köztük: Szinyei-Merse Pál (balról a második), Rippl-Rónai József (sétapálcával)

A „Japán” körébe tartozott Ernst Lajos (1872–1937) is, akinek családtörténete szinte a pésti zsidók *Buddenbrook*-ja. Pályája elején a Nemzeti Szalon igazgatója volt (1907–1912), de itt szembekerült a hivatalos akadémiával. Apjának, a gazdag lisztkereskedőnek jövedelméből időközben a magyar művelődéstörténet leggazdagabb történeti és művészeti magángyűjteményét hozta létre, majd szakítva a Nemzeti Szalonnal, gyűjteményének bemutatására fölépítette, a „Japán Kávéház” szomszédságában, az Ernst Múzeumot (1912) (VI., Nagymező utca 8). Magát az épületet Fodor Gyula (1872–1942) tervezte, az előcsarnok padjait Lechner Ödön, a lépcsőház színes ablakait Rippl-Rónai József (1861–1927). Egy részét bérházként hasznosították, a felső szinten (VI. emelet) pedig két tágas, már-már kertszerűen világos műteremlakás volt. E műtermek egyikében dolgozott évtizedeken át Fényes Adolf (1867–1945) festő, a másikban Zádor István (1882–1963) grafikus.

Az épület I. emelete felerészben, a tulajdonképpeni Múzeum mellett, a főváros első modern képzőművészeti galériája volt, remek kiállítóhelyiség, melyet Ernst Lajos éppen az új magyar művészet bemutatására és terjesztésére hozott létre. A galéria évtizedeken át működött sikeresen; 1917-től kezdve művészeti aukciókat is rendezett. Itt volt Gulácsy Lajos (1882–1932) gyűjteményes kiállítása (1922) és Csontváry Kosztka Tivadar (1853–1919) első jelentős tárlata (1930), amelyen az utókor mintegy felfedezte festészetét. A nagy gazdasági válság hatásával Ernst Lajos már nem tudott megküzdeni; 1937-ben öngyilkos lett. Gyűjteménye javarészt a Nemzeti Múzeum, Iparművészeti Múzeum, Szépművészeti Múzeum anyagába került, részben pedig az Operaház múzeumába. Az Ernst Múzeum ma is a kortárs művészet elegáns bemutatóhelye Budapesten.

(9) Az Andrásy út hátsó fertálya

Az Andrásy úttól északra a 19/20. század fordulóján, persze, már nem voltak szennyes, büdös mesterségek, iparok, melyeket a Király utca közvetlen szomszédságában még az előző századforduló hagyott örökül, s láthatóan kevesebb volt a zsidónegyed mindennapi önfenntartását szolgáló vállalkozás is. Zöldséges, vágoda, fürdő: ilyesmiért itt kissé messzebbre kellett menni, a fényes Andrásy úton túlra. A Révay (egykor: Retek), Lázár, Ó utca, az Új / gr. Zichy utca, a Dessewffy utca, s a merőleges keresztutcák, a kicsik: Laudon / Káldy Gyula, Dobó, Dalszínház, és a nagyok: a Hajós utca, Nagymező utca, Gyár / Jókai utca egyébként mind csaknem ugyanolyanok voltak, csak egészen kicsivel jobbak, inkább ipari jellegűek, mint a régi-régi zsidónegyed, a Lipótvároshoz semmiképpen sem lehetett volna hasonlítani őket. S némiképpen az Andrásy út kiszolgáló utcái voltak mind. A vasút bejött egész a Gyár utcáig, s lökte ki magából nap mint nap a vidéket: munkát keresők, vásárlók, vevőt keresők tömegét. Nemcsak azok a rétegek laktak itt, akiknek az Andrásy út palotái megfizethetetlenek maradtak, még a II. vagy III. emelet is, vagy akiket a paloták előkelőségei sem láttak volna szívesen. Azok is, vagy főként azok, akikre szüksége volt az Andrásy út előkelő lakóinak. Alkalmazottak, kiszolgáló iparosok, s ebben a kategóriában ők feltétlenül jobbaknak számítottak, mint Király vagy Szerecsen utcabeli társaik.

Bármelyik utcát járjuk végig a környéken, ugyanaz a kép tárul elénk; persze, ma már inkább csak képzeletben, a történeti adatok alapján. Csak a Dessewffy utcát véve: tudunk benne papírgyárról (37), könyvkötészetéről (6), rőfös- és textilüzletről (30, Margit-udvar), csipkegyárról (3–5), mosoda és ruhafestő üzemről (14), finommechanikai műhelyről (29). Amennyire ez nevekből s egyéb közvetett adatokból, illetve a második világháború alatti tulajdonosváltásokból megállapítható, a jelzett iparok tulajdonosai rendre zsidók voltak.

A Terézváros legértékesebb üzeme a Dessewffy utcában a 32. szám alatt volt: az Első Magyar Betűöntőde Rt. A műhely 1898 óta állt fenn, végzett nyomdai munkákat is, de specialitása mindig a betűöntés maradt. Tulajdonosa, Löwy Salamon (1874–?) a két világháború közötti időkben a szakma legkiválóbbjai közé számított Magyarországon. Kliséket sok nyomdának szállított. Héber készletéből kért kölcsön még a kiváló tipográfus, Kner Imre (1890–1945) gyomai nyomdája is.

A Lázár utcában, a Hajós utca és Hermina tér találkozására közelében (ma: Dalszínház utca 10) nyílt meg a Minta elemi főtanoda (1857), illetve — ahogyan csakhamar átnevezték — Orsz. Izraelita Tanítóképző Intézet (1859). Később elköltözött innen, s a Józsefvárosban, a Rabbiképző mellett kapott helyet.

A Dessewffy utcában több nyilvánosház is működött (9, 22, 35, 49). A környék már nem a Király utca átlátható, zárt világa, de nem is az Andrásy út ugyancsak átlátható előkelősége; az előkelő negyed hátsó fertálya, valóban, a közteség minden jellegzetességével. A nyilvánosház a városias polgári élet egyik tényezője; a közvetlen környéken sok más házban is voltak a 19. században hasonló műintézetek, nagyteremmel is, ilyen, például, a Nagymező utca 30 (helyén ma a „Lila ákác” kisvendéglő), Nagymező utca 4, 62, vagy csak ágyas szobákkal és szobáztatásra berendezett házak.

Régi ipar azonban a környéken a megfizetett szerelem, régebbi, mint a zsidónegyed. A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület egy felségfolyamodványban mint „ren-

detlenség"-et említette (1808), hogy többen, semmittevő emberek, egy nőszemélyhez csatlakoznak, akár a házasság köteléke által is, majd díszkészítő vagy hasonló névvel boltot nyitnak, de a név csak arra szolgál, hogy a boltba, a földszinten, szégyenkezés nélkül be lehessen menni. A városkapukon kívül, a Terézvárosban, a városfaltól keletre, északkeletre, a Könyök utcától a Hajós utcai piacig, a Király utca környékének sikátoraiban, kiderült a *Budapest rejtelmei*-ben a *purim* leírásából, csak úgy hemzsegték a züllöttnél züllöttebb, fosztogató, szerencsejátékos és lotyós csapszékek, kávéházak. (Rossz hírben álltak a Mestetics-fürdő „najád”-jai is.)

„Itt vannak a nemzetközi kávéházi múzsa tanyái, a különféle dalcarnokok és orfeumok, szabados és izléstelen mulatságaikkal; itt és a szomszéd VII. kerületben, az Erzsébetvárosban, van a női zenekarok kétes jellemű fészke.”

(Rákosi Jenő, in: *Az osztrák–magyar Monarchia írásban és képben*, 1893)

Játékház, táncosház, bordélyház, ebédház, korcsma: meglehetősen volt bennük a változatosság.

A leghíresebb hely, a „Kék macska” / „Blaue Katz” (Király utca 10), több mint egy évszázadon át fogadta — személyválogatás nélkül — a vendégeket. A 19. század közepén varieté („Dalcarnok”) lett (1861). „Jártak is a csudájára e karmos állatnak. Helyébe azonban inkább oda illett volna a kék disznó. Ami e «dalcarnok»-ban hangzott, az nem volt nyávogás, az rőfögés volt; mégpedig olyan, hogy a dragonyos káplár is belepirulhatott” (Ágai, *Utazás*, 1912). A könnyű vagy éppen léha szórakozás többféleképpen polgáriasult.

Egyébként pedig ez a környék volt a hordárok, targoncások és fuvarosok negyede. A régi hordárt már szinte csak Krúdy Gyulából ismeri a pesti nép, s a kávéházi írók munkáiból. A „veres sipkás” hordárok nemcsak csomagokat vittek haza, bár a piacról, itt — mondjuk — a Hunyadi térről, azt is; de leginkább küldeményeket kézbesítettek, mindenféle illatos levélkét, virágcsokrot, kéziratot, ilyesmit. Bizalmi foglalkozás volt. A hordárok, sapkájukon azonosító számmal, ott álldogáltak a város meghatározott pontjain, forgalmasabb utcasarkokon vagy, például, a kávéházak előtt, s várták a megbízatást. Rendszerint kettős díjazás ütötte markukat, a küldő is, a címzett is fizetett nekik, kézszorítással adva át a pénzt, csakis érmét.

Fütylesi Móczl valóságos belső titkos sarok-úr bánatos merengéseiből:

„Ha valaki sűgva adja a megbízást, már a markomban érzem a dupla honorárt. Ha valaki lármázva üzen, az snassz kuncsaft. Az újságoknál is így van a tarif. A sugalmazott cikkeket mindig jobban honorírozzák, mint az ellenzéki kiabálást.”

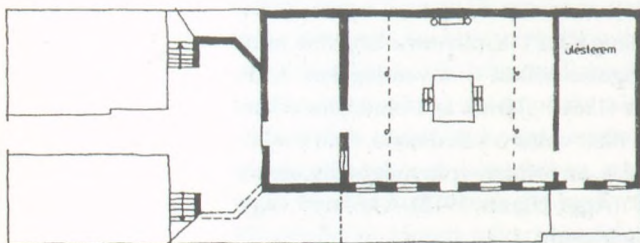
(Üstökös, 1891. január 11)

A kocsisoknak két osztálya volt. A konflis (komfortáblí) egylovas bérkocsi volt, a kocsis magas bakon ült, hátul az utas, egy vagy kettő, bőrből való, hátrahúzzható ernyő védelmében. A sokkal előkelőbb fiákert két ló húzta, s az utasok a hintóéhoz hasonló, de egyszerű, üvegablakos fülkében helyezkedtek el. Pesten inkább a konflis honosodott meg; a kocsisok egyszerű emberek voltak, és a szolidáriság ebben az iparban is elengedhetetlen volt.

(10) Dessewffy utcai zsinagóga

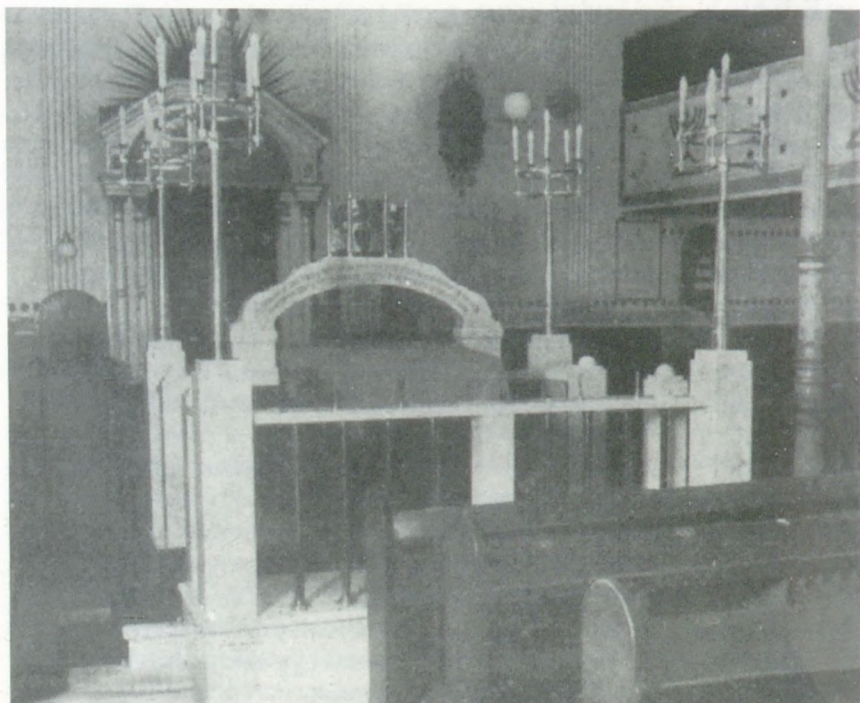
(VI., Dessewffy utca 23)

Az épület eredetileg egy fuvaros istállója volt, a jellegzetes istálló-építési forma látszik ma is az udvaron álló és oldalról megközelíthető zsinagóga külső falának vöröstégla-íves architektúráján. A zsinagógát 1870-ben nyitották meg, s főként a környékbeli „veres sipkás”-ok: hordárok, fuvarosok, kocsisok látogatták, és közönségesen úgy is nevezték, hogy fuvarosok vagy hordárok zsinagógája. Egyletük: Nauszé másszó (*nószé massa*, 'teherhordók'). Az épületben volt a Budapest Székesfővárosi Közszolga Ipartársulat Betegsegélyező és Önségélyező Egyesületének székháza; 1910 k. Aur Chodes (*ór hódes*, 'az Újhold fénye') névvel új egyesület alakult, polgár tagokkal is, a zsinagógához kapcsolódva, de néhány év múlva ismét a közszolgák önvédelmi és kölcsönös segítő szervezete szerezte meg a házat. A Bikur Cholim Egyesület 1925-ben átvette a zsinagógát, megnagyobbította, felújította, 1935 k. új bimát építettek carrarai márványból, előcsarnokot alakítottak ki. Idősebbek, külföldiek ma is a fuvarosok zsinagógájaként emlegetik. Egyébként pedig, szépen rendbehozva, egyszerű, barátságos, otthonos orthodox imaterem. Az udvarról nézve, majorság hangulata van. A ház bejáratánál, a kapualjtól balra az eredeti portásfülke vagy iroda most Talmud-Tóra és ifjúsági klubhelyiség.

270. A Dessewffy utcai zsinagóga alaprajza

271. Dessewffy utca:
A Bikur Cholim zsinagóga új márvány almemorja, 1935 k.

(11) Kóser kifőzde: a Niszel

A Révay utcában (14) volt, az 1950-es évek elején, a Niszel vagy — közönséges kiejtéssel (a szó jiddisül mogyorót jelent) — *Nüszl* kóser kifőzde (vendéglő). Azelőtt hosszabb időn át a Rumbach utcában volt az üzletük, ház-szomszédságban a Stern vendéglővel; persze, nem számított olyan elegánsnak, mint a Stern. (A pesti gettó heteiben mind a Stern, mind a Niszel közkönyha lett.) Niszel veje pedig a Király utca és Kazinczy utca sarkán vezetett egyszerű, s ugyancsak kóser kifőzdet. A két cég a háború után egybeolvadt, ekkor vették át a Révay utcai helyiséget. Goldmann úr, a vő lett az üzletvezető, s az agg Niszel, bizonyára mint társtulajdonos, már inkább csak díszül szolgált az üzletnek.

A környék láthatóan a Teréz- / Erzsébetváros nyúlványa. Kereskedők, mint a szomszéd házban (16) Schottola kaucuk-, és utána Glückstahl ruhakereskedő, szabók (6). Az utca bal oldalán áll a ház, éppen átellenben a Dobó utcával, jelentéktelen épület, de homlokzatán az I. emelet magasságában finom neo-gótikus díszítmény. Tulajdonosa a 19. század végén a Biach vaskereskedő család volt. Az étterem a bejáratától jobbra esett, konyhájának külön ajtaja nyílt az udvarra.

„A mennyezetről csupasz dróton lelógó gyöngé villanykörték teremszerű, sívár hodályt világítottak meg, egyenes támlájú székeket, olcsó faasztalokat. A berendezés nélkülözött minden csínt, otthoniasságot, kényelmet, egyetlen tükröshátú, vörösbársony kanapé kivételével, amely a konyharészt a helyiség-től elválasztó vékony habarcsfalhoz támaszkodott. Itt ült nyitástól zárásig, a kályhazug közelében, mindig tiszta, szombat-esti selyemkaftánban, kopaszodó fején az elmaradhatatlan sábesz-sapkával az agg Niszel bácsi. Mellére omló télfehér szakállával bibliai ősatyához hasonlított inkább, mint vendéglőshöz. Üzlettel, hívságos napi dolgokkal nemigen törődött már, hiszen jóval túl járt a nyolcvanon, a kilencvenen is talán. Örök dolgok foglalkoztatták. Az égi Jeruzsálem, s effélék. Héber betűs imakönyvét lapozgatta többnyire. Vacsora-időben szakította csak félbe ájtatosságát...”

(Lakatos István, *Farsang*, 1982–1992)

A Niszel kifőzdeiről — ritkaság a Krúdy Gyula utáni nemzedékek irodalmában — több szerzőnél is olvashatni, éppen az 1950-es évek elejéről, személyes tapasztalat alapján. Kedvelt helye volt a pesti művészvilágnak: közvetlenül az Opera közelében, pár lépésre a Vidám Színpadtól. Írók, bohém értelmiségiek látogatták; kuriózum, zsidó nosztalgia, jó ételek kedvéért. Nemcsak zsidók: *népi káderek* is.

A kitűnő HOFFMAN-féle orth. כשר vendéglőben
változatos, finom menü mérsékelt árban. Lakodalmakat vállal
elsőrendű kivitelben. Erdélyiek és felvidékiek találkozóhelye.

BUDAPEST, VI., RÉVAY-UTCA 4-B. TELEFON: 123-843

FIGYELEM!

A Stern-féle szigorúan כשר ארטה. **étterem** vállalja lakodalmak és bankettek rendezését legolcsóbban házon kívül is.
Híres konyha. Pontos kiszolgálás. Olcsó árak. Menü-rendszer.

STERN

VI., Vasvári Pál u. 8
Telefon: 921-88.

ROSENBAUM G. כשר ארטה. étterme

Budapest, VII., Rombach-utca 2/A.

Kitűnő konyha.

Szolid kiszolgálás.

Lakodalmakra, társas összejövetelekre kellemes, tágas nagy helyiség.

A szigorúan kóser konyha választéka önmagában is kicsiny sziget lehetett az egyformaság unalmas világában: húsleves maceszgombóccal, libatepertő, pulyka-vagdalékkal töltött libanyak (*halzli*) fokhagymával spékelve, füstölt libamell, parázson sült liba-

májszelet, mandulás-mazsolás marhanyelv, flódni és kindli stb.

Vannak azért a Niszelhez iszogatni járó legények között rosszmájúak, talán rosszhiszeműek is. Beszélnek az ételek minőségéről mindenfélét össze-vissza.

Jiddis szólás: *In eyn tsholent un in e sidekh kukt men nit tsufil arayn*, „Sóletbe és a házasságba jobb nem nagyon belenézni.”

„(...) Főzelékszagú, dísztelen helyiség. Az egyik asztal elnyűtt, kockás viszosvásznon terítőjén egy héber betűkkel díszített tálban két-három pogácsa hervadozott. A kifőzdében a berendezés fogyatékoságait a külső világ teljes kiküszöbölése pótolta. A falakon nem lógtak képek, felhívások, figyelmeztetések. De a konyhába nyíló lengőajtó fölött itt is húzóódott egy transzparens, akárcsak az állami vendéglőkben, ahol a fehér vásznakon az alkotmány valamely fontos cikkelyére hívták fel a figyelmet. Mandel bácsi [= Nüszl] a maga transzparensén mindössze ennyit közölt a világgal: *Taleszek tisztítását, rojtozását, taleszbejtlik hímzését vállalom*. Az imakendők rojtozása és a bársony tasakok hímzése kétségkívül Mandel néni esti elfoglaltsága volt. (...) Borból csak egyetlen fajtát szolgáltak fel, azt az áttetsző, fanyar rizlinget, melyet a hitközség verpeléti szőlejeiben szüreteltek a rabbinátus szigorú ellenőrzése mellett. A sólet után ez a bor volt Mandel bácsi kifőzdéjének fő vonzereje. (...) A pogácsákat egy Síp utcai pék sütötte libahájjal, libatepertővel.”

(Kardos G. György, *Jutalomjáték*, 1993)

Niszelnél az elsőbbség minden körülmények között az orthodox életvitelű zsidó közönségé volt. Rendszeresen étkezett itt rabbijelölt is, igazán nem léha élet-

vitelű. Ünnepek: *purim* vagy *peszah*, esetleg esküvő alkalmából a vendéglő zárva tartott, az ünnepeket zárt körben szokták megtartani. Ilyenkor „a Niszel család a kopott asztalokon damasztal terített, előkerültek a gondosan őrzött ezüstök, a kilenckarú gyertyatartó, miegymás.” Ilyenkor — em-

NISZEL כשר ארטה. étterme

BPEST, VI., RÉVAY-U. 14.

(Tel.: 120-092.) Reggeli kávé, ebéd, vacsora. Kitűnő hegyi, homoki borok, kisústi pálinkák, Dréher-sör. Lakodalmak, bankettek házon kívül is mérsékelt árban.

VÉTKEZIK,

ki nem a B A C K-féle
kóser étteremben étkezik

Budapest, Hajós ucca 12.
az Opera mögött.
TELEFON: TEREZ 142-83.

lékezők szerint — fekete selyemkaftános vendégek töltötték meg a helyiséget, nemezkalapban, de néha talán voltak köztük még prémkalapos haszidok is.

Itt volt 1920 k., s még jó másfél évtizedig, a *Múlt és Jövő* szerkesztősége és kiadóhivatala. És nyomda-könyvkiadó is, éppen a Niszeli házában a Corvina / Korvin, Schlesinger Ignác cége egy időben; ugyanaz az orthodoxia a könyvkiadásban, mint ételneműben a Niszeli választéka. Talán éppen a Révay utca hangsúlyozottan kóser éttermei voltak az 1930-as években a nagyváros zsidó orthodox és cionista szerkesztőségi-nyomdai-irodalmi kávéházai. Újságíró klub és beugró vendéglő. A háború után, megváltozott körülmények között, változott némiképpen a közönség, ekkor szoktak ide a nem zsidó bohémek, jöttek, mert a verpeléti bor, az maradt ugyanolyan tiszta, mint azelőtt, maradt kóser.

Kissé rosszalmú megjegyzés, még a hajdankorból. Mi a különbség a Nüszli és a Ritz között? A Ritzben látod, mit esznek, de nem hallod; Nüszlnél nem látod, de hallod.

A jobb hely ezen a környéken azért Neiger Jakab és Tsa. étterme volt, 1887-től fél évszázadon át. Kezdetben VI., Andrassy út 55, az Eötvös utca sarkán, majd rövidebb ideig az Eötvös utca 17-ben, s végül, 1910 táján, és ismét huzamosabban: VI., Teréz körút 4. Mindenesetre, híres étterem volt, a Niszeli előkelőbb párja, még ha talán csak az emlékezet teszi is kortársakká őket. A Teréz körúton hatalmas üveglakái nyíltak az utcára. Ha nem otthon: *bar micva* után itt szokták tartani a hagyomány előírta családi *szüde*-t. Úgy mondták: rituális étterem, de ez egyszerűen polgári szó volt arra, hogy zsidó, azaz kóser, a finomabb úri közönség számára.

א legelőkelőbb כשר ארטה. Étterem az országban

Külön terem lakodalmak és ünnepélyek részére.

Vállal rendezést házon kívül is.

Előfizetések mérsékelt árban.

Goldmann étterem, Kazinczy u. 57, Király u. sarok

NEIGER כשר ÉTTERMEI

A magyar zsidóság találkozó helye.

Speciális ételek.

Figyelmes kiszolgálás.

Lakodalmak részére külön díszterem.

Polgári árak.

BUDAPEST, VI., TERÉZ-KÖRÚT 4. SZ.

1193

9

Magyar Királyság
 Budapesti Királyi Egyetem
 Állam- és Jogtudományi Kar
 Könyvtár

NEMZETI KÖNYVTÁR
 Budapesti Királyi Egyetem
 Állam- és Jogtudományi Kar
 Könyvtár

NISZEL
 Magyar Királyság
 Budapesti Királyi Egyetem
 Állam- és Jogtudományi Kar
 Könyvtár

VÉTKEZIK

Hősök temploma. A bejárati kapu lépcsője,
építkezési munkálatok közben

Ára (a két kötet): 1290.- Ft (ÁFA-val)

